KOŠICE — KASSA

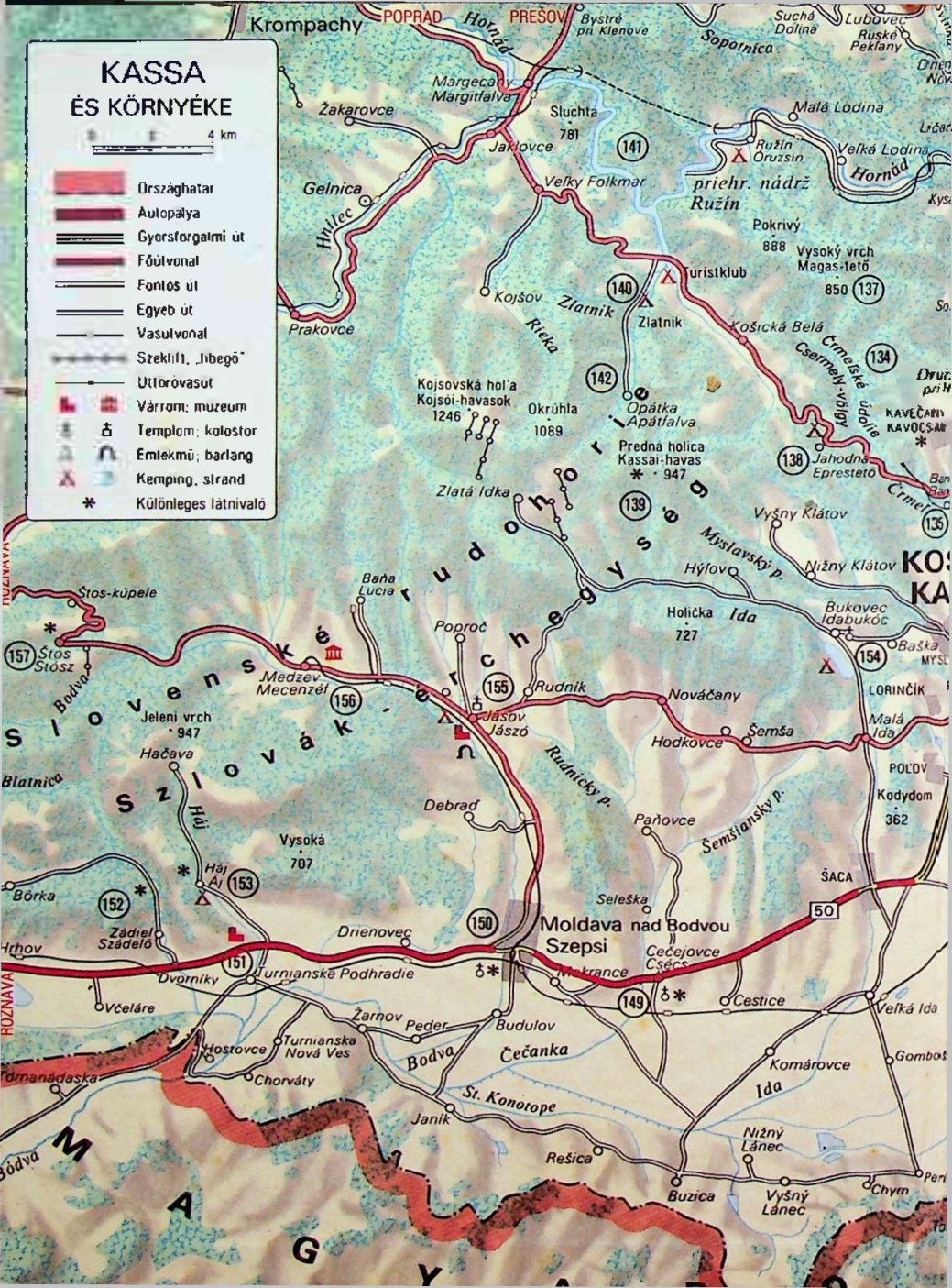
KASSA
ÉS KÖRNYÉKE
0 2 4 km
Országhatár
Autópálya
Gyorsforgalmi út
Főútvonal
Fontos út
Egyéb út
Vasútvonal
Szeklifil, „libegő"
Üttörővasút
Várrom; múzeum
Templom; kolostor
Emlékmű; barlang
Kemping, strand
Különleges látnivaló
Krompachy
POPRAD
PREŠOV
Hornád
Byšté pri Klenove
Suchá Dolina
Ľubovec
Ruské Pekľany
Sopotnica
Margecany
Margitfalva
Žakarovce
Sluchta
781
Jaklovce
141
Malá Lodina
Ružín
Oruzsin
Veľká Lodina
Hornád
priehr. nádrž Ružín
Veľký Folkmar
Gelnica
Hnilec
Pokrivý
888
Vysoký vrch
Magas-tető
850
137
Turistklub
140
Kojšov
Zlatník
Prakovce
Rieka
Košická Belá
Csermely-völgy
Čremelské údolie
134
142
Kojsovská hoľa
Kojsói-havasok
1246
Okrúhla
1089
Opátka
Apátfalva
Predná hoľica
Kassai-havas
947
138
Jahodná
Eperestető
Zlatá Idka
139
Vyšný Klátov
135
Nižný Klátov
Hýľov
Myslavský p.
Štos-kúpele
Baňa Lucia
Poproč
Holička
727
Ida
Bukovec
Idabukóc
157
Štos
Stósz
Bodva
Medzev
Mecenzél
156
155
Rudník
Nováčany
154
LORINČÍK
Malá Ida
Jeleni vrch
947
Hačava
Blatnica
Hája
Debrad
Vysoká
707
Hájik
153
Rudnický p.
Hodkovce
Šemša
POĽOV
Kodydom
362
Paňovce
Šemšiansky p.
ŠACA
Borka
152
Seleška
Zádiel
Szádelő
Drienovec
150
Moldava nad Bodvou
Szepsi
50
Cečejovce
Csécs
Turnianske Podhradie
151
Dvorníky
Včeláre
149
Cestice
Veľká Ida
Žarnov
Peder
Budulov
Hostovce
Turnianska Nová Ves
Bodva
Čečanka
Chorváty
Komárovce
Ida
St. Konotope
Janík
Nižný Lánec
Rešica
Buzica
Vyšný Lánec
Chym
MAGY

PREŠOV
Močarmany
Nieresе
Želiná
Mirkovce
Pod Dvorom
Brestov
Obišovce
Pri Torysе
Leniešany
Varhaňovce
Chabžany
Šarišské Bohdanovce
Trebejov
Janovík
Bretejovce
Semakovce
Torysa
Nové Pothora
Ploské
Malá Viesка
Budimír
Královce
Vinicna
408
Chrasné
Vajkovce
Bernakovce
Hradová
TAHANOVCE
Hornád
Hrašovík
Rozhanovce
KOŠICKÁ NOVÁ VES
Ďurdošík
Košické Oľšany
ŠICE
SSA
VYŠNÉ OPÁTSKE
Zdoba
Byster
Košická Polianka
BARCA
KRASNÁ Vyšná Hutka
Nižný Čaj
Nižný Hutka
Buzice
Kokšov Bakša
Oľšava
Bohdanovce
Blažice
Vyšný Čaj
Ruskov
Oľšovany
Ďurkov
Bidovce
Košický Klečenov
Svinica
Herľany
Herľanský hrad
Bolíárov
Čižatice
Žirovce
Bačkovík
Čakanovce
Vyšná Kamenica
Nižná Kamenica
Borda
Trsťany
Trsťanka
Oľšava
Lazy
Strechový vrch
780
Cabov
Bačkov
Dargov
Dargov Trnavka
Trnávka
Bogota
855
Zbehňov
Malé Ozorovce
Veľké Ozorovce
Zemplínska Teplica
Chlmec
Slanec
Slanské Nové Mesto
Rákoš
Hradisko
708
Plechotice
Egreš
Čelovce
Chlmec
Nižný Žipov
Kuzmice
Dancov Potok
Brezina
Lastovce
Bystá
Kazimír
Michalany
Slanské rudohorie
Zemplínske vrchy
Zemplínska Šírava
Zemplínska Šírava
Vihorlat
Vinianský hrad
Tmava pri Laborci
Zbudza
Laborec
Vinné
Kaluža
Klokočov
Kusín
Jovsa
Pavkov
Kamenec
Medvedia Hora
Horka
Úbrež
Hnojné
Fekišovce
Žabany
Topoľany
Biela Hora
Michalovce
Malé Zalužice
Veľké Zalužice
Lúčky
Závadka
Hažín
Veľké Revištia
Vyšné Revištia
Blatné Revištia
HUMENNÉ
KOŠICE
VRANOV NAD TOPĽOU
Sečovce
Mifiac
Seňa
Kechnec
Hranična pri Hornáde
Milhosť
Hornád
Trstené pri Hornáde
Veľký Milič
Nagy-Milic
Izra
Skároš
Zdaňa
Hanisková
Sokoľany
Hermanovce
Geča
Nižná Myšľa
Vyšná Myšľa
Bralo
836
Nový Šanc
Kašša
Slanská Huta
Slivník
Terebľa
Grajciar
Gyňov
Bočiar
Belža
Hornád
Trstené pri Hornáde
Kechnec
Hranična pri Hornáde
Milhosť
E85
E96
68
18
74
50
136
143
147
148
144
145
146

A kassai zsidóság története és galléria

GÖRÖG ARTUR

April 1991

Nyomatott Friedmann Lipe nyomdájában
Bné-Brák, Rabbi Akiva 19, Tel. 03-795550

ELŐSZÓ

Már a hetvenes évek elején az oktatásügyi minisztérium felszólította az iskolákat, hogy lehetőleg megörökitsenek egy-egy elpusztult európai hitközséget. Natanjától keletre fekvő Burgata falu elemi iskolája vállalta magára a košicei zsidóság megörökitését. Tekintettel arra, hogy a mosávban számos Košicéről származó lakos van. Ez az oka, hogy iskola igazgatósága Košice mellett határozott.

Erre az alkalomra meghivták egyesületünk bizottságát, s többek között e sorok iróját is. Az iskola növendékei szép ünnepséget rendeztek e célból, és mi mély meghatottsággal hallgattuk a programot. A bizottság részéről is elhangzott a köszönet a szép rendezvényért és igérve lett, hogy könyvtárral fogjuk honorálni a szép gondolatot. De sajnos, érthetetlen okból az igéret megvalósitásából nem lett semmi, és az egész feledésbe merült. Mai napig lelkiismeret furdalást érzünk e nem teljesitett igéretért. (A következő célunk az lesz, hogy megvalósitsuk azt a régi igéretet, ha késve is.)

Gyakori alkalommal Joszi Sharon barátunk kifejezte csalódását, hogy sokkal kisebb kiláknak sikerült megörökiteni multjukat, a jövő nemzedékek számára. 1984 őszén ismét fordult többek között hozzám is. Meg kell jegyeznem, hogy közben a košicei egyesület bizottsága kicserélődött. Azt javasolta hogy eljött az ideje, hogy emlékmüvel örökitsük az elpusztult drágáink emlékét. Megjegyzem szkepticizmussal fogadtuk ismét tervét, de oly meggyőződéssel fordult hozzánk, hogy magával ragadott bennünket is. Nem maradt más hátra, mint cselekedni.

Elkészitettük az első körlevelet, amit 1985 februárjában szétküldtünk, és nagy meglepetésünkre nagy érdeklődéssel fogadták košicei barátaink itt és a külföldön élők is, ugy erkölcsi, mint anyagi támogatásaikkal.

Természetesen lelkesen nekiláttunk a munkának. Deutsh Pinchász és Sharon Joszi vállalták az emlékmü helyének megvásárlását, a choloni temetőben a Chevrá Kadishától, és ez sikerrel is járt.

A megvásárolt hely tervrajza kezünkbe került, és akkor felmerült a probléma, hogy az emlékmü méltó legyen drágáink emlékére. Fordultunk grafikusokhoz, de ugyanakkor elhatároztam, hogy megpróbálom saját erőmből és fantáziámból készitени modelt és tervrajzot. Főképpen sporolási szempont vezérelt, mert az ilyen munka nem kis kiadásokkal jár. Pénzben nem nagyon duskáltunk. Nagy segitségemre volt Weis Jákob barátom

mindenben, főképpen az után járásoknak, az emlékmü vállalkozó állandó ellenőrzésében. Általában nagy mozgatóerőnek bizonyult minden téren. Emil Löwinger mint pénztáros nagyban elősegitette sikerűnket. Friedman Smuel (Dugo)nak köszönheto" adminisztrácios hozzájárulása és lelkes tevékenysége rendezvényekben. Peri Shraga okos tanácsai és gyakorlata kiegészitette általános erőfeszitésünket. Glückman Judith cimek utánajárásával szerezte érdemeit. Befejezésül köszönet jár Gross Ali New Yorki barátunknak aki anyagi adományával elősegitette az emlékmű megvalositását, és a könyv megjelenését.

A mártirok emlékműve elkészült és 1986 május 6-ikán történt a felavatása. E siker alapján elhatároztuk, hogy könyvvel egészitjük a mártirok emlékét, amit sok nehézséggel kellet a bizotságnak megküzdeni.

Azon töprengtűnk, hogy hogyan is lehetne megörökiteni a kassai zsidóság történetét fejlödését és a szörnyű pusztulását. Szerencsénkre tudomásunkra jutott, hogy Görög Artur, már megirta azt a témát amit mi annyira akartunk megvalositani és mint kézirat el lett jutattva Jád Vásem intézetéhez. E kézirat kitünő stilusban szerető szívvel, tehetséggel hagyaték képpen irta meg Košice és környéke történetét. Kivánsága az volt, hogy könyv formájában jelenjen meg, s ohajának igyekszünk tölünk telhetőleg eleget tenni.

E könyvmagába foglalja Košice 500 éves történelmét, amit okiratok nyomán dolgozott fel a szerzo", kiemelve az utolsó 150 év eseményeit. Mi akik szemtanui voltunk a nagy pusztulásnak, nem engedhedjük meg magunknak, hogy mindez feledésbe merüljön. E könyvnek az a küldetése, hogy megörökitse mindazon személyek, vallási intézmények, szentegyletek, szociális és kulturális szervezetek galériáját, akik oly rendkivüli önfeláldozó munkával erkölcsileg és anyagilag támogatták Košice városában a rászoruló zsidó testvéreinket.

E könyv lapjain a távoli és közeli múlt napjaival történeteivel találkozik az olvasó. Ifjuságunk élményeit eleveníti fel, a szörnyű pusztulást a vészkorszak legsötétebb napjait is felidézi.

A szerző kiemeli, hogy mi vagyunk az a nemzedék, amely megérte Košice felszabadulását, s Izrael, a zsidó állam megalakulását.

A könyv beszámol Košicéről indult nagy alijjáról és azokról is, akik bizonyos okoknál fogva ottrekedtek. Ottani testvéreink nehéz vallási körülményiről, életükről 1970-ig ad információt Görög Artur.

Biztosak vagyunk abba, hogy e könyv nem csak a Košicei zsidóság könyvespolcait gazdagitja majd, hanem múltunk iránt érdeklődő ivadékaink is szivesen olvassák az érdekes munkát.

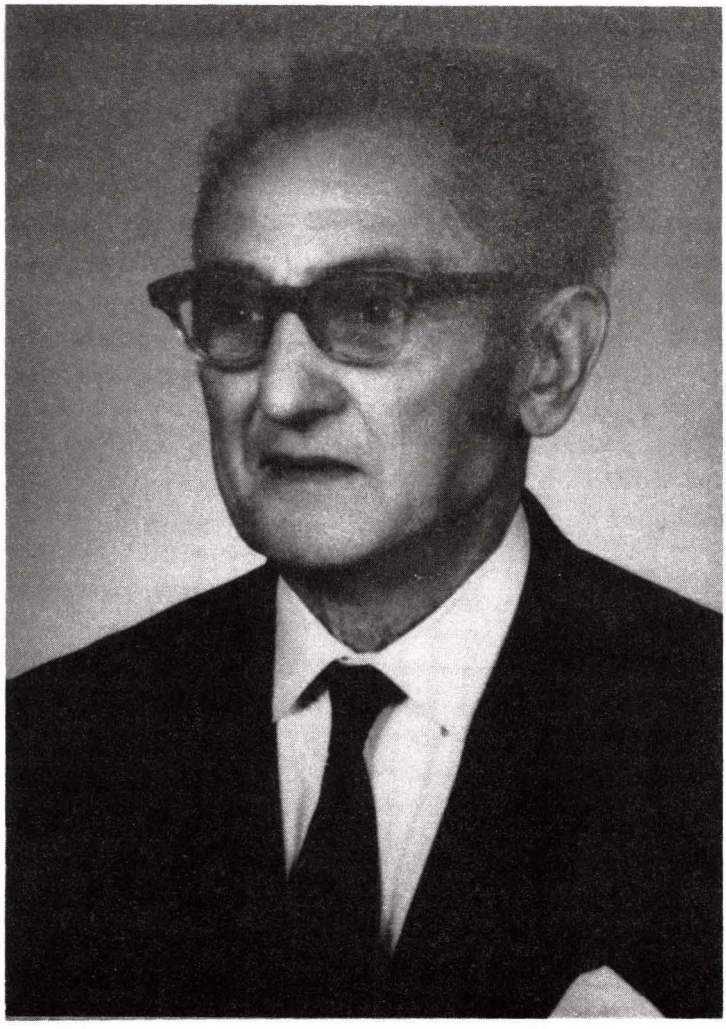

מחבר הספר

Görög Artur, 10.4.1840—16.1.1981

Ezennel adunk kifejezést elismerésűnknek, Artur Görög irodalmi hagyatékának. Széles körű történelmi adatainak, amit oly tűrelemmel, szorgalommal és kitartással, éveken keresztül gyüjtött és írt. Minden sorában a szerető zsidó szív vezérelte gondolatait.

Megörökitette a košicei zsidó személyek galériáját és ezzel szinte halhatattlannak tette nemes alakjaikat a jövő nemzedékeknek. Kitünő munkája az adatok gyüjtésében és a történelmi vonatkozások ami a košicei zsidóságot illeti, kétségtelenül meggazdagitja több ismerettel az olvasot.

Görög Artur munkáját Ő maga szent küldetésnek minősitette az is valóban. Azok a szép sorok és vágyálmok az új haza iránt és a nagy szeretettel ami a sorok közül kivehető egyetlen leánya Zsuzsika Noami Makover iránt érzet, talán ez adott oly életerőt és szellemi képeséget a nagy művéhez. E sorokban köszönetünknek adunk kifejezést Noami Makovernek a szerző leányának és Jad V'sém intézetének, hogy beleegyezésüket adták a könyv megjelenéséhez. ez az előszó nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg két nagyszerű košicei tevékeny személyről akik oly sokat munkálkodtak a kosicei zsidóság megörőkitö céljai érdekében: Farkas Tibor ז״ל és Dr. Wald Ábráhám ז״ל akik melegszívű érzéseikkel és tetteikkel kiérdemelték mindanyiunk tiszteletét.

JEHUDA SCHLANGER

A KASSAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE ÉS GALÉRIÁJA

Cassovia-Kassa, az ősi kulcsos város ódon utcáit rovom, ahol a sok évszázad alatt jelentős történelmi események sorozata játszódott le. De nem ezeket keresem. Kutatom fajtám nyomait és emlékeit, Kassa, majd Košice zsidóságának történetét, színpadának szereplőit, akiket az eddigi legnagyobb történelmi esemény, az 1944–1945-ös évek szörnyű tragédiája eltemetett. Fel kívánom eleveníteni azokat a nemes lelkű és szellemű egyéniségeket, akik itt éltek, működtek, alkottak, akik oly vonzóvá és otthonossá varázsolták ezen ősi települést.

Időmből telik, hiszen egy hosszú élet küszködése, munkája áll a hátam mögött és most öregen élem le nyugdíjas éveimet a patinás falak között.

Elmélyedek a múltban, odahúz minden érzésem és befelé néző szemekkel keresem a régi emlékeket, a kísérő régi arcokat. Álmodozva, elmerengve járok-kelek utcahosszat a sofőrök legnagyobb bosszúságára, akik utolsó pillanatban fékezik le közvetlen mellettem csikorgó autójukat. Nem tesz semmit, mert valami megragadja lelkemet. Valamit látni vélek:

Ott – a régi Forgács, mostani Srobár utca egy ódon házának bejáratánál mintha egy árny suhanna el. Ott lakott, ott várt rám a Felejthetetlen, aki hű maradt hozzám haláláig – a gázkamráig.

Nem messze a glaszi (glacis). Öreg kassaiak mindig így hívják az eltűnt ősi várfalakon kívüli térséget az egykori Rákóczi és mostani Moyzes körutat. Még nem is olyan régen, néhány évtizeddel ezelőtt a rendőrségi tömb helyén egy szép, tágas grund terebélyesedett, a KAC sportklub ugyancsak gyakran látogatott sportpályája.

Lám, épp oda igyekszik a cigányképű Korach Sándor, illetve a népszerű Motye. Meg kell adni, jó sprinter és technikás, jó futballista. Vele tart egy nyúlánk, de izmos legény, a kis Marci, mármint Dr. Görög Vilmos, az öcsém. Én vagyok a nagy Marci, ő pedig a kis Marci, mely

epitetont az eperjesi ősi kollégiumban szereztük a humanista tudományok elsajátítása mellett megnőtt sportizmainkért, de még inkább kemény öklünkért. Sokszor érezték ezt a Hustákká avanzsált Hochstadt romantikusan rendezetlen külvárosunk kötekedő suhancai és inasai. Jámbor professzoraink pedig a karcereken, a bezárásokon kívül azzal honorálták hősi fellépésünket, hogy összehasonlítottak bennünket a híres bakonyi betyárral, Zöld Marcival. Így kísért bennünket aztán egész életünkön át e kitüntető jelző.

Csak hálával és megindulással gondolok az evangélikus egyház ez ősi Alma Materére, ahol a diákságnak majd a fele fajtámbéliből rekrutálódott és ahol a nagy képzettségű professzorok csak a nemes humanizmust ültették e kor ifjúságába, melynek mindig is az emberi jogok és a szabadság maradt az ideálja, s ahol az antiszemitizmus sohasem fájdította meg fiatal lelkünket.

Hát, a kis Marci itt nőtt nagy sportemberré. Itt ugrott ki erősen a sorból, mint híres-neves diszkoszbajnok. Majd két évtizeden keresztül sok elismerést és dicsőséget szerzett Eperjesnek, az ETVE sportegyesületnek, családunknak és fajtánknak.

Most is egy versenyre készül, ahol az örök riválisok, Kassa és Eperjes reprezentánsai mérik össze erejüket. Már lehet is hallani a hippodromok (régi lovasversenyek) korát idéző, égig kiáltó zajt.

Ugyancsak igyekszik lépést tartani a kis, köpcös Kanengieser Béni, a kitűnő, gyors halfjátékos, a magas, szikár Ladányi Jenővel, aki mint futballista és tornász, Kassa legkiválóbbjai közé tartozott. Néhány év múlva mindkét ismert sportember a doktor titulust ragasztotta nevéhez, és sportolói minőségben szerzett jó hírüket igazolva keresett ügyvédek lettek.

Legközelebbi kószálásom alkalmával az egykori Frangepán (mostani Tajovska) utcában ődöngtem.

Csákányok kezdték ki és romokban hevert a kongresszusi idők nemes formájú, szívünkhöz nőtt temploma. A neológ zsidóság monumentális, újabb templomának kupolájáról is lekerült már a mi emblémánk, a Mágen Dávid. Vérző szívem borúját azonban egy színes, napfényes vízió derítette fel. Elhagytam a sötét jelent és lelkem visszaállt a még nem is oly régmúltba:

Száz és száz szöszke és barna hajú, a barna minden árnyalatának ragyogó szemű gyerekserege ömlött ki nagy hullámokban, hangos szóval, csengő kacagással az anyahitközség szorosan a templomhoz épített nagy, modern iskolájából. Tengernyi derű és rózsaszínű reménység kísérte az aranyos sereget.

Az iskola mindenki által nagyra becsült vezetője, a derék Lichtenstern és a köpcös, jóságos Eckstein tanító pedig közöttük, mint az ugrándozó, bohókás bárányok között a juhászok, tartják a rendet. De már feltűnnek, mint gondos anyák, a tanítónők, az ősz Lányi Etelka és a közkedvelt Fischer Ilonka a zajos seregben.

Üres a tér, a gondos anyák és apák hazakísérték már a kisebbeket. De nini! Ott, a sarkon piros-babos ruhácskájában, táskával a hátán ott virít egy pöttömnyi aranyos kislányka. Hát ez a hullámos hajú gömbölyűség az én drága kislánykám, lelkem Zsuzsikája. Egyedül van és nyugtalanul néz körül. Makacsul várakozik rám. Úgy látszik e tulajdonságot tőlem örökölhette. Megígértem, hogy érte jövök és bosszúságomra elkéstem. De kapom is a sok könnyes szemrehányást, amit sok csókkal és ígérettel is alig bírok megállítani.

Istenem, volt ez így is? De csodálatos, ragyogó verőfény! Még a gondok is úgy tűnnek, mint könnyed, tetszetős álmok.

A Harang utcai Talmud Tóra pedig ugyanakkor önti ki az ősi tan diákjainak öregjét-fiatalját. Nem is sokára e szerény iskola ugyancsak egy kétemeletes, hatalmas tanházzá terebélyesedik a Kazinczy utcában. Most ott virgonckodik a kis eleven eszű Friedmann Mayer, aki később, a nagy tragédia (és az én roshakoli ciklusom) után, mint elöljáró, a legnagyobb, legerősebb összetartó és mozgató ereje lett a folyton gyöngülő košicei zsidóságnak, s aki közben széles világi ismeretekre tett szert.

Lassan, elgondolkodva haladnak Blum Rafael és Schweid Sándor. Mintha magukon hordanák már jövő hivatásuk súlyát. Az előbbi a vészkorszak után New York egyik községének rabbija, utóbbi Londonban az Agudánál jelentős szerepet kap.

Benn pedig a hosszú, fárasztó napi tanítás után a melamdimok kissé megpihennek. Elmélázva nyugtatja kezét a fóliánson Schwartz Sámuel

mester, aki generációkat vezetett be a Tan titkaiba, majd fáradtan nyúl a tradícionális burnóthoz, hogy kissé felfrissítse magát.

Elröppen néhány év, átvágok egy-két utcán és látom, hogy a Mészáros utca csaknem adaptált egyemeletes, szűk házának ajtaján egymás nyomában lépnek be sötétbe öltözött, barátságos tekintetű férfiak.

A robosztus fizikumú és szellemű dr. Garai Sándor mellett baktat a szikár, öreg és népszerű dr. Molnár Jenő orvos, mindenki Jenő bácsija. Mellette kor- és kartársa, az ugyancsak kedvelt Józsi bácsi, királyhelmeci dr. Seinberger József. Az öregúr buzgó működéséért a magyar nemességet érdemelte ki.

Szorosan mellettük a jól megtermett gavallér és világfi, dr. Rosenbaum Jenő halad. Jogász ugyan a derék ember, de érdeklődése csak a híres Salvator forrása és a keresztúri szép gazdasága körül forog. Elgondolkodva jön a kecskeszakállú, professzoros külsejű polihisztor, a rendíthetetlenül elvhű dr. Lőwy József orvos, a zsidó reneszánsz helybeli vezére és sok szellemi csata hőse. Mellette az ortodoxia hasonlóan nagy képzettségű képviselője, dr. Bráf Sándor lépdel.

Az adakozás két nagy konkurrense együtt tart most is. Kreisz Henrik, a nagyvonalú nagykereskedő mellett halad békésen a nyájas, köpcös selfmade man Reisz Henrik, a város legnagyobb pékje. Örök derűvel tart a cél felé a joviális Markovics Ede.

Dr. Zahler Aladár a vagyonos, nagy tekintélyű ügyvéd öccsével, Zahler Ernővel is igyekszik, aki egy csomó kereskedelmi vállalat mozgatója és igazgatója. A nagy családból származó testvérek a kohanita törzshöz tartoznak, mindig elegánsak és valami előkelő légkört árasztanak maguk körül.

Itt a másik két testvér is: Kabos Hugó, a város egyik nagy építésze, aki egész utcákat állított fel és öccse, a népszerű, alacsony, biliárdgolyó fejű dr. Kabos Ármin ügyvéd, aki néhány évig roshakolja volt az anyahitközségnek.

A két kopasz bankvezér sem marad el. A szerény, közvetlen Spira Vili, a helybeli legnagyobb bank vezetője menet közben is örök témáját, az orosz hadifogság valamely nem éppen szívderítő epizódját adja le kartársának, a jó kötésű és örök mosolyú Leiner Árpádnak.

Siet, fürkésző, kemény tekintettel siet, kevés neki a napi huszonnégy óra, a társaság nagy műveltségű Benjáminja, a jóvágású dr. Friedrich Sándor, a német egyetemeken végzett kémikus. Később átélte a vészt és a megmaradottakból összeverődött hitközségnek organizátora és meg nem alkuvó vezetője lett. Szóval tartja őt, mert beszéde mint egy hömpölygő, csobogó patak, a majd egyívású Gottesmann Emil, a modern arhitektúra nagy tehetségű képviselője.

Ismét a két orvos jön, a savanyú humorú dr. Hoffmann Zoltán, a jó hírű belgyógyász és szegény, jó pajtásom, a szenzibilis, csöndes dr. Szepesi Dezső gégeorvos.

Így halad egy irányban, egy cél felé egy csomó kitűnő férfiú, kiválasztottjai a társadalomnak.

Úgy tűnik, szerda este van, amikor a caritatív társaság összejövetelt tart, ahonnan a legtöbb filnatrópikus, humanitárius szociális mozgalmak és segélyek indulnak el. Sok elesettnek hoz ez majd vigaszt, sok könny szárad fel és sok fájdalom csillapul. A nemes áldozatkészségtől hajtva nemigen maradoznak el a társaság tagjai. Mindenki igyekszik is időre ott lenni.

Baktatok én is a jól megtermett és ugyancsak jó étvágyú dr. Guthlon Gyula rokonnal. Filozopter ugyan, de a város legnagyobb szénkereskedője. A rokonságot erősen tartjuk jiches leveleink alapján, mely háromszázegynéhány évre vezet vissza közös ősünkhöz, a „Magas" Löw prágai rabbihoz, a legendás Golem megteremtőjéhez, aki állítólag mint a misztikus és bigott Rudolf császár alkalmistája és asztrológusa is működött. Ő ugyan egy kissé félvállról veszi a rokonságot, mert hogy én csak anyai ágon, Bottenstein részről tartozhatom hozzá.

A jó rokon kedélye a végleteken hullámzik. Most azonban nehezen kapcsolódom be a hitközség intrikáiba, melyekben ő nagy mester. Kissé ideges vagyok, lámpalázam van.

Az összejövetelek előadásokkal szoktak járni. Ma rajtam a sor és én a Koheletről, az oktató bölcs tanításáról egy kis tanulmányomat adom elő. Jó színész sose voltam és ilyenkor egy adag lámpalázzal szoktam küszködni. Ettől eltekintve, ezúttal van is rá okom.

A mi nagy betűrágóinknak ugyancsak nehezére esett kanonizálni a világfájdalom e szimfóniáját. S én, mint szerény képességű tollnok, az

elégikus hangzavarból, a sötét szkepticizmusból: „Mit ér az ember temérdek fáradozása, akármire törekszik is a nap alatt!" – igyekeztem kiolvasni egy derűsebb életet igenlő világfelfogást. Voltam bátor és nem ítéltem a szerzőséget néhai jó Salamon királyunknak, hisz ez nem fért össze a Sir Hasirim melódikus, szerelmet sugárzó, napfényes derűjével. Inkább úgy véltem, hogy szegény jobb sorsra érdemes Hikias királyunk sok baja, gondja és csalódása érződött ki a tanításból. Megnyergeltem hát a fantáziámat, hogy kisegítse nem túl mély judaicabeli tudományomat. Aztán kissé idegesített, mert tartottam dr. Lőwy, dr. Kugel és dr. Bráf a Tan, ismeretek és hagyományok nehéz fegyverzetű bajnokaitól.

Úgy látszik, még nem teljes a társaság és megfigyelhetjük, hogy e caritatív munkában a közel- és távoli vidék sok kitűnősége vesz részt.

Fel is tűnik a kis ház bejárata előtt, melynek belső oldalán aranyló betűkkel fénylik: „Jevorechecho", a nagy műveltségű dr. Austerlitz Tivadar, diákéveim otthonából, Prešovról, mellette kedves, jó barátom és iskolatársam, dr. Gärtner Viktor nőorvos és a csupa szív fiskális, dr. Zahler Erik.

De íme, nem egyedül én képviselem családomat ezen érdemes társaságban. Betoppan Humennéről a jóképű, jó alakú Mihály öcsém. A szülői ház tradícióit jön gyakorolni: adni és segíteni. Ezért majd dupla bűnnel lesz terhelve Szlovenszko gyilkos gárdistái előtt, kik halálra fogják keresni. Együtt jön vele Uzhorodról jó pajtásom a mulatozásban és sógorom, a bohém Marton Arnold. Rövid életét a drága jó fiú átmuzsikálta, átanekdotázta amúgy cigányosan és érzéssel. Sok gondot pedig sohase csinált magának.

Ugyancsak Uzhorodról állított be a közkedvelt fiatal orvos, dr. Kleinberger Imre. Később, a tragédia és felszabadulás után idejött hozzánk elpusztult derék bátyja, dr. Kleinberger Árpád helyére és itt egy gyönyörű nagy rendet vágott magának. Vele együtt állított be ifjú, deli orvos kollégája, dr. Holy Imre. Robajjal jön az örökké aktív, fáradhatatlan és éles eszű Valko Imre, egy hatalmas üzem vezetője. Szegény a felszabadulást alig két-három évvel élte túl. Szívét a túlterhelt munka és az el nem ismerés ölte meg, amivel pedig számolhatott volna.

Befutott a dalai láma, azazhogy Spira rebe birodalmából, Munkácsról is, így együtt a nagy képzettségű és kvalitású elit gárda. Köztük dr. Sternbach Vilmos orvos, később az őshaza egy jelentékeny személyisége, dr. Kugel Chájim pedig a héber gimnázium igazgatója és országgyűlési képviselő. Nehéz harcokat vívott a rebe fanatikus híveivel az ottani maradi, sötét erőkkel. A bécsi döntést követő államfordulat után sikerült kimenekülnie az őshazába, ahol Cholon városának polgármestere lett. Velük jött Berger, dr. Saphir és Pál Viktor – mind csupa kitűnő és a társadalom élén álló egyéniségek. Az elsőnek sikerült a vészkorszakot átélni és úgy tudom, hogy most Angliában egy üzem élén áll.

A bérces Tátra is elküldte méltó képviselőit.

A turisták és boróka eme paradicsomát a híres-neves spišskabelai borovicskát gyártó Kleinberger dinasztiának egy élénk, szikár tagja, Kleinberger Aladár képviseli. Szepest még egy kiváló fia, egy nagy kereskedelmi ház főnöke, a széles látókörű és nagy koncepciójú Pollák József Spišska Nova Vesről (Igló) reprezentálja.

Nem hiányzik Michalovce és Král Chlumec képviselője sem. Az előbbi medinéből a kemény vágású dr. Goldstein Sándor, a reneszánsz tántoríthatatlan híve és dr. Láng Lajos, húgaim aranyos, beszédes barátnőjének, Atlasz Zsófiának a férje tartozik a társasághoz. A népszerű és keresett orvos helyes érzékkel idején, a határzárlat előtt vándorolt ki egész családjával az ígéret földjére – Amerikába.

A dél, a határvidék derűjét mindenki hérz pintlije, kedvence, a fiatal Fuchs Béla birtokos hozza magával.

Ima hangzik a teremben. Hagyjuk őket a szépséges, zsidó etikájú munka elvégzésében.

A múlt pedig kísért tovább, rajzik az agyamban és elvonul ismét egy szakasz lelki szemeim előtt.

Péntek este van. A szombat közeledését jelzi a zsidó, illetve a Srobár utcából hangzó dübörgés és hullámzó zaj. Úgy tűnik, a redőnyöket húzzák sietős kezek. Imitt-amott kezd is fölvillanni barátságos, meghitt gyertyafény, a hit, a hűség és világosság szimbóluma. Szinte ünnepi hangulatot kap az utca képe, hiszen Kannengieser, Grosz Miksa és Friedmann Márk ugyancsak tekintélyes cégek redőnyei is a hivatalos

záróra előtt robajlanak le. Ez a moraljás átcsap a Főutcára is, ahol számos kis üzlet mellett a kis, eleven Feuerstein Miklós, a „harisnyakirály" – mellesleg szimpatikus és kedvelt unokaöcsém –, a nagy törzsfő, Fehér Jakab konfekciós és az örök kedélyű Spira Náci a gyászos időkben az ortodoxia képviselője a Zsidótanácsban – ugyancsak lehúzzák hatalmas üzleteik redőnyeit az antiszemiták legnagyobb bosszúságára.

Az antiszemiták pedig mindig üvöltenek, mindig tajtékoznak, ha nyitva vagy akár zárva látják a zsidó üzleteket. Azon időben azonban ezen aljas uraságokkal senki sem törődött, senki sem vette számba őket.

A város zaja kezd halkulni, mindenütt sietős emberek. A mellékutcákban kaftános, strámlis hitsorsosok csöndesen elmélyedve suhannak a magas kerítéssel zárt szefárd imaházba. Jut e jámborokból egynéhány tucat a Szepsi körút egy dísztelen házába is. Itt reb Jekev Frankfurter – alav hasalom – a sztropkói cadik települt le és egy túlbuzgó réteg központja lett.

De a legtöbb a fényárban úszó Frangepán utcai monumentális kupolás neológ és a Kazinczy utcai szép, orientális stílusú ortodox templomba igyekszik. Az előbbiben három lépcsőnyi emelvényen a kék-fehér-arany színben gyönyörűen képzett almemor mindkét oldalán piros bársony padjain a község választottjai ülnek fekete ünneplőben. A gyülekezettel szemben a világias fellépésű, nagy képzettségű Dr. Enten Manó főrabbi fekete ornátusban mélyed az imába. Tömött sorok a sötét tölgyfa padokban és a nyitott karzaton is áhítatos, kedves női fejek sűrűn egymás mellett tűnnek fel. E szép, népes gyülekezet pedig méltó keretet kap a hatalmas kupolával, mely rájuk borul, mint egy irdatlan nagy korona.

Úgy tetszik, a nagy pottentát, dr. Hercz Náci rezsimje tart, amint ott ül nagy dimenziójával, mint egy törzsfő, vezérkara körében. Oldala mellett a patetikus, kitűnő szónok, dr. Kolos Ákos, a későbbi roshakol, a község legnagyobb diplomatája, dr. Guthlohn Gyula és minden rezsim elöljárója, egyben a Chevra Kadisa elnöke, az öreg Lustig Náthán.

Hemerka Ulrik, a magas, szikár mester intonál és ujjai nyomán felbúg az orgona. Sok évtizede, hogy az öreg Mester művészi játéka úgy

a katolikus Dómban, mint a mi templomunkban áhitatba hozza a szebbért, jobbért fohászkodó hívőket. Két külön világban fakadnak az imák, de az igaz szívből eredők mégis egy irányba szállnak.

Az orgona halkul és az almemor emelvényéről feltör a közkedvelt Halpeert Eliás főkántor erős, meleg tenorja, ki fekete talárjában stílszerűen illeszkedik a szépséges keretbe.

Száll-száll a Lechododu és Haskovéno édesbús ősi dallama, amit az erős nagy kar az orgona kísérete mellett művészien aláfest. Pianóra fordul a zsolozsma és egyszerre fönn, a karzat tájékán felcsendül egy szívet megkapó lírai tenor. A hívők imamormolása elhalkul és csöndes elmélyedéssel hallgatják a főkántor tehetséges fiának, Halpert Nándornak szép, meleg tónusú szólóját.

Még szinte hallom az orgona búgását, midőn felriadok. Egy autó mérges tülkölése riasztott fel. De hát valóság vagy egy tűnő álom volt ez? Álom volt azon élet vagy pedig most álmodunk egy lidérces álmot? Ki tudja? Hogy is mondja az Oktató: „Minden csak szélnek hajszolása."

Fölriadok és érzékelem, hogy a szépséges álmok az érző, nemes lelkek gyönyörű otthonát, ahol annyi bensőséges ima és fohász szállt a felső régiókba, ahol annyi fogadalom és megbánás esett a Legfelsőbb Bíró előtt egy szebb, jobb jövőért, kopácsolják, fúrják-faragják, adaptálják. Lehullott a kupoláról a messze távolban látható és csillogó Mágen Dávid, mert a szörnyű tragédiában az élő, érző lelkek mennyei lelkekké avanzsáltak és most nincs, akikre a hatalmas, nagy kupola ráboruljon.

De el, el a víziókkal, mert ez csak szellemi hasis. Előbb gyönyörűséget okoz, aztán az ember teste-lelke megtörik a tovasuhanó fájdalmas emlékektől. Nem, nem folytatom így tovább.

Erős elhatározás fogott el, hogy szép, nagy múltunk nagyszerű emlékeit lerögzítem. Megírom és tovább adom a fajtámbélieknek, az utódainknak és azoknak az emberséges embereknek, akik érezni és gondolkodni tudnak. Összegyűjtöm a történelemből, városunk históriájából, a porosodó aktákból, a megmaradt kortársak emlékezéseiből, saját memóriámból az eseményeket és tehetségemhez képest megírom a kassai zsidóság históriáját és megrajzolom az itt élt és szerepelt prominens, markáns és nem mindennapi egyéniségű férfiaink és nagy-

asszonyaink portréit. Elhelyezem egy nagy galériában a késő utódoknak, mert hiszem, hogy ezen ősi, kulcsos városban a távoli jövőben is fognak élni fajtánkbeli véreink. Szól azonban ezen história a ma élő nemzedéknek is. Különösen azoknak, akik széjjel vannak szórva a világ minden táján, de akiknek bölcsője itt ringott és gondolataikkal bizonyára sokszor szállnak fájó nosztalgiával édes-bús szülőföldükre.

*

Egy galériában gyűjtöm azokat, akik ezen ősi helynek hosszú ideig színét-javát adták, nehogy az idő homokja betemesse e kitűnő és drága lények emlékét, mint végtelen diaszpóránk idején annyiszor meg is történt.

Ott kezdem, hogy az antik világ egyik legmonumentálisabb emlékét, a római kolosszeumot több százezer ősünk könnyén, vérén emelték Hitler szellemi elődei – Vespasianos és Titus. Mennyi drága emberi érték, nagy gondolat és mély érzés tűnt el és falazódott be a könnyek árjával a kolosszusba. Ki tudja ezt most?

Hol vannak számon tartva a nagy kultúrájú sok ezrek, akik Afrika partjain és az inkvizíció kazamatáiban pusztultak el az igaz hitű katolikus Ferdinánd és a jámbor Izabella idején.

Elveszett örökre az emberiség egyik legvérengzőbb bestiájának, a vérgőzös Chemelnecky hetmannak Nemirov, Ostropol, Konstantinov és egyéb podoliai, volhinai városok százezres áldozatainak, mártírjainak, kimagasló egyéniségeinek emléke. Dubnow csak a rideg, sötét tényeket sorolja fel komoran. Népünk legnagyobb történésze csak egynéhány ismertebb rabbit és kabbalistát örökít meg. De hisz ez nem is egy titán, hanem a kisebbek feladata.

Hiányzott egy átvészelt szerény krónikás, aki a tömeg gerincét, a prominens és markáns egyéniségeket őrizte volna meg az utókornak. Háromszáz évvel ezelőtti kollégáim, Hannower Náthán és Schussburg Gábriel azon kor krónikásai inkább csak a borzalmak felsorolásával és a Messiás eljövetelének pontos kiszámításával foglalkoztak. Egy kort pedig nem egy skolasztikus elme – ha még olyan nagy is –, sem pedig magasan kiugró politikai, gazdasági és szellemi titánok karakterizálják,

hanem az átlagemberek egyénisége, lelki és szellemi nívója, illetve a tömeg gerince, s abból egy fejjel kiemelkedő egyének, akik a kor levegőjét teremtették meg és szellemi rektorai a kor géniuszának.

Nehezen érthetnénk meg a francia forradalom keletkezését és dinamikáját, ha csak Mirabeau, Danton, Robespierre és Napoleon alakjait ismernénk és nem állnának előttünk a kisebb kortársak, az enciklopédisták, a girondisták és az üvöltő jakobinusok, a közvélemény hangadói.

Hiányos volna a XIX. század liberális és humanista Európájának rohamosan előretörő népeinek történelme, ha csak D'Israeli, Garibaldi, Bismarck és egyéb nagyság működése alapján szemlélnénk. Viszont nem ismernénk és nem látnánk a gyors ütemben erősödő városi polgárság, s a soraikból kiugró hangadók szereplését és működését, melyet a korból származó számos biográfia, monográfia és tanulmány tár elénk. Holott ezek adták a kor gerincét, melyen a korszellem nyugodott és akik segítségével lehetett Bismarck a nagy kancellár és D'Israeli, mint lord Beaconsfeld, a brit birodalom legnagyobb képviselője.

Kassa kereskedelmi gócpontja, kultúrközpontja lett az északi Kárpátok övezetében élő zsidóságnak, de politikai és gazdasági centruma lett egyúttal az egész északkeleti országrésznek. S elfogulatlan bizonyossággal állíthatom, zsidó elődeink és zsidó kartársaim érdeme nagyrészt, hogy a kisszerű, vidéki község, amely szűk látókörű céheken nyugodott, egy hatalmas gazdasági és kulturális központ lett.

A francia forradalom az emberiséget a XIX. század magasabb etnikájú hullámhegyére hozta, amikor az osztályokra merevedett emberiség nivellálódni kezdett. Ez aztán megnyitotta elődeink előtt városunk konokul elzárt kapuit is. A feltárt kapukon pedig örömmel és visszafojtott tetterővel áramlottak elődeink. Jöttek sűrű rajokban a szomszédos falvak szegényes köréből fajtáink örök optimizmusával és hittel a szebb jövő reményében, melyet az új idők emberies szelleméből merítettek. Pedig hát a történelem tanulságaiból okulniuk kellett volna. Az emberiség története nem egy folytonosan fölfelé haladó grafikon, hisz akkor már a fellegekben járnánk, hanem erős törésekből áll. A hullámhegyet hullámvölgy váltja, a csúcsot a sötét szakadék, mint ahogyan jött is apokaliptikus végzetszerűséggel.

Egyelőre azonban még egy évszázad választotta el a sötét kort. Akkor még jobb és szebb idők hajnala derűsödött előd eink szívében. Jöttek hát ide kis batyujukkal, de szívükben optimizmussal, valami urbánus érzéssel a nagyobb lehetőség, aktivitás és produktivitás színhelyére. Itt aztán néhány relatív nyugodt évtized után, bár hatalmas erővel tört elő a zsidó alkotó géniusz, a sajátunkon kívül a vendéglátó népek jobb- és balsorsát is meg kellett kóstolnunk és át kellett élnünk.

Az emberibb életmód, majd a jólét és már a Bibliában is megtalálható higiénikus előírás – mely a kolera és azon kor súlyos járványainak idején nagyobb oltalmat adott, de viszont éppen ezért sok gonosz ráfogást, irigységet és bajt hozott – számukat rövidesen erősen megszaporította. A tehetségek egész sora állt elő és a sötét századok által visszafojtott aktivitás elemi erővel tört elő a társadalom minden síkján. A közgazdasági fejlődés következtében rövid idő alatt e csöndes, álmos kisváros egy egészen más képet mutatott.

Lüktető élet keletkezett, élénk, nagy tempóval, melyet egy csomó kultúrintézmény és gazdasági alkotás tett színessé és vonzóvá. Kassa kezdett kinőni a kisszerű vidéki városok soraiból és jelentős nagyvárosi rangra emelkedett.

S e napsugaras idők nagy pionírjainak emléke már sehol sem él. Betemette azt az idő homokja.

A nagy elődök ott feküsznek a Tátra utca mohával benőtt, elmáló sírkövekkel beszórt régi temetőjében. A következő nem kisebb értékű generációk a Bárcai úti temetőben már mutatós, egyesek monumentális síremlékek alatt nyugszanak. Itt a rend, virág, gondozó kezekre mutat, ami még a megmaradottak friss, fájó emlékezésére utal. Ott álmodják a susogó hársfák, komor ciprus és szomorúfűz árnyékában örök álmukat az emberiességről, jogról, igazságról, jóságról, szeretetről — az örök békéről. De mellettük, ott a hajlásban, a négy piramis alatt feküsznek számos helyről exhumált mártírjaink, az ember-állatok bestiális áldozatai, akiknek emléke mementója az örök, soha el nem múló emberi gonoszságnak.

A mulandóság azonban már a hozzánk közelebb állókat, volt kortársainkat is kikezdte. Elhalványultak egyes nagyobb egyéniségek kontúrjai is. Szinte kiesett már a ma élő közösség emlékezetéből. Az

utódok túlnyomó részének azonban még a hazai hant sem jutott. A XX. század hullámvölgye Auschwitz, Majdanek és Treblinka halálkamráit hozta szörnyű végnek a békés, produktív, ártatlan ezreknek, kik csak a polgári erényekért, a jóért, szépért éltek, fáradtak és dolgoztak.

„Mit ér az ember legszebb igyekvése, hisz minden csak szélnek hajszolása" – mondja az Oktató.

Most már érzem, most már értem e sötét, vigasztalan életfilozófiát. S ha abban a bizonyos társaságban, hol annyi jóságos, nemes lélek gyűlt össze, ma kellene e témáról értekeznem, bizony minden fejtörés nélkül elfogadnám, sőt, ráduplaznék Salamon vagy Hikias királyunk az életben, emberekben csalódott, igaz, bölcs és rezignált tanításaira.

De térjünk vissza a pirkadatra, a napfényes, sokat ígérő időkhöz. Én e korok nagy, igaz reprezentánsait kiásom az idő homokjából és egyéniségüket karakterizáló egynéhány epitetonnal, vagy ha hiányzanak a közelebbi adatok, úgy működésük megjelenítésével kívánom kiragadni őket a végleges elmúlásból. S elmegyek a távoli múlt sötét századáig is és a galériába helyezem azon kevés őst – mert egyes feljegyzések ilyeneket is számon tartanak –, akik először jártak az itteni Campanile, az Orbán torony tövében, a középkor e fülledt levegőjű városában. Megjelenítem azokat, akik itt először fordultak keletnek ősi fohásszal az ajkukon.

Jól fog ez jönni egy új Dubnownak, népünk leendő nagy történészének. Felemelő érzés járja át majd a mi kései utódainkat, akik a múltat tudásszomjból, tiszteletből és az ősökhöz, hagyományokhoz való ragaszkodásból kutatják és olvassák történetüket, hogy milyen kultúrált, produktív, mily nemes érzésű és szellemű elődök éltek és működtek ez ősi város falai között, mielőtt történelmünk legsötétebb végzete, az emberiség legszörnyűbb fergetege, a bestiális hitlerizmus betemette őket. A jövő történetírója bizonyára ezen munkából is fog meríteni, sok érdekes adatot fog kapni készülő, korokat felölelő munkájához, mint azt egynéhány monográfista nyújtott nagy történészeknek.

Az antiszemiták pedig, mert az ostobák és gonoszok vallásának hívei a késő jövőben sem fognak hiányozni, tehetetlen dühvel látják, hogy a zsidóság múltja él, amely mementója a tisztességes emberiségnek. Nem temette el a vihar és az idő homokja.

S most átadom a szót az öreg krónikásnak, hogy szerény képességével igyekezzen az itáliai, lengyel, német középkorbali galériát megfesteni.

* * *

Időszámításunk 1492-ik esztendejének Szent Mihály (szeptember) havában lehetett, midőn a nagyidai dombokról úgy ötven kopjás, görbe kardú zsoldos cuppogott rendetlen menetben a széles, gondozatlan út ragadós latyakjában, akiknek nagy részén még a fekete sereg erősen kopott mellvértje sötétedett. Egy harcsabajuszú, viharvert képű lovas sastollas süvegét félszemére vágva parancsnokolt láthatóan fölöttük. Jobb oldalán egy jobb kinézésű sisakos lovag ügetett, akin egy díszes stóla díszelgett az ország címerével. E herold jelezte, hogy itt nem akármilyen karavánról van szó.

Két bárka alakú, erősen megvasalt jármű mozgott a csapat közepén, mindegyikben négy erős, csontos ló befogva. Mögöttük structollal cifrán felszerszámozott két nyerges lovat, a szelídebb fajtából, egy udvari legény vezetett, akinek gazdája az első bárka második ülésén kényelmeskedett.

Úgy látszott mégis', hogy ez az úr lehetett az egész csapat feje. Középkorú, megtermett és jól táplált férfi ült elöl, magasan fölhajtott bársony föveggel, amit egy értékes jókora gomb tartott össze és díszített. Nyakában egy szép mívű lánc húzta össze a prémgalléros firenzei nehéz posztóköpenyeget. Gondozott szakállába már ezüst szálak vegyültek, melybe vékony bajusza belefolyt. Megmaradt pecsétjének reliefje legalább is ilyennek ábrázolja. Szemei értelmet, ravaszságot, míg vastag ajkai érzékiséget jeleztek.

„Eleázár, chesván ötödik napját értük el az Úr kegyelméből. Végre közeledünk a célhoz és az Úr – legyen áldott a neve – megengedi, hogy az ünnepeket egymás közt, bensőségesen megünnepelhessük és hogy ez így legyen, meghívok mindnyájunkhoz néhányat Tornáról és Nagyidáról. Bizonyára sem az ispán, sem pedig Perényi uram nem fogja ezt akadályozni – szólt fáradt borúval az elöl ülőhöz, aki a szűrös kocsis mellett bóbiskolt. – Bizonyára, Uram! – riadt föl a megszólított. – Azért siettettél bennünket már Korponától, amiért ugyancsak morogtak a katonák.

Ez rövid, fekete szakállú, fiatal és szerény, sötétbarnába öltözött egyén volt. Egyik oldalán tőr, a másikon pedig tarsoly függött, lúdtoll és kalamáris számára. – No, majd megbékítem őket, csak érkezzünk meg célunkhoz, Kassára – szólt az előbbi.

Hát ez volt Mendel Jacobus ez idő tájt praefectus Judareorum, néhai jó Mátyás király, a nagy humanista kedvelt embere és a mostani jó szándékú, de gyámolatlan Dobzse Lászlónak ugyancsak bizalmasa. Kassára tartott urának fontos és titkos megbízásából, ahol akkor az állami pénzverde működött. De közben Kassa 20 000 forintnyi adóját is be kelett hajtani, mert bizony igen kongott a kincstár. Egyben kötelességszerűen az itt-ott elszórtan fekvő zsidó településeket is meg kellett tekinteni. Ezúttal számba vette a hegyaljaiakat, mert a bortermő városkákban akkor tájt még a legsűrűbben laktak. Panaszaikat meghallgatta, a magisztrátusokat pedig és a zsaroló urakat emberséges bánásmódra intette, mert hogy a júdabeliek a korona jobbágyai lennének. Ennek igazolásául nem mulasztotta el egy alkalommal sem a fej-, türelmi- vagy esetleg más című adót behajtani. Egyes történetíróink szerint ezt aztán sokszor túl lelkiismeretesen cselekedte. Az adóprést a kelleténél erősebben szorította meg, csakhogy a folytonos üres kincstárt valamiképpen megtöltse és ura kegyét kiérdemelje. Népszerűtlen is volt nagyon hitsorosai között és nem utolsósorban fölösleges és feltűnő hivalkodásáért.

Egy erfurti lovag feljegyzéséből tudjuk a derék, vad germán ugyancsak álmélkodott, hogy Ulászló koronázásán a zsidó prefektus huszonnégy lovas díszhintón vett részt. A jó embernek bizonyára szikrázott a szeme a dühtől és triplán látott. Dehát ez is több lett volna a kelleténél. Elképzelhetjük, hogy e túlzott hivalkodása egy megtűrt fajta képviselőjének, mennyi gyűlölködő irigyet és dühös ellenséget szerzett. Néhány év múlva Nagyszombaton, Budán, Pozsonyban és Pesten zsidóüldözések törtek ki. Bizonyára hozzájárult ehhez e hiú úrnak oktalan hivalkodása is.

Hát, a zsidó prefektus mint pénzügyekben a király bizalmasa utazott titkos megbízással Kassára, az ország pénzverdéjébe, az országos kincstárnok, a pécsi püspök hozzájárulásával, ki igen rossza sáfár hírében állott. Ezen útján kíséretéhez tartozott egy másik bárkában

utazó magister kinézésű önérzetes úr, a király ötvöse, akit az újdonsült király magával hozott az aranyos Prágából.

A titkos megbízatás pedig arról szólt, hogy Mátyás király aranyforintja már szinte eltűnt. De még hollós ezüst dénár is alig akadt. Mendel Jakobusnak hát föl kellett szedni a bányavárosokban az aranyat, ezüstöt és egyéb ércet, hogy új dénárokkal frissítse fel a mindinkább hanyatló gazdasági életet. A dénárba és garasba azonban valamivel kevesebb lat ezüstöt kellett vegyíteni, hogy felhígítva több pénz cirkuláljon az országban, amiről viszont a világon senkinek sem volt szabad tudni.

Az utolsó dombról egyszerre előtűnt a tornyokkal és bástyákkal csipkézett és magas falakkal övezett, sötét tónusú Kassa. Szembeszökött ősi szimbóluma, akárcsak most is, a gótikus, terebélyes Dóm és a domonkosok karcsú tornya. Hiányzott még akkor a campanille, az Orbán-torony. Aztán odarúgott az első bárkához.

– No, Jacobus uram – rántott egyet rozsdás bajuszán –, helyben volnánk, most már vissza is fordulhatnék a legényeimmel, rövidesen biztonságban lesznek – fordult a prefektushoz. A vitéz hadnagyot harmincad magával adta kíséretül Torna várának megyeispánja, mert nem volt bátorságos a Perényi urak nagyidai rezidenciája mellett ilyen nagy értékkel és kisebb erővel elhaladni.

– Köszönöm hadnagy uram a fáradságát – válaszolt a prefektus.

A két úr kezet fogott egymással, derűs arccal a sastollas, mert nemcsak dénárok, hanem még aranyló forint is maradt a markában.

Ez a Mendel Jakab és néhány zsidó kísérője – mert ilyen gazdag nagyúr egész biztosan fajtánkbeli szolgával, esetleg sochettel is utazott –, az első zsidók, kik először jártak és tartózkodtak huzamosabban ezen ősi városban, mely még oly hosszú ideig féltékenyen, ridegen és önzően tartotta távol magától az idegeneket és különösen a zsidókat. Ők voltak itt az elsők, akik arccal keletnek, az ősi imákkal fordultak a világ Urához.

Nem állíthatom, hogy apodiktikus, kétségbevonhatatlan hűséggel adtam vissza Mendel Jakab zsidó prefektus kassai bevonulását, de e kor tanulmányozása alapján valahogy így kellett lefolyni, valahogy így történhetett. Tény, hogy az első zsidók már 1472 táján huzamosabb

ideig tartózkodtak ezen exkluzív városban és voltak számos települések a szomszédos községekben.

A városi levéltár szerint a szerencsétlen II. Lajos király, az előbbi fia, egy Izsák nevű zsidót nevezett ki ugyancsak a kassai pénzverde főnökévé, amit 1524. március 24-ei keltezésű királyi leirattal a magisztrátus tudomására is adott.

Dubnow úgy emlékszik meg róla: „den Juden Isaak aus Kaschau zum Münzmeister errennen."

Nem hihető, hogy a Münzmeister kassai polgár lett volna, bizonyára csak hosszú ideig tartózkodott hivatali minőségben városunkban és ezért ragadt rá a „Jud aus Kaschau". Nagy zsidó kísérettel jöhetett ilyen nagy úr, hisz kellettek a rituálék elvégzéséhez. Aztán meg a mi zsidóink is csak középkorabeliek voltak. A külön királyi üzenet igazolja, hogy sokáig tartózkodhatott itt Izsák zsidó kíséretével, mert csak ez tudhatta megtörni a babonás, fanatikus és szűk látókörű város urainak ellenállását.

Hogy ki volt, honnan származott a királyi kegyben álló Izsák zsidó, erre adataink nincsenek. De aligha tévedünk, ha a Mendel prefektus családjához tartozónak véljük. Az utolsó budai prefektust is Izsáknak hívták, aki a mohácsi vész után, 1526 őszén Budáról sietve és idején Pozsonyba költözött, ahol a család még egy ideig szerepet játszott.

Majd egy század múlt el, amíg ismét akad egy feljegyzés, hogy ezen ősi falak között zsidó tartózkodott. Nevezetes személy volt ez is, éspedig Eleazaurus-medicus gente aducatione et religione Judaeus. Tehát a mai meghatározás szerint az orvosi tudományok doktora, aki a vitéz, bölcs és emberséges Bocskay István fejedelmet kezelte anno 1606-ban.

Eleazaurus mester tulajdonképpen III. Zsigmond lengyel király orvosa, és a király csak a fejedelem és a magyar palatinus többszöri kérésére és sürgetésére menesztette Kassára, ahol a fejedelem székelt.

Tényleg jó orvos és diagnoszta lehetett, mert a sok udvari kuruzslóval és felcserrel szemben felismerte, hogy a szegény, jó fejedelem betegsége halálos. Úgy látszik, azon kor sötét babonái nem homályosították el agyát. Nem mindennapi orvosa lehetett korának, mert még abban sem hitt, hogy egy nagy, szép tüzű rubin viselése gyógyerővel bír, amint ezt

szintén tudós kartársai előírták a fejedelemnek. Hitű zsidó is lehetett, mert néhány hónap alatt sikerült őt kiintrikálni az udvarból és visszatért régi urához Krakkóba.

Alig egy évtized múlva a magyarok ugyancsak egy nagy és bölcs fejedelme, Bethlen Gábor tartotta udvarát Kassán. A történelem szerint széles látókörű, korának babonáin felülemelkedő humanista fejedelem volt, aki „kiváltságokat adott a zsidóknak, hogy a kereskedők rendjét gyarapítsa". A szombati napot a legszerencsésebb napjának tartotta. A nagy fejedelem udvari orvosa pedig a kor minden balhiedelme és elfogultsága dacára, Ribériát-zsidó volt.

Igen kedvelhette e kitűnő doktort a fejedelem, mert az annáleszekben fel van jegyezve, hogy kedvéért selymet vásárol vejétől, aki természetesen csakis zsidó lehetett. Így hát a zsidó orvos egész családja Kassán tartózkodott, ami bizony nagy privilégiumnak számított. Nem valószínű, hogy a vő a céh tagja lehetett, ahhoz még a fejedelem súlya és tekintélye sem lett volna elegendő. Bizonyára csak nagybani eladással foglalkozott és vásárról vásárra járt, amit még lenyeltek a város hatalmasságai, a privilégiumokra oly féltékeny céhek.

Ily emberséges országlás mellett – és akkoriban oly ritkán adott kiváltságok mellett – erősödött az egész országban a zsidóság és tartózkodhatott huzamosabb ideig zsidó Kassán.

Nincs kizárva, hogy az ünnepeken a szomszédságból még egy minján zsidó is összegyűlt az orvos házában. Megtörténhetett, mert arról is van feljegyzés, bár ugyan a másik székhelyről, Fejérvárról, hogy „Don Diego spanyol muzsikus olaszul beszélő zsidó színtársulattal mulattatta az udvart". De a fejedelem itt is többször és szívesen időzött. Lakodalmát is itt tartotta Brandenburgi Katalinnal, ami az akkori szokás szerint hónapokig tartott. Egész biztos hát, hogy a zsidó trupp ezen alkalommal sem hiányozhatott és talán még ez atyamesterek is mulattak játékukon és mókáikon.

Két évtized múlt el, hogy Kassa ódon falainál zsidó tartózkodhatott. Történt pedig akkor egy kimagasló esemény, mely ha nem is a városban zajlott le, de közvetlen közelében történt ennek a biztonságot nyújtó környezetnek. Így hát úgy vélem, hogy e krónika keretébe tartozik.

Néhány kilométerre fekszik Nagyida, egy régi népes település, mely szinte külső perifériáját képezi a városnak. Ma különösen, amikor majd minden félórában autóbuszjárat köti össze a várossal. A magyar história egy derűs epizódja fűződik ide. Akkoriban a várat – mások híján – néhány száz cigány védte vitézül a császári sereg ellen, míg tartott a puskapor. Aztán a császáriak legnagyobb mulatságára csak szidalmakat szórtak és öklüket rázták, s a vár természetesen könnyű szerrel elesett.

Ezen községben gyülekeztek 1650 év folyamán Európa jó részének rabbija, kabbalistája, egyszóval írástudói a kahalok (hitközségek) megbízottaival. Itt tartották meg a kor vezető zsidó szellemei a kongresszust, amelynek a Messiás eljövetelének idejét kellett eldönteni. Legalábbis így mondja el, és nem alaptalanul, a Somogyi Ede szerkesztésében 1879-ben megjelent „Az Összes Tudományok Enciklopédiája". Honnét vette Somogyi a meglehetős jelentőségű eseményt, arról nem számol be. Valami alapja bizonyára lehetett, mert e kor zsidóinak szellemét ez foglalkoztatta erősen. Nem véletlenül érlelődött ez pont akkor a lelkekben. A sorozatos, meg nem szűnő megpróbáltatások, a világtragédiák és a meg nem szűnő öldöklő harcok váltották ezt ki. A lelkek e nagy jelentőségű kérdésének megvitatására a régi nagyidai kahal községét találták a legmegfelelőbbnek geográfiai, politikai és biztonsági szempontból az összejövetel rendezői.

A városban a fanatikus és babonás polgárság miatt ezen gyülekezet nem jöhetett össze, de a város közeli árnyékában, az ország főurainak védelme alatt biztonságosnak látszott. Akkor pedig még érvényben voltak a nagy fejedelem bölcs és emberséges rendelkezései és a sok öldöklés után már a keresztény hitfelekezetek között is kissé lelohadt a gyilkos türelmetlenség.

Egész biztos hát, hogy a Lengyelből, Nyugat-Európából ide törekvő kiküldöttek, de még a török megszállás alattiak is rövid pihenőre bejöttek a város falai közé, hogy aztán a déli kapun át elvonuljanak a cél felé, Nagyidára.

Az emberiség mészárosainak egy elit gárdája azon idők fő hangadói, az inkvizíció, III. Ferdinánd, Tilly, Wallenstein és Chmelnicky vérfolyamokat fakasztottak, melynek jelentős forrását a mindenütt üldözött,

hajszolt zsidó nép adta. A meg nem szűnő szörnyű üldözésektől, melyek az utolsó évtizedekben kulmináltak, a zsidó lelkek meghasonlottak vagy csodavárásba menekültek a végső kétségbeesésben. Várták az egyedüli megmentőt, a Messiást, aki hozza a megváltást és a gonosz „Edom" pusztulását. Várták és várjuk most is, ami meg is menthetné a zsidóságot. Némeny türelmetlen rajongó bizonyos is volt abban, hogy a Messiás már köztük jár, ami jó talajt adott egyes egzaltált lelkeknek, akik hittek megbízatásukban. Így tűnt fel a nem mindennapi, szuggesztív egyéniségű Reubeni és rajongó egzaltált Slomo Molocho, akiben sokan hittek is. A szavak és számok zsonglőrjei, a kabbalisták mindenféle értelmetlen számításaikkal csak táplálták e hiedelmet, midőn már a közeli időket jelölték meg az Ő megérkezésének. Jól jött ez valamivel később Sabtaj Cvinek, a tanult aszkétának és ügyes képmutatónak, aki ugyancsak nagy tömegeket mozgatott meg.

E század zsidója a többi népek emberéhez hasonlóan babonás és fanatikus. A keletkező új szekták és az újonnan feltűnő chaszideusok a vallásnak új irányt kezdtek szabni rajongásukkal és képzelődésükkel. Tenni kellett hát valamit, hogy a hit ne posványosodjon el, ne álljon be szakadás és eretnekség.

Ide tartottak hát – az 1879-es Enciklopédia szerint –, a Kassa melletti Nagyidára, fél Európa vezető szellemei. Nincs kizárva, hogy a volhiniai véres események krónikása, Náthán Hannover szintén városunkon keresztül haladt. Amúgy is Velencébe tarthatott, ahol munkáját a legnagyobb jelentőségű dátummal adta ki: „Im Jahre der Ankfunt des Messias". Talán a másik krónikás, Gábriel Schusberg is ide tartott, akinek a Sohár, a kabbala szellemi műhelye kinyilatkoztatás és számítása szerint 1648-ban kellett a nagy eseménynek bekövetkezni.

E virágzó hitközség adott helyet és módot, hogy a sarkalatos eszmét a Tannak megfelelően végérvényesen és megfellebbezhetetlenül eldöntsék és az ő eljövetelét megállapítsák.

Ezredévek óta először, de egyben utoljára is, gyűltek össze a kérdés megvitatására az összzsidóság bölcsei. De nem sikerült, mint ahogy nem is sikerülhetett és eredménytelenül széledtek széjjel.

Az ősi nagyidai hitközség pedig – mely az 1841-es évek nagy költözködése után is fennmaradt –, megtartotta önállóságát és még rabbinak is adott helyet a legújabb időkig – a tragédiáig.

Mostanában már csak egyetlen méltó utód, az első világháború féllábú invalidusa, a derék Rosenberg József képviseli. Ott él egymagában, a hajdani népes, viruló közösség helyén, de minden szabad idejét és az ünnepeket nálunk, közöttünk tölti el.

Egy századnak kellett elmúlni, hogy a zsidók kapcsolatba kerüljenek a várossal, de ez is csak negatív módon történt. 1765. március 1-jén a tanács büntető határozatot hozott: eltiltotta a zsidókat a városban való tartózkodástól. Hangzik pedig ez a következőképpen: „Ebbe a városba bejönni szokott zsidókra nézve elhatároztatott, hogy ezek az egyes polgárok házához szállásra ne fogadtassanak el, hanem a vendéglőkbe szálljanak, a városban pedig csupán nappal tartózkodjanak, éjszakára pedig a Zöldfa vendéglőbe (a város falain kívül – a krónikás megjegyzése) menjenek, ha pedig valaki a polgárok közül zsidót a házába szállásra elfogadni merészelne, az illető, mint nyilvános rendeleteknek megsértője, bírság címén 12 forintot tartozik lefizetni. (A városi dobos 24 és egy kántor 70 forint évi fizetést kapott – a krónikás.) A zsidó pedig, aki magánházban, itt bent vagy kint (külváros – a krónikás) találtatik, annyiszor amennyiszer egy forintot lesz köteles fizetni." Így az emberséges magisztrátus! Ilyen kapcsolatban állottak a szomszédos falvakban szétszórt elődeink Kassa városával.

De az idő haladt és ismét néhány évtized tűnt el az idő árjában. Valami azonban történt ezalatt: az osztályprivilégiumokat féltékenyen őrző kassai céhek konokságát megtörte az újkor új társadalmi és gazdasági rendje és a humánusabb korszellem. S e falakkal és privilégiumokkal körülbástyázott középkorú levegőjű városban zsidó is megvethette a lábát. Az első ilyen feljegyzés 1784-ről szól.

Mayer Israel, mint fuvaros és közvetítő működött és egyelőre nem is belvárosban, a tulajdonképpeni Kassán, hanem a „Hofstadtban", népiesen Hustákon, a külvárosban lakott. Igen agilis és rendkívül megbecsült egyén lehetett, mert a nagy keresztény konkurrencia mellett is megkapta a szomszédos városokba a postai szállítás jogát és a hivatalos emberek utazásait ugyancsak, a vásári fuvarozásokat nagyrészt ő bonyolította le.

Aztán már csak az 1814-ik esztendőből van feljegyzésünk Róth Mátyásnétól, az első kassai nagyasszonyról, aki valahol a várfalak

mellett húzódó Harang utcában az átutazó zsidók részére kóser vendéglőt tartott. A zsidók még akkoriban is csak kapunyitástól kapuzárásig tartózkodhattak a város területén. A helyiségeket és jogot a várostól bérelte, mert hisz még saját tulajdona itt nem lehetett.

Szép, deli, mutatós és okos nagyasszony-típusú nő lehetett, fekete gyöngyös fejdísszel, fehér csipkegallérral és fekete rokolyájához simuló hímzett kötényével. Nem maradhatott ránk fotográfiája, hiszen csak a század ötvenes éveiben tökéletesítette egy bizonyos angol a camera obscurát (sötétkamrát) és annak képrögzítését. De bizonyos, hogy mutatós és okos nőszemély lehetett, mert a sok intrika és konkurrencia dacára is évtizedekig bírta a jogot a várostól. Még fejlesztette is üzletét, mert hovatovább két segéderőt is alkalmazott. Az egyik egy bizonyos Kuhn Eliás, a másik Sailer Ábrahám, akik aztán már itt is maradtak és családot alapítottak.

Jól ment az üzlet, ugyancsak sűrűn látogathatták a vidéki zsidók. Jól vezette a szép és okos asszony. A jó bor és az ízletes kóser konyha nem kevésbé vonzotta a vendégeket. Tudjuk, hogy a rendezett felekezetű vendéglősök ugyancsak áskálódtak Róthné nagyasszony ellen. Még a magisztrátushoz is fordultak panaszukkal, hogy a zsidó vendéglőt keresztények is látogatják, sőt, horribile dictu – tanácsbeliek is frekventálják. Instálják hát a Tanácsot, hogy szigorúan tiltsa ezt el, mert veszélyezteti privilégiumukat és zavartalan egzisztenciájukat. Hiába, mindig tövis volt és szemet szúrt a zsidó, ha érvényesült tehetségével, még ha szebbet, jobbat vagy megfelelőbbet is nyújtott.

Évtizedekig bérelte a várostól Róth Mátyásné a vendéglőt. Közben családját fenntartotta és több gyermekét anyai gondossággal nevelte. Stimmel hát portréja e mutatós, jó gazdasszonynak, jó és gondos anyának, aki eszét is jól forgatta.

Egyik fia a páduai egyetem orvosi fakultását látogatta, miután ez idő tájt sem a budai, sem pedig a bécsi egyetem zsidót nem vett fel. Fiának diplomáját 1840-ben itt, Kassán hirdették ki, ami rendkívüli kegynek és eseménynek számított, és bizonyos, hogy a nagyasszonynak része volt ebben. E Róth fiú volt az első kassai zsidó orvos az újkorban, kit aztán a kitűnő és a város egész társadalmában népszerű orvosok hosszú sora követett.

Keveset tudunk Róth Mátyásné fiáról, mert rövid kassai működése után Pestre költözött, ami akkoriban már nagyobb méretű város volt.

Dr. Molnár B. a „Kassai Orvosok Története" c. munkájában e fiút Mátyásnak nevezi, ami téves állítás. Az özvegyet hívták elhalt férje után Róth Mátyásnénak, atyja keresztnevét pedig nálunk sohase viseli a gyermek. (Kivételt képez, ha a gyermek apja halála után született.)

II. József pátense és az 1791-es országgyűlés liberálisabb rendelkezései alapján a zsidók mégis csak könnyebben kezdtek mozogni és még itt, a középkori privilégiumok fellegvárában is megvetették lábukat. Így tudjuk, hogy egy rozgonyi Adler és egy Zemplén megyei Lefkovics szerzett lakásengedélyt. Az utóbbi egyelőre csak a gyermekei számára, akiket a világi iskolákba sikerült felvétetni. Amilyen rendkívüli volt ez, olyan nem mindennapinak számított, hogy zsidó szülő kiléptette gyermekeit a régi, maradi gettókörből. Követte aztán ezen úttörőket egy megszakíthatatlan sor.

Feltételezzük, hogy a maradiságból kiemelkedő, jó módú és gondos Lefkovics a világi ismeretek mellett zenére, talán spinétre, vagy más hangszerre is taníttatta gyermekeit. A zsidók minig is erősen kedvelték és kultiválták a zenét. Abban az időben lakodalmakon leginkább zsidó hegedűsök szolgálták a talp alá valót. Még én is emlékszem gyermekkoromból ilyen vándorló zenészekre.

A Lefkovics fiúk a többi diákkal együtt bizonyára megtanulták a biedermayer-világ ildomos táncai, így a menüett és a mazurka titkait is. Hisz csak így történhetett, hogy a század közepén már egy meglehetős nagyszámú, világias zsidó intellektuális osztályunk létezett, mely a világi és klasszikus ismeretek mellett a kor szellemét is bírta. Olvasták már az új kor nagy íróinak munkáit és társas összejöveteleiken a tarokk mellett zenéltek és táncoltak is. Legjobban szerették Schillert és mellette a cinikus, szatirikus Voltaier-t, a humanista Lessing és Goethe műveit. Sokan, különösen a magyar ajkúak Kármán Fanny hagyományain érzelegtek.

Így történhetett, hogy a pozsonyi országos diétákon, melynek érdekkörébe a mi városunk is tartozott és 1825 után játszódtak le, a nemes követek nemcsak kölcsönökért keresték fel a zsidó utca egyes családjait, Ber Oppenheimeréket, Bettelheim Ábrahámékat és Biedermanné-

kat, hanem művelt, jó modorú és intelligens környezetben kívánták eltölteni idejüket. E megbecsülésen alapuló kapcsolatok is bizonyára nagyban hozzájárultak a liberális szellem terjedéséhez a Rendek között, mely rövidesen utat nyitott a polgári jogok és szabadság törvénybe iktatásának.

Egyelőre a nemes városban csak néhány zsidó lézengett. Az 1817-ben a Kassa-egyházmegyei püspöki sematizmus szerint a kassai plébánia területén összesen 11 ezer 963 lakos tartózkodott. Ezek között 10 ezer 435 római katolikus, 948 ág. evang., 574 református és 6 zsidó. Úgy látszik, egynéhány érthető okból nem volt regisztrálva, hisz már az Adler és Lefkovicsék „inváziója" is szemet szúrt a céhek vezetőinek.

Fel is horkantak a céhbeli mester uraimék és 1833-ban sikerült a magisztrátusokat rábírni egy razziára, ami Aranyosinak, a városi darabontok „gutgesinnt" kapitányának nagy örömére szolgált és buzgón teljesítette megbízatását. Hosszú huzavona után össze is írták az állandóan itt lakó zsidókat.

Kár volt a nagy riadalom és ijedelem, mert alig egy-két tucat zsidót tudtak csak felhajtani és regisztrálni. Köztük Blumberg Sámuel francia nyelvtanítót családjával, akiről pedig a tanács is elismeréssel nyilatkozott, hogy „békésen és erkölcsösen él". Ez a derék, „erkölcsös" férfi lett aztán a kassai hitközség egyik alapítója és első elöljárója.

A liberális szellemű kor nagy nevű vezérei az 1840-ik évi országgyűlés XXIX. törvénycikk 1. paragrafusát alkották meg. Ez a törvény aztán majdnem teljesen kitárta az obstruáló Kassa és a többi békétlenkedő város kapuit. A kassai magisztrátus ennek nyomása alatt engedélyt adott az „izraelitáknak" a városban való letelepedésre. Szó szerint: „Mindazon zsidók, akik az országban, vagy a kapcsolt részekben születtek, valamint szinte azok is, akik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincs, az egész országban és kapcsolt részekben akárhol szabadon lakhatnak."

A kassai tanács 1841. augusztus 6-ai 3758 sz. határozattal elsőnek Burger Jakab ezüstművesnek adta meg a lakhatási engedélyt. Ugyanezen év folyamán tizenhat férfi, tizenegy nő és harmincnégy gyermek kapott az új törvény alapján letelepedési engedélyt.

Ezentúl Kassa zsidóságának története olyan, mint a forrástól távolodó folyó, amely folyton nő és dagad, majd nagy hullámzással hömpölyög medrében, míg megérkezik 1944-hez, a tizenkétezer lelket számláló zsidótengerhez.

Rozgony, Olčvár, Nagyida, Kassaújfalu és a többi közeli-távoli falvak zsidósága megmozdult. Erős rajokban kezdett Kassán elhelyezkedni. A falvak kahaljai-hitközségei kezdtek feloszlani és ezekből született meg az erős kassai község.

Rozgony a vidék legnagyobb hitközsége, elsőnek indult meg, szinte egyidőben kerekedett fel és telepedett le városunkban. Kohn Márton rabbijuk követte híveit és ezzel a város első rabbija lett. Akadt is már elég funkciója a meggyarapodott híveknél, ebbe azonban a hatóság akadályokat gördített.

A negyvenes évek elején megmozdult a környék többi zsidósága is. Nagy rajban jött a füzeséri is és velük együtt ütötte fel itt sátorát rabbijuk is, Seelenfreund Salamon. A két rabbi között rövidesen nagy vetélkedés tört ki, amit súlyosbított Goldwasser Móric, Kassa első sochetjével kitört ellentét is, mely épületes, éles ellentéteket és párharcokat sokszor tapasztaltunk azóta is jábor egyházi embereinknél.

Úgy látszik, a rozgonyi rabbi nagyobb megbecsülésben állott a hívek előtt, aztán a rozgonyiak többségben is voltak, mert úgy tudjuk, hogy végül is Koh Márton kerekedett felül, ő maradt az egyedüli rabbi. Seelenfreund, a füzeséri, üzletnyitásra kért engedélyt.

Rabbiválasztásra először 1848-ban, a forradalom évében került sor. Seelenfreund Ábrahám lett az első megválasztott rabbi, akit a kehila igen kedvelt és megbecsült. Ez nem azonos a füzesérivel, csak névrokona. A közösség ez idő tájt már meglehetős gondtalanságot biztosított rabbijának. Az 1844 évi feljegyzés szerint az egész évre, illetve a két zmanra, háromszáz forint dotációban részesítette. Elég tekintélyes összeg, ha meggondoljuk, hogy egy tisztes habitus 8–10 forintba került.

Az első településekkel majdnem egyidőben jöttek a nagy pionírok is, akik a várost rövidesen kivetkőztették középkori gúnyájából. Scheffer József, Pollacsek Herman, Pollák Jakab Miskolcról, Engländer Lázár és fia és Goldman Móric fiával együtt kértek ebben az időben üzletnyitásra engedélyt, amit azonban legtöbbször elutasítottak.

De két nagy dinasztia akkoriban már erősen megvetette a lábát és rövidesen hatalmas méretű üzemeket teremtett, amelyek messze, az ország határain is túl elterjedtek.

Moskovics Israel a hegyaljai borvidék egyik városkájából szakadt ide, ahol valaha a zsidó prefektus szemleútján járt. Erős, tagbaszakadt, nagy eszű férfiú, Kossuth-szakállviselettel. Borkereskedését Angliától Oroszországig terjesztette ki, sőt, a kontinensen túl, Kelet-Indiába is exportálta a tüzes tokajit, de ezt már közösen a másik nagykereskedővel, Horovitz Hermannal. Moskovics egy kitűnő nemzetség törzsatyja lett. Fia és unokája nagy szerepet játszottak a kassai zsidóság és az itteni társadalom életében. Lesz is róluk szó.

Horovitz Emánuel, az apa vetette meg tulajdonképpen a borkereskedelmi vállalat alapját, de ő nem volt olyan markáns egyéniség, mint fia, Herman. A fiú intelligenciájával és a kornak megfelelő világias gondolkodásával erősen kimagaslott kortársai közül. Ő már fiát, Lipótot, akiből fiatalon ütközött ki a rajztehetség, nemcsak világi iskolákba járatta, hanem teljesen szokatlanul a bécsi képzőművészeti akadémián és képeztette. Innét indult el Horovitz Lipót, a múlt század második felének világhírű, talán legnagyobb portréfestője, kétségkívül az emberi arc egyik legnagyobb megfigyelője és a lelket és egyéniséget visszaadó ábrázolója, akit fejedelmek sora halmozott el kitüntető kegyeivel.

Horovitz Herman, mint az új kor gyermeke a megadott szabadságot akarta meghálálni azzal, hogy az 1848-as szabadságharban mint honvéd vett részt. Nagy érdemei vannak a kassai hitközség megalakulásában is. Elődje lett a következő században kiterjedt és tekintélyes Halmi családnak.

A nagy ősöket – majd fogjuk látni – szinte törvényszerűen kisszerű utódok követik. Ez az eset történt ezúttal is, amint borús érzéssel szeßmlélem család sorsát. A nagy elődök most élő tagjai, akikben bár még sok érték és megnyerő vonás öröklődött át, már hűtlenek lettek az ősi közösséghez. Igyekeznek beleolvadni azok közé, akik a legjobb esetben hidegen fordulnak el tőlük, mert a származás stigmája, bélyege, sohasem tűnik el az ilyenek homlokáról. Sokszor tűnődtem azon, de sohasem értettem meg, hogy e fajtájuktól elszakadt mesümetek,

hogyan tudják elviselni új környezetük fölényeskedését, csöndes megvetését, melyben annyira törik magukat? Kell, hogy még a régi gettólélek éljen ezen mimikri emberekben. A vérveszteség különösen mostanában érint bennünket súlyosan, amikor olyan nagyon kevesen lettünk és minden egyed érték lett számunkra. De egyelőre a XIX. század közepén tartunk és akkoriban még élt a hithez és fajtához való ragaszkodás.

Az Országos Ipartársulat 1840-ben kérdést intéz kassai fiókjához, hogy adjon képet az itteni ipar és kereskedelem helyzetéről.

Az elvhű társulat erre a zsidókérdést vetette fel. Hazug rémülettel jelentik, hogy már hatszáz zsidó fenyegeti egzisztenciájukat. Pedig akkoriban még csak egy zsidó ékszerész – az is vásáros –, négy rőfös és hat-nyolc szatócs működött városunkban. A városi tanács a Társulat nyomására még 1846-ban, a forradalmi eszmék alapján létrejött magyar minisztériumot is azzal instanciázza, hogy „a zsidókat korlátozni kellene". A korlátozás azonban már idejét múlta, a szabadság eszméjétől telített újkor azt már nem engedi meg. Kénytelenek hát beletörődni az új rendbe és tényleg 1852-től már minden szakképzett kereskedőt és iparost fölvesznek a Társulatba.

A vidéki zsidóság pedig csak áramlott tovább. A forradalom évében ismét jött egy nagy pionír, Ungár Lipót, egy agilis, mozgékony és nyughatatlan lélek, ki vállalkozást vállalkozásra halmozott. Kisszerű nagykereskedéssel kezdte. Rövidesen szeszélesztőgyárat alapított, majd rövid időre rá a vidék első gőzmalmát állította fel. Mint a múlt egy megkövesedett felkiáltójele merevedik fel néhány erősen sebhelyes tűzfala a mai napig is a város déli részén. Kétszáz embert foglalkoztatott az öreg, nagy úttörő, ami akkoriban hatalmas arányúnak számított. Fiai: Jónás, Ignácz és Samu, már csak epigonjai voltak a nagystílű apának. Ők csak likvidálni tudták atyjuk alkotásait.

A kor karavánja pedig közben haladt és eljött az ideje a tömörülésnek, a kollektív élet megalakulásának. Helyesen állapítja meg Lányi és Békefiné „A szlovák Zsidó Hitközségek Története" című közös munkájukban: „A zsidó nép legkisebb töredéke bárhová vetődjön is, magán hordja 13 milliós egész – (akkor annyi volt. – A krónikás.) nemcsak külsődleges sajátságait, hanem belső lényegbeli ismérveit is."

Valóban, a zsidók bármikor az idő rengetegében és bárhol a földkerekségen telepedtek le, majdnem mindenütt egyformán alakították ki egyéni, kollektív, egyházi és gazdasági életformájukat. Mintha valami ősi ösztön vezette volna őket az antik világban élt társaikhoz hasonlóan, akik vándorlásaik végpontján a poliszt, a városállamot alakították meg. A sötét középkorban kahal-kehila (Dubnow 6. 39) lép ennek helyébe, mely ugyanazt a célt szolgálta. A tömörülés és szervezettség nagyobb erőt, biztonságot nyújtott és ellenállást tett lehetővé. Egyben menedéket adott az ősi hit gyakorlásának, az apáktól átöröklött tradíciókkal egyetemben.

A kassai városi tanácshoz 1842. augusztus 29-én nyújtják be imaház létesítése iránti instanciájukat harminckét család nevében – amelyet egy Harang utcai magtárból rendeztek be – a „jó erkölcsű Blumberg Sámuel", az első elöljáró és Lansz József vagy talán Mózes a második elöljáró. Ezzel aztán útjára indul a később oly nagy hírű és erős kassai zsidóság városállama, polisza, kahalja, illetve kehilája.

A második nagy világégés idején, 1943-ban, dr. Kolos Ákos roshakolsága alatt emlékeztünk meg a száz év előtti megalakulásról. Az évszázad mozgalmas históriájáról egy könyvet adtunk ki, amelyet dr. Szepesi Miksa ragyogó tollú újságíró, kedves jó barátom szerkesztett. Mindegyik elöljáró tárcájába vágó cikkel járult a könyv tartalmához. Szegény, jó dr. Berger Dezső, az iskolaszék elnöke, a mi híres-neves iskolánkról írt egy hosszabb tanulmányt. A hagyományokon nyugvó egyházi életünkről emlékezett meg Lusztig Náthán, a Chevra Kadisha elnöke és egyben templomi elöljárója. Én pedig mint a pénzügyek vezetője, egy évszázad hullámzó és fölötte tanulságos gazdálkodásáról elmélkedtem eredeti, elsárgult német–magyar, de latin nyelvű okmányok alapján, melyek a vész idején mind elvesztek. A könyvet ezer példányban nyomtattuk ki, de kötés előtt, a rövidesen bekövetkezett tragédia folytán sose jelent meg. Ezzel sok kortörténeti dokumentumunk és sok szép emlékünk pusztult el és ment feledésbe.

Az imaházat engedélyezték és a kis hitközség megalakult.

Az alapítók között ott szerepelt Adler József ékszerész, aki egy emberöltőn keresztül áldozatos tevékenységgel igazolta rendületlen és odaadó hűségét. Ez a nagyszerű zsidó típus mokány ember lehetett.

Még a várossal is keményen szembeszállt, ami akkoriban nem kis lelkierőre és határozottságra vallott. De igazát nem hagyta és panaszát a legfelső fórumig, az országos helytartó tanácsig vitte.

Az alapítók között ott találjuk Kalafoni Kain és Kalafoni Joachim réz- és pecsétmetszőket, akik a legújabb időkig is fennálló céget alapítottak. Ott szerepel az a bizonyos haladó szellemű Lefkovics Dávid is, aki gyermekeit már jóval előbb taníttatta városunk humanista középiskolájában, amely akkor kizárólagosan a premontrei rend kompetenciájába vágott. Részt vett a fundamentum lerakásánál Kohn Henrik képíró – most festőnek mondanák –, Ehrlich Ignácz rézöntő, Grün Ábrahám szabó, aki alighanem elődeim vérrokona lehetett.

Hát nem rossz társaság indította meg a közösség történelmét, ha a foglakozások után ítélünk, melyek már nagyobb tudást és szakértelmet igényeltek és ha még hozzájuk soroljuk a két nagyot, Moskovicsot és Horowitzot.

Rövidesen, 1844-ben már egy örök pihenőhöz is jutottunk. A hitközség akkor szerezte meg a várostól a Tátra utcai temetőt, akkor még messze a városon kívül a Szent Kereszt temető szomszédosságában, ahol a kolerában elhunyt katonákat temették el. Több mint egy emberöltőn keresztül, 1888-ig fogadta magába az örök pihenőre térteket. A város terjeszkedése révén az említett időben lezárt temetőnk első lakója Wirkmann Izsák pálinkafőző, aki hetvenkét éves korában tért meg oda. Az utolsó lakó jóval a temető lezárása után, 1904-ben került oda. E kivétel nem akármilyen földi halandó pályájának bevégzése után történhetett meg. Horovitzné nagyasszony, a karitatív munka hősnője, a nagy pionír özvegye és Horovitz Lipót nagy festőnek édesanyja tért meg őseihez. A nagyasszony az ő szeretett uránál akart nyugodni, de a temető a város tanácsának határozata folytán már zárva volt. Hogy az anya utolsó kívánsága teljesülhessen, fia még a királyi udvart is mozgósította: s a fejedelmi személyek arcvonásait megörökítő festőnek sikerült egy temetőbe helyezni örök pihenőre szüleit.

Egy nagy matróna, egy nagy család tagja kapott örök lakhelyet e kis romantikus temetőben.

Most azonban, midőn a régi emlékek és szereplők újra felélednek, borúsan állapítom meg, hogy ezen érdemes nagyasszony nem kapott

sem egyéniségéhez, sem pedig nagy családjához méltó síremléket, amely már egynéhány évtized után megkopott, elmállot és erősen a múlandóság határán jár.

A hitközség kialakulása, a temető megszerzése mellett 1944-ben, az 5604-ik esztendőben megalakult a Chevra Kadisha is, mely százéves fennállása alatt a zsidó nemes etika és karitatív munka tengerét produkálta. Első elnöke a kitűnő Moskovics Izrael, aki a Chevrát rövidesen magas nívóra emelte. E kitüntető funkcióhoz aztán csupa kiváló egyéniségeket emelt a köztisztelet és bizalom. A centenárium évében, 1944-ben – amely a tragédia éve is – a sort a nagyeszű és fáradhatatlan Lustig Nátán zárta le.

A község fejlődését erősen megrázkódtatta az 1848-as szabadságharc eseményei és méginkább annak gyászos bukása. A zsidók, mint a szabadság örök harcosai, önként jelentkeztek a honvédek soraiba, hiszen kötelező sorozás és hadkötelezettség még nem állt fenn. Nem volt kötelező senki számára, hogy javaikon kívül vérükkel is áldozzanak a nagy emberi eszményekért, amelyek örök idő óta a zsidóság ideáljai is. Piros-fehér-zöld kokárdák díszítették még a régi viseletű, hagyományos öltözékű szakállas zsidók bársony kalapját és ott virított a parókás nők ruháján is. A forradalom hősének, Kossuth Lajosnak szakállviselésére tért át sok zsidó honfi. Sok családi kép tanúskodi erről.

A forradalmat a Kassán átvonuló szabadságot és emberi jogokat tipró hatalmas orosz hadsereg segítségével leverték. Ezzel sötét idők következtek a kassai zsidókra is, mert hát ez már a mi mostoha sorsunk, hogy a nemigen napfényes sajátunk mellett a környező népek történelmének sötét fejezeteit is el kell viselnünk, néha talán még nehezebb helyzetek elé állítva. A bresciai hiéna, ahol az országló Haynau osztrák generálist tisztelték, külön ötezer forintnyi hadisarcot vetett ki a legyengült községre, amelyet még évek múlva is nyögött a kassai zsidóság.

Hiányos feljegyzésekből úgy tudjuk, hogy Horovitz Herman mellett Frankfurt Jakab, dr. Kain Dávid, a későbbi nagy nevű roshakol és az alig tizenhat éves Buber Jakab vett részt a szabadságharcban. Több mint valószínű azonban, hogy sokkal többen küzdöttek a kassai vörös sapkások zászlóaljában, de a vad reakciós időkben, mint az később meg

is ismétlődött a politikai változásoknál, a nyomokat az egyes politikai és nemzeti működésekről el kell tüntetni.

A szabadságharcosok között meg kell említeni Klein József szappanfőzőt, akit a tekintélyes huszonkét kassai túsz között a cári hadsereg Krakkóba deportált.

Csöndes, szürke évek követi egymást. Ezalatt 1850-ben ismét egy nagyobb egyéniség, Bárkány Jakab tűnik fel, aki egy nagyszabású vállalatot létesített, mely egy fél évszázadon túl Kassa számottevő cégei közé tartozott.

Bárkány Jakab korának egy kimagasló műveltségű, haladó gondolkodású férfiúja. Azon kor előítélete dacára leányát, Máriát külföldi intézetekben kitűnő nevelésben részesítette. Ez megkönnyítette a szép nő művészi tehetségének kibontakozását. Rövidesen a berlini császári színház élvonalbeli primadonnája, a hetvenes, nyolcvanas évek európai hírű tragikája volt. A századforduló felé testben-lélekben megtörve hazavágyott a nagy művésznő. A hírnév, dicsőség és a sok-sok szerep után hazatért. A híres szépasszonyt hazai hant takarja. A bárcai úti temető egyik hangulatos, amforás síremléke alatt, hársfa és szomorúfűz árnyékában alussza örök álmát.

A nagy öreget, aki a hitközségben is vezető szerepet játszott, fia, Henrik követte. Keze alatt szinte szokásos törvényszerűséggel a vállalat hanyatlásnak indult.

Az ötvenes évek elejétől a zsidó kereskedők száma erős tempóban emelkedni kezdett. Bárkány után két-három évvel az Eperjesről ide költözött Schäffer József posztókereskedést nyit. Beumann Salamon Rozgonyból és Klein Bernáth Eperjesről ugyancsak mint rőfösök jegyeztettek be. Hosszú évek küzdelme után végre a grémiumba került mint ékszerész az a kemény vágású bárcai Adler József, akivel a közösség életében még egynéhány évtized múlva is találkozunk, mert mint a hagyományokhoz erősen ragaszkodó egyén, nagyban hozzájárult az ortodox hitközség megalakulásához és az első ortodox templom felépítéséhez nagyarányú adományával. Keppner Fülöp Sátoraljaújhelyről és Diener Jakab Lipótszentmiklósról – az utóbbi huszonöt éves ifjú –, 1857-ben mint terménykereskedők regisztráltattak. Diener egy kiterjedt nagy család elődje és egy hatalmas vállalat megalapítója lett,

mely a malom és termény gazdasági ágakban a legújabb időkig is a legelső sorban állott.

Grünwald Herman Bajáról már a negyvenes években a város lakója és mint sapkakészítő működött. Tevékenyen vett részt a hitközség megalakulásának elősegítésében. Mint kereskedő csak ez idő tájt került az ipari és kereskedelmi kamara tagjai sorába, és nem tévedünk, ha őt véljük a város első, kimondottan férfidivat-kereskedőjének. Egész bizonyos azonban, hogy a férfidivat egyik helybeli úttörője és útmutatója. Határozott legény lehetett, mert politikai érzelmeit még az üzletvezetésben sem rejtette véka alá. A reakciós Bach-korszak idején kirakatában magyar címer díszelgett és magyar motívumú cikkeket árusított.

Az úttörők kora és sora egy hatalmas egyéniséggel, Bródy Fülöppel lezárult, aki harminchat éves korában Pollák Jakabbal, mostohaapjával költözött ide Miskolcról és egy hatalmas manufaktúra és kereskedelmi vállalat alapját rakta le. A cég először Pollák Co. név alatt működött, rövidesen azonban e nagy koncepciójú egyéniség nevét vette fel. Száz és száz vásáros terjesztette országszerte a híres vállalat híres vásznait. Az új század elejére nyúlt a nagy lendülettel indult vállalat és gyár virágzása, de az epigon utódok – Bródy Frigyes, a fia és veje, Schlesinger, a Szegők atyja érájában erősen lehanyatlott.

Bródy Fülöp fellépésével nemcsak a kassai zsidó közösség, hanem az egész város gazdasági élete új képet nyert. A kiválasztottak kereskedelmi érzékével és energiájával volt megáldva, s vállalata az akkori egész Felső-Magyarországot behálózta. Az ő manufaktúrájának kékvásznai a vásárok összes ponyvasátrai alatt találhatók voltak. Tekintélye folytán rövidesen az ipari és kereskedelmi kamara vezetőségébe kerül, majd 1880-ban annak elnöke lett. Kassa történelmében először fordult elő, hogy egy zsidó került a céhek atyamesteri székébe, s nem akadt olyan számottevő gazdasági és társadalmi intézmény, amely ne hívta volna meg vezető tagjai sorába. Népszerűségét emelte magas intelligenciája és rendkívül megnyerő modora. Ugyancsak erős oszlopa a közösségnek is, melynek tekintélyével és áldozatkészségével sok szolgálatot tett.

Hozzá méltó egyéniség volt életpárja is. Az anyahitközség nőegyletének egyik alapítója és haláláig áldozatos vezetője volt. Bródy Fülöpné

igazi típusa a zsidó nagyasszonynak, szellemével, jóságos lelkével, de egyben exterrieurjével is. Egyszerű módon hátrafésült hajával, állig gombolt fekete-fehér zsabós ruhájában mutatós és tiszteletet keltő, szelíd, jóságos tekintetével könnyen férkőzött az emberek szívéhez.

A nagy úttörő hetvenkét éves korában halt meg, nagy szerepet játszott a város gazdasági és társadalmi életében. Vele lezárult a helybeli zsidóság heroikus pionír korszaka.

A kereskedelmi grémium választmányában már 1868-ban Bródy Fülöp mellett ott találjuk a Sátoraljaújhelyről ideszármazott, harmincnégy éves Czinner Mórt, a Társaság későbbi alelnökét, aki a sablonos kereskedelmet egy új színnel gazdagította, tarkította. Ő az első városunkban, aki játék-, díszmű és iparművészeti kereskedést nyitott. Úgy látszik azonban, hogy a régiből egy újba átvedlő világot erősen megelőzte modern gondolkodásával és ízlésével. Vállalata nem tudott megerősödni, később csődbe jutott.

A hetvenes évek felé a kereskedelmi és ipari kamarában mint domináló egyéniségeket, ott találjuk Aufricht Henrik, Glück Mór és Strausz Dávid kereskedőt, akik mind kinőttek a szatócsságból és tekintélyes fővárosi nívójú kereskedelmi vállalatokat létesítettek.

Ezután már messze haladt a folyó forrásaitól, már dagadozó hullámokkal hömpölygött partjai – Kassa falai között. A küzdelmes letelepedés és alapítások korszakából a fejlődés és gyarapodás csendes idejébe érkezünk.

A fundamentum le volt rakva. A zsidóság fellegvára – a polis, a kahal, erős alapon állt. Az úttörők munkája egy lendületes gazdasági életet teremtett, mely egzisztenciát adott az ittlévőknek és ígéretes reményeket az ide igyekvőknek. Az erős közösség mellett a tradícionális intézmények kialakulásának feltételei is megteremtődtek.

Megvolt a lélekszám, stabil, erős gazdasági élet zajlott, amely napról napra csak erősödött. Ennek pedig a vasutak megnyitása hatalmas lendületet adott. Nem volt olyan népcsoport – társadalmi réteg, amely a miénknél kitörőbb örömmel fogadta volna az 1860-ban megnyílt vidéki vasútvonalat, amely bár kerülővel, de az ország fővárosát közelebb hozta. Ugyancsak örömöt hozott az 1870-es év roshasonója, amikor nyugatról először robogott be a Kassa-oderbergi vonat. Örültek, mert

ezzel nemcsak a gazdasági élet országos, sőt, európai vérkeringésébe kerültek, hanem egyúttal közelebb jutottak a többi zsidó centrumhoz, és folytonos kultúrkapcsolatba kerültek velük.

A kassai zsidóság 1866 táján már kétezer lelket számlált. Blumberg nyelvtanár és Moskovics Israel kisméretű imaház hitközsége idejét múlta. A hatvanas években egy duzzadó erőt képviselő és modern gondolkodású közösség lépett színre. Ezen tekintélyes községnek már egy intellektuel, dr. Kain Dávid orvos a roshakolja.

Nagy műveltségű és haladó gondolkoású egyéniség a roshakol, aki már megjelenésével is igazolta ezt. Előbb magyarqs körszakállt viselt és talán azért, talán a szabadságharcban való részvételéért – ahol mint honvédorvos vett részt –, az ostoba, reakciós Bach-hatósággal meggyűlt a baja. A szakállt levette és simára borotvált, ovális arcához ugyancsak illett a hosszú, ápolt bajusz. A tekintélyt és világfit pedig kemény, fehér gallérba szorított nyaka, bársony gérok és egész mellényét átfogó, vastag aranylánc dokumentálta. Ezen felül emelte tekintélyét puritán jelleme és részvétele az 1848-as harcokban. Betegei rajongtak érte és a kolerajárvány idején mutatott heroikus viselkedéséért és üdvös intézkedéseiért a hatóság több ízben elismerésben részesítette. A Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntették ki.

Az ő roshakolsága alatt épült fel 1866-ban az első mutatós, nagy templom, amelynek építése egy kitűnő bizottság kezébe került. Tagjai között szerepelt a már említett Bárkány Jakab, Grünwald Herman, Moskovics Izrael, rajtuk kívül még egynéhány új ember, köztük Freyberger Jakab és Harkbreiter Gyula.

A templom az akkor nagy összeget jelentő 34 ezer forinton készült el és egy századon keresztül méltósággal emelkedett ki kéttornyos, nemes keleti formájával a régi Rákóczi, mostani Moyzesová körút déli részén. Utoljára egy későbbi mesümed, fajtánk nagy árulója, dr. Fábián Béla országgyűlési képviselő közvetlen a tragédia előtt tartott benne fulminánsbeszédet a Pártfogó Iroda érdekében és megemlékezett a templom meleg, meghitt tónusáról és nemes formájáról.

Ezután következett 1868-ban az iskola, ami a soron következő feladata a zsidóság szervezett életformájának. Mindenkor és mindenütt először létrejön a tömörülés, a hitközség megszervezése, imaház, a

templom felállítása és közvetlen utána az iskola, a kultúra fellegvára, amellyel örököt el vagyunk jegyezve.

Dr. Kain, e kitűnő roshakol képviselte a kassai zsidóságot 1868-ban a budapesti országos kongresszuson, bár némely forrás ezt nem erősíti meg. De egy ilyen aktív és erős egyéniségnél ez bizonyosra vehető. A kongresszuson egyéniségéhez mérten a reformirányzathoz csatlakozott. Így lett jogutódja az 1842-ben megalakult kis közösségnek a modern, haladó gondolkodású zsidó ezrek táborának a Kassai Izr. Anyahitközség. A kongresszuson az új idők, a modern szellem dacára a megkövesedett tradíciókhoz ragaszkodó, konzervatív erők is megmozdultak, holott az uralkodó, Ferncz József, aki liberális nemes gondolkodásáról tett bizonyságot hosszú uralkodása alatt és szimbóluma lett a derűs, szárnyaló fél évszázados ferenczjózsefi korszaknak, az ugyancsak liberális kormánnyal karöltve egy egységes egyházat és egységes zsidó képviseletet kívánt létesíteni. Ez azonban az uralkodónak nem sikerült, mert a delegátusok egy részénél a már rég forrongó, viharos érzések robbantak ki. Ez végigviharzott az egész országban és itt, Kassán is elkeseredett testvérharc forgatta fel a lelkek nyugalmát. E harc és a felmerült nagy ellentét folytán a konzervatív beállítottságú egyének ortodox lobogó alatt különváltak és a fanatizmus áldozatkészségével kezdték saját egyházukat és intézményeiket megszervezni. Nálunk az ortodox csoport ugyancsak kivált a régi közösségből és 1871-ben megalakította a Harang utcai imaházat és ezzel az autonóm ortodox hitközséget.

A különválás után még egyszer fogott össze a magyar zsidóság lelkének és szellemének egész erejével. Ez az eset egy évtizeddel később történt, midőn a tiszaeszlári mesterséges vérvád sötét, gonosz hulláma borította el az egész országot. A közös erő és igazság végül fényes diadalt aratott. A vérvád összeomlott egész Európa gonosz erőinek és antiszemitáinak legnagyobb dühére.

Itt, Kassán aránylag nyugodtan zajlott le a gonosz vádaskodás és uszítás ideje. Ez nagyrészt azon kor kitűnő vezetőinek érdeme, de a felvilágosodás szelleme még a mi papi városunkban is erősen befolyásolta a hangulatot és hangadó köröket. Legfeljebb egy pár betört ablak, egy-két mérgesebb kézműves honpolgár dühös kitörése jelezte a hazug

fogantatású, világhírű szenzációt, amely az „Erger, Berger, Sósberger, minden zsidó gazember" ordítozásával nyert kielégülést. A tiszaeszlári per azonban ugyancsak felkavarta az ország, sőt, egész Európa közvéleményét és előfutára lett a kisinevi véres pogromoknak és a Dreyfus-per igazságtalanságainak.

Az ortodox hitközség megalakulásánál ismét találkozunk egy régi ismerőssel, Adler József ékszerésszel, aki míg számos év kemény küzdelmével a grémiumi tagságok kiharcolta – ami most furcsán hangzik –, mint vásáros ékszerész kereskedett, akárcsak a szűrszabó és csizmadia iparosok. Dr. Kerekes nagy jóakarattal írta róla: „Nagy sikerrel járta a városokat, különösen a debrecenit, ahol a kéthetes sokadalom idején szinte meggazdagodott. „De meg is érdemelte e derék, jó embere a régi hitközségnek, mert bár emlékezete úgy maradt ránk, mint mokány, kemény kötésű makkabeus ivadék, de e burok alatt sok szív, érzés és hűség lakozott. A derék ékszerész a Harang utcai kis telkéhez megszerezte a várfalhoz támaszkodó nagyobb ingatlant és azt az alakuló ortodox hitközségnek ajándékozta. E körül csoportosult aztán az ötödik és hetedik század alatt az ó és új épületkomplexum, amely a várfalon és még a várárkon túlra is áthúzódott. Itt alakult ki a zsidó élet egy centruma, jesivákkal, chéderrel, hitközségi irodával, beszmedressel, mikvével és az ortodoxia egyéb kellékeivel. A mai időben minden vész és veszteség után egyedül ez maradt meg a sok objektumból, mintegy utolsó fellegváraként az összezsugorodott közösségnek, ahol még tengődik az ősi nyomokon haladó zsidó élet. A kemény makkabeus ivadék adománya maradt meg a sok értékből és ingatlanból, mint egy utolsó Maszada.

Az ortodox imaház megalakult, és annak ő, a nagy adakozó, valamint Friedmann Herman lettek első elöljárói.

A nagyszabású ortodox hitközség tulajdonképpen 1881-ben legalizálódott, amikor a Harang utcai templomot mai nemes, szép stílusában felépítették. Ez hangulatosan harmonizál az ősi utca ízlésével és ódonságával.

A hitközség első elnöke Lőwy Lipót. Csak az ortodox chevra kódexszerű könyvében – egyetlen megmaradt dokumentumban – találtam róla feljegyzést. Közelebbi adat nem akadt, azonban bizonyára

érdemes férfiú lehetett, ha a már több száz tagot számláló kahal roshakoli tisztségével tisztelték meg. Annál emlékezetesebb és maradandóbb emléket hagyott maga után a második roshakol, idb. Scharman Simon. Kortársainál nagy tekintélyben állott e határozott, erős egyéniség, aki világi ismeretek mellett elismerten nagy talmud tudással is bírt. A chevra emlékkönyv első oldalon, a díszhelyen ad neki helyet. A század fordulóján is még ő vezette bölcs körültekintéssel a hitközséget, mely alatt erősödött meg és vált országos hírűvé. A tradícionális intézmények megalakítása is az ő idejére esik. A nőegylet is akkor kezdte meg működését, de a nagyszabású kibontakozása már a jövő századra jutott, amidőn az idő ezt megkívánta és rátermett, kitűnő asszonyok vették át a vezetést.

Idb. Scharman Simon egy nagy gyapjú- és terményüzlet élén állott, mely egyik jelentékeny tényezője az akkori kereskedelmi életnek.

A Chevra Kadisha a nyolcvanas években alakult meg, majdnem egy időben a hitközséggel. Addig a temetkezést az anyahitközség látta el, saját temetőjében. A működésbe lépett ortodox Chevra évtizedeken át végezte áldásos munkáját – a végig.

Az első vezetők között találjuk Lőwy Lipótot, Goldstein Mórt, Scharman Simont és Zafír Mórt, az ortodoxia kimagasló egyéniségeit, akik a chevra emlékkönyvében meg is vannak örökítve.

Ahogy a haladóknál az iskola jelentette az első intézményt, úgy a tradíciók konzerválóinál, az ortodoxiánál az Írás és a Tan magyarázata és tanítása a prinátus. Nagy áldozatkészséggel fel is állították a Talmud-Tóra tanházat, melynek melamedjei Schwartz Sámuel és Silberman Jakab lettek. Mindkettő tudós tekintélynek örvendett. Különösen ismert és megbecsült egyéniség Schwartz Sámuel, aki évtizedek alatt generációkat nevelt a Tan ismeretére.

E tanház alapozta meg a későbbi évtizedek híres jesiváját, mely már az első rabbival megindult. A község első rabbija Jungreisz Mózes, akit 1874-ben installáltak és e tisztséget közszeretetben és általános tiszteletben egy generáción keresztül viselte. A nagy apát fia, a nem kevésbé nagy talmudista, Ignác követte 1906-ban és 1923-ban bekövetkezett haláláig ült a rabbiszékben. Apa és fia alatt a jesiva országos hírűvé vált és messzi idegenből vonzotta a bóchereket városunkba.

A kassai izr. anyahitközség irányzata folytán neológ hitközség első teendőjének tekintette iskolát alapítani, hogy a zsidó ifjúságnak módot adjon a társadalom többi osztályával lépést tartani a tudományokban és a modern idők szellemében. A régi Fekete Sasban – mostani Lenin utca 29. sz. épületben – állították fel 1868-ban a hatosztályos elemit, majd 1878-ban a Frangepán, most Tajovska utcában helyezték, ahol végig megmaradt és naggyá nőtt.

Kezdettől magas nívón állott az iskola. Kellett is, hogy így legyen, mert első iskolaszéki elnöke, az europér Bárkány Jakab a nagy tragika atyja. Az indulás óta féltett értéke az iskola a közösségnek. Az alaposan kiválogatott pedagógusokon kívül minden időben legjobb fiait bízta meg a grémium a felügyelettel az iskolaszékek megalakításainál.

Bárkányt ugyancsak két nagy és erős egyéniség követte. Az első ezek közül dr. Moskovics Jakab, Izrael fia és utána Weisz Ig. Leo következett. Mindkettő nagy képessége és erős egyénisége folytán az élre került, mint a község roshakolja.

A kitűnő vezetés meg is hozta az eredményt. Nem is sokára az iskola magas színvonalra emelkedett.

Az első vezető pedagógusa Rottenberg Mór, Noé, aki mint szakíró is országos nevet szerzett. Az egyetemi könyvtár feljegyzése Rottenberg Noéról szól, aki valószínűleg azonos Mór Noéval. Ez a kitűnő pedagógus 1872-ben hetilapot jelentetett meg német nyelven az ifjúság részére. Mindenesetre ez egy eddig nem látott kezdeményezést jelentett, amely új korszakot nyitott meg.

Rottenberg Mór, Noé két évtizeden át igazgatta az iskolát. A nagy pedagógustól 1897-ben a nagy képzettségű Szilágyi Nándor vette át a vezetést. A két ízig-vérig pedagógus alatt az iskola olyan szintre emelkedett, hogy keresztény szülők is szívesen adták gyermekeiket a zsidó intézetbe. Az iskolát népszerűsége és erős látogatottsága folytán 1884-ben bővíteni és korszerűsíteni kellett.

Az első tanítók között szerepelt Weisz Vilmos és Goldstein Imre, majd a kilencvenes évek felé Schwarcz Lipót és Engländer Mózes, akiről az idősebb generáció csak hálával és mély elismeréssel emlékezik meg.

Az iskola virágzása a XX. századra esik, amiről még szót ejtünk a „nemzet napszámosai"-val együtt.

Nagy emberek – nagy idők – mondja egy történelmi filozófia. A megalapozás és szárnyalás idején a nagy férfiak mellett közösségünk kitermelte a nagy asszonyokat is, akik ugyancsak hozzájárultak az intézmények és a lüktető zsidó élet nagyszerű kialakulásához.

A három nagy férfiú mellett, akik a hetvenes évek közéletének történetét és nívóját szabták meg, hozzájuk méltó három nagyasszonynyal is találkozunk, akik mint koruk zsidó asszonyainak kitűnő reprezentánsai hagytak maguk után maradandó emléket. E három nagyasszony áldozatos munkája és fáradhatatlan agilitása folytán az anyahitközség nőegylete, mely mindenkor tükre a zsidó szívnek és szociális érzésnek, már azokban az időkben megkezdte működését.

A trió egyike dr. Kain Dávidné, az első nagy roshakol felesége, a másik a nagy pionír asszonya, Bródy Fülöpné és a harmadik dr. Moskovics Jakabné, akinek ura a rákövetkező időben a legnagyobb rendet vágta a kassai zsidóság közéletében. E derék asszonyok Rottenberg Mór iskolaigazgató közreműködésével létrehozták a nőegyletet. Háromnegyed évszázadig élt, virult és nyújtott tengernyi segítséget a jóságos, melegen érző asszonyszívek jóságát tükröző gyönyörű intézmény. Mi, utódok, jóleső, mély elismeréssel adózunk e kitűnő asszonyok emlékének, akiknek a megmaradt emlékeiből és képekről mély, nemes érzéseket és a kor művelt szellemét olvassuk le. De egyben illő udvariassággal állapítjuk meg, hogy bárosony tekintetű, tetszetős, csinos asszonyok, mit még emel a divatos rüssös szaténruha nagy brossal és zsabóval.

Bródy Fülöpné lett az intézmény elnöknője, amit több mint egy fél évszázadon, 1923-ban bekövetkezett haláláig viselt önfeláldozó odaadással, áldozatkészséggel és hozzáértéssel.

Ezen intézményből fakadt aztán 1887-ben a zsidó népkonyha, a nemkevésbé minden szép jelzőt megérdemlő alkotás. Ennek létesítésében az említett nagyasszonyoknak már nagy segítséget nyújtott néhány fiatalabb korosztályú asszony is, akiket az idősebbekhez hasonló érzés és szellem fűtött. Ezek legkiválóbbja dr. Weinberger Jakabné, a nőegylet későbbi alelnöknője, Scharman Arturné, az egylet pénztáros-

nője egy emberöltőn át és özv. dr. Glück Árminné, a fáradhatatlan, mozgékony és agilis nagyasszony. Nagy népszerűsége folytán az utóbbi portréjához még néhány színt kell adni.

Fiatalon jutott özvegységre e jó asszony és – úgy tudom – Eperjesről került hozzánk és itt aztán ötven éven át a nőegylet és népkonyha mozgató lelke lett, patrónusa minden elesettnek és szűkölködőnek. A fáradhatatlan munka és kiapadhatatlan segítség a legmagasabb rangot hozta meg neki. Boldog-boldogtalannak, öregnek, fiatalnak, az egész városnak Hanni nénije lett.

Aranyos derűvel tudok csak rá és barátnőjére, Rosenberg Jetty nénire, dr. Adler Ottó barátom nagynénjére visszaemlékezni.

Az elmúlt idők két jóságos reprezentánsa elegáns, földet seprő szoknyában, állig gombolt blúzban a délutáni haboskávénál beszélték meg a köz- és egyesek megsegítésére szóló haditerveket. S ha ezen „hivatalos" ügyeiket finom részletekbe menő gonddal megbeszélték, akkor elővették kedvenc témájukat, a legmagasabb köröket. Teljesen beavatottnak tudták magukat a királyi udvar női szekciójának ügyeiben és intrikáiban. Olyan magától értetődő természetességgel említették: „die Elisabet", a gyönyörű és rendkívül népszerű magyar királynőt és osztrák császárnőt. Tudták, mikor utazott az Adriára Miramáriba, ki volt kíséretében és hogy Heinét nagyon szerette. Pontosan ismerték „die Maria Valeria" királylány eljegyzésének intim históriáját. Valami bűvös hírszolgálatuk folytán az udvari intrikákról is tudtak, amit jóleső meghittséggel századszor ismételtek el a kuglófos és ízletes tejszínhabos kávé mellett. Akkor még nem járta az idegeket rongáló cigaretta és feketekávé.

A megmaradt emlékek és feljegyzések dokumentálják, hogy mindkét intézmény megalakulásában és működésében ugyancsak nagy érdeme van a szép, okos és művelt nagyasszonynak, dr. Moskovics Jakabnénak. Irén lánya a későbbi Matzner Samuné, a következő század első negyedének legnagyobb nőalakja, akiről bőven lesz szó.

Az idők folyamán, a század vége felé Munk Jeromosné, Gottfried Bertalanné és Liebermann Árminné nagyasszonyokkal bővült a két nemes intézmény vezetősége. A század fordulóján jöttek a fiatalabb és

modern idők asszonyai és az öregek, kiesettek helyébe léptek. Őket is az ősi nemes zsidó érzések vezették.

A zsidó élethez és tradícióhoz való ragaszkodás akkoriban még a legmagasabb állást betöltő egyénekben is erősen élt. Igazolja ezt, hogy az intézmények titkári és ügyészi tisztségeit a község legkiválóbb férfiai viselték. Ezek közé tartozott a század utolsó évtizedének országos hírű büntető jogásza, dr. Sicherman Bernát. Később az ország fővárosába költözött és elnyerte az Osztrák–Magyar Bank ügyészi tisztségét.

A kongresszusi idők nagy roshakolját, dr. Kain Dávidot 1874-ben dr. Moskovics Jakab váltotta fel az elnöki székben. A modern szellem már semmi ellenkezést sem váltott ki a közösség zöménél, mert már egy nagy számú művelt osztály nőtt fel, melynek éppen az új elnök a legkitűnőbb reprezentánsa. Több mint két évtizeden át rendkívüli organizátori képességgel, szárnyaló koncepcióval, határozott modern irányzatban, de erős zsidó szellemben vezette a folyton gyarapodó közösségeket önzetlen, odaadó áldozatkészséggel. Mint közösségének nagy fia hagyott maga után emléket.

Visszaemlékszem az új, nagy iskolánk első emeletén terebélyesedő hatalmas tanácsteremre, amelynek falait a kahal roshakoljainak portréi díszítették. Az utolsó már nem kerülhetett oda a bekövetkezett tragédia miatt. Dr. Moskovics Jakab képe ott tekintett le ránk tanácskozásaink alkalmával, boltozatos homloka alól kivillanó okos szemeivel. Intelligens, széles arcát pedig a kor ízlésének megfelelő hatalmas bajusz díszítette. Látszott a jól megtermett férfiún, hogy nem mindennapi egyéniség. Vezetése alatt az összes alapvető intézmény megalakult, vagy ha már létezett, megszilárdult és kibővült. Két évtizeden keresztül irányult felé a közbizalom, amelyet indokolttá tett a hitközség ezen nagy roshakolja megbecsülése és köztisztelete.

Megnyerő modorával és közvetlen egyéniségével kikerülte a nálunk szokásos közszereplés átkát: az irigységet és a hálátlanságot. A város sárguló aktái igazolják azt is, hogy a tiszaeszlári per idején, a nyugtalan, vérvádas időkben a város tiszti főrovosa, nem sokra rá pedig a kórház igazgató-főorvosi tisztségét nyerte el és mint közmegbecsülésben álló orvos és polgármester nem kevésbé járul hozzá, hogy különösebb sérelem és kilengés nem állt be.

A közösség őszinte megbecsülését és mály hálját egy hatalmas fekete gránit síremlékkel rótta le és örökítette meg. Azon olvashatjuk: „Ezt a sírkövet a kassai izr. hitközség és Chevra Kadisha állította egy emberöltőn át volt elnöke és Kassa szabad királyi város tiszti főorvosa, dr. Moskovics Jakab sírja fölé. Sohasem magának, mindig a közjónak élt."

Élettársa, a Nagyasszony, ott nyugszik mellette és a hála, megbecsülés és kegyelet ugyancsak hasonló gránitba véste emlékét: „Bánat, könnyek felszárításával, örömkönnyek fakasztásával töltötte életét."

Dr. Molnár Béla „A kassai orvosok" című könyvében egy fejezettel adózik a közösségből, de egyben korának társadalmából kimagasló férfiúnak. Ő az első itt, aki a bacilusos fertőzések ismeretében, kora előtt tudos intuitív megérzéssel több memorandumban fordul a város tanácsához a város csatornázásáért, mert felismerte az epidémiák kútforrását és több ízben javasolta egy korszerű kórház felállítását.

Őutána, 1895 táján ugyancsak egy erős egyéniségnek jutott a roshakoli tisztség. Az uram-bátyám típusú, nagy tekintélyű Weisz Leo Ignác lépett dr. Moskovics örökébe, akire mi, öregek már jól emlékszünk. Emlékezni is kell rá, mert nagy potentát volt az öregúr a maga korában. Mint egy nagy favállalat tulajdonosa elérte, hogy alig egynéhány évtizeddel nehezen, csikorogva megnyíltak a céhek berozsdásodott kapui a zsidó iparosok és kereskedők előtt, a jogutód, a Kereskedelmi és Iparkamara élére őt állították. Ezzel Kassa egész polgári társadalmának valláskülönbség nélkül egyik kimagasló vezetője lett.

Az ő nevéhez fűződik a Kassai Társaskörnek 1890 körüli megalakulása, amely bár nem volt kimondottan zsidó felekezetű intézmény, de félévszázados fennállása altt alig egynéhány „díszgójjal" dicsekedhetett. Persze ezek őszinte humanista gondolkodásukról tettek tanúbizonyságot. A kevesek egyike Molnár Miklós, a Károlyi forradalmi kormány híve és abaúji főispánja, mindenki Miklós bácsija, akit nemes, liberális és humanista szelleme hozott közénk.

Másfél évtizedig viselte a roshakoli tisztséget a szikár, magas növésű, szegletes arcú úr, a Vas nemzetség atyja, aki lassú járásával és felszegett fejével a tekintély testesítette meg.

Érdemeit két örökmécsessel ellátott, hatalmas szürke szarkofág

hirdeti. Rajta olvashatjuk: „A család a közjó, a zsidó nép eszméjének buzgó szolgálatába állította termékeny életét."

Az első rabbiról már megemlékeztem. Arról is szó esett, hogy az első választott rabbi Seelenfreund Ábrahám Aba volt. Jámbor, csöndes lélek, a jó ember, akinek nehezére esett az erősen fejlődő és haladó szellemű hitközség lelki életét vezetni. El is költözött 1860 táján innét és valahol Lengyelben vállalt egy kisebb rabbiságot. De ott sem tudott már megnyugodni. Úgy látszik, megmételyezte a jámbor lelket az itteni szellem és 1873 táján visszatért Kassára, ahol éppen a rabbiszék üresen állott. Aztán még hat évig – haláláig – viselte e tisztséget.

Míg e jámbor, helyét nem találó lélek elhagyta a hitközséget, ezalatt a közösségben egyik legnagyobb zsenit, Bettelheim Siegfried Áront választották meg előbb jegyző-titkárnak, majd pedig rabbinak.

Bettelheim egy régi pozsonyi család sarja. 1830-ban Hlohovcén született. Jesivát járt, középiskolát végzett, majd a prágai Károly-egyetemen a bölcsészeti doktorátust szerezte meg. Mély és széles tudománya mellett hat nyelvet is beszélt. Mint zsurnaliszta és pedagógus már ifjan emelkedett ki kortársai közül. Ez tette lehetővé, hogy zsidó létére főúri házaknál instruktoroskodott. Később Temesvár és más magyarországi kisebb városok hitközségeinek rabbija lett, de mindig csak rövid ideig. Nyugtalan lelke űzte, hajszolta, sehol sem hagyta hosszabb ideig letelepedni.

Kassára 1861-ben került a jegyző-titkári állásba, de nagy tudása rövidesen rabbi állásba emelte. Nincs meg a portréja, de a hagyomány szerint középtermetű, korízlésnek megfelelő megjelenésű volt, gyors mozgású, pergő nyelvű, szenvedélyes szónok hírében állt.

Mint az anyahitközség rabbija, teljes odaadással a haladó irányhoz csatlakozott és ezen szellemben működött. Ennek érdekében az Előre és a Der Jude-Hajehudi hetilapokat indította meg és ő szerkesztette, azazhogy szinte egyedül írta az egész lapot. Számtalan esszéje és harcos cikke jelent meg e lapokban, melyekben szenvedélyesen küzdött az ősi hit modernizálásáért. Természetesen ez nagy ellenhatást váltott ki az ortodox tollforgatók részéről. Jiddis nyelven Hirsch Schönmann indította meg 1866-ban a „Der Leitstern" lapot, majd annak gyors megszűnésével Weis Áron lépett porondra 1868-ban a „Jüdische volkszeitung"-

gal, ahol hasonló szenvedéllyel tört lándzsát az ortodox irányzat mellett és támadta élesen a modernizálás nagy bajnokát. Bettelheim hatása mindenesetre erősen hozzájárult, hogy az anyahitközség úgy a kongresszuson, mint itthon a szervzetében, a neológ irányzathoz csatlakozott.

E nyugtalan nagy tehetség itt sem tudott gyökeret verni. Röviddel a kongresszus utánig maradt meg állásában, mivel fulmináns beszédeivel és harcias cikkeivel felkavarta a hitközség nyugalmát. A közösség konzervatívabb régete már-már cherem alá akarta helyezni, de a haladóbb réteg sem kívánta követni a korát erősen meghaladó szellemi irányzat útján. Kénytelen volt hát távozni és itthagyni nagy szellemi csatáinak színhelyét.

Hogy ne legyünk hálátlanok e zseniális ember iránt, ide iktatjuk későbbi sorsát is. Nyugtalan szelleme Amerikába vitte, ahol ismét tanulásra adta a fejét és megszerezte az orvosi doktorátust is. Jó nevű, keresett orvos lett, később azonban a lelkek kezelésére szánta el magát. Rabbija lett a richmondi, majd a San Fransiscó-i hitközségnek. A nyughatatlan, zseniális ember halála stílszerű volt életéhez. Szülei sírját látogatta meg az óhazában 1899-ben, és midőn haza tartott, a hajón érte utol a halál. Az örökké nyugtalan nagy lélek az örökké nyugtalan, mozgó, hullámzó és háborgó óceánban találta meg örök nyugvóhelyét.

Intervallum állott be Kassán és ezalatt a rabbifunkciókat a nagy hírű és nagy tudású eperjesi rabbi, korának egyik tekintélye, dr. Austerlitz Mayer látta el. E nagy pap a XX. század elejéig vezette az eperjesi, ugyancsak neológ hitközségi lelki életét. Megjelenése patriarkális és tiszteletet gerjesztő volt. Kis, szögletes, nyírott szakáll keretezte jóságos arcát és szemeiből szelíd, bölcs szellem sugárzott.

A nyolcvanas évek elején dr. Perles Ármin, az új választott rabbi működött a rabbi tisztségben. Ő mindössze csak három évig látta el az állást, aztán a pécsi rabbiszékkel cserélte fel az ittenit.

Dr. Perles Ármin teljes ellentéte volt Bettelheimnek. Az előbbi nyugtalan szellemével szemben ő csöndes, elmélyedő és zárkózott egyéniség volt. Egy szobatudós. Írt héber lapokba és megjelentetett két kötetre való hitszónoklatot. Minden képessége mellett is passzív

egyéniség volt, a hitközség életétől távol tartotta magát, így nem végezhetett produktív munkát.

Az öröklődés tana itt mintha nem egészen stimmelne. Mert hát községünk e nem mindennapi alakja a „Magas Lőw rabbitól" származtatta magát, aki a hagyomány szerint egy hatalmas produktív szellem volt, s akinek szuggesztív egyénisége egy német–római császárra is mély hatást gyakorolt.

Így fedez fel az ember rokonságot, mert valahogy az én családom is e nagy mágus-rabbira hivatkozik, mint ősre.

Hiába, nincs szerencséje a kassaiaknak rabbijaikkal, bár ezzel mindig is kevés hitközség dicsekedhetett.

Szegény jó apám állapította meg találóan a rabbikról szóló közfelfogást. Tehette is, mert húsz évig viselte a humennei több ezer főnyi közösség roshakoli tisztségét és ezalatt jó egynéhány rabbiérát élt át.

– Fiam – szólt egyszer hozzám, amint egy hitközségi gyűlésről felzaklatva jött haza –, kétszer örülnek egy rabbinak a hívek, amikor hozzák és amikor kiviszik őket. – Hát minden tiszteletünk mellett ez állt néhány kassai rabbira is.

Ezután a szelíd, jámbor és nagy talmudista hírében álló mátészalkai rabbit, Liebermann Kálmánt választották meg 1886-ban. Históriánkban csak annyiban nevezetes az ő működése, hogy később, öreg, beteges állapota miatt, három évig, 1894-től 1897-ig, itt működött, mint kisegítő hitszónok és segédrabbi és innen indult el ragyogó útjára a régi Magyarország egyik legnagyobb szónoki, írói és tudós egyénisége, Dr. Hevesi Simon. Európai hírű, nagy rabbi vált belőle.

Nem kívánom e nagy tudósnak, szónoknak, pedagógusnak és nagy organizátornak portréját megfesteni, hiszen csak egynéhány évig volt községünk működésének színtere. Képességei akkor még nem bontakoztak ki, akkor még nem szárnyalt magasra. Az ő nagysága Budapesten, a világ egyik legnagobb hitközségének élén ívelt a magasba.

Nem kívánok részletesen e személyiséggel foglalkozni, mert nálam hivatottabbnak méltatták tanulmányaikban. E nagy rabbi egyéniségének emléke még sokáig fog fennmaradni a mi annáleszeinkben.

Az évszázad rabbijainak sorát dr. Klein József zárta le, kit Marcalról, a kis hegyaljai városkából hívtak meg a nagy tekintélyű kassai rabbitiszt-

ségre. A boldog, szürke békeidők rabbija e csöndes, nyugodt lelkipásztor, kit e tulajdonságaiért a közösség igen kedvelt.

Felsoroltuk a múlt század közéletének főszereplőit és megrajzoltuk portréjukat. Némelyikük – ha nem is teljes a portré, de – a galéria arcképei között szerepel.

Most felidézzük és megrajzoljuk a pionírok utáni korszak embereit, akik kulturális és társadalmi téren, az iparban és kereskedelemben vívtak ki nagy sikert működésük idején és a kassai zsidóság kimagasló alakjai közé tartoztak.

Említettem már, hogy Bródy Fülöp fellépésével az ötvenes évek vége felé lezárult a kassai zsidóság úttörő korszaka. Ekkor már egy erős közösség tömörült városunkban, amley a városnak és széles vidékének hatalmas gazdasági lendületet adott. Többen új, eddig nem létező üzemeket és vállalatokat létesítettek, mely a régi nyomdokon haladó gazdasági életnek új irányt mutatott és az egész életet modernizálta.

Ilyen újszerű iparágat fundált a nyugatról ideszármazott két nem mindennapi egyéniség rövid egymás után. A likőrgyártás volt ez, mely már a finomultabb ízlésnek felelt meg, a régi, egyszerűen készített „kemény" italokkal szemben. Az előbbit eddig kizárólag Ausztria, a nemigen népszerű partner nyújotta.

Kulka Manó, a cseh tartománybeli Kohn tesvtérek nagy likőrgyárosait képviselte. A hatvanas években e kitűnő érzékkel bíró szakember cégének nevén messze, széles körben ismert likőrgyárat alapított. A nagy üzemet a kilencszázas években Schönherz Hugo vette át és nagy elánnal, szakértelemmel vezette a Horthy-éra II. zsidótörvénye kiadatásáig, amikor is ezen iparágra numerus-nullust léptettek érvénybe és a háromnegyed évszázadon keresztül működő, virágzó vállalatot be kellett zárni.

Egy évtizeddel később, 1875 táján ugyancsak a Monarchia nyugati tartományából jött Adler Adolf sógorával, Golddal és megalapította az Adler és Gold Likőrgyárat az Erzsébet tér 20. szám alatt, a későbbi Légionárius téren. Adler Adolf üzleti koncepciójával, éles eszével, társadalmi és hitközségi működésével a közösség egyik potentátja és évekig egyik hangadó elöljárója. Jól megtermett, erős bajuszú férfi, kifejező, borotvált arccal, a divat és tekintély egyik szimbólumává, egy

erős szőrpamaccsal az alsó ajkon megadta ehhez a megfelelő keretet.

A cég rövidesen hatalmas lendülettel tört előre, amit alátámasztott a pontos és korrekt üzletvezetés és az áru – szinte az egész birodalomban közismert – kvalitása. Ennek látható elismerése nem is késett, mert a cég a „császári és királyi szállító" címet, s ezen felül sok bel- és külföldi kiállításon érmet és oklevelet nyert.

Mély és erős érzelmek kötnek e nagy nevű céghez és annak későbbi tulajdonosához, Adler Adolf fiához, a nagy műveltségű és világfi dr. Adler Ottóhoz. A maga idején ez is sorra kerül.

Ezekkel egyidőben tűnt fel a kopasz, nagy bajuszú és nagy eszű Pollacsek Manó, municipiumunk regáléjának bérlője, a kiterjedt Pollacsek és Perényi család törzsfője. Több nagyszabású üzemet alapított, melyek leginkább a szeszfeldolgozással álltak kapcsolatban.

A társadalom és közösség ezen jelentékeny egyénisége – melyben nagy szerepet játszott – energiájával és céltudatos munkájával erős, nagy vállalatot hagyott fiaira. De ez, szinte törvényszerűen, az utódok vezetése alatt hanyatlásnak indult. Pedig szegény, jó Pollacsek Géza és Vidor képzett és közmegbecsülésben álló egyének voltak. Hiányzott azonban belőlük az erély, a szűkös sorsúak nevelése, a keménység és kitartás, mozgékonyság, mely a mostoha sorsban felnőtt kezdeményező elődöket sarkallta és vitte előre. Viszont valamennyi sors- és kortársaik ambícióját és engergiáját erősen befolyásolta a meleg, gondtalan otthon, a jómód és kultúráltság.

Fried Márk és Weber Bernáth ugyancsak ez idő tájt indítják meg déligyümölcs- és gyarmatáru-nagykereskedéseiket, melyet a vasútkorszak által kialakult nagyobb igények teremtettek meg. Messzi tájak szokása, ízlése és terméke került így közelebb, amit a két nagy tehetségű üzletember felismert és hasznosított. Évtizedeken keresztül virágzó két kassai vállalat indult meg ezzel, amely a piacot dominálta. Később aztán a kitaposott úton mások is indultak.

Erdős-hegyes vidéken élünk, kézenfekvő, hogy ezek produktuma is a közösség tagjainak szolgálatában áll. Négy nagy család kezdeményezője rakta le a nyolcvanas években favállalataik alapját.

Időrendben Korach Herman az első, aki elismert, nagy termelő céget alapozott meg. Szép, magas növésű férfi az alapító, kit hozzá hasonló

utód követett. Öles termetű, nagy műveltségű Miklós fia maradt meg a nagy tragédia után. Néhanapján fehér asztal mellett hallgatom, amint visszaemlékezik a nagy múltra a kassai közösség és társadalom megmenekültje.

Lustig Náthán egy fafeldolgozó üzemet létesített, mely ezen iparágban jelentős szerepet játszott. E kitűnő férfiúval többször találkoztunk az évek folyamán, mert mint templomi elöljáró és a Chevra Kadisa elnöke évtizedeken keresztül részt vett a hitközségi életben. Nekem a későbbi években elöljáró kollégám az akkor már öregúr, aki középtermetű, kis, szúrós szemekkel és tekintélyes nagy orral rendelkezett. De Lustig bácsi imponált fürge, okos és ravasz észjárásával és ugyancsak jókötésűnek kellett lennie annak, aki vele választmányi gyűléseken vitába akart szállni.

A hangadó fatermelők és vállalkozók közé számított Herzfeld Gyula. A gazdag fakereskedő pedáns, akkurátus, művelt ember, akinek pénze mellett szíve és ízlése volt, korának leghíresebb építészével, Jakabbal terveztette meg felsőolasz kései reneszánsz stílusú, jellegzetes házát, mely bár már egynéhány gazdát cserélt – köztük magam is szerepeltem –, az öreg polgárok mindig Herzfeld házának emlegetik.

A „fások" soraiból kimagaslik a Kisvárdáról ideszármazott Reizmann Herman és fia, Mór, több nagy fűrésztelep tulajdonosai. Ifjabb Reizmann nagy műveltségű férfiú, aki felsőbb világi iskolák mellett a jesivát is látogatta és nem mindennapi héber tudással rendelkezett. A kitűnő ember borotvált, szikár magas termetű. A köztisztelet dacára sokszor mosolyt csalt a járókelők arcára, ha együtt haladt szép, babaarcú feleségével. A kis asszonyka válláig sem ért a hórihorgas férjének és szinte futva tipegett mellette.

A villany- és gázvilágítás korszaka előtt és kezdeti időszakában a gyertyaöntés és egyben szappanfőzés fontos szerepet játszott a kézműiparban és manufaktúrában. Ebben ugyancsak két kassai zsidó, Friedmann Vilmos és Adolf, a testvérpár adott hatalmas lendületet ezen közszükségleti cikkeknek modern, gyári alapon való előállításával, midőn ma is létező – persze mint állami üzem – „Polio" nagyszabású gyárukat létrehozták.

Amerikát járt, világlátott volt testvérpár. Szülőföldjükre visszatérve, a kilencvenes évek elején gyáruk létesítésével kivételes szaktudásukat, üzleti érzéküket és koncepciójukat mutatták be. Ikreknek nézett ki a két testvér. Mindkettő olyan díjbirkózó típus, aki mindenkor kész porondra állni. Úgy az egyiknél, mint a másiknál a merev, harcias Vilmos császár-bajusz, kemény, szögletes arc és áll ütközik ki.

Ugyancsak ebben az időben nyitotta meg liszt-nagykereskedését az ellentétes típust képviselő szerény, szimpatikus és jovális Engel Ármin. A derék, közszeretetben álló férfi szorgalmával, helyes, korrekt vezetésével évek alatt a legnagyobbak közé került és fénykorát a csehszlovák köztársaságban érte el. Akkor már szegény jó Engel bácsi a tüdőbajával viaskodott. Az orvosok tanácsára Merán levegőjében keresett gyógyulást, ahová minden évben a fecskékkel költözött és azokkal tért vissza, míg egyszer, a kilencszázhúszas évek vége felé a Bárcai úti temetőbe ki nem költözött.

A divatüzletek nívóját egynéhány nagyvonalú és ízlésű szakember emelte fővárosi szintre. Ezeknek azonban már volt egy kiindulási alapjuk. Talán visszaemlékezünk, hogy a bajai Grünwald Herman még a gyűlölt Bach-korszak idején egy addig nálunk ismeretlen férfidivat szaküzletet nyitott. Újszerű a kezdeményezés, egyelőre azonban csak nacionalista síkon mozgott. Hozzájárult a passzív ellenállás dokumentálásához, mert mit is tehetett mást a reakció terrorja alatt sínylődő bús hazafi, legalább viseletével, aranyrojtos nyakkendőjével, darutollas kalpaggal és Petőfi-kihajtásos inggel tüntetett a gyűlölt osztrák elnyomás ellen.

Az újak az általános európai divatot hozták és befolyásolták, kialakították a fővárostól messze szakadt, vidéki közönség ízlését.

Első ezek között Strausz Dávid, aki nagystílű üzletét még az osztrák–magyar kiegyezés utáni években nyitotta meg. Fia, Szegő és unokája, a sablontól eltérően, emelték a nívót.

A század vége felé Weiner Izsó és Frisch Samu ugyancsak szaktudásukról tettek bizonyságot. A környező megyék gavallérjainak és hölgyeinek nem kellett a fővárosba fáradni, helyben is kielégíthették legkényesebb ízlésüket.

Az említettekkel majdnem egyidőben a Markovics dinasztia szenior-

ja, Markovics Ede,a szimpatikus és joviális Eduard bácsi ahogy később a karitatív körben hívtuk – nyitotta meg a vászon fehérnemű- és szőnyeg áruházát. A zömök, beretvált arcu, jó kedélyű Eduárd bácsi tisztes üzleti szellemével, megnyerő modorával és kitűnő üzleti érzékével üzeméből hatalmas vállalatot fejlesztett.

E kornak sok kitűnő iparosa, gyárosa és kereskedője közül még Mandel Jenőt kívánom megemlíteni. Ez helyes, jó érzékkel – amit Reich Lipóttól, apósától sajátíthatott el – mindig a kaszárnyák körül lábatlankodott, amiből itt mindig bőven volt a stratégiai kulcsponton és a hadtest székhelyén. Így vált az egyenruhák s a hozzá való kellékek, s minden szúrószerszám legnagyobb díszítőjévé és szállítójává a Felvidéken, ami abban a parádés és katonás korban bizony számított valaminek.

Ködösen emlékszem vissza, egyéves önkéntesi, fess, csillogó „extra" uniformisomat nála csináltattam, mely szinte vetekedett a weisskircheni bricsesznadrággal, amit az ottani dragonyosok tettek híressé az egész monarchibáan és én sarkantyút pengetve, büszkén feszítettem benne a korzón. Nem sejtettem akkor, hogy az egyenruhákra milyen szörnyű végzet vár.

A század közepétől, de különösen az utolsó negyedben már jó egynéhány kitűnő lateiner tarkította élénk színekkel a zsidó társadalmat.

Az első orvosokat említettem már, akik műveltségük, hajlandóságuk és képességük folytán mint a közösség vezetői szerepeltek. Még frissen és intenzíven élt bennük a fajtájuk iránti érzés, mely inspirálta őket a közért való munkára. Idővel ezekhez ifjabbak, újak csatlakoztak, akik közül egynémelyikről még a mai gépesített és penicilines korszakban is csak elismeréssel emlékezhet meg a történész. Ezek, a maiaktól eltérően, nem foglalkozásnak, hanem hivatásnak tekintették a gyógyítást. Az orvosi etikát ők alkották meg.

Ezek közül magasan kiemelkedik dr. Widder Ignác, híres belgyógyász és a szülészeti intézet igazgató tanára. Aesculapius e papja országos tekintélynek örvendett, akihez mint egy csodarabbihoz vagy mint Lourdesbe zarándokoltak a szenvedők, a betegek. Gyermekkoromban az öregek diskurzusánál dr. Widder alakja, mint egy csodadok-

tor magasodott ki, akihez vak bizalommal járultak. Dr. Molnár könyve és az öreg kassaiak emlékezete még egynéhány kitűnőséget tart számon e korból. Ekkor telepedett le a Szepsi-i dr. Sőtér Dávid, aki a kolerajárvány idején szerzett érdemeiért magyar nemességet kapott. Ez a szörnyű ragály, melyet most már csak hírből ismerünk és legfeljebb, ha a szent Gangesben fürdőzőkről hoz néhanapján hírt az újság, annak idején még ugyancsak bő szállítója volt a halálnak.

Egyes feljegyzések szerint az előbbieket mind megelőzte dr. Schwarz Mózes, aki a kárpátaljai Bicskéről származott ide. Nem játszott nagyobb szerepet sem a közösség életében, sem pedig a társadalomban, de említésre méltó, hogy mint zsidó, nem mint az általános orvosi tudományok tudora szerepelt, hanem kizárólagosan mint sebész. Furcsa és nem mindennapi foglalkozás ez egy akkori képzett orvosnak és méghozzá zsidónak, amikor azon időben még mindig a felcserek és borbélyok foglalkozásához tartozott a sebészet.

A múlt század vége felé rövid időközben dr. Tyrnauer Mór, dr. Grün Lajos, dr. Janovitz Dávid és dr. Molnár Jenő követték egymást. Az utóbbi a következő század második negyedében nagy szerepet játszott a hitközség életében.

Dr. Janovitz egy zárkózott agglegény volt, 1920 táján hagyta el ezen árnyékvilágot. A nemes lélek egy negyedmilliónyi tekintélyes vagyonát egy zsidó kórház létesítésére hagyományozta. Mint pénzügyi elöljáró, még én is kezeltem e nagy alapítványt a viharos időkben. Meg akartam menteni, ha nem is a derék hagyományozó rendelkezése szerint, hanem a szűkölködők részére, azonban a rohanó apokaliptikus idők velünk együtt ezt is semmivé tették.

Dr. Molnár majd egy fél századon át igazi hivatottsággal fáradozott, gyógyított és kiérdemelte az osztatlan elismerést és népszerűséget. Nagy, széles körnek „doktor bácsija" volt, akit mindenki szívesen és derűsen köszöntött, ha feltűnt borotvált képű, szimpatikus, kissé hajlott, szikár alakja. De még visszatérünk rá a következő század húszas éveiben.

Természetesen a jogászok, az ügyvédek sem hiányozhattak lateinereink soraiból, hisz mi a Tan, a szociális igazságok mellett a jog népe is vagyunk. A liberális, a korlátlan érvényesülés korától ifjúságunk tódult

ezen pályára. De a kényszerűség is diktálta eme szabad pályát, mert a municipiumok és az állam a törvényben lefektetett jogegyenlőség mellett is csak kivételesen a jó összeköttetésű, tehetséges ifjakat állította tisztségviselői sorába.

Az első ügyvéd, dr. Knöpfler, 1858-ban nyitotta meg irodáját. Kevés emlék maradt meg róla. Két fiút hagyott maga után, akikre mint rendkívül művelt férfiakra emlékszem.

Valamivel később dr. Schäffer Sámuel tűnt fel, ki után egy kiterjedt és jelentős család maradt. A család nagyobb része már hűtlen lett az ősi közösséghez. Egy öreg, ősz, nagy műveltségű asszony unoka képviseli még a kitűnő őst és nagy családot, akivel hébe-korba egy kis visszaemlékezésre összejövök.

Pár év múlva dr. Klein Fülöp, mint vő lépett dr. Schäffer örökébe, akit a hitközség életébe is tevékenykedett.

E régi gárda jelentékeny tagjai dr. Geiger Ignác és dr. Granzfried Bertalan, az ismert nagy fiskális. Az ő nevéhez még most is egy nagy Fő utcai ház emlékezete fűzi a kassaiakat. Ugyancsak a sorból kimagasló egyéniségek dr. Neményi Vilmos és dr. Weisz Béla. Az utóbbi erős zsidó érzésű, nagy tekintélyű ember volt és a jövő század elején a hitközség elnökségét nyerte el.

Élénk színfoltja ezen társaságnak dr. Elsner Simon, aki a szomszédos Eperjesről származott ide. Tehetsége, de egyben nyugtalan természete már ifjú korában jelentkezett, amikor kezében az ügyvédi oklevéllel, Amerikába vándorolt. De ott sem maradt sokáig, hanem visszatért és itt telepedett meg, ahol éles eszével a legkeresettebb ügyvédek soraiba került a különc, örökké mozgásban lévő, mindig elegáns és nem mindennapi szellemű férfiú. Nyugtalan vére tovább sem hagyta nyugodni. Újpestre költözött, ahol mint egy bank jogtanácsosa működött. Élénk szelleme Reuter Márta unokájában ütközik ki, akihez mélységes érzés és barátság fűz. Majd minden este eljárok hozzá egy feketére, egy meghitt diskurzusra, ahol a nyolcvan küszöbén álló Etelka a garde, aki még ugyancsak fürge a kanasztában, paciencében, ami friss szellemét bizonyítja.

Magasan kiugrott a sorból a tudós, nagy jogász, dr. Sicherman Bernáth. A szociális egyletek tisztségeinél már röviden említettem, de

megemlékezni róla nagy egyéniségének megfelelően, csak kartársai között illik. A váltójog egyik nemzetközi szakértője és ezzel korának egyik legnagyobb jogásza volt, aki jó egynéhány nemzetközi konferencián vett részt kormánya megbízásából. E nagy koponya ragyogó karriert futott be, de a zsidóságnak mindig hű fia maradt. Közösségünk iránt a fővárosba kerülve magas posztján is állandóan érdeklődött.

A század végén még számos jogász működött közösségünk körében, de emlékük, mint a közösség és társadalom közkatonáinak emléke – feledésbe ment.

A pedagógusok közül egyedül a nagy műveltségű Ziegler Ignác középiskolai tanár emlékezete maradt meg. Igazi, régi vágású tanítómester, aki egy nemzedéken keresztül az ifjúság százaiban ültette a tudást és a humanizmust.

Más tanár is működött városunkban, de emléküket befödte a múlt pora és elfújta a vihar. A hiányossá vált feljegyzésekben pedig nehéz nyomokra találni. Mások viszont hűtlenné váltak hozzánk és így nem nagy veszteség, ha emlékük is feledésbe megy.

Így van ez ezen kor hangadó közgazdászaival, a bankemberekkel is. Ezek közül egyedül Tyrnauer Mór emléke rajzolódott meg maradandóan. Emléke megmaradt, mert részt vett az anyahitközség vezetésében, melynek egyik tekintélyes elöljárója volt. Az intézmények működésében erős tevékenységet fejtett ki.

A kassai közösségből kisarjadt két világhírű művészről, Horovitz Lipót festőről és Bárkány Mária tragikáról szárnyalásuk idején már megemlékeztem. Mielőtt azonban a XIX. század, a liberalizmus nagy százada eltűnne a múlt süllyesztőjében, meg kellene emlékezni még az itt született két, ugyancsak nagy művésztehetségről is.

Itt született Berény Henrik hegedűművész, aki szerzője sok kitűnő zeneműnek és előadóművészetével a század végén szerte Európában nagy sikereket aratott. Liszt Ferenc, a zene mestere több ízben nagy elismeréssel nyilatkozott róla. Nem kísérhetjük azonban tovább működését, mert körünkből már ifjú korában eltávozott és többé nem tért vissza.

Hozzá hasonló értékű volt Major Gyula, ugyancsak hírneves zsidó zeneszerző. Major európai hírű zeneszerző, sok szonáta és szimfónia

alkotója, aki mindvégig hűséges ragaszkodást mutatott irányunkban. Esztendőkön át tanára volt az Országos Izr. Tanítóképezdének. Hébekorba leruccant ide, szülővárosába, ahol hangversenyeken mutatta be, hogy a nagy tehetség saját hazájában is próféta lehet.

A század galériája lezárul Fáy Flórával, a szép, országos hírű drámai művésznővel. Bár működése a következő század elejére is kiterjed, de mint azt a galéria más szereplőjénél is számbavettük, a kezdet és virágzás e derék és tisztes századra esik. Mint az osztrák–magyar ármádiának egyéves önkéntes katonája – így hívták az érettségizett tiszti iskolára jogosultakat –, jó egynéhányszor láttam szerepeiben és mindig elragadott nagyszerű alakításával, szenvedélyes kitöréseivel és nem utolsósorban junói alakjával. A kritika nagyra értékelte Lady Macbeth, Ofélia, Az Ember tragédiája Évájának és ehhez hasonló drámai és művészi alakításait, melyekben nagy elődje, Bárkány Mária tündökölt. Így képzeltem hősnőnket, Juditot, Hollofernesszel való drámai összeütközésénél.

Lezárult a nagy század, az emberiesség, a liberalizmus, a romanticizmus és a szabadság nagy korszaka. Ebben az időszakban a nagyvilág elnyomott milliói emelkedtek fel és kerültek a jog bástyái közé, az emberi méltóság emelvényére. Elődeink előtt megnyitotta Kassa városának berozsdásodott kapuit, melyek nehezen csikordulva fordultak ki.

E nagy század, eme nagy korszak csöndben, feltűnés nélkül múlt el és zárult le. Csak messziről, Transval vidékéről, a búrok földjéről érkezett hozzánk ágyúdörgés és csatazaj. De ez még csak kis epizódja az akkor még nagyméretű világnak. Béke és szabadság levegője terjengett a diktátormentes planétákon. Ideálként osztatlanul csak a szabadság állott az emberek szemei előtt. Mi, gyerekek a longamétánál, vagy más labdajátéknál mindig a búrok, a szabadság színeit kívántuk képviselni, ami aztán sok kisebbszerű háborúra adott okot.

Gyermekkori emlékemben mint az emberiség csöndes, békés és álmos ideje tűnik elő a lezárult korszak, amikor nagyapáink, de még apáink is hosszú szárú borostyán színűre kiszívott tajtékpipával ültek az ámbituson vagy a tornácon. Csöndes, békés nyugalommal, izgalom mentesen beszélték meg a világ sorját, amint azt a Naues Pestre Journal vagy a Pesti Napló feltálalta. Viktória angol királynő, a ravasz D'Israeli,

Bismarck a vaskancellár, Gorcsakov, a sötét ország gonosz szelleme, Tisza Kálmán, Wekerle, a liberális miniszterelnököt, Ferenc Jóska a császár-király, a népszerű fejedelmet csak így szólították egymásközt, egyszóval az akkori világ potentátjai mind sorra kerültek csöndes pipaszó vagy néha egy kis savanyú vizes borocska mellett. Ezalatt pedig a Rubens-formájú asszonyaink rüssös szoknyában, zsabóval, állig begombolt blúzban, jól befűzött idomokkal, habos kávé mellett – mert enélkül nem létezett társas összejövetel – pertraktálták a gyerekeket, barátnőket, rokonságot és az udvar ügyeit és intimitásait.

Közben pedig a figurás oszlopos óra pendusa megszakítás nélkül tiktakkozott, folyton-folyvást járt és a jövőt jelenné varázsolta. A percek hozták az éveket, a századokat. A világ teremtése óta pedig így múlik-múlik az idő. A századok követik egymást. Egyik a másik után zuhan bele a múlt örvényébe.

S jön a következő. S jött a huszadik csöndesen, zajtalanul, békésen. A régi kimúlt és az új hozta méhében a sötét végzetet, az apokaliptikus időket, az események orgiáit, amit akkor egy emberfia sem sejtett.

* * *

Senki sem sejtette, hogy a szerényen bekopogtató század az emberiség egy szörnyszülöttje lesz. Nem gondolt senki arra, hogy az idő, az események kovásza, mit erjeszt magában. Minden ment vidám hömpölygéssel és a világtörténelem tengere vidám, játszi fodrokat vetett. Első gimnazista elmével néztem akkor körül és a világ akkori rendje ilyen benyomást keltett bennem. De ahogy visszatekintek, ilyennek látom most is.

Az az idő nem hagyott mély nyomokat sem a történelemben, sem pedig a lelkekben. A legnagyobb emóciót a magyar parlament viharos ülései jelentették, mert nemigen tudtak beletörődni az osztrák ház nemzetellenes kormányzásába. Sokáig foglalkoztatta a közvéleményt az újkori forradalmi ideák egyik nagy prófétájának, Kossuthnak, majd Jókainak, a nagy írónak halála és temetése. Az egész Európán végig száguldó Barnum-cirkusz száz csodáját, mely nálunk is, e centrumban egy előadást tartott, hónapokig tárgyalták a palotában, polgári házak-

ban és a viskókban. Néha egy szerény gyilkosság is fölborzolta az álmos közvéleményt. Az újságok hetekig írtak erről és az emberek szörnyülködtek. Hát ilyen is történhet mostanában? – sápítozták.

Majd következett Rákóczi, a nagy szabadsághős színes, dekoratív temetése a Dómban, melyhez a sok ezer mellett mint nagyobbacska diák, én is sorfalat álltam.

Egy kis mennydörgés mégis kijutott az első években. Mert hát a maga politika mégsem hagyja bezárni Janus templomát! De ez ugyancsak messziről, a föld másik feléről jött. Akkor a föld még nagynak számított. Verne Gyula akkor, azon időben még nyolcvan napig utaztatta hősét a Föld körül. A sötét orosz cári hatalom akkor akaszkodott össze Nippon fiaival, a feltörő japán néppel.

Mondanom sem kell, hogy mi, magyar zsidófiúk, ahogy annak idején a búrokkal, most a japánokkal tartottunk. Gyűlöltük a kancsukásokat gyászos szerepükért a magyar szabadságharcban. Láttuk bennük más népek elnyomóit, de a még nem is oly rég lezajlott véres kisinevi pogromokról hallva szüleinktől – ma is néhanapján beszélgettek róla, s ez ellenszenvünket csak fokozta.

Ezekben az években az eperjesi öreg kollégium padjaiba faragtam ideáljaim kezdőbetűit és kisebb-nagyobb igyekezettel a tudományokat raktároztam el agyam akkumulátoraiba. A táncórák mellett, ahol dobogó szívvel már lányokkal fogódzkodtunk össze, leginkább mégis a füleslabda, futball és a könnyű atlétika érdekelt, jó apám legnagyobb bosszúságára, mert hát ezen nagy fokú érdeklődés erős nyomot hagyott bizonyítványaimon. Szegény jó Bottenstein nagyapám, akinél öcséimmel diákoskodtam, váltig mondogatta: „Utánad viszem a könyveket, te fiú, ha leérettségizel." De azért szépen leérettségiztem. Sőt, benne maturus is lettem.

Drága jó apám örömében az akkori „érett" ifjak attributumaival, egy kis pipával, egy karvastag sétapálcával és fekete pinccsel látott el. S ha hozzávesszük az oldalt gombolós zergebőr cipőt, a ragyogó színű mellényt a szivárvány minden színének a gombjaival és a majd fülig érő „vatermörder" villogó fehér keménygallért, úgy előttünk áll az elegáns gavallér. Másoknál, persze az idősebbeknél a pörge bajusz és a barko, a kétoldali kotelett sem hiányozhatott. Az előbbit én sohasem szenved-

hettem, még katona koromban sem, amikor pedig a szabály ezt előírta. Nem bírtam azonban a folytonos pedrést, és hogy az ételmaradványok valahol helyet kapjanak rajtam.

Lelkem most elandalog a régi énemen, a kissé merev, de bájos figurán, aki lovagias, előzékeny, szenzibilis lélek és a szabadság és emberi ideálok rajongója, mint ahogy ezt a korszellem diktálta.

Kortársnője egy masnis, minél hosszabb hajfonatú, lesütött szemű hölgyike, állig blúzban, állhoz szorított kalappal, patentharisnyába és magas szárú cipőbe szorítva. A szigorú tekintetű gardedam nem hiányozhatott.

Az asszonyok lehetőleg telt idomokkal – és némi pótlással, ha nem tellett a természettől –, de mindenesetre hosszú sleppes szoknyában. Mennyi gráciát mutatott, milyen kívánatosan gömbölyödött ki és mennyi gyakorlat kellett, ha sáros időben egyik kezével szoknyáját marokra fogva, kissé felhúzta és magas szárú cipellőjében kicsiny lába kivillant. Az idomokat sejtető blúz nyakig kapcsolva és a kalap egy kisebbfajta botanikus kertet mutatott.

A kassai zsidóság pedig ebben a miliőben minden akadály nélkül izmosodott és gyarapodott. Valahogy oly természetesnek látszott a vélemény szabad kinyilvánítása, a korlátlan mozgás és cselekvés, a félelemmentes élet, kritériuma az emberi szellem szárnyalásának, a jólétnek és jó érzésnek. Senkinek sem jutott eszébe, hogy lehetne másként is, mint ahogy volt egy fél évszázaddal ezelőtt és hogy lehet majd másként is, mint ahogy bekövetkezik majd egy fél évszázad múlva.

Az összes intézmény már megalakult és végezte egyházi és humanitárius feladatát. Még egy világszervezet fiókja is létesült, mely akkoriban ritka fehér hollónak számított. Feljegyzés híján temetőnk egy sírfelirata örökítette ezt meg. Az 1908-ban elhalálozott Kalafoni érdeméül tudják be, hogy: „Báró Hirsch Mór egylet tagja". Mostanában teljesen feledésbe ment, hogy a nemes báró és nagy zsidó filantrópus a kisinevi pogrom megmaradottjainak, de a kelet összes üldözöttjének is elősegítette kivándorlását Erec Jiszráelbe és Argentínába, s egy világszervezetet létesített ennek előmozdítására.

Az anyahitközség duzzadt az erőtől. A neológ és a konzervatívabb „status quo" hívek aktívan és áldozatkészen tömörültek a hitközség

keretébe. Sőt, még a peremen állók sem távolodtak el annyira, hogy ne a közösséghez tartozóknak véljék őket. A hitközség gondok nélkül fizette alkalmazottait, a rabbikat, pedagógusokat, tisztviselőket, saktereket, előimádkozókat, sameszteket és még jutott annyi, hogy az újonnan megszerzett, hatalmas méretű Bárcai utcai temetőt kis imaházzal, magas fallal és vaskerítéssel lássa el.

A nagy potentát, Weisz Ignác Leo örökét egy szürke vágású, de nyugodt és kiegyensúlyozott egyéniség, dr. Weisz Béla ügyvéd vette át. Jó gazda és új roshakol és vezetése alatt tellett mindenre. De voltak ugyancsak kitűnő munkatársai, akik kovednek tekintették az elöljárói tisztséget, de akik egyúttal egyéniségükkel emelték a grémium tekintélyét. Tyrnauer Samu, az élet judictumú bankvezető, egy nagy nemzettség tagja, Adler Adolf a salfmademan, egy nagy cég nagy tekintélyű főnöke, a Fehér nemzetség atyja, a mindenütt ismert Friedman Mór és az eszes dr. Neuwirth Elek fogorvos, a későbbi roshakol látták el a reszortokat. Ezeknek méltó partnere a Chevra Kadisha elnöke, a képzett terménynagykereskedő, Scharman Artur. Még nem is ötven éves korában, 1909-ben hunyt el, sok érdemet szerezve önzetlen és odaadó munkájával. Sírfelirata jelzi a hátramaradottai és a közösség mély gyászát és veszteségét.

A kassai zsidóság már hétezer lelket számlált, s túlnyomó részük az anyahitközségben helyezkedett el. S eljött az ideje, hogy a kongresszusi idők templomát kibővítsék és korszerűsítsék, ami 1911-ben meg is történt. A renovált templom pedig új köntösében, merész két tornyával vidáman, lelket emelően emelkedett ki a fasoros, szép Rákóczi körúton.

Ünnepélyes szertartás mellett avatta fel dr. Klein József rabbi nagy segédlettel a megifjodott templomot. Először a kassai zsidóság történetében búgott föl az orgona a híres orgonista Hemerka ujjai nyomán és kísérte az ugyancsak nagy hírű Grünwald Sámuel kántor énekét. E kitűnő kántorunk már a gramafon korában énekelt. Kadisa és El málé rachamimja lemezen lett megörökítve, ami a zsidó fülnek és szívnek mostanában is sok gyönyörűséget szerez.

De más oldalról, a Harang utca felől, így marad emlékezetemben, a tradíciók meg nem alkuvó őreitől tilem mondatott a szörnyűséges

orgona miatt, mely a Tórával egy födél alá került. Jósolták pedig „Mesiach Zeit"-ját, esetleg a világ végét.

Az orgonás templom Grünwald elhalálozásával egy később országos hírű kántort kapott. A korpulens Ábrahámovics Manó vette át az örökséget, kinek hatalmasan szárnyaló, mély baritonja betöltötte a templom minden zugát. A háború vihara sokadmagával elvitte őt is, de emlékezete megmaradt közösségünk körében. Néhány év múlva ismét hallottunk felőle, de akkor már mint a Dohány utca, az ország legnagyobb hitközségének és legnagyobb templomának főkántora szerepelt és aratott országos elismerést.

Ezzel egyidőben az anyahitközség „status quo" szekciójának a kitűnő orgánumú Fischer József a kántora, aki Szabolcsból származott ide. Szerény modorú, erősen vallásos egyén, aki nagy talmud tudással is rendelkezett. Korai halála a húszas évek közepére esett és örökét a nagy karriert elért Vigoda vette át. Az elhunyt két leánya iskolánk tanítónője lett, akik közül az idősebb, Ilonka néni, úgy a gyerekek között, mint a közösségben nagy népszerűségnek örvendett.

Úgy hírlik, hogy a melodikus hangú Vigoda, aki már nem éppen mai gyerek, egy New York-i hitközség megbecsült főkántora. A jó kántorok sora pedig folytatódott. A háború befejezése idején a nagyon rokonszenves és kitűnő tenorista, Halpert Eliás került hozzánk főkántornak és két évtizeden át látta el közmegelégedésre e tisztséget. Kedves zamat, báj és zsidó érzés csendült ki a hangjából, mely meghitté tette az istentiszteletek hangulatát.

A század kezdetén az iskolát Szilágyi Nándor, a kitűnő pedagógus és szakíró vezette nagy hozzáértéssel. Kiváló kartársai a tehetséges, de korán elhunyt Lányi Emil és felesége, aki a vérbeli pedagógus Salamon családból származott. Egy generáción működött a szülők osztatlan elismerése és a tanítványok nagy ragaszkodása mellett. A szimpatikus, csinos asszony kiérdemelte az „Etelka néni" nevet.

Közben az iskolát bővíteni kellett, ez azonban sohasem bizonyult elégnek a megszakítás nélkül növekvő közösségnél.

Az ortodoxia, ha kisebb méretben is, de szintén lendületes fejlődést mutatott. A vallásosság még mélyen gyökeredzett, dacára az iskolák világi nevelésének, az általánossá vált szabad szellemnek, korlátlan

mozgásának és érvényesülésének. Az ősi tradíciókhoz ragaszkodó káderek még kimeríthetetlennek látszottak.

A rabbiszéket a Jungreiss dinasztia foglalta el, mint már erről szó esett. Viszont a roshakolok gyakran váltották egymást, mert hiányzott egy határozottabb egyéniség.

Az ortodox nőegylet, bár már Scharman Simon, a határozott egyéniségű roshakol szorgalmazta, csak a század elején kezdte meg nagyarányú működését, midőn a kitűnő Scharman Simonné, Schweid Hermanné és Edelmann Józsefné nagyasszonyok vették kezükbe a vezetést. Az institúció fénykora a világháború utáni időre, a vagyonosodás, de egyben a nagyobb szűkölködés korára esik.

Az ortodoxia az évek folyamán szintén felállított egy négyosztályos elemi iskolát, azonban ez a másik mellett elhalványult. Sem a közület, sem pedig a vezetőség nem helyezett nagy súly erre. A Talmud Tóra viszont virult, melynek mestere még mindig a már megöregedett Schwartz Sámuel. Mellette új erő is feltűnt, az ugyancsak elismert, jó melámed, Milder Mayer. Szokásba ment, hogy a heti penzumokból szombaton vizsgáztak. Ez azután ugyancsak sarkallta az iskola hallgatóit, ami viszont jó előkészítője lett a jesivának. Kevés város rendelkezett és dicsekedett is annyi talmud-chochemmel, mint éppen a miénk.

Egy nagyszabású intézmény, a Társaskör, amint általánosságban nevezték, a „zsidó kaszinó" nőtt meg ebben az időben. Megalakulása a század előtti évtizedre esik, de a nagystílű reorganizálás a század első évtizedében megy végbe. Nagy költséggel, részjegyek alapján, felépült a szép Bercsényi utcában, mely ma a Roosevelt nevet viseli, két tömör toronnyal, hatalmas méretű ablakokkal, masszív, nyugodt homlokzatú épület, mely városunk egyik reprezentációs objektuma. Ma akár műemlékszámba is mehetne.

Egyedüli zsidó társadalmi intézmény volt, ahol mindkét egyház hívei baráti eszmecserére jöttek össze, ahol pihenést és szórakozást találtak. Ez időben, úgy tudom, a nagy tekintélyű Weisz Ignác Leo volt az elnöke, aki egyébként az alapítók közé tartozott. A háborús években dr. Neuwirt Elek követte, aki majd másfél évtizeden át igazgatta, míg... – de erről majd később, a csehszlovák időben, a virágzás nagy korában lesz szó.

Gazdasági téren a közösség erősödött és gyarapodott. Természetesen nem lehet gondolni tejjel-mézzel folyó időkre, de nincs is olyan kor, mely általános jólétet hozna, ahol ne akadna egyes rétegeknek sok gondja, baja, córesze, se nem lennének szűkölködők sem. Ebben a korban is fennálltak az ezzel kapcsolatos gondok, viszont állt egy erős zsidó hitközség, mely áldozatkészen segített és enyhítette egyénenként és kollektíve a szűköldködők problémáit. Működtek is szépen, elismerésszerűen a már meglévő szociális intézmények. Szükség is volt erre, mert a nincstelen kárpátaljaiak, galíciaiak akkortájt indultak nyugatnak. Jöttek nagy számmal, keresve egy stabilabb és elfogadhatóbb életlehetőséget.

A bizonytalanság és jogtalanság ideje már lejárt és a zsidóság populációja erősen megnőtt. Az eldugott kis hegyi falvak és városkák pedig már nem tudták a szakképzettség nélküli, gyökértelen tömegeket eltartani. Megindultak nyugatnak, melynek első nagy állomása a mi megnőtt városunk volt. Akkor kapott a város egynéhány utcája – mint a Deák, most Srobár, Zrínyi és Harang utcák – zsidó jelleget.

Visszaemlékszem az országutat rovó ütött-kopott örök bolygó típusra, amint kis batyujával a hátán faluról falura botorkált. Volt úgy, hogy férj-feleség gyerekestől kopogtatott be a zsidó portákra. Akkor pedig szatócs, korcsmáros, bérlő, birtokos, majd minden faluban akadt. Így mindig jutott egy kiadósabb falat, ezüstpénz és ruhadarab. Az ilyen család, ha valahol valami kis zugot talált, ott egy kis próbaidőre megtelepedett. Az asszony egy „zmenra" elszegődött szakácsnénak valamivel tehetősebb családhoz, vagy libatöméssel és libamájjal kereskedett, a férfi pedig egynéhány kölcsön koronával, amit egy-két jobb módú előlegezett, megindította „vállalatát". Az újdonsült „kereskedő" felszerelte magát egy sok rekeszes háti kosárral és megrakta azt pohárral, csészével, szagos szappannal, fésű, gyűrű, gomb, tű és hasonló értékekkel, aztán ismét nyakába vette az országutat. Most már az „ojrechből" előlépett a „handlé", ahogy a házalókat csúfolták. Ha pedig az ojbester segített, ami néhanapján megtörtént és az üzletecske szuperált, hát került egy vén, kimustrált lovacska egy rozoga taligával. Ezzel járta a vidéket, a falvakat végig sípolva, persze már nagyobb

választékkal, nagyobb szakértelemmel és a jövedelmezőbb cserekereskedelemre berendezkedve. Ezek a fütyülős zsidók, ahogy a nép nevezte, sok adoma központjában állottak.

De a fütyülős zsidó fontos nemzetgazdasági feladatot látott el. Várták is őt mindenütt nagyon, mert a sor értéktelennek látszó hulladékot – csont, rongy, rozsdás vas –, ami különben elveszett volna, hasznos holmikra cserélte be a még nem nagy igényű falusi ember, hangos alkudozás során. A régi céhegoizmus ezúttal is sokszor jelentkezett és elkeserítette az ágrólszakadt fütyülős életét. A kereskedők grémiuma bizony sokszor fordult a hatóságokhoz, hogy megakadályozzák a zsibáruskodást és külön hangsúlyozva a galíciai iparnélküliek „konkurrenciáját".

Amint azonban a péntek este beköszöntött, a handlék, a fütyülősök mind beállítottak családjaik körébe. Egy napig pihentek, nem dolgoztak. Egy napig nem törték a fejüket gondjaikon, a kiadós csólet után bencsoltak, dúdoltak-zümmögtek és végignéztek szeretettel családjukon, s akkor boldog megelégedettség sugárzott le róluk.

Sok adoma szólt ezekről a fütyülős kis emberekről. A mádi fütyülős esete az egész országban elterjedt, mely felkerült a legmagasabb körökbe is, amit még a parlamenti vitáknál is felhasználtak.

De hát nem is akármilyen esetről van szó.

Kassához közel fekvő, hegyaljai Mád városkából elindul egyszer egy ilyen fütyülős öreg gebéjén Tálya felé egy kis fuvarral. Eléggé meg van elégedve a világgal. De hogy ez teljes legyen, rá kíván gyújtani a pipájára. A huzatos Kassa felől azonban szüntelenül fúj a szél, ami bosszantóan akadályozza makrapipájának meggyújtását. De gondol egy okosat, mert kényelmes az istenadta, és megfordítja a szekérkét öreg paripájával. A művelet szépen sikerült, a pipából füst eredt nagy megelégedésére, de valamiről megfeledkezett a jámbor és ő vígan, megelégedetten hajtja tovább lovacskáját. De milyen nagy lett a megrőkönyödése, amikor ismét Mád széles piacán találja magát!

Szállóige lett azóta: ott van, ahol a mádi izraelita, vagy egy kis változtatással: a mádi úriember.

De térjünk vissza a nagyokhoz, akik lehetőséget adtak, hogy a kicsinyek, a handlék és fütyülősök megéljenek.

Az „őslakosok", a város zöme erősen prosperált és szépen gyarapodott. Sok nagy üzlet, üzem és vállalat alakult és ívelt felfelé, iskolázott nagyvonalú vezetéssel. Nehéz volt már ezekből kitűnni, kiemelkedni, mégis akadt ebben az időben is említésre méltó, kiváló egyéniség.

Az első sorba tartozik Weiser Ede, aki szerény kis vegyi üzeméből egy hatalmas, az egész országban domináló vállalatot létesített és ennél még egy nagyobbat Nagybányán, Romániában. Fiai, a szabványtól eltérően, atyjuk nyomdokain haladtak és annak eredményeit még tovább emelték.

Legidősebb fia, a macskabajszú, eszes és közvetlen modorú Weiser Oszkár három ország gazdasági tekintélyének számított. Bár Budapestre költözött, gyakran látogatott hozzánk, s akkor mindenki otthonában, a Társaskörben találkoztunk. Országos híre és sokszoros milliomos létére mindig egyszerű és közvetlen ember maradt. Nem restellte szerény kezdő korát, gyakran emlegette, midőn üzletszerző útján bekopogtott egyes nagyobb gazdákhoz, a kisebb-nagyobb bajait mesélte el a kemény nyakú birtokosokkal és a körülöttük oldalgó falusi komondorokkal.

A többi Weisert nem említem, mert születésükön kívül semmi más kapcsolat nem fűzte őket hozzánk. Dr. Weiser Ernő unokaöccsükről, közösségünk egyik kitűnőségéről működése idején emlékszem meg.

A század elejének első évtizedében feltűnik egy gentleman, daliás világfi, Baán Bertalan, a széles látókörű, nagy koncepciójú bankvezér, aki egy negyedszázadig volt csillaga a gazdasági életnek, mint a Magyar, majd a Szlovák Hitelbank vezérigazgatója. Ezen erős, nagyvonalú egyéniség közgazdasági tevékenységéért az osztrák–magyar időkben az udvari tanácsosi kitüntetésben részesült, amit csak kiválasztottak kaphattak. A csehszlovák impérium alatt átvette bankjának bratislavai központi igazgatását. Hatalmas vállalatok sora futott hozzá össze és majd egy évtizedig Szlovenszkónak egy gazdasági irányítója volt.

S e magas, szikár, pedánsan borotvált, rövid bajuszú, mindig elegáns alak ragyogó ívelésében is mindig közvetlen, érző ember és hithű, jó zsidó, aki szuggesztív módon hatott mindenkire, akivel kapcsolatba került, nagy számú volt tisztelőinek serege. Nevéhez több alapítvány fűződik, se szeri, se száma az általa nyújtott segítségnek.

Szegény, jó Bery bácsi hozzánk jött öregségére, ahonnan nagyszerű pályája megindult, ahol szép ifjúságát töltötte, ahová a régi emlékek és barátok vonzották. Még néhány évig láttuk elegáns alakját feltűnni a Kálvin tér egyik ódon házának kapujában, de Párizsban elhunyt egyetlen leányának korai halála megtörte a daliás embert. Az öregség pedig meghozta a kínzó betegséget is, mely a nyolcvanban járó, féltett öregünket felemésztette. Tavaly vittük ki bánatos szívvel, nagy kísérettel örök nyugvóhelyére, ahol nekem jutott a szomorú feladat, nekrológját elmondani.

Ilyenkor kitör belőlem: – A vég, a vég, Uram, de csúnya, de gyötrő!

Az új század elején praktizáló orvosok nagyrésze még a század utolsó évtizedeiből valók, akiket már említettem. De már felsorakoztak hozzájuk az újabbak, a fiatalabbak.

Dr. Fejér Vilmos szemorvos, a kviétált, fess huszárezredorvos, egykori főrendezője az egyetemi medikus báloknak. A rangos bálon megjelenik egyszer a király is kíséretével. A ceremóniamester bemutatja a főrendezők között a mi daliás Fehér Vilmosunkat is, az ötödéves medikust. A királynak mindegyikhez van néhány kedves szava és hozzáfordult az előtte szorongó fiúhoz is: – Hányad éves ön? – kérdi.

– Ötödéves, Felség – feleli a fiú.

– S mikor végez?

– Jövőre, Felség.

De a bohém fiú nem végzett jövőre és Friedman bácsi, az apja, a terminus elmúltával végig panaszolja a várost, hogy a fia a királynak adott szavát nem tartotta be.

Megnyitja rendelőjét az öles termetű dr. Földi Miklós és dr. Neuwirth Elek városi tb. főorvos, a későbbi roshakol.

Különös, nem mindennapi egyéniség dr. Soltész Elek, az ugyancsak orvos dr. Steiner Lipót fia. Nagy gyűjtő és numizmatikai tekintély. Saját gyűjteményét is muzeális értékűnek tekintették. A világháború idején frontszolgálatot teljesített és az összeomlás után hazatért. Az új impériumban azonban nem találta a helyét és szolgálatait Hollandiának ajánlotta fel. Jelentkezését szívesen vették és az Indiai óceán egy nagyobb szigetén kapott állást. Ez a különc, de értékes ember, néhány

évi önfeláldozó munkája után a trópusokon, a dzsungeli harcokban lelte halálát.

A régi nagy jogászokhoz a fiatalabb generáció egy kitűnő gárdája csatlakozott.

Az aranyos, mindig előzékeny dr. Balázs Dávid réztáblája ekkor tűnt fel. Mintaképe a szerénységnek a jó ember, kit nem tudott senki sem a köszöntésben megelőzni. Rendíthetetlenül hithű és erős oszlopa az anyahitközségnek. Ellentéte ennek az agilis, képzett dr. Neményi Vilmos, a kispolgárok kedvence. Elég tehetséges fiai – sajnos – már eltávolodtak tőlünk.

A gazdasági élet átlagos polgárai közül akadtak, akik kimagaslottak egy fejjel. Szüsz József, Tardos Lipót, Bartha Artur a textil és Jung Ignác a fűszer szakmában általánosan elismert egyének és cégtulajdonosok voltak több évtizeden keresztül.

Jóleső derűvel emlékszem a dupla tokás Jung bácsira bő méretű kabátjában és hasonló nadrágjában. Előrehaladott kora miatt üzletét fiának adta át, de ő hűségesen és rendületlenül ott ült a Légionárius üzlet ajtajában két évtizeden keresztül nyitástól zárásig, hacsak a csúnya idő szobájába nem kergette. Fia szerint ez volt a legboldogtalanabb ideje.

Mind között a legemlegetettebb a mozgékony és olyan lateineres kinézésű Gombos Jenő. Kinézését apjától, Knöpflertől, a sátoraljaújhelyi híres tanítómestertől örökölhette, hírét-nevét pedig nagyszabású női selyem divatkereskedése hozta meg a női nem széles köreiben. Ifjan több európai világvárosban képezte magát és nem mindennapi szakismerettel tért haza. Itt aztán valami újszerűt produkált, amint üzletét a Korzón megnyitotta. Azon túl kirakatainak mindig sok bámulója akadt, persze a mindig divatos holmit kívánó női nem részéről.

Ha már a korzót említettem, úgy nem mehetek el anélkül, hogy néhány szóval ne emlékezzek meg az ifjúság legnépszerűbb találkozásának és felvonulásának örök romantikus helyéről, ahol a mi fiatalságunk is elég szép számmal vette ki részét minden időben. Kedves, derűs és szép képet nyújtott a melegebb évszakok napjainak vacsora előtti idején, különösen vasárnap délelőttjén. A mai nagymamák hosszú copffal, szende képpel, de hamis szemvillanásokkal sétálgattak az

Orbán-toronytól az Andrássy kávéházig, lehetőleg gardeval vagy barátnőkkel. Az erősebb nemet a hadsereg ifjabb, snájdig korosztályát nem utolsósorban az egyéves önkéntesek képviselték. Hányszor haladtam el én is itt, túltengő öntudattal ezen vitéz minőségemben. De a legkomolyabb hangadó mégis a civilek közül a nagy hangú, pincses, vastag botú jogászifjúság volt, mely még a gazdasági akadémikusokat is megelőzte jelentőségében. A kari hiúság ugyancsak sok párbajt termelt e szűk helyen, melyből nem kis részben a mi ifjúságunk is kivette részét, különösen, ha faji megjegyzések hangzottak el. Akkor még a becsületbeli ügyek elintézése fegyverrel és nem a bíróság előtt intéződött el.

Oh, ifjúság, jöjj vissza egy szóra!

Őszi rózsa, fehér őszi rózsa!

Nem tartozott a feltűnő egyéniségekhez, de kedves szabómat, az élénk és fürge á la mode öltözködő és frizurájú Wald Jakabot nem hagyhatom ki a galériából.

Jómódúak voltunk. Apám Andrássy gróf tekintélyes homonnai birtokát bérelte, de nem messze, egy kisebb sajáttal is rendelkezett. Kissé könnyíteni kívánt apám széles munkakörén és két szakiskola elvégzése után hazahívott, hogy segítsek neki, vegyek részt a munkában. Egész fiatalon lettem hát valaki és egy magamfajta gentlemannak bizony nem akadt szabója abban a kisvárosban. Több próbálgatás után csak itt, a nagy városban találtam egy ízlésemnek megfelelőt. Kikötöttem Waldnál és rábíztam eleganciám irányítását.

Egy nap ismét megteszem valami ruhaféléért a néhány órai unalmas utat és legnagyobb meglepetésemre, az üzletben nem találok szövetet, nem látok szabót. Wald ugyan jelentkezik mosolyogva, hajlongva, kezét dörzsölve, de már nem mint szabó, hanem mint Wald Jakab és Fia Bank- és Váltóüzlet tulajdonosa fogad. Ruha helyett rögtön fel is ajánlott egy kis kölcsönt. Jól emlékszem, nem fogadtam el, mert volt némi jobb bankó a zsebemben. Ellenben kissé bosszankodtam a gyors és váratlan fordulaton, mert még akkor nem tudtam eléggé értékelni a liberális kor korlátlan lehetőségeit és vívmányait.

A hűség kedvéért azonban megjegyzem, hogy a jó szabóból jó bankár is lett.

Két patikus ugyancsak szerepet játszott a közéletben. Keszler Ervin a

Rákóczi és Deák utcai sarki patika tulajdonosa és a Dómmal szemben lévő nagyon régi „Korona" gyógyszertár fiatal, fess és jóképű tulajdonosa – Glück Sándor. Kiterjedt, nagy nemzetség a Glück család, tehetős kereskedők és birtokosok a családtagok. Mint ahogy akkor a kényszerűség és szokás diktálta, az egész Glück családnak össze kellett fognia, hogy a nagy értékű és reáljogú patikát családtagjuknak megszerezzék. De a patikus Glück fiú meg is érdemelte ezt, mert bár a szólásmondás okos patikust nem ismer, ő bizony jó eszű és népszerű alakja volt a társadalomnak és közösségünknek. Tevékenyen részt vett egyházunk életében és ha kellett, áldozott is. Különösen a sport iránt érdeklődött erősen és annak egyik mecénásának számított a társadalomban. El is kényesztették a derék embert a kelleténél jobban és úgy látszik, azért maradt meg agglegénynek.

A közösségünkkel megerősödött polgári társadalom már elbírt és megkívánt helybeli napi sajtót is. Ez időben a Kassai Újság elégítette ki egy széles kör szellemi igényeit. Szerkesztője, jobban mondva, majd az egész lap megalkotója, a nagy képzettségű, széles gesztusú, pátoszos beszédű, magas és nagy szakállú dr. Fényes Samu. De hát egy vélemény nem tette volna érdekessé a közéletet. S megjelent egy másik napilap is, a Kassai Hírlap. Ennek kiadója és szerkesztője a fürge, művelt, alacsony László Béla és főmunkatársa, cikkírója, közgazdásza és ugyancsak mindenese az alacsony, csúnya, vágott bajuszú Lengyel Menyhért – civilben magántisztviselő. Természetesen a két napilap folytonos hadilábon állott egymással, részben számításból, hisz ez kellett az olvasó közönségnek, másrészt azonban két olyan nagy elme csak nem haladhatott egy vágányon. A két szerkesztő, illetve két mindenes szórta is nap-nap a szenvedélyes és sziporkázó, a személyeskedésig menő cikkek sorozatát egymás ellen. Jól jött ez a szürke idők emberének és példányszámuk folytonosan emelkedett.

Egyszer csak gondolt egyet dr. Fényes, mit neki ezek a kisszerű vidéki írogatások. Többet érzett magában és felköltözött Pestre, az ország fővárosába. Ott aztán tényleg rövidesen meg is írta híres drámáját, Kuruc Feja Dávidját, mely nagyrészt városunkban játszódik le és amellyel egy csapásra az első írók közé került. Aztán jött a többi,

köztük Jidli változásai és már nem egy vidéki városnak, hanem az egész országnak írt.

Lengyel Menyhért lába alól kicsúszott a talaj. Nem akadt méltó ellenfél, akivel kedve szerint hadakozhatott és szellemét köszörülhette volna. Gondolt hát ő is egyet, összecsomagolt és meg sem állt Berlinig. Itt ő is nemsokára megírta Tajfun című drámáját, mellyel egyszeriben Európa szerte hatalmas sikereket és elismerést szerzett. Követte ezt aztán ugyancsak számos és jelentős drámája.

A korkép nem volna teljes Strassnoff Ignác alakja nélkül, aki ha nem is volt irodalmár, de fantáziája vetekedett az előbbi két nagyságéval. Ő nem írt, de megjátszott egy nagyszerű tragikomédiát.

Jelentéktelen külsejű, de biztos fellépésű, értelmes arcú egyén, meghatározhatatlan foglalkozással. Olyan „Die graue Exellenc"-féle típus. Nálunk sokszor fordult meg és hosszasabban tartózkodott is, mert bátyja, Szendrei Mihály színházigazgató volt.

Nagyon mozgolódtak azontájt a horvátok. Gondolt egyet Strassnoff és egy szép nap beállít a zágrábi püspökhöz, Stossmayerhez, a szeparisták vezetőjéhez. Bemutatkozik, mint a kormány megbízottja, de egyúttal mint a király bizalmi embere is. Tárgyalást kezdett a püspökkel, kinek bíborosi kalapot ígért és a többi rentienskedő horvát urakkal, akiknek méltóságokat helyezett kilátásba egy megegyezés érdekében. Ment is szépen a dolog, de valamely okvetetlenkedő riporter erősebb érdeklődést mutatott az ügy iránt és kitudódott a hosszas titkos tárgyalás. Egész Európa kacagott, a copfos, elavult osztrák bürokrácián. Az igazságnak megfelelően nem kell állapítani, hogy önzetlenül, tisztán saját mulatságára rendezte a gyönyörű színjátékot e kis zsidó.

A világ órája pedig járt rendületlenül. Az idő múlt csöndesen és 1914 szép májusán senki sem sejtette, hogy a kedves, napfényes június szörnyű robbanást hoz, amikor a pokol szelepei kifeszülnek és ezer ördög robajlik ki rajta.

A világ eseményeit kedvenc lapom, a Pesti Napló szállította nekem. Szerettem a lapot, mert őszinte, liberális szellem áradt belőle és minden alkalommal keményen támadta a múlt csökevényét, a reakciós osztrák szoldateszkát. Békés, jó érzéssel olvasgattam hát naponta az én

„leibjournálomat", amikor egyik nap – azt hiszem, június közepe lehetett –, eddig nem látott, hatalmas arányú, szemet szúró szedéssel jelenti, hogy a trónörököst és feleségét Bosznia fővárosában, Szarajevóban szerb irredenták agyonlőtték.

Első érzésem a káröröm volt, mert ha a történelem ferdinándusai nem számítottak valami szimpatikus koronás gentlemaneknek, ez meg éppenséggel elvitte az ellenszenv pálmáját minden elődje előtt. A köztudatban úgy élt, mint türelmetlen, bigott, ellensége minden szabad eszmének, mint a középkor egy maradványa, egyik Don Quihote-ja, Sancho Panzája, illetve felesége, Chotek grófnő szépen kiegészítette őt. Hát ezt a milliók által nem szeretem urat egy szép júniusi napon agyonlőtte Princip, a fanatikus, ütött-kopott szerb diák. Óriási hatást keltett a világszenzáció, amit az újságok, úgy látszik, utasításra még erősebben felnagyítottak. Gondoltam pedig magamban és velem jó egynéhány millió egyszerű, épkézláb ember, hogy azt a hóbortos szerb diákot felkötik, lecsuknak egynémely fantáziáló délszláv irrendentát, mert ezért háborúra ki gondolhatott? – s vége lesz a nagy hűhónak és a világ ismét elszendereg. Az osztrák–magyar népek pedig megnyugodnak, különösen a magyarok, mert kihúzták a lutrit és megszabadultak egy rossz szellemtől.

De hát nem így történt.

Nem a kassai zsidóság kompetenciájába tartozik ezen történelmi esemény, sem pedig a világtörténelem alakulása. Hisz mi csak egy kis pontja voltunk a vajúdó birodalomaknak. Azonban, mint azon kor egy még élő kassai tanújából, kikívánkozik belőlem néminemű reflexió. A kassai zsidóság megpróbáltatásainak sorozata akkor indult meg, hát csak lehet egy-két szava a közület egyik megmaradt tagjának.

A felsőbb hatalmak országos vezetői abban az időben mintha eszüket vesztették volna. Uralkodónk egy nyolcvanéves megtört aggastyán, a külügyminiszter egy koncepció nélküli, dekadens – Gróf Berchtold – egy túltenyésztett nemzetségből. A vezérkari főnök pedig egy beképzelt, fantázia nélküli Ritter, akinek agya az elavult, nehézkes, bécsi hadiiskola szerint mozog, a hátulkötő puskák korabeli stratégiájával. Ezt személyesítette meg lovag von Hötzendorf.

Nagyszerű partnere a dölyfös germán. A szögletes bajuszú, ugyanilyen merev lelkű és ábrázatú Wilhelm der zweite Isten kegyelméből császárja a Deutsches Reichnak.

Nem különb pedig az ellenfél. Oroszországban, e sötöt birodalomban, Rasputin, a ravasz paraszt és a misztikumban élő, korlátolt II. Mikolaj zsarnokoskodott. A franciákat a vad és vak revansizmus hajtotta. Nagy-britanniának pedig, mely még az empire és businnes teljes fényében sütkérezett, a tehetségtelen és határozatlan sir Gray külügyminiszter határozta meg politikáját, akinek már a neve mutatta az egyéniségét.

Ezekre bízta a Sors a népek millióinak életét, jó- és balsorsát, ezektől függött Kassának nyugalma és biztonsága. Ezek a sírások pedig szabályosan és lovagiasan üzenték meg egymásnak a háborúk háborúját. Így keletkezett a szarajevói pisztolylövésből némi megszakítással, majd egy fél évszázadig tartó lövöldözés és öldöklés. A tragédia pedig groteszk tónust kap, hogy mindez egy ferdinándusért, egy kevés értékű emberért történt, akit enyhén szólva, a milliók szívből nem állhattak.

Az általános mozgósítás minden férfit kiröpített megszokott köréből. Bevonultam én is Vili öcsémmel eperjesi ezredünkhöz és rövid idővel azután az alig húszéves Jancsi öcsémet is besorozták, mert az első hónapok óriási vérvesztesége miatt szükség volt mindenkire. A sok ezer fiatal hetykén, az ifjúság könnyelmű nemtörődömségével vonult be a szörnyű zsúfolt vonatokon.

Szegény jó anyánk szívettépően búcsúzott el tőlünk, gondos, jó apánk pedig bús rezignációval kísért el bennünket.

A falvak kiürültek, a városok pedig egyszerre megduzzadtak. Kassa olyanná vált, mint egy óriási hangyaboly, ahol eszeveszetten, megállás nélkül zajlott az élet. Az utcák dübörögtek az ágyúktól és a folyton menetelő emberoszlopoktól. Harsogott a trombita és a Rákóczi-induló vérforraló hangja.

Kassa zsidósága ugyancsak kilendült megszokott életéből. A családokra sötét hangulat borult, mert majd mindegyikből bevonult a fiatal, sok helyen a családfenntartó férfi. Anyák, asszonyok és gyermekek keseregtek és búcsúztak a hadba indulóktól. A propaganda már akkor is jól dolgozott. Hozta a rémhíreket, pocskondírozta az ellenséget és

tüzelte a bevonulókat: „Megállj, megállj, te kutya Szerbia" és ehhez hasonló harci indulókkal. A menetelőket elfogta valami tébolyult láz, amint a sok dicsőséget, de ugyanannyi veszteséget szerzett 32-es háziezred osztagai a harctérre indultak. Büszke, katonás nemtörődömséggel énekelték a híressé vált nótát: „Harminckettes baka vagyok én..."

Ha e kitűnő emberanyaghoz méltó hadvezetőség lett volna! De másként alakult volna a világtörténelem!

Meg kell állapítani, talán sohasem érvényesült annyira az egyenjogúság, mint éppen akkor. A közös veszély, bizonytalanság ráfeküdt a lelkekre és megszüntetett minden faji és osztálykülönbséget, meg a diszkriminációt, legalábbis a hadrakelt hadseregnél. A magasabb parancsnokságok szívesen vették igénybe a zsidó tiszteket és altiszteket, mert bírták a német nyelvet is és nagyobb bizalommal voltak irányukban. Ez azonban a nagy veszteségek után indokolatlan irigységre és támadásra adott okot, hisz mindig, ha rosszul ment a gazdanépek sora, sohasem magukban keresték a hibát.

A hadsereg a határokra vonult, Kassa kiürült, egy kihalt város lett. Különösen éjjel, az elsötétítés idején hatott nyomasztólag. Civil férfi alig tengett-lengett a városban. A zsidó társadalom is egyszerre leolvadt és eltűntek az ismert, barátságos arcok is. Sok üzlet, iroda és műhely zárva maradt. A tulajdonost, a szakember családfőt valahol Galícia feltúrt síkságain hányta-vetette a vihar. Ezzel számos, eddig kiegyensúlyozottan élő család került ínségbe, mert az állami hadi támogatás szűkre volt szabva. A zsidó közösség számtalan próbát kiállt intézményei pedig most kezdték meg igazi munkájukat és tettek bizonyságot a zsidó szívről és együttérzésről.

Az istentiszteletekre ugyancsak rányomta bélyegét a viharos esemény. Felbúgott az orgona, de hiányzott a kar és már nem kísérte Ábrahámovics tömör baritonjával. Bevonult ő is. Csak néhány öregebb korosztály gyűlt össze és úgy a neológ, mint az ortodox minjánokra. Becslés szerint ezren vonultak be a város fiatalságából, mind fiatal és javakorabeli férfi.

Néhány hét múlva aztán újból megélénkült a város. Lelohadt már közben a lelkesedés és a téboly. Hozták a sok kolerás, tífuszos beteget

és a sebesültek seregét a sok riasztó, szomorú hírrel. A zsidó orvosok és betegápolók ezután évekig tartó önfeláldozó, heroizmusig menő munkát fejtettek ki az embermentésben.

Közben jöttek a hírek egyes hősies fegyvertényekről, amik között a mieink ugyancsak szerepeltek, de egyben súlyos vereségek és veszteségek is, amelyek híre sötét borúval feküdte meg az otthoniak lelkét. Egyes családoknál egyszerre kimaradt a rózsaszínű tábori lap és néhány hétre rá jött az ezred hivatalos értesítése a hősi halálról. Bajtársak levelei érkeztek, melyek közölték a szomorú hírt és rövidesen számos bánatos arcú, gyászruhás nő tűnt fel a közösség körében. Néha előbotorkáltak botra támaszkodva vagy pólyákba csavart, meggyötört arccal vad küzdelmek félig-meddig felépült sebesültjei. Ezek kiegészítették a „Höfer-jelentések" hiányait, melyek elhallgatták hadvezetőségük végzetes ostobaságait és hozták a hírt szörnyű összecsapásokról, rohamokról, pergőtűzről és a visszavonulások emberfeletti megerőltetéséről. Hozták a közösség fiainak hírét, akik az összes harctéren szétszórva, becsülettel és hősiesen küzdöttek. Érte is őket az elismerések és kitüntetések tömege, de egyben mind több sebesült, rokkant, eltűnt és hősi halott került a gyászos listára.

A zsidó társadalom lassan összeszedte magát, mert hisz a halál aratása mellett az életnek is volt jussa. S ment, ahogy ment. A közösség életében a szociális intézmények működése dominált. Addig sohase látott mértékben mutatkozott ez meg, de tehették, mert az árak folytonos emelkedése folytán látszólagos gazdagodás állott be és az otthonmaradottak legalább anyagi áldozattal kívántak a köz segítségére lenni.

Az anyahitközség elhunyt rabbija helyébe Eckstein Márkot hívta meg 1914-ben a status quo szekciója részére. A neológia rabbi tisztségét 1915-ben dr. Enten Manó nyerte el. Mindkét rabbi nagy tudású, képzett egyéniség, akik évtizedeken át, a tragédiáig irányították és tartották magas szinten egyházaik hitéletét.

Eckstein, a híres pozsonyi jesiva neveltje és kitűnő növendéke. Testes, középtermetű, ápolt kis szakállal, húsos orral és ajakkal. Pápaszemes, intelligens, úgy a magánéletében, mint hivatásában. Bár kissé idegen akcentussal beszélte a magyar nyelvet, zamatos beszédéért

Örökét később nagyon tehetséges fia, Nándor vette át, ki már atyja életében is közreműködött, mint a kar legnagyobb erőssége. A jóképű, bohém kedélyű fiú, atyjához hasonlóan, behízelgő modorú és népszerű alakja a közösségnek. Képzett énekes, a bécsi konzervatórium tanítványa. Mindig élményt jelentett számunkra, midőn lírai tenorja felcsendült, az öreg művész, Hemerka orgonakísérete mellett. Különösen Jom Kipurkor, az engesztelés napján, ha az Unsane-Toket megrázó dallamába fogott, mély csönd borult az Isten házára és áhitat szállt a lelkekre. A tiszta, csengő, meleg tónusú hang szárnyalása megfogta a lelkeket és akkor éreztük át ezen ima mélységét.

„És a világba vetettek Elejbé lépnek akár juhnyáj. Ahogy e pásztor megvizsgálván nyáját, minden egyes juhot pásztorbotján bocsátja át, azonképpen bocsátasz át minket és megolvasol és megszámlálsz bennünket és figyelsz minden élő lélekre, határt szabsz minden teremtménynek és megírod sorsukat." – így a fohász. A számadás pedig néhány év múlva bekövetkezett és a Pásztor kevés juhot bocsátott át a pásztorbotja alatt.

A háború folyamán dr. Neuwirth Elek orvost választották meg roshakolnak. Majd egy évtizeden át vezette a hitközséget ez az elismerten eszes férfi. Működése idején széles tábora mellett nagyszámú ellenfele is volt, amelyet az erősen kiépített klikkrendszer hívott ki. Csak 1926 táján egy nagy összefogás válthatta le tisztségéből.

Az ortodox hitközség század elejei és háborús történetéről kevés mondanivaló van. Részben semmi lényegbe vágó nem történt, másrészt valami dokumentum maradt fenn. Öregebb kortárs sem akadt, akinek visszaemlékezéseiből rekonstruálhattam volna az éveket.

Milyen gyorsan felejt a világ és temet az idő!

Néhány adat, néhány név megmaradt a fiatalabb nemzedéktől, amit felhasználhattam és Lányi könyve is némi segítséget nyújtott ebben.

Említésre méltó, kiváló elöljárója a hitközségnek Fränkel Éliás, aki úgy ebben, mint a Chevra Kadisha vezetőségében kiváló szerepet játszott. A legerősebb és legmarkánsabb egyénisége az ortodoxiának az első negyedszázadban Bródy József volt, a Chevra Kadisha elnöke, egészen 1924-ben bekövetkezett haláláig, s aki az intézményt majd egy emberöltőn át vezette fáradhatatlan áldozatkészséggel. Erről egyéb-

szívesen hallgatták magyar és német szónoklatait, melyek szívhez szólóak voltak és nagy tudásról tanúskodtak.

Nagy és kiterjedt család megalapítója, mely a kitűnő Neugröschlékkal került kapcsolatba. A család egy része átélte a tragédiát és most szétszórva élnek a nagyvilágban. A jó lelkipásztor a gonosz gyilkosok áldozata lett.

Dr. Enten Manó, a hegyaljai Marcallból került hozzánk. Alacsony, kerek fejű, borotvált arcú egyén, ajkán egy kiugró szőrpamacs, esetleg tévedés ne essen, hogy papi emberről van szó, amit szeretett kihangsúlyozni. Nagy ókuláré nyergelte meg tömpe orrát, amit sokszor és feltűnően tisztogatott.

A nagy tudású teológus széles világi ismeretekkel is rendelkezett. Gyakorlott, jó hitszónok, de beszédei valahogy nemigen bírtak meggyőző erővel. Említésre méltó irodalmi munkásságot is kifejtett. Írt egy nagyobb tanulmányt a kassai zsidóság történetéről, mely egy német folyóiratban jelent meg. Működése alatt előfordult, hogy összeütközésbe került a hitközség vezetőségével. Bizony nekem is akadt elöljáró koromban vele kontraverziám, de tagadhatatlanul egyházunknak és közösségünknek egy kimagasló alakja, aki produktív szellemben működött.

A tragédia idején felkereste Madarász katolikus püspököt és megrázó szavakkal fordult hozzá: – Eminenciás uram, a legelemibb állatvédelmi jogokat kérem szerencsétlen hites fajtestvéreim számára. – Szegény a deportációban pusztult el. A visszatértek tanúsága szerint nem mutatott a híveknek vigaszt nyújtó lelkierőt.

Abrahamsohn bevonulása folytán a hitközség 1917-ben Halpert Éliást hívta meg ideiglenes főkántornak. Véglegesítve lett, amint nagy nevű elődje elnyerte az ország legnagyobb templomának, a Dohány utcai nagytemplomnak főkántori állását. Úgy hírlik, hogy mostanában távozott az élők sorából, s röviddel halála előtt, hetvenöt éves korában, még mindig betöltötte a hatalmas templomot erős baritonja.

A szép, meleg tónusú és zamatos előadású Halpertről már két ízben is megemlékeztem. Egész működése alatt, mely a harmincas években bekövetkezett haláláig tartott, egyik vonzereje volt az istentiszteleteknek, azok fényét és meghittségét emelte.

ként a Chevra hatalmas bőrkötésű emlékkönyve is megemlékezik, mely az anyahitközségnél csodálatosan megmaradt és ahol rögtön elöl a legérdemesebbek között örökíti meg.

Bródy nem tartozott a vagyonosabbak közé, de nemes egyénisége, szívjósága és úgy talmud-, mint világi képzettsége a népszerűek és közkedveltek sorába emelte. Népes családja és szerény anyagi viszonyai mellett is adakozásban az elsők között állott és erején felül vette ki részét a háború sebeinek gyógyításában.

Ezen kitűnő zsidóhoz hasonló értékű asszonytársakra akadt a század elejétől működő nőegylet. Scharman Simonné, a nagy roshakol felesége, Schweid Hermanné és özv. Edelman Józsefné nagyasszonyok fáradhatatlan áldozatos munkája a zsidó szív és nemes emberi etika kimagasló példáját nyújtották. Ilyen önzetlen és odaadó vezetés mellett az intézmény néhány év múlva olyan magas szintre emelkedett, hogy a háborúban erősen megnőtt feladatát jól és közmegnyugvásra látta el. Csak így történhetett, hogy a kárpátaljaiakkal és a távolabbi, keleti menekültekkel megduzzasztott ortodoxia élelmet, ruhát, hajlékot, sőt, segítséget tudott nyújtani egy meginduló megélhetéshez is. Mindig a vezető emberek egyénisége nyomja rá a bélyeget az egyes intézményekre. Így történt ezúttal is: a gálut egy része mentette meg a gálut bajban lévő részét.

A háború négy esztendeje alatt közösségünkből néhány hadianyagszállítás vagy szerencsés spekuláció folytán hatalmas vagyonokra tettek szert. Mégsem tartoznak a galériába, mert nem a gazdagság teszi az embert, hanem csak azok szerepelnek benne, akik lelki és szellemi értékükkel magaslanak ki a sorból vagy akik produktív munkával, magasabb koncepcióval gazdasági téren valami nagyot, szépet és hasznosat alkotnak, mely a köz javát szolgálja, s áldoznak, fáradoznak a közösség üdvéért.

Mint ahogy nem kerülnek ide azok, akik megtagadtak minket; hamis vagy képmutató okoskodással leszakadtak az ősök törzséről önző, egyéni érdekeikért – bármilyen pozíciót értek is el a társadalomban. Nem teszek kivételt, pedig többhöz közelebbi kapcsolat is fűzött, de soha nem rejtettem véka alá nézetemet, hogy nem becsülöm azokat, akik hitüket, meggyőződésüket, világnézetüket és nemzetiségüket

alkuba bocsátották és csereberélték a mindenkori hatalom szája íze szerint. Nálunk, a többszöri impériumváltozások földjén, ezt ugyancsak elégszer tapasztalhattuk. Különösen az keltette bennem a legnagyobb ellenszenvet, ha egy vallásos érzésből kivetkezett „ateista meggyőződésből" hajtotta fejét a keresztvíz alá, aztán az ájtatosságban túltett a született kereszténynek.

Egy ízben én is ki voltam téve a kísértésnek. Korunk egy igaz, nagy papja, Fischer-Colbrie megkedvelt. Ismeretségünk ott kezdődött, hogy bérmaútja vidékemen vezetett, ahol gazdálkodtam. Ekkor egész nagy kíséretével vendégül láttam, ami nagy kitüntetésnek számított, tekintve rendezetlen felekezetemet. Viszonzásként meghívott egy ebédre kassai rezidenciáján.

A feketénél, szívélyes diskurzusnál egy meglepő kívánsággal fordult hozzám.

– Kedves fiam, maga lényegileg hozzánk tartozik, hát vegye magára a formát is és igen örülnék, ha kedvelt híveim között tudnám.

E szavakra hirtelen megvilágosodott előttem helyzetem, eddigi határozatlanságom és lelkem visszanyerte egyensúlyát.

– Kegyelmes uram – válaszoltam –, mélységesen megtisztelő számomra óhaja, de én nem tudom a hitemet, a formákat, amelyekben eddig éltem, megtagadni. Nem tudom szegény üldözött fajtámat elhagyni. Ukrajnában gyilkolják, az újdonsült Lengyelben üldözik őket és régi hazámban a Héjjas-bandák kegyetlenkednek véreimmel.

Akkor még ilyen kis arányok is felzaklatták az embert.

A püspök jóságosan rámnézett.

– Fiam – szólt –, maradjon csak meg hitében. Legyen ez támasza életében, mert minden hit erősíti a lelket.

A háború mintha örökre berendezkedett volna, már negyedik éve tombolt és szedte a véradót. Unta és borzadt tőle mindenki, talán még a legfelsőbb körök is, akik elindították, kiknél csak számokat jelentenek a milliók. De aztán oly hirtelen, mint ahogy jött, egy szörnyű mennydörgéssel be is fejeződött egy méltó robbanással.

Hiába volt a sok hősiesség és győzelem, a tengernyi véráldozat és nélkülözés forradalmakat robbantott ki előbb Oroszországban, az ellenségnél, aztán rövid időre rá nálunk, Ausztria–Magyarországon és

az összes központi hatalmaknál. A front mindenütt szétesett. A katonák vagy fogságba kerültek, vagy áramlottak haza és az ország területén is felmondták az engedelmességet. Recsegett-ropogott a nagy tradíciójú birodalom, a nagy monarchia darabokra esett szét. Nemzeti államok keletkeztek.

Kassa kezdett ismét felélénkülni, a kassaiak ezrei tértek vissza otthonukba. De valahogy ez nem ment a viszontlátás derűjével, inkább valami borús kedély feküdte meg a lelkeket. Valahogy úgy éreztük, hogy hiábavaló volt minden, a sok véráldozat, megpróbáltatás és áldozatkészség. Keserű kiábrándulás lett úrrá a lelkeken és kísértett a jövő bizonytalansága.

Az ostoba, ragadozó országlók súlyos marakodását Kassa zsidósága súlyos véráldozattal fizette meg. Nyolcvan, talán száz hősi halott vesztesége érte közösségünket, akik szerte a harctereken, a lengyel és Volhynia róniáin, Doberdo szikláin, a Balkán vad hegyein és Szibéria primitív fogolytáborain lehelték ki az utolsó Smá Jiszráéllel ifjú lelkük-ket.

Csak egynéhánynak jutott osztályrészül a hazai anyaföld, akiknek tetemét családjaik nagy utánjárással és áldozattal hozták haza. Ezen egynéhány ott nyugszik a Bárcai úti temetőnkben. Sírfeliratuk a nagy világháborúról mesél.

Holländer Emil mérnök – aki 1916-ban, harminckét éves korában esett el – sírfeliratán olvasható:
„Távoli harctéren
Vad harcok emelték sírodat."

Nem messze tőle dr. Fényes Ödön hadnagy és dr. Halmi Pál nyugszakank. Az utóbbi unokája Horovitznak, a nagy pionírnak.

Pontos reigsztert nem készített a két hitközség a háború hősi halottjairól. Megismétlődött az 1848-as szabadságharc története. Akkor is, most is, egy idegen impériumhoz került városunk, amelynek nem volt szívügye a monarchia harcainak elesettjeivel törődni. A hitközségek vezetőségei pedig az új rendszernél nem forszírozták azok számbavételét és megörökítésüket a jövő számára. A kiesett kortársak és írott adatok híján átböngésztem a temető sírköveit. Egyben átveszem

azokat is, kiket Lányi és Békefi sorolnak föl a Szlov. Zsidó Hitközség Története című könyvükben.

Rangjához illően, szerényen, a temető közepe táján, jobb oldalt nyugszik Fodor Gyula, a 9. honvéd gyalogezred önkéntes szakaszvezetője. „Hazájáért áldozta ifjú életét" – olvashatjuk sírfeliratát. Valahol idegenben nyugszanak: Fuchs Hugó, Kischbaum József, Klein Gyula, Aufricht Hugó, Juhász Géza, Friedländer Sándor, Frisch Jenő, Frölich Gyula, Winter Adolf, Grósz Károly, Burger Henrik, Vadnai Gyula, dr. Lissauer Adolf, Földi Kálmán, Janowitz Pál és a nagy Gádor nemzetség tagja, Károly.

A hősi halottak táborát szaporították a két nagy roshakol fiai, Moskovics Frigyes és dr. Vas István, Kalafoni Ernő és Oszkár, a hitközség egyik alapítójának dédunokái.

Itt nyugszik nálunk dr. Schöntag Lajos orvos, az ország valamely távoli vidékének a fia, egy hangulatos, bánatot kifejező síremlék alatt, melyet a hársfák lombjai takarnak. Egy kissé balra, odébb, zöld futóval betakarva, szomorú kis sír jelzi a nagy vihar áldozatát, aki ugyancsak nem Kassa szülötte. Sírfelirata jelzi: „Denstein Márton Itt pihen messze szülőföldjétől a hős honvéd – meghalt a hazáért 19 éves korában."

A háború véget ért és régen ismert alakok kezdenek feltünedezni. Ezer veszéllyel megküzdve a szibériai foglyok megviselt alakjait ismerjük fel az utcákon. Még hosszú ideig tartott, amíg mind hazatalált. Megjöttek a kórházak ápoltjai, a sebesültek és invalidusok kis serege, akik magukon viselték a háború borzalmait.

Lassan, vontatottan jár ezentúl, mindig komoly arccal a magas, szikár dr. Teplánszky, a háború vitéz kapitánya. Arcán ritkán suhant át mosoly, de mély érzésű lélekről tanúskodott e komor férfiú, mert rokkant korában is a köz szolgálatában állott. Évekig viselte a nőegylet ügyészi tisztségét.

Bicegve, de katonásan haladt a féllábú Molnár Ferenc, dr. Molnár bácsi fia, a hős 32-es tiszt.

Fél kezét valahol az olasz fronton hagyta Kovács Simon kereskedő. De egy kézzel is kettőnek való rendet vágott magának szakmájában a fölötte szimpatikus férfi és az első gyarmatárusok közé küzdötte fel magát.

Előkelő helyet foglal el a rokkantak között Gotterer Gordon Sam, a köpcös, széles arcú, széles mosolyú, joviális vésnök és papírkereskedő. A szívét támadta meg valami tekintélyesebb gránátrobbanás. Az orvosok szerint már rég a mennyei sereghez kellett volna bevonulnia, de a vitéz invalidus megcáfolt minden orvosi teóriát. Átvészelte még a második vészt is és nagy örömönkre még mindig itt van körünkben. Humora még ma sem hagyta el és mindig akad egy-egy adomája, amit jóízűen ad elő. Hébe-korba feltűnik az utcán is ezen orvosi csoda, de már a nagyasszonytól, hűséges feleségétől támogatva, aki történetünkben ugyancsak jelentős szerepet játszott.

* * *

Összeomlott minden, ami nekünk igaz, nagy értéket jelentett és hazajöttem én is Vilivel és Jancsi öcsémmel együtt, akiket a Sors kegyelme száz veszélyen keresztül megtartott.

Belépve a szülői házba, az érzékeny ölelgetések után, előbb minden ruhánkat levettük, melyet kifőztek, hogy az élősdiektől megszabadulhassunk, melyek szörnyen kínoztak bennünket. Jó anyánk pedig, kimondhatatlan boldogságában, a legjobb falatjainkkal traktált bennünket.

Öcséim rövid otthoni pihenés után hozzáfogtak tanulmányaik befejezéséhez, én Kassától úgy ötven kilométerre fekvő tulciki gazdaságba költöztem, amit gondos, jó apám élethivatásnak szerzett meg nekem.

Megemlítem ezeket, mert bár nem tartozik szorosan a kassaiak történetéhez, de a saját biográfiámat is csak úgy nagy vonalakban adom, mert a szerénytelenség sohase kínzott. Egyben e szerény munka olvasója megállapíthatja, hogy érzéseim és szemlélődéseim hol alakultak ki bennem.

Ott éldegéltem és gazdálkodtam békésen, kisebb-nagyobb gondokkal, már ahogy az élet hozta magával. Néhány év múlva egy aranyos, intelligens, becsült lányt hoztam feleségnek, Edithet, az ismert, becsült Grünstein família sarját a régi házból, Tornyosnémetiből. A család sokat adott kohanita származására.

Zsuzsanna Judith kislányunk 1924-ben született a kassai szülészeti

klinikán. Bevallom, hogy hiúságomon csorba esett, mert fiút kívántam, de boldogságom nem ismert határt, különösen, amikor már rám nevetett a kis szöszkeség. Száz fiúért sem cseréltem volna most már el. Aztán meg szerzett is nekem egy drága, jó fiút, Cvit, a vőmet. Persze jóval később, s addig tengernyi esemény zajlott le.

A csöndes nyugalomból a földreform kilendített. A gazdaság a kisgazdák kezébe került és nekem más foglalkozás után kellett nézni. Így kerültem 1925-ben Kassára és cégtársa lettem dr. Adler Ottó barátomnak.

A rövid személyi reminiszcencia után visszatérek a közösséghez. Tehát ismét béke lett. Béke, de nem az, amire gondoltunk és vágytunk. Az ideálok, az eszmék, amelyekben felnevelkedtünk, amelyekben éltünk, szertefoszlottak, semmivé váltak. Mindegyikünk rájött, ki hamarabb, ki később, hogy mi idegen test vagyunk a népek tengerében, még ha valamelyikhez teljes érzéssel és odaadással is csatlakozunk. Nem lehetünk mások, mint amik vagyunk, mert ha egyedül nem jön rá a fajtánkbeli, úgy ráébresztik a gazdanépek erre, ha a háborúk közötti tűzszünetet felváltja ismét valami vész.

A kassai zsidóság nagy része gyökértelenné vált, midőn a megszokott sokszázados impérium helyébe jött egy új és a város az újonnan alakult Csehszlovákiához került 1918 őszén. Kassa helyébe Košice lépett. Így fogom nevezni városunkat ezentúl.

Az egyes családokban ütött sebek még frissek voltak, fájtak. Döcögősen indult meg az élet. A régi életterek elestek a várostól, az újak pedig még nem alakultak ki. Zavar, rendetlenség uralkodott a közlekedésben, a gazdasági életben és az állami apparátusban, az új impérium pedig még bizalmatlansággal nézett a zsidóságra.

Az események gyors iramban követték egymást. Néhány hónap múlva ismét megváltozott a lobogónk, még ha rövid időre is. Régi hazánk fővárosában a győzelmes entente rövidlátó, ostoba és bosszút lihegő politikája fölötti elkeseredés a proletárdiktatúrát robbantotta ki. Ennek lendülete mégegyszer, ha rövid időre is, visszahódította a várost a Magyar Tanácsköztársaság fennhatósága alá.

Gáluti életünk szemlélődésénél néhány szó kikívánkozik belőlem a mi kettős életünk fölött. Éljük a sajátunkat, de egyben be vagyunk

ágyazva a környező népek életébe is. Az utóbbi ritkán szokott valami jót hozni, hát ezúttal sem vált javára sem az össz-, sem pedig a košicei zsidóságnak a történelem gyökeres és hirtelen változása. Két évtized múlva ismét sakkozni fognak a népekkel, ismét lesz határtologatás és ismét megrendíti a konszolidálás útján haladó közösséget. Közép-Európában alig van olyan zsidó közösség, amelynél annyiszor változott volna a szín, annyi rosszabbnál rosszabb történelmi eseményt élt volna át.

Ezúttal a košicei közösségnek már két erős képviselete van, melyek szót emelnek a város zsidóságának érdekében a hatalom képviselőinél.

A zsidó társadalom nyugtalansága és hullámzása a többivel együtt kezdett megnyugodni. A kedélyek, ha nehezen is, de kezdtek lecsillapodni. Egyes háborús intézkedéseket fel is függesztettek. Az elsötétítés, ez a komor memento is megszűnt. A megkerült és leszerelt ifjúság boldogan búját civil ruhájába és fenékig élvezte a fesztelenséget és a korlátlan járás-kelést. A város esti képe ismét a régire kezdett emlékeztetni, csak valahogy sokkal hangosabb lett. Lokálok, bárok, a korigényeknek megfelelően kezdtek megszaporodni, ami egyúttal munkát és elhelyezkedési lehetőséget biztosított közösségünk állástalan polgárainak. Folytonos zenebona volt, egyik táncmulatság a másikat követte, mintha a kor ifja-öregje az elmulasztott éveket és visszafojtott indulatokat ki akarta volna pótolni. A tánc is az emberek lelkéhez idomult.

Simi járta, a rángatódzó simi, amely maga a fékeveszett vitustánc.

A nők ruházkodását is a korszellem diktálta. Anyáink egyszerűsége és a régi prűd viselet – állig blúz és hosszú szoknya – megszűnt és felváltotta a szemet nyugtalanító rövid szoknya és a hiányos öltözködés. Minden az érzékiséget szolgálta, s kiszolgáló divatja győzedelmeskedett, s mind a mai napig uralja trónját.

A pénz valahogy képződött, hatalmas „luftüzletekről" és nagy kártyacsatákról szóltak a hírek. A szociális szervezeteknek pedig még fokozottabban kellett működni, mert a mámor és fény mellett a nyomor egyre nagyobb méreteket öltött.

Elmúlik minden. Lassan a káosz is kitisztul. Az emberek a dühödt tánccal is kielégültek. Elfogytak a könnyen szerzett pénzek is, s megindult a produktív munka és foglalkozás. A kirívó ízléstelenségek is

szűnni kezdtek. Erről az új éra gondoskodott, amely a cseh egyszerűségből és józanságból fakadt.

A csehszlovák államiság konszolidálódott, a cseh hivatalnokok kitűnő szervező képessége folytán. Lendületet kapott a gazdasági élet, ami emelte az egyes társadalmi rétegek életszínvonalát. Beköszöntött a masaryki korszak, mely hatalmas gazdasági és kulturális fejlődést hozott. A košicei zsidóság két évtizedes fellendülése, nagy előrehaladása kezdetét vette az 1919. esztendővel.

* * *

Néhány korszak története már papírra került és a galéria fényét emelik az azokban szereplő férfiak és asszonyok. Bizony elég nagy fáradsággal hoztam össze különösen ezen század elejét, mert a nagy pusztulásban az emberekkel együtt az írott följegyzések is elenyésztek, de azt hiszem, hogy a folyamatosságot és a korképet sikerült visszaadnom.

Nem vagyok újonc az írásban, mert szóval-tollal már jó egynéhány évtizede részt vettem a közösség küzdelmében, ha nem is az első sorokban. Most egy hatalmas feladat előtt látom magamat, midőn a szereplők sokasága kerül sorra, az események pedig egy hömpölygő folyamhoz hasonlóan dagadoznak és én csak saját memóriámra és néhány megmaradt, értelmes kortárs és barát emlékezetére vagyok ráutalva. Mint egy hömpölygő áradat vonul el szemem előtt a már tízezernél több főt meghaladó közösség húsz évig tartó viruló, nagy korszaka. Nehéz ebben a sorakozót elrendezni.

Úgy gondolom, hogy mint az előbbiekben, ezúttal is a kahal reprezentáló szervezeteit, szociális, kulturális köreit és ezek vezérlő egyéniségeit helyezem a galériába. Aztán jönnek sorra, akik a mi kis köztársaságunkban és a városi társadalomban láthatóan kitűntek és az első sorokban állottak. Erre pedig ugyancsak adódott mód és lehetőség, mert városunk az új viszonyok mellett, az új államnak egy eddiginél nagyobb politikai és gazdasági faktora lett. A zsidóság súlya pedig ugyancsak emelkedett a megváltozott országhatár és politikai helyzet folytán. Az új impérium gyengíteni kívánta a város őslakosságát,

mellyel az idők folyamán a kultúra, a szoros személyi és gazdasági kapcsolat és valahogy az egyforma vérmérséklet folytán is összeforrt a zsidóság.

Az ősi, jól bevált divide et impera elv ezúttal is alkalmazásra került. Ezúttal is megtette a várt szolgálatot, de elősegítette a régi hazában lejátszódó szomorú eseményeket az egyes gyilkos különítmények garázdálkodása, az uralomra jutott dzsentri körök gonosz politikája, mely saját bűneik elködösítésére az összeomlást a zsidók nyakába akarta varrni. A főiskolai numerus clausus bevezetését önérzetében mélyen sértve fogadta a hadakat járt zsidóság.

Az eddig politikailag egységes zsidóságon belül nézeteltérések keletkeztek, amit az új urak szíveseń kihasználtak. Támogatták az erős lendülettel megindult zsidó reneszánsz mozgalmat, csakhogy elősegítsék a népszámlálás arányának lebillenését. Ez sikerült is. Ennek következtében a hitközségek nagyobb súlyt kaptak, jelentőségük megnövekedett, ami rendkívül hasznos volt az egyre gyarapodó számú, nincstelen és idegenből ideszakadt zsidóság érdekében kifejtett közbenjárásoknál.

Az anyahitközség roshakolja az eszes, de nem népszerű dr. Neuwirth Elek fogorvos. Az elöljáróságban Levith, Lustig Náthán és Friedman Mór a Fejérek családfője működött. A rátarti öreg úr, Friedman bácsi, különösen büszke gyönyörű írására, mely még nyolcvanéves korában is szép kaligrafikus. Ezen rendkívüli tehetségéért ő készítette az 1908-ban lefektetett chevra aranykönyvének bejegyzéseit és iniciáléit, melyek a tus minden színében pompáztak, mint egy középkori szerzetes művész remeke. Amíg élt, ő vezette be a belépőket és az örökre eltávozottakat gyönyörű betűivel a szentegylet monumentális regiszterébe. A nagy pusztulásból, hogy, hogy nem, egyedül ez az értékes dokumentumunk maradt meg. Csodálatosképpen az ortodox chevra emlékkönyve is megmaradt, ezt a keresztény Pócs Rózsi, a szinte hozzánk nőtt tisztviselőnőnk tartotta elrejtve.

A Chevra Kadisha tisztségét még a világháború előtt Friedmann Vilmos, a Polio gyár társtulajdonosa vette át és haláláig, a harmincas évek közepéig viselte. Lustig Náthán lépett örökébe, aki eszes, körülte-

kintő és érdemdús működésével több rezsimet élt át a vezető tisztségben.

A hitközség vezetése ellen mindinkább nőtt az elégedetlenség, mert csak az elnök körül csoportosuló kis kör intézte az ügymenetet. Az ellenhatás tehát nem késhetett. Emlékezéseim szerint 1926 táján egy hatalmas választási harc után dr. Molnár Jenő, a népszerű orvos került az elnöki székbe. A hatvanas öregúr nagy kedvvel és elánnal fogott a sok ezerre rúgó, nagy hitközség vezetéséhez, amire rátermettsége, képzettsége és puritán gondolkodása képesítette. Általános tisztelettel és megbecsüléssel fogadták, ha feltűnt kissé hajlott, szikár alakja és borotvált, intelligens arca. A közszeretet és osztatlan népszerűség emelte a kitűnő embert és jó orvost ezen magas funkciója mellett a közösség majdnem minden más intézményének elnökségébe is. A legjobban érezte magát azonban abban a kisebb körben, ahol a bejáratnál a Jevorechecho aranylott. A legközelebb állt szívéhez az ott székelő karitatív társaság, melynek évekig viselte ugyancsak elnöki tisztségét.

Az elöljáróságba képzett, tehetséges egyének kerültek. Dr. Szepesi Miksa az iskolaszék vezetését, Lustig Náthán, a szentegylet mellett a szertartásit és dr. Zahler Aladár, a pénzügyi elöljárói reszortot nyerte el.

A jóképű, jó növésű dr. Szepesi, kedves Maxi barátom, ragyogó tollú publicista, szerkesztője a Kassai Naplónak és főmunkatársa a Prágai Hírlapnak, kultúrált, megnyerő egyéniségével a legnépszerűbbek közé tartozott.

Dr. Zahler egy régi, kiterjedt família jómódú tagja, aki a kohanitáktól származtatta magát, egyik tekintélye a város társadalmának. Zömök termetű ugyan, de választékos modora és elegáns öltözködése a világfit jelezte. Úgy az egyikhez, mint a másikhoz rokoni kapcsolatok fűztek: dr. Szepesi Maxihoz ugyancsak a „magas Lőw" prágai rabbi vérsége révén, mert ő is tőle származtatta magát. Hiába, egy nagy őst szívesen vállal mindenki. De ugyancsak nagy rokonságot hagyott maga után!

A nagy kvalitású vezetőséghez hasonló választmány is alakult. Helyet foglalt ebben dr. Kabos Ármin, dr. Hercz Ignác, dr. Gutlohn Gyula, Weisz Samu, Leiner Árpád, dr. Kolos Ákos és dr. Garai

Sándor. Ilyen egyéniségek mellett természetesen új fejezet következett az anyahitközség történetében.

Jött is. Két év alatt állt már a neológiának nagy kupolás temploma, több mint ezerkétszáz férőhellyel. A régit, mely a kongresszusi időben épült, megkapta a status quo szekció. Ugyanakkor a templomok mellett fölépült Košice legnagyobb és legmodernebb elemi iskolája.

A hatalmas méretű bordás kupola különösen a távlatból ragadja meg a szemlélőt és mint a jellegzetes Dóm tör elő a horizonton a bazilikaszerű épület. Különös és újszerű ezen stílus a zsidó építkezéseknél és a napsugarakban villogó, bronz Dávid-csillag már messziről hirdeti, hogy egy nagy zsidó monumentumról van szó. Kozma Lajos, híres budapesti architektus tervei alapján készült ez az új irányban haladó, gyönyörű alkotás.

Bárkány Jenő és öccse, Hugó mérnököknek juttatta a hitközség a templom felépítését, mely jó egynéhány millióba került. Háborús bajtársi viszony és jó barátság kapcsolt engem Bárkány Hugóhoz. A háború közös megpróbáltatásai hoztak közel egymáshoz minket, mert különben nehezen összeférhető különc, aki érdes modoráért nem tartozott a népszerű emberek közé. Kitűnő fantáziájú, képzett mérnök, szenvedélyesen szerette a szépet. Szenvedéllyel gyűjtött a világon mindent, amiben valami műértéket látott. Ha megszerzett egy ilyen darabot, akkor boldogságban úszott és talán csak akkor hagyta el a szatirikus mosoly szeplős arcát. Szegény a deportálásban pusztult el.

Egészen ellentéte Jenő, a bátyja, simulékony, jó modorával. Középtermetű, borotvált arcú, vöröses haja őszbe vegyült a már hetvenen felül járó, ritka képzettségű és művészi hajlamú férfiú, aki ugyancsak aranyos, jó barátom. Mestere a szakmájának és mint grafikus és akvarell festő, megközelíti a művészet határait. Mint ilyen, bratislavai központunk megbízásából Szlovenszko elhagyatott temetőit járja és megörökíti ironjával a múlandóság határán járó emlékeinket. Ha ilyen útjában néhanapján fölkeres, örömmel látom, hogy még mindig töretlen a fizikuma és friss a szelleme. Érdeklődik még most is a közügyek iránt, mint azt tette pátriájában évtizedeken keresztül. Prešovról származik, ahol oszlopa volt a neológ hitközségnek. Templomunk építése idején dr. Austerlitzzel egy nagyszerű zsidó múzeumot rende-

zett be Prešovon, amely most a prágai múzeum egy jelentős részét képezi. Rajztudása kitűnő tollal is párosul és úgy tudom, hogy mostanában zsidó történelmi tanulmányokat ír. Jóleső örömmel veszem, hogy érdeklődik galériám iránt. Ide kívánkozik, hogy e kitűnő egyéniségnek magához illő asszonya van, Bárkány Olga, a tekintélyes dr. Kállai nagymihályi ügyvéd leánya, aki sok eszével és műkritikával látja el a helyi lapokat.

A monumentális templom alkotóival kissé hosszabban foglalkoztam, de megérdemelték ezt fajtánk e kitűnő egyéniségei. Aztán meg hiába, közel is álltak hozzám.

A košicei anyahitközségnek van már súlyához és méretéhez megfelelő temploma. S ugyanakkor építtették fel a hasonló arányú, új, modern, nyolcosztályos iskoláját és rezidenciáját. De a másik, az ortodox egyház sem maradt el mögötte. Majdnem egyidőben épült fel az ortodoxia új nagy temploma, nemes keleti stílusban, nyolcszáz személyes befogadó képességgel a Kazinczy utcában, közvetlen mellette pedig a kétemeletes Talmud-Tóra székház. Külső formáján az oromzatok piramisszerűen helyezkednek el az ugyancsak monumentális Isten házán. Belül egy jól képzett kupola zárja le a boltozatot. A masszív épület valami nyugodt stabilitással hat a szemlélőre. Interieurje azonban nem oly finoman kiképzett, mint az anyahitközségé, melynek kék-fehér aranyban színesedő almemorja egy márvány terraszon ragadja meg a szemlélőt.

A templomot a Talmud-Tórával egy košicei keresztény patrícius család jó képességű tagja, Oelshlager-Őry Lajos építész tervezte és Kabos Hugó mérnök, közösségünk egy ugyancsak kitűnősége építette fel.

A hegyes Lipótból származott ide Kabos mérnök, ami akcentusán érződött is. Merész vállalkozó és nagyvonalú szellem, városunk egész társadalmának ezen közismert alakja, ki egy ideig a város építészvállalkozói élén haladt, ami egy ilyen hatalmasan előretörő városban sokat jelentett. A Havličkova utcát szép, stílusos villáival szinte egészében ő építette fel.

A templomavatások mindkét helyen fényes külsőségek mellett zajlottak le, melyen a hatóságok is képviseltették magukat. Rabbik, világiak

szónokoltak és kórusok éneke szállt a magasba. Különösen fényes a neológ hitközség templomának avatása, a rabbik sora kérte az áldást és az orgona búgása emelte az ünnepélyes hangulatot. Megvolt hát az egész városi zsidóságnak a szép habitusa, azonban mindkét oldalon kissé elszámították magukat. Az építkezések előre nem kalkulált milliókba kerültek, amint a középítkezéseknél gyakran előfordult. A farsangot böjt követte, ami az erősen felemelt adókban jutott kifejezésre. A nagy ünnepléseket felváltotta a józan kritika, ami a hitközség vezetőségét elkedvetlenítette. Így történt, hogy a következő évtizedben a roshakolok, az elöljárók gyakran váltották egymást. Állt ez különösen az ortodoxiára, ahol a gazdálkodás lazán, ahogy mondták, „ortodoxszerűen" ment és mindjobban elmerültek az adósságokban.

Dr. Molnár és elöljárói, persze Lustig kivételével, 1930 táján távoztak. Dr. Kabos Ármin ügyvéd, az építész öccse lépett az elnöki tisztségbe. Szerény, kedves modorú, kis emberke az új elnök, biliárdgolyó simaságú fejjel. Nem rendelkezett elődei tekintélyével és képzettségével, azonban világos judiciumú és józan gondolkodású egyén volt. Megválasztását megfelelő politikai beállítottsága is elősegítette, ami természetesnek is látszott, mert tiszta szlovák vidékről származott, ahonnét az új gazdák legtöbbje eredt. Éppen jókor jött ezen változás, mert a felgyülemlett adósság mellett az iskola további államsegélyét is tető alá kellett hozni. A derék ember úgy a háztartást, mint az államsegélyt rendbehozta.

A szorgalmas, rendszerető elnököt megfelelő minőségű elöljárók segítik munkájukban. Leiner Árpád, egy középbank igazgatója, erős kézzel vezette a pénzügyeket. Kopasz, zömök ember, folytonos derűvel az arcán, a társadalom egy kedvenc alakja. Fellépéséből mintha valami biztonság áradna.

Lichter Elek egy nagy áruház főnöke. Jó megjelenésű, eszes egyén.

Az évek folyamán fölváltották az előbbieket: a kitűnő szónok, dr. Kolos Ákos ügyvéd és a korpulens dr. Gutlohn Gyula, akikre még visszatérünk. Társuk pedig a mindig felbukkanó, okos, ravasz, csámpás járású és nagy orrú Lustig Náthán.

Hasonlóan Plutarchoshoz, a krónikások atyamesteréhez, ismét a párhuzamhoz nyúlok és elveszem az ortodoxia ezen időbeli eseményeit

és felskiccelem a szereplő vezető egyéniségeket. Nehezen gyűlt össze egy maréknyi adat, pedig alig néhány évtizednyi távolság választ el bennünket azon kortól. De mint említettem, az irattárak és a kor számottevő emberei elpusztultak és ezek közvetlen utódainál, a megmaradt fiataloknál pedig alig valami benyomás maradt azon időből. Ez megerősített hitemben, hogy ha irodalmi szempontból érheti is kritika munkámat, de úgy érzem, hasznos munkát végzek, amikor ezen kort megmentem az utókornak.

Az ortodoxia elnökeinek örökét a világháború idején Lieberman Mór vette át. Közelebbit nem tudtam meg e sorból kiugró, derék emberről.

Őt követte a húszas évek táján Bayer Béni, akire már magam is vissza tudok emlékezni. Fia, Jenő, az újraéledés után mint alelnök működött velem. A kis termetű Bayert tíz év alatt több ízben ültették az elnöki székbe a tülekedő párok. De meg is felelt ennek, mert eszes és feltűnően jó kereskedelmi érzékkel bíró egyén volt, s aki a szerzés terén finom, hatodik érzékkel volt megáldva. Alig akadt a városnak olyan eldugott zuga, ahol neki valami telke vagy ingatlanrésze ne lett volna. Ő szerezte meg hitközségének a Kazinczy utcában a régi várfalakhoz simuló Maléter-kertet, melyen aztán az új templom fölépült.

Ez a nagy esemény már Roth Ignác roshakolságára esett, aki 1925 táján vette át a tisztséget. Az ortodoxiának ez a második nagy egyéniségű roshakolja, akiről csak tisztelettel és mély elismeréssel kell megemlékezni. A középtermetű, nyírott bajuszú, gyors mozgású és élénk gondolkodású férfiú, akiről sugárzott a derűs jóakarat, gyors és fáradhatatlan volt a cselekvésben. A rászorultak megsegítésében, a bőkezű adakozásban mindig az első sorban állott a köz ezen szerény, de odaadó és buzgó munkása.

A kiterjedt elágazású Roth dinasztiából származott e kitűnő ember, aki maradandó emléket hagyott a szívekben és közösségünk életében, midőn a kivándorlási láz őt is elvitte az ősök földjére. Úgy hírlik, hogy két évvel ezelőtt, hetvennyolc éves korában szűnt meg nemes szíve dobogni. De az érdem jutalma megadatott neki, az ősi rög takarja.

A nagy egyéniséget követte az elnöki tisztségben Goldner Jeremiás, a száraz modorú, lassú járású, megfontolt beszédű és reálisan mérlegelő

öregúr. Nála némiképp konszolidálódott a túlméretezett építkezések által megingott pénzügyi egyensúly. A harmincas évek közepén a hitközség utolsó roshakolját választották meg, aki végig, a deportáció napjáig vezette a hitközséget. Alacsony, szürke ember az utolsó elnök, de szorgalmas és sok jó igyekezet és akarat volt benne.

Az elsorolt ortodox vezetők oldalán egynéhány jelentékeny munkatárs is állt, aki a másik hitközség elöljáróihoz hasonlóan nagy segítséget nyújtott működésük idején.

Az egyik, a pontos, pedáns Friedrich Henrik, egy virágzó vegyi üzem tulajdonosa, aki atyja dr. Friedrich Sándornak, az újjáéledés korszaka egyik erős kezű szervezőjének.

Goldstein Lipót, a kifogyhatatlan és örök debatter, Friedmann Márk, a régi vágású, komoly belbosz és Avrum Hers Klein, a széles, borostás arcú, testes, kitűnő szónok, szefárd zsidó adták meg a vezetőség nívóját. A nagy tudású Ávram Hers Klein az 1948-as kivándorlási lázban New Yorkba költözött, ahol egy erősen vallásos szekta rabbija lett és állását néhány évre rá bekövetkezett haláláig betöltötte.

Tekintélynek számított a jó külsejű Weisz Ernő, galantéria nagykereskedő, ki érdeke ellenére is üzletét szombaton zárva tartotta. S ugyanígy járt el a népszerű és közkedvelt nagy textilkereskedő, a folyton humorizáló Spira Ignác, aki két híres leány atyja. Az alelnöki tisztséget viselte a tragikus időkben és néhányadmagával képviselte az ortodoxiát a Zsidó Tanácsban. Együttműködtem akkor e sovány emberrel és tetszett nekem, hogy semmilyen körülmények között sem hagyta el ironikus humora és nem szűnt meg almát vagy kekszet majszolni. Szegényt talán még a gázkamrában sem hagyta el lélekjelenléte, iróniája.

Mindezek fölött azonban kiemelkedett a jól megtermett, nagy eszű és nagy tudású hitközségi titkár, Wiesenberg Henrik. Majd két évtizeden át viselte ezt a tisztséget e nagy képességű férfiú és nyugodtan állíthatom, hogy ezalatt sem a nagy tekintélyú Brach rabbi, a theokrácia erős képviselője, sem az időközi roshakolok, sem pedig a „vierzigerek" – ahogy a negyventagú választmányt nevezték – nem vezették a hitközség ügyeit, hanem Wiesenberg, ezen erős egyéniség akarata

érvényesült. A jó mellett bizony sok rossz is származott ebből. Mert zokon ne essék, az „ortodox" patriarchális vonalvezetés, különösen anyagi tekintetben már nem felelt meg az új idők szellemének és a széjjelágazó nagy agendának. Bizony már nem vált minden esetben a köz javára. Mindenesetre erős és kimagasló egyénisége ezen időszaknak Wiesenberg, aki talán egyedül tudott határozott véleményt alkotni és azt érvényesíteni is.

Mint minden nagyobb közösség tagozódik, nem maradhatott az ortodoxia sem egységes. Ahogy az anyahitközségnél a status quo szekció létesült, úgy állott elő itt 1919 táján a klausz, illetve a szefárd tagozat, mely még az ortodox rítust és életformát is haladott irányzatnak tekintette.

Említettem, hogy Košice előbb a Felvidék, később Kelet-Szlovenszko gazdasági és kulturális centruma lett, amint a város kapui megnyíltak a zsidóság előtt. Ide igyekezett a gazdag, a nagyváros által nyújtott színes és kényelmes életért és ide igyekezett a szegény nincstelen, egy emberibb megélhetésért, egy nagyobb falat kenyérért. Ide terelte össze a háború vihara Mezőlaborc, Sztropko, Berezna és a határvidék egyéb városkáinak, valamint a galíciai részek menekült, ágrólszakadt zsidócskáit, ami a kaftán- és strámliviselők számát ugyancsak megdagasztotta.

Az új politikai konstellációban számuk megsokszorozódott és erre egy különös, de egységes szervezetebe tömörültek, két kitűnő emberük vezetése mellett. Avrum Hersch Klein az egyik, akit csak az imént említettem, a másik egy hasonló vágású, jó eszű, tudós talmudista, Wolf Vilhelm Reichman, a jómódú ócskavas-kereskedő. Ezek kitűnő szervezésével egy szefárd közösségbe tömörültek és csodálatos áldozatkészségről tettek tanúságot, mely lehetővé tette, hogy megszerezzék a Krmanova utcai telket és felépíthessék imaházukat. Nekem mindig úgy tűnt fel, mintha valami titokzatosság lappangana a zárt, magas falakkal körülvett épületben, ahová csak egy szűk kis ajtó vezetett. Bizonyára még titokzatosabb képzetek fordultak meg a távolabbiak agyában. Amint az egyszerű, komor épület elkészült, akkor otthagyták a Várkapu utcai és más kisebb helyiségekben lévő imahelyeiket. Péntek és szombat délelőtt aztán ide torkollott a nagy szakállú és a városiaknak

oly idegen és furcsa viseletű egyének útja. Nagyszerűen megválasztott hely volt ez számukra, mert a legtöbbjük ezen a tájon telepedett le és nem kellett a város suhancainak esetleges gúnyolódása mellett elhaladniok. De ezen erős lelkű, fanatikus hívők nem törődtek ezzel, bár nem szívesen mutogatták magukat térdnadrágos, kaftános hatitusukban és prémes kucsmájukban. Ha ünnepnap így kiöltözve, két kezünkkel télen-nyáron ellentétes kabátujjukban imaházukba tartottak, úgy tűnt fel, mintha a falak mellett suhannának.

A kicsinyekkel együtt néhány cadik tekintélyű rebe ütötte fel itt a sátrát. Mindegyiknek akadt néhány megingathatatlanul fanatikus híve. E jámbor rebék azonban régi otthonukkal továbbra is megtartották kapcsolatukat.

Legkiemelkedőbb ezek között a radomislei reb Smuel Engel — alav hasalom-, aki mint rosbezdin működött, chalachikus döntéseit irányadónak tekintették szinte az egész kontinensen. Itt nyugszik egy ohélben a többi négy nagy mellett. Sírját még a mai hitetlen és materiális világ idején is fölkeresik a betegek, bajba jutottak és egy-két megmaradt híve. S tudok egy esetet, midőn közbenjárása segített. Elsimult a kérvényező felett a manco által támasztott vihar. Mindenesetre úgy vélem, hogy megnyugszik a lelke az elébe járulóknak.

Itt működött és most a nagyok között nyugszik a XIX. század talán legnagyobb rabbijának és talmudista elméjének, Chasam Sofer világhírű pozsonyi rabbinak a veje, ráv Geiger Israel, aki ugyancsak nagy és híres talmudistája korának.

Tiszteletre méltó, nagy tekintélyű és cádiknak számított Avraham Halberstam, közismert néven a sztropkói ráv. Itteni és otthoni hívei a Zrínyi utcában vettek számára telket, melyben Kabos mérnök felépített önköltségi áron elöl egy lakóházat és a hátsó traktusban az imaházat. A dísztelen külső már messziről jelezte, hogy nem a világ ügyeivel foglalkozó személyiség tartózkodik benne. Sokan kerèsték fel a szent embert, innét és régi otthonából, s ő vigaszt nyújtott a rászorultaknak, ezen felül nagy családja, szűkös anyagi helyzete dacára pénzbeli segélyeket is osztogatott.

Régi sztropkói hívei gyakran egy mincha vagy Márev imára, ha útjuk

erre vitt. Akkor pedig meg lehetett figyelni, hogy környezete beavatottjai elhúzódnak némely átfutó földijüktől.

Elhúzódnak tőlük, mert azok a „Chicser" nemzetségből származnak. Hogy ki az a chicser? Hát ennek nemigen van pontos és meggyőző magyarázata.

Úgy száz évvel ezelőtt esett meg a hallatlan istentelenség, hogy egy istenes chaszid szende, jámbor leányzóját egy gonosz szellem, a valódi dybuk megerőszakolta. Azóta generációról generációra számon tartják e derék és jámbor leányzó utódait, pontosabban mint a gothai almanach a kékvérűek leszármazottait.

Ez az alacsony indulatokon és babonán nyugvó megbélyegzettség bizony jó sok könny okozója lett. Így jó apám humennei gazdaságának tejese, a szefard Deutsh, a legrendetlenebb vörös szakállal dicsekedhetett, egyik jó külsejű lányát egy sztropkói és elég jó pernoszéval rendelkező boltoshoz adta. Csöndes békességben élt pedig a házaspár és ez így ment volna – bis 120-ig és szülte volna a sok gyermeket az asszonyka, ha szerencsétlenségére Deutsch, a kemény szefard nem tudja, hogy veje a chicser nemzetségből származik. A hajthatatlan jámbor öreg elválasztotta a fiatalokat egymástól és a rabbi kollégium ezt megokoltnak találta. A getlevelet ki is állította.

Az előbbiekhez hasonló tiszteletben állott reb. Jékev. Csak kevesen tudták, hogy Frankfurter a vezetékneve. Mindenki csak mint reb rov Jékev, a jámborok jámborát ismerte. S ez a jámbor ember meg is érdemelte a nagy tiszteletet, mert csak a kisemberek és elesettek ügyes-bajos dolgaival törődött. Ezeket támogatta is és szószólójuk volt Fent.

A két hitközség irodája és szervezete a bennük helyet foglaló szekciókkal, mint a közösség felsőbb fóruma végezte a feladatát. Szoros kapcsolatban együttműködtek a chevra kadishákkal, mely az egyházközösségek szíve-lelke volt. Ezek nélkül hiányos volna minden zsidó tömörülés, mert fajtánknál amúgy is túlteng a mély érzés és a szociális gondolkodás, hisz már ősidők óta hirdeti az Írás egyik hitvallásnak a „cedokot".

Ezt a cedoko előírást spontán és nagyvonalúan gyakorolta úgy a neológ, mint az ortodox chevra, mely lényegüket jelentette. Az

anyahitközségnek 1908-ban lefektette és csodával határos módon megmaradt aranykönyve sokszáz nevet őrzött meg, akik eljegyezték magukat ezen nemes munkával. köztük sok ismerősre találunk, akiknek ez egyik hechsere a sok elvégzett emberséges munkának és tengernyi cedokónak.

A hatalmas formátumú, rézveretes könyvre rá van vésve: „A Kassai Izraelita Anyahitközség Chevra Kadisha Törzskönyve, Megnyittatott 1908." Az első lapon gyönyörű tus, cinober és arany iniciálék között a vezetőség neve díszeleg, mely a legszebb középkori kódexekre emlékeztet. A legtöbb bejegyzés mellett a felvétel évszáma is szerepel, mivel egy-két öreg adata alapján kitűnik, hogy a chevra már a XIX. század közepén is működött.

Az első bejegyzett Scharman Arthur elnök, aztán sorra következnek: Ganzfried Bertalan alelnök 1886, Grosz Adolf, Friedman Mór gondnok. Az utóbbi művésze a gyönyörű kódexnek. Adler Adolf, Árvai Miksa, Jakobovics Ármin, Pollacsek Manó, dr. Weinberger Jakab, dr. Weisz Béla, Weisz Ignác Leo már eddig is szerepelt egyének. De felveszek a galériába néhány tucatot a jellegzetesebb és kimagaslóbb személyiségek közül is, hogy emlékül legalább ily módon legyen biztosítva.

A művész, néhai jó Friedman bácsi 1908-ig betűrendben egy oldalon hármat jegyzett be díszes keretbe. Később már a felvétel időrendje szerint történt a megörökítés. A teljes adatokkal való bejegyzés kb. a harmcincas évek elejéig tartott. Azután már csak a puszta nevek szerepelnek, mert a gondos és pontos művészünk örökre letette a tollat és az ecsetet. Viszont utódja nem akadt, aki örökét átvette volna. Nem termett a sok ezer között, aki hozzá hasonló művészettel írni, rajzolni, festeni és a héber betűket helyesen alkalmazni tudta volna. Roshakolságom idején ehhez hasonló törzskönyvet indítottunk meg, de a címlapon túl, melyet a nagy grafikus, de apró termetű Feld Lajos művész készített, nem juthattunk tovább. Hiányzik a Friedman bácsihoz hasonló univerzális tehetség, aki mind a négy művészetet bírja.

Egynémely kisebb megjegyzéssel adom érdemesebb nevek néhány tucatját, mert meg nem állhatom, hogy némely érdemesebbnél, nekem kedvesebbnél egy pillanatra meg ne álljak, be ne mutassam.

Dr. Aczél Gyula, Alexander Samu, dr. Ákos Izsó, Aufricht Ferdinánd, Aufrich Henrik, Balkányi Ármin, Balla Adolf, Bárkány Henrik, Bárkány Jakab, Bernáth Viktor, Boros Béla, Barta Blumberger Arthur, Braun A. Béla, Czinner Adolf, dr. Ecksteink Márk 1915. tiszt. tag.

Itt egy kissé tévedett a jó Friedman bácsi, aki megadta a doktori titulust az egy évvel azelőtt installált rabbinak, bár azt tudásánál fogva meg is érdemelte volna.

De menjünk tovább. Engel Ármin 1897, dr. Fejér Vilmos 1904, az íródeák fia, Feldman Herman 1888, Altman Salamon 1899, tényleg öreg ember, ha már a múlt század közepén, a kezdetkor tagja a chevrának, egyben igazolja, hogy a chevra majdnem egyidős a hitközséggel.

Árvai Miksa 1878, Fényes Dezső, dr. Fényes Samu a lapszerkesztő és a nagy magyar regény- és drámaíró. Külön be van jegyezve, amit tudunk is, hogy elköltözött Budapestre.

Fényes Vilmos, dr. Földi Miksa, dr. Friedmann Henrik 1904. Feuerstein Mayer 1903, egy egzaltált, de éles eszű öregúr, rokonom, dr. Geiger Ignác 1886, dr. Greiner Márk 1888, dr. Grün Lajos 1897, dr. Grósz Sándor 1906, Hellinger Bernáth 1903, a szenzálok atyamestere, Horovitz Félix 1903, dr. Hercz Ignác 1907, dr. Hartman Lajos 1906, Hegyi Bertalan 1908, Jakobovics Ármin 1896, Jung Ignác 1881, dr. Klein Fülöp 1886, Knöpfler Vilmos, Korach Herman 1896, Ladányi Izidor 1903, a nagy informátor, Lustig Náthán 1898, Luft Márk, Maczner Samu 1903, Markovics Ede 1900, dr. Molnár Jenő 1903, dr. Neményi Vilmos 1897, dr. Neuwirth Elek 1899, Perényi Leo 1904, Pollacsek Manó 1895, Pollacsek Henrik, Reichard József 1903, a híres magyar konferanszié és író Nagy Endrének a sógora, Révész Imre 1896, Rosenberg Bertalan 1903, a mindig elégedetlen, folyton hadakozó tagja a választmánynak, ijf. Rózsa Mór, Reisz Henrik 1906, Sípos Miksa, dr. Sicherman Bernáth 1886, az országos tekintélyű jogász, Szepsii dr. Sőtér Dávid, Juhász Mór 1909, a Ferenc József-i idők rendőrkapitánya, Kendi Vilmos 1909, László Béla 1904, Urbach Lajos 1909, Weiser Oszkár 1909, a hatalmas nagy vegyi üzemek és bányák társtulajdonosa, dr. Zahler Aladár 1909, dr. Földi Miklós 1910, Kreisz Henrik 1910, Klein Jenő 1910, Lányi Emil 1911, Horvát Samu 1911, dr.

Sidlauer Jenő 1911, dr. Rényi Jenő, dr. Widder Ignác 1911, a tudós professzor, a chevra tiszteletbeli tagja. Dr. Glück Bertalan 1911, Baán Bertalan 1912, a bankvezér. Dr. Kemény Béla, dr. Weiser Ernő 1912, városatya, a közösség reprezentáns egyénisége. Székely Sándor 1912, Szalai Ármin 1909, hitk. titkár.

Dr. Hevesi Simon – csak a neve van bejegyezve a nagy rabbinak. Rövidesen el is költözött az ország első hitközségébe. Schimmel Mór 1907, dr. Stamberger Péter 1899, Szilágyi Nándor 1898, Szegő Imre 1903, Szegő Béla 1909, dr. Tyrnauer Mór 1903, Teplánszky Ignác 1891, dr. Tyrnauer Samu 1900, dr. Ungár Joób 1907, a régi állameszme jó tollú és rendíthetetlen híve. Wachsman Samu, Weiser Ede 1881, a Weiser nemzetség atyja. Widder Mór 1898, Széplak, dr. Wirkman Ármin 1907, Winter Ignác 1901, Weiner Izsó, Zahler Adolf 1909, Fejér József, Feuerman Benjamin 1909, Glücksman Adolf, Zahler Ernő 1913, dr. Moskovics Vilmos 1914, dr. Gárdonyi Ernő 1914, szegény asszonyom csöndes, zárkózott patikus nagybátyja. Wald Jakab 1914, Schönhercz Hugó, dr. Simko Lajos 1915, Aschheim József 1915, dr. Enten Manó 1916, tiszteletbeli tag, egy évvel előbb megválasztott főrabbink. Dr. Elek Imre, Garai Jenő 1916, Gerő Mihály 1918, Nussenzweig Mór 1918, Reisman Mór 1919, Fuchs Izsó, dr. Müller Izidor, Czeisler Herman, Cziegler Ignác 1921, Atlasz Jenő 1921, Kertész Samu, Gombos Jenő, dr. Melchner Vilmos 1921, a gyermekek rendkívül népszerű mentora, az én lánykám megmentését neki köszönhetem. Dr. Kornhauser Dezső, dr. Kronovith Dezső 1921, Czierer Béla, Leiner Árpád 1922, Eckstein Ármin, Korach Miksa, dr. Róna Bertalan, dr. Teplánszky Károly 1923, dr. Guthlon Gyula, Gergely Henrik, dr. Zipszer Sándor 1924, a tragédia idején egész családjával öngyilkosságot követett el. Dr. Friedman Dezső 1921, Kabos Hugó 1924, dr. Ladányi Jenő, Gyulai Ödön, Schwarcz Leo, Mandel Henrik, dr. Korach Kálmán 1924, Freiman Jenő, dr. Bernhard Károly táblabíró. Dr. Havas Oszkár, dr. Zlattner Oszkár, Kovács Simon 1924, Zemplényi Dezső 1925, a hosszú ádámcsutkás, évtizedeken keresztül derék tisztviselője cégemnek. Dr. Vajda József táblabíró, dr. Rudali Israel, dr. Gera Sándor, Szegő Sándor, Spira Vilmos, Korach Sándor, szegény Motye barátomat mostanában temettük el. Lichter Elek, Czakó Ignác,

dr. Kabos Ármin, dr. Pollacsek Vidor, dr. Kornhauser Zsigmond, dr. Weisz Arthur, állandó, aranyos sakkpartnerem. Seidman Mór, a világháború sokszoros kitüntetettje, ma is még vitézül tartja magát. Dr. Schwarcz Gyula az ősi földön talált örök pihenést. Dr. Rosenbaum Jenő, a drága, jó ember, testi-lelki jó barátom. Dr. Balázs Dávid, dr. Szepesi Dezső, dr. Halmi Béla, dr. Halmi Félix, Fodor Árpád, királyhelmeci dr. Weinberger József, Pollacsak Géza, Aranyossy Sándor, dr. Silberger József, dr. Táncos Béla, dr. Gádor Géza, Révész Jenő, Farkas Imre, jó erőben még most is vezető állásban működik és a mai társadalomnak is számottevő tagja. Dr. Bráf Sándor, dr. Geréb Zsigmond táblabíró, dr. Grünwald Sándor, a drága jó zsidó – hála – még körünkben van és ha nehezére is esik, de még kezeli és gyógyítja a sok beteg fogat. Görög Arthur, hát én is itt vagyok e nagyszerű társaságban, mint ahogy ezen könyv lapjait is ostoba gonoszság áthasogatta. Dr. Berger Dezső, dr. Kleinberger Árpád, Feuerstein Lajos, szegény nagybácsim és dr. Kozma Sándor, szintén atyámfia, aki örömünkre itt szélesedik és kopaszodik közöttünk.

A sok százból kivettem egyházunk ezen mindenkor hű fiait, kiknek mindegyike tisztes rendet vágott a társadalomban. Bizonyára jóleső érzés fogja el a világon szétszórt, még megmaradt košiceieket és a késő utódokat, ha egy-egy közelállójukra vagy elődükre találnak e kitűnő társaságban.

Az ortodoxoknál ugyancsak csodálatosan megmaradt a chevra emlékkönyve. Csodával határos ez, amikor minden Tóra, kegyszer és az egész irattár elveszett, vagy vandál kezek használhatatlanná tették. A könyv kisebb valamivel, mint a másik chevráé és nem is olyan díszes, de szintén feltűnő formátumú, tekintélyes és a sötét bőrkötés stílszerű és megkapja a szemlélőt. Amilyen a külső, olyan komor tónusú a belső része. A pergament lapok egy kevés ornamentikával fekete tussal vannak bekeretezve. Az össz feljegyzések héberül, héber betűkkel szólnak hozzánk és csak imitt-amott egy kevés arameus megjegyzés.

Az első oldalon jókora betűkkel:

„Pinkesz chevra kadisha – de kahal ortodoxen." Következik „5640", a könyv elkészítésének ideje és a Tnachból: „Emlékezzünk vissza a világ teremtésére és emlékezzünk az előbbi generációkra."

A következő díszes lapon a közösség nagy érdemeket szerzett egyéniségeinek a névsora: Árja Lőwy, rov. Mojse Jungreiss, Saje Scharman, Menase Saphir, Józef Bródy, Jide Leib Goldstein, Mojse Lieberman, Jankev Melech Feldman, Mordche Fränkl, Mojse Goldstein, Pinkesz Dovid Guttman, Mojse, Dovid Friedman, Abl Jechiel Fränkl, Mayer Friedman, Mojse Jide Haas, Mojse Schwarcz, akik között egynémely, a hitközség életében szereplő egyénekre akadunk.

Ezután az ortodoxia első rabbijának emléke van megörökítve. Szól pedig ez: Mojse Jungreiss meghalt 5646-ban, működött harminchárom évet.

Külön szakaszban a többi rabbik következnek: Mojse ha Lewy Jungreiss, neje Feige Jungreiss bas Noech Jankov Halévy Cvi, fia Jicchak Halévy Jungreiss.

Jön az utód: rav Sol Brach és felesége Rivke bas Naftale Cvi.

Majd: Mechel Jehide ben Amrom Grün dajen. A lengyel Plzenből menekült rabbi rav Doved ben Benjamin Singer és ugyancsak a lengyel Bajcsból rav Aharn ben Mayer Horovitz.

Úgyszintén az első világháború hozta hozzám Rav Smil ben Zev Engelt, közönségesen a nagy radomislei. Az ortodox temetőben fekszik egy ohelben. Mellette bejegyezve és kint, a szomszéd ohelben fekszik: Sraga, a sztropkói rebe.

Következik Lengyelből két ideszármazott rebe: Efraim Zalmen Margulisz, a lankói és Abarn ben Meir Horovitz bajcsi rabbi. Ezek után külön van megjegyezve, hogy Freiman József 1879-ben iratkozott a chevrába. Ez igazolja, hogy még a hivatalos megalakulása előtt is működött a chevra.

A világias neológia kötelességmulasztását az ortodoxia bölcsen és szépen kipótolta. Megörökítették az első világháború hősi hallottait és a tisztelet jeléül sorrendben a rabbik utáni egész oldalt kapták. A dátum 5674. év, ami azt mutatja, hogy a följegyzés a háború után történt, mivel mind a négy háborús év szerepel, de még a harctér is, ahol a vitéz ortodoxok elestek.

Hősi halott: Ábrahám Uhr, Cvi Baum, Mojse Glattstein, Jichak Goldman, Jankev Karp, Niszn Mayer Guttman, Mordche Deutsch, Jehosia Rotter, Efraim Kannengieser, Aharon Grünfeld, Eliezer Hirn.

Eltűntek: Jankev kohen Menachem – vezetéknév hiányzik és Cví Bergman.

A következő két oldal egy rendkívül értékes történelmi dokumentum. Igazolja, hogy a zsidóság minden rétegében, még az ortodoxiánál is mély hatást váltott ki az azon időben elemi erővel feltörő zsidó reneszánsz. Még a chevra mélyen vallásos vezetőségét is megfogta, amikor ezen tradíciókat sugárzó könyvet is ennek szolgálatába állították. Fel van jegyezve, hogy a Keren Kajemethre hagytak összegeket: Bernáth Fried, Jichák Aufricht, Mojse Prin és Szure, Jiszrael Geiger, Smil Glück és Gitl felesége, Arja Lőwy, Paje Haas, Széplak, Mojse Zalcer, Eliezer Freiman, Eliezer Statter, Cvi Geiger, Liebe a felesége és Lea lánya, Jakob Stern, Elka Geiger, Sámuel Preisz, aki 1919-ben halt meg, Rochl Geiger, Seindl Groszman. Fränkel Jechiel Abe hátramaradottjai a boldogult nevére ugyancsak adományoztak a Keren Kajemethnek. Adományoztatott pedig a fentiek vagy utódaik által, hogy hazkára idején Él-molé rachamim mondassék lelki üdvükért.

Az eddigi dokumentumok után következnek lehetőleg alefbész rendben a chevre még élő és az örökre elköltözött tagjainak a névsora. Mint a neológoknál, úgy itt is kijegyzek néhány tucatot, ahol ismételten találkozunk a galériának egyes, már ismert alakjaival.

A névsor kezdődik az első rabbival: Mojse Jungreiss, Arje Lewy, Elijuhi Zev Fränkl, Jechiel Abl, József Freiman, Mojse Friedman, Jehosia Rusznak, Jehosia Kohn, Mayer Friedman, Benjamin Zev Winkler, Pinkesz Klein, Mojse Ehrenfeld, Mojse Menachem Katz, Jesaja Scharman, Mojse Goldstein, Mojse Saphir, Benjamin Friedman, Slome Altman, Jone Rosenberg, rav Joszef Elimalech Katz, Nuszen Egländer, Pinkesz Dovid Guttman, Cvi Jónap Katz, Joszef Neuman, Amrem Deutsch, Joszef Bródy, Mojse Slojme Süsholcz, Arn Leiner, Sapszn Friedman, Jide Steinhard, Mayer Fried, Mojse Lieberman, Niszn Frankfurter, Slome Pollak, Avrohom Leib Jurovics, Chajim Neuwirth Katz, Lipman Koth, Chanoch Elfer, Avigder Keller, Cvi Spielberger, Dov Wéber, Mojse Lőwy, Elijuhem Uhr, Cheszkl Burger, Mechel Léb Grin, Boruch Widder, Aharon Goldman, Joszef Zipszer, Naftule Meisner, Seelig Landesman, Jakov Stark, Mordche Guttfreund Katz, Sulem Krausz, Elie Karnengieser, Joszef Schreiber, Bencijon

Bleich, Benjamin Wollner, Mendel Weisz, Joszef Balkányi, Elemelecz Küntzlinger, Chajim Friedman ha kohen, Avrohom Doved Harstein, Joel Müller, Leib Roth, Mojse Leib Lichtman, Jakov Getzler, Bencion Weitzen, Smil Zamvl Preisz, Benjamen Strauszman, Ben Cion Bayern, Mordche Solomon, Chajem Uhr, Cvi Groszman, Mojse Zalcer, Jakov Schwarcz, Joszef Birnbaum, Mayer Slome Hochheuser, Avrohom Arn Edelman, Efroim Lazarovics, Avrohom Karp, Mojse Lustig, Jide Lichtig, Chajem Sol Repaport, Pinchesz Leppelhol, Smil Blum, Ichel Berkovics, Dovid Goldstein, Srage Wiesenberg, Jichok Spira, az utolsó alelnök. Jechiel Nszn Ferderber, Pinches Lux, Jankev Perlmutter, Efraim Guttman, Menase Roth elnök viselt kitűnősége. Nachman Kohn Slome Feuerstein, Chajem Aftergut, Slome Kiss, Jiszroel Slenger, Mojse Kaufman, Cvi Schweid, Mojse Dov Schweid, Arje Roth, Eliezer Freiman, Avrohom Berliner, Jichok Weisz, Zev Schäffer, Slome Herzl Leblang, Jankev Cséri, Avigdor Stern, Menachem Peterfreund, Pinchesz Ritter, Morche Ungar a közület utolsó roshakolja. Lézer Statter, Mordche Grin, Eliezer Glück, Cheskel Jide Friedrich, Jichok Klein von Barca, Jankl Jesaje Lustgarten. Jone Grünfeld, Srage Feibl Geiger, Jehide Hoffman, Mojse Jichok Szobel, Smil Princ, Avrohom Zvi Nussenzweig, Zev Reichman, Eluszer Lipe Bayern, Jide Neufeld, Simon Fruchtgarten, a legkitűnőbb ismerője a régi könyveknek és metszeteknek. Jide Lefkovics, Jide Leib Goldstein, Mojse Günzler, Mojse Schimmel, Arn Singer, Zvi Rückman, a nagy kávés és szállodás, Nszanel Wirkman, Mojse Zvi Jozefovics, Rovid Blau, Jicchok Grünwald, Jankl Hoffman, Jiszroel Hirsch, Chajim Joszef Berger, Mayer Schweid, Szroel Menachem Wohl, Arje Leib Kutz, Pinkesz Majerovics, Ben Zion Friedman, Mojse Roth, ő alighanem az újraszervezés idejének érdemes elnöke. Doved Beerman, Jide Herman, Avrohom Deutsch Uscher Reich, Sulem Blumenkranz, Mojse Chajim Fränkl, Dovid Burger, Rafuel Buntzl, Jakov Elimeleh Feldman, Nuszn Stechler, Mayer Spitz, Smil Mayer Weitzen, a legszebb, ápolt szakállú, derék szefárd. Smil Grosz Joszef Rosenberg, Abrohom, Dovid Grosz, Jesie Bergman, Suel Freireich, Jicchok Arje Farkas, Jechiel Szinai, Jicchok Heller, Chajim Ferber, Efraim Fischl Gleich, Abrohom Burger, Jechezkl Malmed, Simon Ehrlich, Zwi Neugröschl,

Jicchok Eizik Uhr – minden régi holmi, könyv, ruha, cipő, kép, nála talált helyet. S most ismét jönnek a jámbor nagyok: Hagoen meréne Smil Engel radomisler rov, hurav meréne Jakov Frankfurter, a köztudatban ereb Jékev, rav Hanoch Pack, a hitközség dajenje, és rav Smil Jungreis, ugyancsak megbecsült dajenje az ortodoxiának. Jankov Peler, Smil Meller, Zvi Elimelech Spira, Jankef Joszef Landau, Efraim Jiszroel Eizikovics, Chajim Goldfinger és Avrohom Rosenbhahn, akik egyszerűen vannak regisztrálva. De súlyos, nagy betűkkel van Smil Szender, Mojse Zsupnik, a szforemek és héber könyvek kereskedője és Mojse Rückman, a nagy szállodás és kávés Avrohom Lőwinger a vendéglős.

Avrohom Abrahamovics, Smil Fischer, Slome Geiger. Zwi Slesinger, Abrohom Elefant, Don neugröschl, Zwi Landesman, Avrohom Mordche Hochheuser, Avrohom Herschkovics, Zev Wirtschafter, Mojse Slomovics, Simon Keller, Joszef Jechonen Krauszman, Jide Rosenblum, Alex Siskind Birnbaum, Smil Gotterer, a háború utáni türelmetlen érában Gordon nevet vette fel és a derék invalidust, Borech Bendet Eisenberg, Nochem Zvi Wiesel, harav Soel Brach, a község nagy nevű rabbija, Jide Zopf és Mordche Lézer Rimer ezek sereghajtói a sok száz regisztrált chevra-tagnak, akik közül az eddigieket kiemeltem.

* * *

Úgy tűnik, hogy a sok kitűnő személyiség mellett, mintha a chevra egyenrangú volna a hitközség szervezetével. De hiszen mindig a szereplő személyek adják meg az egyes szervezetek súlyát.

Bródy örökét a Chevra Kadishában Goldstein Lipót, majd Lieberman Mór, azután Feldman Jenő és végül rendkívüli bőkezűségéért Friedman Márk nyerte el. Ezen emberséges tulajdonsága segítette ezen megtisztelő tisztségbe a derék embert, ha hiányzott is nála az ortodoxiánál annyira megkívánt primátus – a Talmud-tudás.

A húszas évek végén egy ugyancsak kimagasló egyéniség, Goldstein Löbl szalámigyáros került az elnöki székbe. Impozáns megjelenésű férfiú, amit még kiemelt nagy, ápolt szakálla. Öblös, gordonkaszerű beszédmodorával, magyaros tájszólásával szinte egy ősmagyar, illetve kazár vezéralaknak tetszett. Hivatkozhatunk a kazárokra, mert a

honfoglaló magyarok között zsidó árja kazárok is vitézkedtek, amin átsiklik a hivatalos történelem.

Az intézményt egész szívvel, biztos kézzel vezette aztán végig ez igaz, jó ember.

A felsorolt vezetők mellett nem hiányoztak a kiváló és tevékeny munkatársak sem. Az első időben Friedman M. Dávid, Friedmann Áron, majd Fränkel Jechiel és Friedman Mór tűntek ki. Ezeket követte a világháború idején Haas Mór, és az alacsony termetű Deutsch Amrom ócskavas kereskedő, aki nagy, nemes szívről tett tanúságot. Követte ezeket Schwarcz Móricz, Lichtman Mór, Lazarovics Ferenc, Stern J..., aki a legrafináltabb valuta üzletek legrafináltabb professzora, akinek segítségét a kincstár is igénybe vette. Utojára hagyom e kiváló ortodoxot, mert a felszabadulás és újraéledés idején ő hozta működésbe és támasztotta fel a Chevra Kadishát, mielőtt az ősök földjére költözött, akivel egy igaz, nagy košiceit vesztettünk el.

Ezek képviselték a chevrákat és így nyugodtan állapíthatjuk meg, hogy a gálut szociálpolitikája a chevrában testesült meg. Az atavisztikus cedoko gyakorlása tette lehetővé, hogy a mindenütt mostohán kezelt és gyökértelen tömegek nem vesztek el és megmaradtak a zsidóságnak.

De a közösségnek ezen hivatalos segítő szerve mellett érző, jó lelkek kisebbeket is létesítettek, melyek a nyújtott segítség mellett derűt loptak a rászorultak szívébe.

Az ortodoxiából nőtt ki 1925 táján a bikur cholim. A jóságos Kannengieser Zsiga és öccse, Éliás, meg Stern Viktor, akinek korpulens termetéhez mért szíve volt, kezdeményezői és évekig vezetői voltak ennek a csupa mély és meleg érzésből fakadó, betegeket gondozó egyletnek. A tragédia utáni reorganizálásunk után ezt az örökséget az öreg, összetört Schönfeld Náthán vette át, ki fiával együtt a Schönfeldek fészkéből, Medzilaborcból költözött ide. Meghatottan figyeltem sokszor, amint a kis öreg ember nap-nap tipegett az örökösen kezében lévő ételhordójával a kórházba, táplálni és felüdíteni elhagyott betegeinket. Fia mosolyogva panaszolta, hogy a jó öreg telhetetlen az adakozásban, amit az ő zsebe ugyancsak megérez. Az érző zsidó szív megtestesítője elnyerte jutalmát. A kivándorlási láz fiával együtt az ősi honba vitte és most a szent rögök között alussza örök álmát.

Csúf, lélekölő november terpeszkedik és fekszi meg a kedélyeket, midőn idáig érkeztem munkámban. 1961. XI. 21-én megállok egy percre, nem folytatom tovább. Ma kísértük utolsó útjára a nagy idők egyik utolsó nagy fiát, – Baán Bertalant, 80 éves korában.

Mélységes bánat szántja szívemet, amit a sír előtt tartott nekrológomban kifejezésre is juttattam. Nekem jut már hosszabb ideje ezen szomorú feladat, ha a néhány megmaradt kiváló emberek közül a sok megpróbáltatás után egy-egy itthagyja a derűtlen életet.

Vérző szívvel teszem, amire vagy a baráti kapcsolat, vagy pedig a közösség vezetőségének kérése visz rá, e szívfájdító aktus elvégzésére. Viszont íródeák – fájdalom – már rajtam kívül nemigen akad a körünkben. Néha meg a nívó fenntartása szólít erre, ha valamely nemzeti üzemben, kollektívumban működő fajtánkbelivel idő előtt végez a hajsza, s akkor számos keresztény kolléga és barát jön el a végtisztességre. A mi rabbink pedig – Isten tartsa – csak a jiddist bírja kifogástalanul, ami most nálunk anakronizmusnak számít, nagyon korszerűtlen hatást kelt.

De nemzetek, emberek vesznek, nemzetek és emberek lesznek és az élet megy tovább. Hagyjuk itt hát a sötét novemberi mát és menjünk vissza a verőfényes múltba. Folytatom a történetet az iskolával. Talán ez a rangsor is.

Az anyahitközség folyotnosan gyarapodott, lélekszáma és jó hírneve egyre nőtt. Az utóbbihoz nem kis mértékben az iskola magas szintje is hozzájárult, amit a kulturált, gondos vezetés mellett az egymást követő kitűnő pedagógusok szereztek meg.

A nagy elődök után Horváth Samu lett az iskola igazgatója, az 1920-as évben. Méltó utódnak bizonyult, aki nemcsak mint jó tanító, hanem mint író is néhány kitűnő szakmunkával tűnt ki. Ő vette át és indította meg az 1927-ben felépített új, nagy és modern iskolát, ahol 500-600 főnyi ifjúnak adták meg a tudás alapját.

Örökébe lépett a kissé horgas orrú, szerény modorú Lichtenstein Áron. Mint pénzügyi elöljáró, személyes kapcsolatban álltam ezen derék férfiúval, akit nagyra becsültem emberi kvalitásáért, tudásáért és az ifjúság iránti őszinte, nagy szeretetéért. A jó ember és jó tanító vezette az iskolát a végig.

Kartársai ugyancsak nagytudású pegadógusok voltak. Némelyikük működése visszanyúlt az előbbi ciklusokba is. Megérdemlik a „nemzet napszámosai", hogy emlékük megmaradjon és számon tartsuk őket, akik hozzáértéssel, türelemmel és odaadással nevelték zsidó szellemben ifjúságunkat.

Nagy népszerűségnek örvendett a köpcös, csupa szív Eckstein Ármin, a főrabbi öccse és a korán elhunyt Lányi Emil. Felesége, a jó Etelka néni, egy generáción keresztül tanított iskolánkban. Kitűnő pedagógusnak számított a két testvér, Fischer Ilonka és Izabella. Az előbbi városszerte mint Ilonka néni ismeretes, amit nem koráért, hanem a szülőknél és tanítványoknál való közkedveltségéért nyert el.

Igen képzett tanerőnek számított Jordán Zsigmond, Spira Rudolf, Maytin Áron és Krausz Jenő, akik ugyancsak hozzájárultak az iskola magas szellemi nívójához. Az egész tanító gárdából egyedül az utóbbi maradt meg. Úgy látom, hogy az évek alatt elszélesedett, megkopaszodott és agglegény maradt. Most is a régi hivatását gyakorolja. Néhanapján örömömre szolgál egy-két szót váltani vele a sakk-klubban. Ő is, én is szenvedélyesen szeretünk a búfelejtő játékban elmerülni. Köztudomású, hogy akik a sakkvilágba lépnek, azok részére legalább egy időre megszűnik a világ létezni. Már említettem az alakulás idején, hogy az anyahitközség mindig szívügyének tekintette az iskolát. A kitűnő pedagógusok mellett minden időben kizárólagosan a legképzettebb egyéniségeket delegálta az iskolaszékbe. Így nevezték az iskola ügyeivel foglalkozó bizottságot. Ennek irányítása és felügyelete mellett az iskola hírneve folyton csak nőtt és emelkedett.

A világháború előtti időktől a deportálásig egynéhány elismert kultúrember váltotta egymást ezen szép működési körben. Dr. Balázs Dávid, a képzett jogász és hebraista, Weisz Samu, az eszes, intelligens bankember, Dr. Zlattner Oszkár, a zsidó reneszansz egyik itteni vezetője, ki gyakorlatra váltotta fel eszméjét és az ősök földjére költözött. Dr. Szepesi Miksa, a nagy zsurnaliszta, Dr. Korach Kálmán ügyvéd, a világháború cigányképű századosa, Reizman Mór nagytudású, középiskolát és jesivát járt fatermelő, Czakó Ignác vasúti mérnök, egy humennei híres melamed család sarja, Dr. Kabos Ármin roshakol-

ságot viselt ügyvéd és a régi állameszme egyik erős exponense, Dr. Wirkman Ármin ügyvéd.

A sort befejezte mint iskolaszéki elnök, elöljáró kollégám, a vaskos termetű és éles eszű dr. Berger Dezső ügyvéd. Önerejéből, erős akarattal emelkedett ki e kitűnő ember az alacsony sorból és a társadalom egyik jelentékeny egyéniségének küzdötte fel magát. Szeretettel és nagy hozzáértéssel őrködött az iskolánk fölött, amíg a tanulókkal és tanítókkal együtt elpusztult az iskola is.

De még ott tartunk, hogy áll és virul. A zsidó szív ezen körben is nyújtja varázslatos melegét.

Minden fénynek árnyoldala is van. A jóléttel bizony együtt jár a nyomor is. Ez pedig a legérzékenyebben a gyerekeknél ütközik ki. A tehetetlen kis emberpalántáknál mutatkozik az éhség, a szükség a legfájdalmasabban. Az iskola sokszáz növendéke között bizony akadt jócskán ezen szánalomra méltókból is. Ezt igyekezett megszüntetni, de legalább enyhíteni a Szülők Szövetsége, melyet a nemesen érző nagyasszonyaink hoztak létre. Meghatott tisztelettel gondolok a szervezet jóságos mozgató erőire, azokra a drága lényekre, akik azt megszervezték, féltő gonddal vezették és bőkezűségükkel táplálták.

Rövidesen eltűnt a rongyos-kopott és éhes gyerek-kép az iskolából. A Szülők Szövetsége legalább száz szegénysorsú gyereket öltöztetett, reggelivel, tízóraival és ebéddel látott el. De még egy iskolanővért is alkalmazott, aki felügyelt a gyermekek egészségi állapotára.

Reisz Regus nem szép, de bájos, örökké derűs, behízelgő modorú nagyasszony elejétől végig elnöke, fáradhatatlan munkása és bőkezű adakozója a nemes szülők ezen nemes szövetségének. A mostoha sors megvonta tőle az anyai érzést. Nem volt saját gyermeke, de magához ölelt száz fajtánkbeli gyermeket, akire minden visszafojtott anyai szeretetét és áldozatos munkáját pazarolta.

Méltó társnője Friedman Adolfné, a Polio szappangyáros társtulajdonosának a felesége és idővel özvegye. Ugyancsak jó asszony, de jókora molettségét meghazudtoló fürgeséggel és odaadással működött a szövetségben. A törzskart kiegészítette a jóságos Dr. Bosif Sándorné, Weisz Samuné, Kannengiesner Zsigmondné és az iskola Etelka nénije, aki fáradhatatlanul és szeretettel vett részt a lélekemelő

munkában. Mint a méhek, akadályt nem ismerve dolgoztak, hogy biztosítva legyen a szegény gyerekek étele, ruhája. Mint egészségügyi nővér egy kedves, képzett, idősebb lány, Kiresz Stefánia, hozzáértéssel és türelemmel látta el hivatalát.

E szép intézmény közvetve is jó munkát végzett. Sok sors által sújtott és elesett szülő lelkébe vetett hitet a jó és az élet igenlése iránt, és a fiatalokat szegény fajtánkhoz való ragaszkodásra nevelte.

A gyarapodó ortodoxia az iskola terén sem maradt el a másik közösség mögött. Az említett építkezések idején az új templom mellett felépített e célra egy két emelet magasságú komoly épületet. Ennek fent a homlokzatán aranyló betűk hirdették: Talmud Tóra. Iskolarendszerünkből ez a tanház domborodik ki, ezt támogatják és bővítik folytonosan. De nem is akadt párja az egész országban. Négyszázan igyekeztek belemélyedni a teológiának és világirodalomnak legszövevényesebb és legnagyobb dimenziójú tanába e hatalmas tanházban. S kilenc grádus vezetett a tudás és elismerés legmagasabb fokára. Négyszázan tanultak itt, a legfiatalabbak még gyermekek voltak, de az utolsó fokozatok rendjeit már idősebb, családos férfiak képezték.

A nagytudású melamedek mellett az irányító mester és az oktatás legfőbb őre Brach Salamon főrabbi. Ez a mély tudású rabbi Nagykárolyból került ide és vette át a Jungreissok örökét. Ez az aszkéta lelkű pap az élettől elvonatkoztatva élt elefántcsont várában és egy jottányit sem engedett a hagyományok túltengő előírásaiból, bármely összeütközést is hozott a gálut idegen világa és a modern élet tempója. E hajthatatlanság sok terhet is rótt az ortodoxiának tagjaira, amit sokan nem is tudtak elviselni, és ezek átálltak az anyahitközséghez.

A rendíthetetlen hitű és akaratú rabbi fáradhatatlanul tanult és tanított, holott országos hírű jesivája és értekezései, melyek nyomtatásban messze földre vitték hírét a „košicei rónak", erősen igénybe vették fizikai és szellemi erejét. A hatalmas, fáradhatatlan munka alá is ásta egészségét, mellyel ő nem törődött, s idő előtt tért meg az ősökhöz.

A nagytudású melamedek között még mindig ott az öreg mester, Schwarcz Sámuel. De erősségei még a tanháznak Liebermann Jakab és Márkusz, Gallandauer Mózes és Haber Henrik.

Az ortodoxia egy öt osztályos elemit is fönntartott, erre azonban

nagy súlyt nem helyezett. Nagyrészt ez okból az ortodox gyerekek jórészét a nagyhírű neológ iskolába íratták be.

— — —

A háborút követő korrajznál említettem, hogy városunk egyik nagy gyülekezőhelye lett a front folytonos hullámzása folytán a Galíciából és a határokról menekült, s gyökértelenné vált ezreknek. Nagy feladat elé állította ez az itteni egész közösséget, szervezeteivel együtt. De meg is haladta az erejét. Szerencsére a zsidó szív a világ minden részében egyformán érez és dobban. Megmozdult a tengerentúli zsidóság és segítségül jött. Idejében érkezett a jótékonyság mentője, a Joint, ahogy az American Joint Distribution Comitte-t általában nevezték. A hatalmas, nemes célú világszervezetet hozzá méltó két kitűnő, agilis és széles látókörű férfiú, Goldman Helfy és Wechsler Leon képviselte. Ennek segítségével jött létre 1921-ben a háború áldozatainak és árváinak megsegítésére a Szlovenszkói Zsidók Szociális Segélyező Egyesülete košicei székhellyel. Jól választották meg a központot, mert hisz nagyrészt a keleti országrész szorult segítségre. Ez a kívülről támogatott országos szervezet alakította meg a tanoncotthonokat és később asszonyaink áldozatos közreműködésével az árvaházat.

Rövid idő alatt milliókra menő összegeket fordított a Joint a Segélyező Egyesület útján, mely maga is hatalmas összegeket hajtott fel a sok nincstelen megsegítésére. Havi segélyt, ruhát, élelmet nyújtottak az első időkben a rászorultaknak, majd műhelyt is rendeztek be az iparosoknak. Kamatmentes kölcsönnel segítették a kiskereskedőket. Egy évvel később pedig már úgy itt, mint tőlünk kb. 75 kilométerre keletre fekvő Michalovcén tanoncműhelyeket állítottak fel és hozzá menzát, otthont asszonyok, lányok, fiúk számára, hogy valami produktív szakmára és mesterségre átképzési lehetőséget biztosítsanak. Alba elnevezéssel egy varrodát és egy iparművészeti műhelyt is létesítettek. Az utóbbi intézmények majd egy évtizedig működtek, és ezalatt sokszáz szegény sorsú nyert bennük otthont, élelmet és szaktudást, mellyel nagyobb bizalommal kezdhette az életét.

A nagyvonalú tengerentúli segítséggel szövetkezeti alapon megala-

kult – mint ahogy ott délen a kibuc rendszer elindult –, egy bank, a „Zsidó Hitelszövetkezet", mely éppen a kisemberek támogatására szolgált. Vezetője a derék és buzgó Paszternák Jenő lett, aki átvészelve a háborút, Izraelben fejezte be idő előtt életét.

Ezen nagystílű, széles alapokra fektetett építő és segélyező munkának kezdettől fogva vezérlő szelleme a nagyszerű nagyasszony, Matzner Irén, Dr. Moskovicsnak, a nagy roshakolnak viruló asszonykorú lánya. Csakis ilyen szülői ház neveltjéből válhatott közösségünk fáradhatatlan munkása és okos, művelt, nem mindennapi egyénisége. Magas, telt, elegáns megjelenésű asszony, akinek meleg tekintetéből sugárzott az értelem. Széles körű műveltsége párosult beszéde meggyőző erejével, és ez hozta meg közéleti munkásságának fényes eredményeit, mely a mi nagy sikereinket is jelentette.

A kezdeményezés és szervezés stádiumában bölcsen előbb a kiváló férfierőket csoportosította maga körül, akiknek portréja már gazdagítja a galériát, de aktivitásuknál fogva még mindig a főszereplők közé tartoznak. A szervezők elit gárdájához tartozik: Dr. Lőwy József, a polihisztor és jó tollú orvos, az erős fizikumú és ehhez arányos szellemű Dr. Garai Sándor fiskális, Bayern Béni, az ortodoxia eszes képviselője, Juhász Mór, nyugalmazott rendőrkapitány, az egész város egyik vezető egyénisége, a behízelgő modorú és népszerű Reichman Ármin és Dr. Enten Manó főrabbi, aki a templomi szószéket is igénybe vette a nemes ügy érdekében.

A munkát és alkotásokat az Árva- és Tanoncotthon létesítése és felépítése tetőzte be 1930-ban. Ezt a nagyszerű otthont a kezdeményező és fáradhatatlan szervező emlékének megörökítésére Matzner Irén Árvaháznak nevezték el, mert a nagyszerű asszony szíve alig ötven éves korában szűnt meg dobogni, amint éppen tető alá hozta e gyönyörű otthont. Ezen nagy intézmény csak a Joint, a Szlovák Zsidók Szociális Segélyegyesülete és az egész košicei közösség közreműködése és összefogása következtében jöhetett létre. Talán századokig végezte volna nevelő és nemzetmentő hivatását, ha egy nemzedéknél végleg meg nem szakad. Akkor az ifjúsággal együtt elveszett az árvák szép, meleg otthona is.

Én pedig megilletődéssel fogom tollamat és palettámat, hogy szerény tehetségemmel megörökítsem e mű megalkotóit, a drága szívű nagyasszonyokat, – mert övék az oroszlánrész –, és nemes lelkű férfi munkatársaikat, akik bölcs, gondos szervezéssel, meg nem szűnő áldozatos munkával, és a zsidó szellem találékonyságával hozták össze, állították fel és tartották fenn az ötven árva otthonát.

A vezérlő nagyasszony gyászos korai halálával, főmunkatársa, Dr. Lőwy Józsefné, Abrahamsohn nagy kántornak a húga vette át a vezetést. Jól megtermett, hithű, a tradíciókhoz ragaszkodó és az elődjéhez hasonlóan eszes és művelt asszony, igazi nagyasszony. Határozott egyéniség, ki erős akarattal, céltudatosan működött, úgy itt, mint a reneszánsz mozgalomban, amelyben kitűnő férjével fanatikusan hitt. Az erős lelkű asszony jelleméhez és életéhez méltóan fejezte be életét. Nem került a gázkamrába. Férjével együtt méreggel vetett véget életének a gördülő koporsókban.

Ezen erős egyéniség körül csoportosult egy kitűnő asszonygárda: az aranyos, rendkívül megnyerő Garai Rózsa, férjének méltó párja, Nyiszli Gézáné és Török Geiger Blanka, a két művelt özvegy, akik az árvák körüli munkában találtak vigaszt. A kreol, nyílt eszű és mindenütt, még nagy borüzletükben is tevékenykedő Roth Szerén, aki egyedül maradt meg a nemes gárdából, és most gyermekeivel az ősi hazában él, és érző szívével bizonyára gondol ránk, az ugyancsak elárvultakra. A sort bezárta a férfias fellépésű, de csupa szív Andor Ernőné.

Ez a vezetőség. A férfiakat azonban mégsem kívánták teljesen nélkülözni és mindkét hitközség egynéhány kiváló személyiségét hívták meg az elnökségbe. Rövidebb-hosszabb ideig közreműködtek: Dr. Molnár Jenő, a királyhelmeci Dr. Weinberger József, akikkel már találkoztunk. Kabos Hugó mérnök, aki önköltségén építette fel az árvaház nagy emeletes épületét. A sort tartotta a jó fellépésű, tekintélyes, Sátoraljaújhelyből ideköltözött ügyvéd, Rudali Izrael, aki minden mással foglakozott, csak a jogászkodással nem. Nem hiányozhatott a minden jótékonykodásnál tevékenykedő Kannengieser Zsigmond és az ortodoxia küldte eszes, csöndes Schweid Herman.

A harmincas évek vége felé engem is ért e megtiszteltetés, és az elnökség tagja lettem.

Felejthetetlen ezen idő a számomra, amit a kulturált, aranyos körben töltöttem, ahol a nemes lelkű és szellemű asszonyok folyton-folyvást és fáradhatatlanul működtek a jóért, a humánumért, az árvákért. Bámulattal adóztam a nők találékonyságának és finom furfangjának. Sok derűs órát szerzett nekem, amikor az intézet fenntartási költségének felhajtására adták össze az eszüket, ami nem kis gondot okozott az aranyos lényeknek. De előteremtették. Erre még kitérek társadalmi életünknél, hiszen a Joint és a hitközségek támogatásán és az alkalmi adományokon kívül a nők által vezetett szervezetek összejövetelekkel és különböző rendezvényekkel szerezték meg a költségek nagy részét.

A nagyarányú és sokoldalú munkakör megkívánt egy állandó és megfelelő munkaerőt. Erős Sámuel, a képzett pedagógus került mint titkár ezen pozícióba. Mély elismeréssel kell megemlékezni ezen csupa szív emberről, ki kötelességén felül végezte munkáját. Előbb a Szlovák Zsidó Segély Egyesületében, majd a kezdettől az árvaházban.

Középtermetű, sűrű ősz hajú, erősen borotvált, fiatalos arcú és megnyerő modorú az árvaház titkár-gondnoka. Talán az utóbbi illett rá legjobban, mert mint agglegény ott élt maga is az intézetben, és nemcsak az árvákat tartotta számon személyenként, hanem a növendékek étkezése, ruházkodása, zsebpénze és az egész emeletes Flórián utcai épület az ő gondját képezte.

Fátyolos szemmel látom azt a szívet indító menetet, midőn az árvák atyja, Erős Sámuel, védenceivel, az árvákkal a borzalmak idején négyes sorokban, csöndben, lehorgasztott fejjel vonult be a halál gyűjtőhelyére – a téglagyárba.

— — —

Jelentőségében kisebb, de most kívánkozik tollam alá a még sorra kerülő nagyok előtt, a Zsidó Leányegylet. Ez is a Szociális Egyesület működésének elején alakult meg. Szülőanyja ezen napsugárból font lányok koszorújának ugyancsak Matznerné nagyasszony. Az ő és vezérkarának szelleméből fakadt, hogy a lányokat, közösségünk szé-

pért és nemesért rajongó fiataljait meg kell nyerni és előkészíteni a kollektív munkára, hogy a segítő kezek sokasodjanak a sokrétű munka elvégzésére a leendő anyák által.

Csak asszonyfejben születhetett meg e szép és kedves idea. Nem lehet szebbet, derűsebbet elképzelni a társadalom kollektív életében, mint az üde, szép és művelt zsidó leányok gyülekezetét.

A Leányegylet két évtizedes működése alatt feladatát túlon-túl teljesítette. Miközben végezte saját feladatát, segítette saját körét. Támogatta a szegény lányok kiházasítását; résztvettek a Joint, az árvaház, a nőegyletek és a WIZO minden munkájában, és nem hiányoztak a reneszánsznál sem. Ott lehetett látni a szép barna, szőke, karcsú, csillogó szemű teremtéseket, ahol segítő kézre volt szükség. Ahol összejövetelt, bált, ötórai teát, vagy valami előadást kellett rendezni. Ha anyagi sikerek származtak ezekből, ami a legtöbb esetben bekövetkezett, akkor nagyrészt a közösség ezen virágjainak lehetett köszönni. De el is lehet képzelni, hogy a legékesebb szónoknál is meggyőzőbbek tudtak lenni mosolygós rábeszélésükkel.

Felejthetetlen, amit a szerény, kis egyletbe tömörült aranyos lények nyújtottak. Még ma is álmodozva gondolok „Strauss, a valczerkirály estjükre", amit 100 éves születésének emlékére rendeztek, természetesen jótékony célra, saját alapjuk megerősítésére. A ragyás Bundzik cigányprímás ördöngös hegedűjén megszólalt „An der schönen blauen Donau", vagy a Cigánybáró lágy, dallamos zenéje, és a bájos lányok bűbájos forgataga megindult.

Hány szív dobbant akkor egyszerre össze? Hány pár talált egymásra?

Ott kering a szőke, karcsú Neugröschl Gita, a telt, magas, Fejér Annus, a villogó szemű, alacsony, barna Engel Olga, Rude Kató, Müller Herta, Moskovics Blanka hamvas fiatalságukban a vezérkarból. Szorosan mellettük a munkában, táncban, hódításban, a fess, szép, gesztenyebarna, behízelgő modorú Aschheim Olga, aki egyedül maradt még e drága társaságból és mostanában, mint családom meleg szívű tagjához el-eljárogatok felmelegedni, emlékezni és felidézni a napsugaras múltat.

Emlékezetemben a forgatagból előlibeg az érdekes, fiús és jó alakú Fodor Mici, a mutatós, magas lány, Neumann Ilus, az okos Wéber

Malvin, Friedman Lily, a junói Kohn Alice (szegényt a végzetes időben magas állású, keresztény hódolója jellemtelenül cserbenhagyta). Krausz Margó, Reichman Márta, Ritter Ila, Korach Rózsi, Stark Erzsi, Wolf Rózsi, Schütz Manci, Friedrich Rózsi, Rosenberg Lily és Harman Anikó, mind művelt, csupa kellem és temperamentumos barna szépségek.

A közeli vidék is elküldte reprezentánsait ezen gyönyörű gyülekezetbe. De meg is állta a helyét a telt, jó növésű Glücksman Erzsi Solivárról és a két sugártermetű rokon Friedman-lány Rozhanovce és Polánkáról. Ugyancsak feltűnik időközönként a határon túlról, amikor tanulmányai engedik, a sudár, aranyló hajkoronájú, széles mosolyú Grünstein Klári, az én szépséges sógornőm.

De elszorul a szívem, midőn emlékezetemben elvonul előttem a szobor alakú, kreol, bársonyos hangú Ripi, Grünberger Blanka sugárzó szemével. A drága lény elment a többivel és soha meg nem szűnő gyászomra nem tért többé vissza. Évekkel ezelőtt elhunyt atyja sírkövére kivésettem azt a mondatot, mellyel tele vannak temetőink emlékkövei: „In memoriam-Oswietziem 1944." Lelke talán itt talál örök nyugodalmat és én sokszor keresem fel öreg, bánatos szívemmel.

Az előbbiek lassan beléptek az asszonyok soraiba és felváltották őket a hasonlóan bájos és értékes ifjabb zsidó lányok. Belépett a sorba Dr. Lőwynének két rendkívül művelt lánya, Márta és Judit. Mindketten szerencsésen megmenekültek és úgy tudom, hogy Márta Budapesten atyja hivatását gyakorolja, gyógyítja a betegeket.

Az ifjabbak soraiban elismerésre méltóan tevékenykedett a szubtilis, szőke Freud Edith, akit a vihar valahová Ausztráliába sodort, a határozott, szép barna lány, Schwarcz Márta, a bájos Weiner Vera, kinek atyja a roshakolságban követett, ez a két kreol szépség, a két unokatestvér, Roth Márta és Duci, akik a kitűnő anyák nyomdokain haladtak. A tehetséges Havas Márta, e szép barna lány, nélkülözhetetlen személye a vigalmi bizottságnak. Ő rendezte a vigalmak zeneszámait, melyből szinte már a jövő elhivatottsága tűnik ki. Mostanában jól eső érzéssel és élvezettel szoktam olvasgatni jótollú zenekritikákat, melyek nagy tudásról és hozzáértésről tanúskodnak.

Utoljára hagytam az örökké sürgő-forgó, csupa derű, csupa szellem

Cierer Edithet, illetve Ducit. E magas, sudár lány rendezett, gyűjtött, szavalt, ha kellett konferált, és mindenütt ott volt, ahol valami szerepet kellett betölteni. Megmenekült, s most mint a famíliám egyik kedves tagja, legifjabb, patikus öcsémnek, Dezsőnek a felesége, és mint két drága gyermek anyja tölt be ugyancsak kitűnő szerepet.

Még folytathatnám az aranyos teremtések sorát, mert hiszen sokkal többen tömörültek az egyesületbe, ha saját és különösen Aschheim Olga, illetve most Cierer Péterné memóriájából – aki erre illetékesebb – ki nem estek volna. Megérdemelte mindegyik, hogy emlékezete fennmaradjon.

Így hát fogom irónomat és palettámat, megyek tovább asszonyainkhoz. Felkeresem őket a két nőegyletnél, működésük területén, ahol a sok szép, nemes munkát végezték, mellyel bármely kor és társadalom dicsekedhetne.

Az anyahitközség nőegyletének asszonyait már két korszakban mutattam be, az induláskor és a századfordulón. Az utóbbiak a világháború utáni időkig vezették önfeláldozó munkával az egyesületet, amikor bizony sok súlyos feladattal kellett megküzdeni. Ekkor a kortól, munkától és betegségektől meggyöngült nagyasszonyokat leváltották az ifjabbak, az erőteljesebbek, akik ugyancsak az ősi vágányokon haladtak.

Nőegylet, népkonyha, ha nem is formálisan, de már szorosan összekapcsolódtak. Hiszen mindkét egyesület vezetésében csaknem ugyanazon önfeláldozó személyek vettek részt, és a tagok nagyrésze is azonos. Egyébként a népkonyha szinte a nőegylet patronátusa alatt állott, ahol a téli hónapokban száz ebédet is osztottak ki naponta a szűkölködőknek. Sok ágrólszakadt keresztény kereste fel ugyancsak, mert jobb és ízletesebb ételeket nyújtott, mint a városi konyha és nem csalódtak, mert egy sem ment el üres gyomorral.

Az ifjabb asszonyok erősebb lendületet vittek be az egylet életébe, de a megváltozott új idők nagy feladatai meg is kívánták ezt. Az öregek közül még működött a még most is mozgékony Hanni néni, Dr. Glück Árminné, az elesettek mentője, Scharman Arturné, özv. Hollander Jenőné, Árvai Miksáné és Lewith Miksáné, majd a vezetést átvette Deutschberger Samuné, aki a WIZÓ-nál is vezető szerepet viselt. Ezen

jóságos, intelligens asszonynak testi súlyának és dimenziójának megfelelő nagy, nemes szíve is volt. Férje hatalmas szeszüzemmel rendelkezett és tekintélyes vagyont birtokolt, amit meg is érdemelt a sorstól, mert bőkezűen, két kézzel adakozott.

A sorba belépett a jó eszű, derűs kedélyű Fodor Jakabné, Dr. Földi Miklósné, Dr. Földi Miksáné, majd Scharmannak, a Chevra elnökének a leánya, Dr. Hartman Lajosné. Egy évtizeden át lankadatlan buzgalommal viselte gondját a csinos, szorgalmas és rendszerető asszony szűkebb családján kívül a köz ezen nagy családjának is.

Az egylet és asszonyi kara magas színvonalát igazolja, hogy beállott közéjük a társaság hangadója, a város legelegánsabb asszonya, a magas, karcsú Weiser Loncsi, a közösség és a város egyik legtekintélyesebb férfiújának, Dr. Weiser Ernőnek a felesége. A gyermektelen, kissé egzaltált asszony bizonyos kiváltságot szerzett mindig feltűnő megjelenésével. Az összejövetelek, bálok fényét emelte és az adakozásban is élen járt.

Természetesen Reisz Henrikné és Friedman Adolfné – akiket működésük területén már bemutattam –, nem maradhattak ki ezen koszorúból sem. A múlt a jelennel összefonódott. Az öreg és ifjú asszonyok együttesen végezték az áldozatos munkát és a jótékonyság és segítségnyújtás bűvös körébe a zsidó társadalom majdnem minden asszonya belépett.

A tiszteletbeli tisztségeket a tekintélyes férfiak is szívesen vállalták. A régi nagyok után az ügyész és titkárok soraiban szerepelt az elvonultan élő háborús invalidus, a csöndes, komoly Dr. Teplánszky Károly. Dr. Wollner Gyula kedves, előzékeny egyéniségével közkedvelt a város egész társadalmában, Dr. Arató Gyula, Dr. Friedman Henrik – a két nagy képzettségű jogász. Az utóbbi országos nagyvállalatok ügyésze, akit Szlovenszko fővárosába való elköltözése után az országos politikában nagy szerepet játszó és nagy elokvenciájú országgyűlési szenátor, dr. Farkas Zoltán követett. Majd következett két fiatal, jó vágású jogász, Dr. Glück Pál és Dr. Groszwirth Sándor, akik megmenekültek és mostanában valahol az amerikai kontinensen élnek és intelligenciájukat és aktivitásukat ismerve, bizonyára boldogulnak is.

A háborút követő évek nagy feladatai dacára a szervezet anyagilag is

megerősödött. Megvolt hát az alap a terjeszkedésre, és megszületett a vezetőséghez méltó idea, melyet 1930 táján meg is valósítottak. A Várkapu utcai népkonyha rozoga helyiségeit átalakították és modernizálták, majd ugyanott felállították a 20 személyes aggok házát. „Szeretetháznak" titulálták ezt beszéd közben, de ez joggal történt, mert tényleg a szívekben lakozó nagy szeretet hozta létre az áldozatokkal járó újabb intézményt.

Elöljárt ebben, a kompakt alakjáért, határozott modoráért „anyacsászárnő"-nek titulált csupa szív Engel Árminné. Megérdemelte a titulust a derék, jó asszony, mert férjének, szegény Ármin bácsinak súlyos tüdőbaja miatt évekig ő kormányozta házatáját, nagyméretű liszt nagykereskedését, de jutott még ideje a Szeretetház megalapításának munkájában, majd annak vezetésében a legelső sorban részt venni. Fáradhatatlan segítőtársai ebben a munkában a rendszerető, akkurátus és szemüveges Székely Sándorné, a nagy műveltségű Keszler Ernőné, a szenzibilis özv. Engel Józsefné és a rokonszenves Salamon Margit, aki a sok csalódástól pártában maradt, és a szociális tevékenységben találta meg nyugalmát és életcélját. Hosszú évekig működtek odaadó gondossággal ezen derék jó asszonyok, hogy a gyökértelen, beteg elaggottak elmúlásuk előtt még élvezzék a szeretetet, a nyugalmat, amiből az élet oly keveset nyújtott nekik.

Már említés történt arról, hogy az ortodox nőegylet később alakult, mint az anyahitközség nőegylete. Szervezetten és közösségének megfelelő arányban a század elején, de különösen a világháború idején indult meg. Ekkor már a fiatalabbak határozottabb céltudatossággal vették át a vezetést, bár Koth Lipótné, özv. Edelman Adolfné és Goldner Jeremiásné öregségét meghazudtoló tevékenységgel vett részt a vezetésben és a segítő akciókban.

Erős fordulat állott be az egylet működésében, midőn az okos, markáns és határozott fellépésű szőke asszony, Gotterer Gordon Samuné állt az élre. E nagyasszony két évtizeden át nemcsak az ortodox, hanem az egész košicei közösség szociális munkájának egyik fő mozgatóerejét képezte. Ez idő alatt a vezetése alatt álló egyesület egy szintre emelkedett az anyahitközség testvér-szervezetével. Fő

kezdeményezője a leány-gyermek árvaháznak a gyászos idők kezdetén, amiről majd a maga idején szó lesz.

A kitűnő emberek sajátsága, maguk köré hasonló munkatársakat csoportosítani. Így történt ezúttal is. Kiváló asszonyok tömörültek a vezetőségbe, akik ugyancsak hozzájárultak a nagy munkához.

A szép, fess és művelt Guttman Lajosné, az ügyvezető, a bájos, jó kedélyű Ehrenberg Salamonné, a mindenütt tevékenykedő Roth Szerén nagyasszony, Kannéngieser Éliásné, Weinberger Mártonné, Weisz Ernőné, Spira Ignácné, Gellisz Sándorné, Friedman Bertalanné, Ehrlich Simonné, Balkányi Izidorné, Wald Lipótné, a csöndes szenzibilis Dr. Bráf Sándorné, Birnbaum Józsefné, Edelman Józsefné, Gottdiener Henrikné, Wachs Henrikné, Kohn Dezsőné, Lefkovics Ferencné, Neugröschl Dávidné, Rottenberg Gézáné, Schweid Hermanné, Zopf Judáné és Wiesenberg Lajosné, az elnökség és választmány tagjai, mind csupa meleg szívű, kulturált asszonya a több ezer főt számláló ortodoxiának. Megérdemelte volna mindegyik portjéra külön megfestését, de a hiányzó feljegyzések mellett bizony a memóriák is megkoptak.

Az előbbi generáció néhány matrónája még mindig nem akart kikapcsolódni a zsidó szív munkájából és megjelenésükkel érdekes színt adtak a fiatalok kitűnő csoportjának. A nagy jóságának megfelelő dimenziójú Süssholzné, méteres aranyláncán örök lornyonjával Friedman Sámuelné és özv. Scharman Simonné, a nagy roshakol felesége, magas korukat meghazudtolva tevékenykedtek. De részt vett a nők egyletének munkájában az ősi szokástól eltérően Pack és Jungreis dajenek feleségei is. Az új kor szellemétől megérintve már nemcsak a család és a konyha jelentette a világot ezen asszonyok számára sem.

Igen, a zsidó nő ebben az időben nagy lépést tett az egyenjogúsítás felé, egyelőre még csak a kulturális és szociális munka terén, ahol nagy segítséget nyújtottak a férfi társaságnak. A zsidó társadalom erősen megnőtt, ezzel sokszorosan rétegződött és bonyolult életű népcsoportot képezett. Már elavult a régi patriarchális forma és a közügyek munkáját nem győzte volna egyedül a férfi munkaerő. S felsorakoztak a kis köztársaságokban a zsidó nők a nemes munkára, amit ragyogó elánnal, lelkesedéssel és áldozatkészséggel végeztek el. Az új idők zsidó társadalmának férfiúja egyszerre egyenrangú társat kapott a művelt és

rátermett zsidó nőben, aki kilépett a szűk családi körből és fellépett a nyilvánosság dobogójára. Itt aztán kibontakozott képessége, tervezett, beszélt, agitált, gyűjtött, rendezett és áldozott. Millió könny száradt fel munkájuk nyomán és maradandó, időálló intézményeket alkotott.

Eddig azonban csak a szociális munka terén ért el sikereket a zsidó nő. A háborút követő világ szokottól eltérő politikai eseményei azonban megnyitották a lelkeket és szellemet egy ideig csak derengő eszmének, a zsidó reneszánsznak. Természetes, hogy az öntudatos és intelligens zsidó nő szelleme lángot vetett és érző lelkének minden rajongásával bekapcsolódott egy igazi hazát építő munkába.

Az egész világra kiterjedő szervezetek alakultak, melyeket az ősi röghöz való visszatérés, a fajiság öntudatos vállalása hevített, és amire erős alapot adott a nemzetközileg elismert Balfour-deklaráció. Itt, nálunk is megalakult a világmozgalom egy-egy tagozata, köztük a WIZO, mely kizárólagosan nők vezetésén és munkáján alapult. Ennél nem volt jótékonykodásról szó, ellenben segítséget nyújtott és ideológiai tanítást adott egyaránt a szegény vagy gazdag lánynak és asszonynak, hogy a nagyvilág egy meghatározott kis zugát válasszák életük és boldogulásuk céljául.

A húszas évek közepén alakult meg a WIZO, a neológ és ortodox asszonyok színe-java vett részt a munkában. Működésüket a külföldi központ nagy elismerése kísérte – egészen a bécsi döntésig, amikor Košice ismét Kassa lett egy végzetes, rövid időre.

A megalakulás idején Deutschberger Sámuelné – akinek portréját már elhelyeztem – látta el az elnöki tisztséget. A derék, jó asszony mindenütt ott volt, ahol a közért áldozni és fáradni kellett. Később a díszelnökséggel tisztelték meg és az ügyvezetést átvette a Csehországból idekerült Winkelsberg mérnök felesége, a rendkívül tevékeny és jó szónoki képességű szőke asszony. Bár a lelkes asszony nyelvi nehézségekkel küzdött, mert a magyart nem bírta, ami itt leginkább járta, de ezt legyőzte fáradhatatlan munkájával, erős akaratával és szervező képességével, amellyel a WIZO táborát rövid idő alatt erősen megnövelte. Követte a tisztségben Kreisz Henrikné, közösségünk egyik legnagyobb adakozójának a felesége. A jóvágású asszony a közért való munkában lépést tartott élete párjával. Az eredmény nem maradt el, és

az eddigi eredményekre támaszkodva, a WIZO az itteni női társadalom legnagyobb intézményei közé emelkedett.

Ezen körben találkozunk már ismert személyekkel, mint ahogy egyes kitűnő asszonyaink működése nem korlátozódott csakis egy szervezet munkájára. Keszler Ervinné, Friedman Adolfné, Dr. Bráf Sándorné, aki két vitéz katonát nevelt fel az ősi hazának, Reisz Henrikné, Dr. Bodorné, akit mint helyre lányt Engel Olga néven mutattam be, a WIZO vezetőségében is szép munkát végeztek.

A kezdet éveiben Dr. Lőwyné, Lőwy Hanna asszony is a WIZO érdekében fejtett ki erős egyéniségének megfelelő munkát, míg a reneszánsz világszervezetben ősi átkunk, a visszavonás, a szakadás, be nem következett. Erre ő és a finom, disztingvált lelkű és szellemű Dr. Rosenbaum Jenőné, az aranyos Erzsike asszony megalakította a Hazohár női szekcióját, amely a WIZO-val egy szellemi irányt követett és kitűnő eredményeket ért el, ugyancsak a női lelkek átorientálásában és egyben regenerálódásában.

Szemem kissé fátyolos lesz, amint ezen körrel foglalkozom, mert előlép egy drága lény, a WIZO leányszekciójának a vezetője: Edith, a finom lelkű, nagy műveltségű, szegény, jó asszony. Magas homloka alól nagy lelkes szemekkel nézte a világot, melyekből mély, gyöngéd érzések csillogtak. Végtelen megnyerő modorú, barna, csinos asszony, de kissé szögletes álla erős határozottságot árult el.

Soha el nem múló szeretettel és bánattal gondolok az aranyos lélekre, aki oly nagyon idő előtt lépett ki az életből. A Rá való emlékezés vissza-visszavisz a gyönyörű, pazarló ifjúság idejébe, amikor úgy mi, mint a nagy, hullámzó közösségünk egy derűs, mozgalmaktól tarkított és szeretettől övezett életet éltünk, melyben e drága asszony a főszereplők között foglalt helyet. Házunk nyitva volt egy széles baráti körnek, melynek Ő képezte a központját, és irányította a családi, baráti összejöveteleket, az ugyancsak gyakori vendégjárást, amely néha poharazással és tánccal a reggeli órkáig is eltartott. De az eszméről és az ezzel kapcsolatos feladatáról sosem feledkezett meg. Mindig és mindenütt szinte átszellemülten agitált, rábeszélt, új híveket toborzott.

Az idő elmúlt és Ő sincsen már, s én bánatosan gondolok ifjúságom felejthetetlen osztályosára. Bánatos szívvel emlékezem meleg családi

körünkre, és arra a csupa érzés, szellem és lelkes emberek csoportjára, akik körében oly szép és jó volt vele együtt lenni.

A lelkes munka többszáz tagot adott a renenszánsz két női tagozatának, melyek között a WIZO volt számszerűleg az erősebb. A mozgalom néhány kitűnő asszonyáról még meg kell emlékeznem, hogy kedves lényük ne menjen feledésbe.

Juhász Árpád írónak és zsurnalisztának művelt, csinos felesége, Ilonka, a képzett tanítónő és a széles mosolyú Fischer Bella, Manné, a bájos bécsi asszony, aki özvegyen, árván szülőföldjére költözött, és néha onnét hallat magáról. Dr. Müller Izidorné, a nyájas, gondos Dr. Weisz Artúrné, hozzá hasonló két aranyos lánya most az ősi hazában boldogulnak. Az idősebb két lábát veszítette el a deportálás során. Jurovics Mária, Vadászné, Alexander Samuné, Elekné, Fuchs Imréné, Freimanné, Falkensteinné, Révész Alice – mind áldozatos, odaadó munkájukkal élharcosai az új, nagy eszmének, és lankadatlan meggyőző toborzásukkal növelték a WIZO táborát. A sok előadással és összejövetellel a nagy ideának neveltek rendületlen híveket. A tévelygőknek igyekezték felnyitni szemeiket. Lelküket, szívüket adták, csakhogy mielőbb megszülethessen egy jobb, nyugalmasabb és biztonságosabb lét alapja. Ezen körben előkelő helyet foglal el Gottesman Emil barátom, a modern építész erős növésű felesége is. A magas, művelt asszony a német szudéta vidékről származott, ami akcentusán is érződött, azonban teljesen belolvadt körünkbe, és egyik erős és fanatikus híve lett a női mozgalomnak.

Úgy vélem, hogy már befejeztem asszonyaink működési köreit. Bizonyára végeztek még néhány értékes munkát a közösség számára, ami a krónikát gazdagította volna, és esetleg némely kitűnő asszony nem került be a galériába. A virágkoszorúból talán kimaradt néhány szál virág, babér, de az nem az én, hanem a bekövetkezett pusztulás hibája. Nekem megnyugvás, hogy hosszú idő fáradságával megrögzíthettem közösségünk itt felsorolt eseményeit és históriám panteonjában elhelyezhettem a galéria eddigi portréit.

Azonban még mindig nem szakadhatok el asszonyainktól, ezen drága lényektől, még mindig van egy terrenum, hogy közöttük időzhessek. Nem is volna teljes a jó külsejű, ápolt, művelt és életvidám társaság

fotográfiája, ha nem mondanám el fáradozásuk és tevékenységük egyik kedvelt és eredményes módszerét a bálok, összejövetelek, előadások és ötórai teák rendezését, amit fiatal, öreg egyformán kedvelt.

Hát ez ezer gonddal, számtalan aprólékos előkészítéssel, rendezéssel, szervezéssel„ lótással-futással járt. Ennek pedig a központja a vigalmi bizottság és mesterei, a szellemes, művelt és temperamentumos lányok és ifjú asszonyok a körükbe vont népszerű és tehetséges fiatalemberekkel. A nagy gonddal és hozzáértéssel megrendezett összejöveteleknek pedig sikerülni kellett, mert az itt szerzett összegek képezték az egyesületek fő jövedelmi forrását. S sikerült, ez klappolt is mindig.

Az új korszakban a bálok, a tánccal összekötött összejövetelek már mindennapossá váltak. Nem úgy, mint diákkoromban, a háború előtt, amikor egy bál a téli események csúcsát jelentette, amire már egy-két hónapig folytak az előkészületek az ifjú nők birodalmában, aztán még hosszabb ideig pertraktálták a ritka, nagy ünnepi eseményt. Azelőtt az asszonyok időszámítása is úgy alakult, hogy bál előtt, vagy bál után.

Akkor még az első bál avatásszámba ment. A kislány nagylánnyá lépett elő, és megindulhatott az örök női kacérkodás, flört, azaz „harc a létért", a javakorabeli, jól befűzött „gardedámok" felügyelet alatt. No, mert ilyen árgusok nélkül bált, vagy fiatalok összejövetelét nem lehetett elképzelni.

Ha pedig még egy kis korszakot visszarukkolunk, akkor legfeljebb csak egy lagzi, vagy hangos púrim hozta össze a férfiakat, asszonyokat és ifjúságunkat. A szót azonban ezeken az összejöveteleken a férfiak vitték, jó mazsolás ponty, foszlós, fonott bárchesz, sokrétű flúdni és egy kevés bor mellett. Ha pedig a hangulat már emelkedett lett, az öregek rágyújtottak: „Hat e Jid e Wabele, Hat e Jid e Wabele", vagy „Siker is e goj" nótákra és széles jókedvükben ugyancsak összeütötték a tenyerüket. Az ifjúság pedig, és inkább a lányok: „Piros bort ittam az este, ragyogó csillagom, galambom", vagy pedig „Sárika, Sárika kis szentem" – ütemes melódiákra riszálták magukat.

A négy évig tartó világháború azonban új korszakot nyitott nemcsak a politikában és gazdasági téren, hanem társadalmi berendezésben és szokásokban is. A zsidóság nagyjából már az európai társadalmi

formákat élte eddig is, azonban a nők csak ez időben emancipálták magukat látható módon. A sok probléma megszüntette az eddigi nehézkes formákat és szűkre szabott kört, és nőink önállóbban cselekedtek, és mozogtak a társaságban. Bár a garde megszűnt, de a jólneveltség, ízlés és fegyelmezettség megóvta őket a helytelen viselkedéstől. Az ifjú asszonyok, lányok a köz érdekében vigalmakat, összejöveteleket rendeztek egyiket a másik után, de egyben saját szórakozásukra is. Végtére is nemes és szép a köz érdekében fáradni és áldozni, de derűsebb és vonzóbb, ha azt a gyorsan tűnő ifjúság bájával is bevonjuk.

Amint beállott a késő ősz, egyik rendezvény a másikat követte. Az alapot erre az egyletek és szervezetek folytonos pénzhiánya és a propaganda adta meg. Amint a vezetőség elhatározta valami mulatság, vagy összejövetel megrendezését, úgy a leleményesség és szövevények láncolata indult meg. Mily időben, milyen programmal és milyen táncokkal legyen vonzóbb az estély? Megadják-e még az ősi négyes jogait, vagy helyezzék lomtárba és már csak a simmi, tangó, foxtrott és esetleg a keringő jellezze a modern idők modern táncait? Komoly debatta határozta meg az esetleges hölgyválaszt is. Mert ez egy memento volna a beképzelt fiatalembereknek, hogy kötelességüket az ismerős hölgyekkel szemben ne hanyagolják el, mert ez egyszer megbosszulja magát, és szégyenszemre „petrezselymet" árulhatnak. Gondoskodni kellett a tartalmas és nívós előadásokról, mert a kulturált közönség látogatását ez tette vonzóvá. Ekkor vették át a fiatalasszonyokból, lányokból és ifjú férfiakból álló vigalmi bizottságok fontos szerepüket.

A nívós bálok, ahol a nők legalább kisestélyi toalettben és a férfiak szmokingban jelentek meg, még mindig négyessel kezdődtek meg, a táncnak minden furfangos és rendkívül illendő változataival. A rendezést és vezénylést bizony csak egy tánctekintélynek elismert legényember vehette át. Ha pedig nem akadt ilyen biztos fellépésű tekintély, úgy kéznél volt Révész bácsi, az öreg táncmester, aki generációkat nevelt, tanított táncra, illemre és szép mozgásra. A társaságbeli, illetve polgári nőt és férfiút ezen tulajdonságok is minősítették, akárcsak az ízléses, korszerű öltözködés és a pallérozott szellem.

Hát ez az öreg, tömzsi, kurta lábú, kopasz, gömbölyű fejű bácsi esetlen kinézetével híres mestere a tánc művészetének, és a vele járó illemszabályoknak. Valami derűs, bájos képet nyújtott a mester, midőn a lányok magyarázva szoknya-széles nadrágját megfogva pukkedlizett. Telitalpas lábával tipegett-topogott-csoszogott és rossz magyarsággal vezényelt a vak zongorista játékára: „Hölgyek, urak! Jobbra sasszé, balra sasszé... így uutáanam..." Mi pedig követtük, utánoztuk és ment. A szemekben, lelkekben pedig széles nagy jókedv lobogott.

A tanítványok ifjú és lelkes seregét pedig beavatta az öreg mester a kor táncaiba, a komplikált négyes figuráiba, az örök valcer bűvös forgásába, a foxtrottban szelídült simmibe és a hangulatos és simulékony tangó formáiba. A rumba és hasonló vadságokat a kulturált kor kulturált ifjúsága nem viselte volna el. Ezek a vad testmozgások csak a hullámvölgy ifjúságának feleltek meg.

Végtére az öreg táncmesterek is addig topognak-forognak, amíg elsasszéznak örökre. Most is így történt. Az öreg Mester elment, de méltó utódja és folytatása akadt. Fia, Jenő, nyírott bajuszú, jó megjelenésű férfiú vette át az örökét, aki mint a párisi szakiskola neveltje, elismert táncpedagógusa volt egy széles, nagy körnek. Nem is indult meg nélküle bál, mulatság, ahol ne tanította volna be a táncprodukciókat. Ebben elválhatatlan partnere és segítőtársa, Kop Alice, a felesége. Nem tartozott a szép asszonyok táborába a középtermetű, okos, művelt asszony, azonban minden mozdulata kecses és ritmikus volt. A WIZO és reneszánsz mozgalomban ugyancsak kivette a részét.

A bálok, mulatságok és előadások sikerét és nívóját a kulturált és tehetséges legényember gárda ugyancsak biztosította. A világháború vitéz katonáiból kiteltek a jó táncosok, előadók, zenészek és végül a jó férjek. Idővel pedig a társadalom és közösség vezető posztjaira kerültek közülük sokan.

Egyelőre ezen könnyebb műfajnál tevékenykedett a nyúlánk, mindig komoly Friedländer Elemér, az öblös és ugyancsak kedélyes Grün Jóska banktisztviselő, az atléta testvérpár, Kőszeghi Ernő és Jenő, Wildman Ernő, a szép szál legény, az örökké humorizáló, szellemes, de vékonydongájú Steinfest Laci, a jóvágású Kun Bandi, sok leányszív megmozgatója, Reichard Bandi, az amatőr tenorista, az alacsonyra

szabott, de jó futballista, jó táncos és éles eszű Dr. Kannengiesser Béni, a tehetséges előadó, a szatíra mestere és a zömök Dr. Berger Dezső. Nagy keletje volt a magas, jó svádájú Spielberger Leónak, a szellemes konferansziénak. Vetekedett vele a köpcös Schlesinger Vili, aki szavalt, konferált, imitált és behízelgő modorával a társaság egyik kedvencének számított. Sógorom lett a derék, jó fiú. Hosszú udvarlás után elvette asszonyom aranyos húgát, Jolánt, aki pápaszemmel nézte a világot, de ez nem zavarta kitűnő zongorajátékában. Jól esik tudnom, hogy mostanában kényelemben él Bécsben. Úgy látszik azonban, hogy levéliszonyban szenved. De ez már a világ sora, hogy a gazdag rokon nem ér rá ilyen csekélységre.

A nagyszerű fiúk sora még nem zárult le, a közösség kitermelt még jó egynéhányat, akiknek a galériában a helye. Rendületlenül fajtánkhoz és társaságunkhoz húzott a félvér Knöpfler Ernő. Nem számított férfi-ideálnak, de vonzó és képzett egyéniség. Ezen csoportba tartozott Dr. Neményi Géza, a makkabista atléta. Túlélte a vészt és jelenleg a főváros egyik jónevű sebésze. Itt a helye a jól megtermett, bohém Vajda Lacinak, aki foglalkozására nézve teniszbajnok és apja pénzének fogyasztója; az elmaradhatatlan szervezőnek és rendezőnek, Lichtman Gabinak, ... Berger Misinek, a színdarabok hősszerelmesének és partnerének, Reich Zoltánnak, a jóképű bonvivánnak is.

Időszakonként láthattuk csak Dr. Molnár Bélát, a nagy képzettségű orvost, könyvbúvárt és írót. Az év felét Karlsbadban töltötte, mint fürdőorvos. Megírta a košicei orvosok történetét, melyből alkalmam nyílt egynéhány adatot meríteni. Az idősebbek sorát lezárta a jó alakú, jól megnőtt, többszörös országos teniszbajnok, Dr. Gottesman Lajos. A mutatós barna legény (nemcsak az asszonyi szíveket mozgatta meg, hanem) mint kitűnő, képzett szónok a reneszánsznak is egyik fő mozgató ereje városunkon túl, mondhatni, fél Szlovenszkón. Bizonyára elmereng néhanapján az ősi hazában ezen szép mozgalmas időkön, amelyért annyit küzdött és nosztalgiával gondol ránk, a régi barátokra és környezetre.

Aztán a fiatalabbak is felzárkóztak az előbbiekhez. Feltűnik a disztingvált modorú és jó fellépésű Janovitz Pál, Laci öccsével, ki a mai társaságnak is kedvelt személye, mint egy gyógyszertár vezetője. Nem

hiányozhat a társaságból a fekete képű, örökké vidám Orol Pityu, Hercz Pista, az ugyancsak szellemes konferanszié és egyéb művészetek kandidátusa, és Dr. Molnár bácsi fiai, a kedélyes bankfiú, Géza és a híres versenytáncos Károly, aki mellesleg jó orvos lett.

Egy fejjel kimagaslott a sorból a magas, karcsú, vidéki gazdafiú, Fredzár Artúr. Rendszeresen látogatott el hozzánk és gyarapította a forgó párok számát. Megvan még ő is közöttünk, és bár akkori társnői már nagymamák, ő még mindig szálegyenes legényember.

Az emlékezések forrása ezúttal is kimerült, és így a galéria ezen szakaszát le kell zárnom. De a felsorolt legénygárda is éppen eléggé igazolja a közösség ifjainak minőségét és tehetségét, ezzel pedig, hogy az előadásoknak, összejöveteleknek és vigalmaknak jól kellett sikerülni. A táncok alkalmával a „petrezselyem-árulás" réme nem fenyegette a gyöngébb nemet, amitől mindennél jobban irtóztak.

Ha néha összejövünk néhányan, ezen kor figuráinak kevés számú megmaradottjai, úgy mint valami szép álomképeket vonultatjuk el a színvonalas előadások, teadélutánok és majálisok emlékeit. Az egész életet bearanyozza a „holland"-est, a hullámzó, fehér bóbitás, aranyos szépségekkel, amikor Huberman Broniszláv, világhírű lengyel-zsidó hegedűművész muzsikájával is elbűvölte a résztvevőket. Stílszerű biedermayer jelmezekben, hangulatos életképekkel zajlott le a Strauss keringő-király emlékest. A legédesebb és legszebb szakácsnők, szobalányok, csavargók és mosónők pedig a „rongyos-bálon" mutatkoztak be.

Az előadó tehetségek nyújtották a kultúrélményeket. Jó néhányszor Dr. Neuman Oszkár aszkéta kinézésű, német nyelvű nagy írónk is lerándult Prágából, de csak a reneszánsz szervezetek estéin élvezhettük nagy kultúrájú és nemes veretű ékesszólását.

Kornhauser Anni, Dr. Kornhauser orvos felesége, operarészleteket adott elő erőteljes, széles skálájú hangján, mely kinőtt az amatőrségből. A kitűnő asszony mostanában elismert énekpedagógus Szlovenszkó fővárosában.

Szepesi Marcsa, ugyancsak egy orvosnak, Dr. Szepesi Dezsőnek a felesége, a temperamentumos, csinos, barna menyecske derűt, életkedvet sugárzó, lüktető magyar nótákkal pezsdítette fel a hallgatóságot.

Közöttünk él most is, de összetörve, alvajáróan, mint egy élő Niobe rója a mellékutcákat.

A kitűnő előadók sorába tartozott Darvas Gyuláné, a docens, kulturált asszonyka, aki klasszikus dalokat adott elő mesteri módon. Szívünkbe markolt, ha kitapsolva soron kívül Kadis, Trumpeldor, vagy ehhez hasonló dallamok csendültek fel tiszta szoprán hangján. A másik elragadó kis művésznőnk, a csinos, temperamentumos Singer Judit is nagy sikereket aratott, „Ziegeléjével" pedig sokszor csalt ki könnyes mosolyt arcunkra. A kreol szépség, Korach Rózsi kellemes, alt hangjával ugyancsak hozzájárult az estélyek sikeréhez.

A zongorakíséretet több alkalommal a nagy képzettségű, behízelgő modorú dr. Kozmáné, László Anni adta elő nagy hozzáértéssel és művészettel. Reichman Elemér, a jóvágású fiú pedig kitűnő hegedűjátékával sok élvezetet nyújtott.

Az est zenéjét legtöbbször Bundzik cigány szolgáltatta, művészi módon, átérzéssel. Széles jókedvében van csárdásokkal pezsdítette fel a szilajkodó táncoló párokat. De sokszor húzta a fülembe, fehér fogait villogtatva a dallamos hallgatókat, vagy a vérforraló csárdásokat, már amint azt a borús, vagy derűs hangulatom kívánta.

Kapós volt a jó cigány, de néha nem jött ki a sora mulatságainkra, és akkor a tehetséges Radó fiúk jóképű főiskolásokból álló dzsessz-zenéje szolgáltatta a talp alá valót. A két fiú még jó időben Dél-Amerikába került, és ha mással nem, de zenéjükkel bizonyosan boldogultak. Gond, aggodalom akkor még nem ült a szemekben, nem ráncolta össze a homlokokat, mert a sötét kornak még árnyéka sem mutatkozott. Az emberek nyugodtan dolgoztak, végezték napi munkájukat, és utána örültek, nevettek és szívesen keresték a társaságot. Megnyíltak a szívek meg a zsebek, és ezzel a nők által vezetett szociális és egyéb szervezetek előteremtették a működésükhez szükséges anyagi alapot.

Ha már a vigalmaknál, kultúrelőadásoknál tartok, úgy ide kívánkozik a Habima jiddis színtársulat szereplése is, mely a harmincas évek táján Lengyelből érkeztek hozzánk nyaranként. Akkor szűnt meg elfogultságom a több nyelvből összetákolt jiddis nyelv iránt. Hajlékonynak és kifejezőnek tudtam eddig is az öt nyelvből összecsapott idiomát, dallamosságát azonban akkor ismertem meg, amikor a nagyon tehetsé-

ges Strammer bonviván, – aki igazán stramm férfiak számított – és a három szép Rabinovics nővér, a kitűnő művésznők, megszólaltatták színdarabjaik figuráit. A városi színházban tartották meg az előadásokat, melyet csak a nyári szünetben kaphattak meg, de a holtszezon dacára telt házakat vonzott a kitűnő művészegyüttes.

Emlékezetemben fölgyúl a Dybuk és az Aranyszív darabok előadása, melyek a lélekből fakadó tragikumukkal, a színészek ragyogó alakításával megdöbbentették és mélységesen felszántották a lelkeket. Akkor csendült fel itt először a társulat később híressé vált meleg hangú, kitűnő primadonnájának, Sevilla Pástornak előadásában: „Oj Belz, mein Städtele Belz!" és a szívbemarkoló „Die Jiddische Mame" énekek melódiája, melyek népünk bánattal átszőtt lelkét és mélységes érzését tükrözik vissza.

Azóta a dalok itt maradtak és sokszor énekeltük, hogy összejöttünk és sírva vigadtunk. Akkor valami kimondhatatlan nosztalgia szállt meg bennünket az igazi, jóságos, az örökké vágyott Jiddische Mame iránt, ahol a nagy világon egyedül pihenhetnek meg békén, nyugodtan hajszolt, folyton-folyvást hajszolt szegény gyermekei.

Nehezen szakadok el a női társaságtól és az őket környező kedves, vonzó légkörtől. Még volna ezen derűt sugárzó körről sok mondani való, de nem akarom a túlzott Frauen-diensttel históriámat terjengőssé tenni. Rátérek hát a férfiak által igazgatott korszerű és fontos szervezetekre.

A háború után a hadak útját járt kiábrándult ifjúság öntudatra ébredése a belső erjedés legfőbb rugója, mely a lelki és szellemi regenerálódásban és ezzel a reneszánszban domborodott ki és talált kivezető utat a tévelygésből. Ezen eszme szántott a legmélyebben és legszélesebben a társadalom minden rétegében. Különösen az ifjúság nem akart már a régi utakon járni. Azt még nem kötötte semmi mélyebb érzés a gálut idegen köreihez. A fölébredt önérzet sem engedte, hogy mindig és mindenütt passzív másodszereplők legyünk és bűnbakjai az egyes lelkiismeretlen és gonosz kormányzatoknak. Hiába fogtak össze az agyaglábon álló és távolodó asszimiláció, megkövesedett tradíciók hívei a lapok hasábjain, családi körben – utóbbiak még a templomban is – az új expanzív áramlat ellen. A lélek és szellem

megújhodásának tábora csak nőtt és gyarapodott. Egyesek egy lábbal már tul a Rubikonon állottak de a szuggesztiv eszme a nemes lelkeket visszahozta közénk.

Megtörtént, hogy a szülők kitértek, de a fiaik barátaiktól „inficiálva" a szülői presszidó dacára az ősi talajon maradtak. Az itteni köztemetőben egy mutatós kereszt alatt fekszik a maga idejében egy nagy üzem előkelő igazgatója. A reneszánsz eszmétől megihletett önérzetes, nemes érzésű fia pedig még ma is hűséges gyermeke az ősi közösségnek. Prágában él és örömömre szolgál, ha néha hírt hallok boldogulásáról.

A lelkek reneszánsza heroikus munkát követelt, de egyben hatalmas eredményeket is hozott. A nagy hullámokat verő mozgalomnak városunkban kitűnő képzettségű férfiak csoportja állott az élén, kiknek majdnem mindegyike egy egyéniség. Folyt az agitáció, a propaganda, a felvilágosítás szóval és tollal szüntelenül, és a sékel fizetők tábora rövid idő alatt erősen megnőtt. Persze az ősi átok, a megosztódás, a belső harc ezúttal sem szűnt meg. Talán már nem is számított volna zsidó mozgalomnak, ha nem képződött volna egy féltucat boldogító irányzat néhány tucat vezető férfival az élen. Szerencsére már sokan felismerték, hogy nem az egyéni érvényesülés és a párt a fő cél, hanem a gyönyörű nagy idea megvalósulása. Ha másutt tombolt a testvérharc, nálunk sokszor a régi bevált stratégia érvényesülhetett: „trent marscheren, gemeinsam kampfen un siegen".

Nálunk, Košicén, az elsőség a vezérlő férfiak között Dr. Lőwy Józsefet illeti meg. Ez a középtermetű, kecskeszakállú, nyírott bajuszú férfi egész megjelenésével tudós, professzoros képet kölcsönzött, s tényleg a kidomborodó homlok mögött egy polihisztor képzettsége lakozott. Nem dicsekedett nagy szónoki képességgel, nem tudta magával ragadni a hallgatóságot, amint hanyag öltözékében olykor akadozva előadott, de a figyelmet mindig erősen lekötötte, mert minden mondanivalója mély tudást árult el, és mély, meggyőző érveket sorakoztatott fel. Az eszmétől lángoló cikkei irodalmi értékűek, mint ahogy kevés szabad idejében foglalkozott is irodalmi alkotásokkal. Néhány igen értékes műfordítás – úgy hiszem, Lenautól – jelent meg tőle. Széles és mély világi ismeretek mellett nem mindennapi talmud- és judaikabeli tudással is rendelkezett. Az ortodoxiához tartozott, mert igazi, mély,

vallásos érzés töltötte el. Szombaton receptet sohasem írt, hanem maga ment páciensével a patikába. Egyházában sem volt népszerű, mert éppen ezen rendkívüli tulajdonságok vittek el sokat soraikból a nem szívlelt új táborba. A kemény, sziklaszilárd jellem, a nagy értékű férfiú a vagonkoporsóban, feleségével, a nagyasszonnyal együtt méreggel vetett véget életének. Annak idején én is kértem tőle ezen „ultima ratiot". Tőlem megtagadta ezt a jóbarát, az érző ember és orvos. Pedig sokszor csak ebben találtam volna végső menekvést.

Meghatott, mély tisztelettel emlékezem meg nagy időnk eme nagy fiáról.

Szorosan mellette állt fegyvertársa, Gottesman Lajos, a jó szellemi fegyverzetű atléta, akiről már szó esett a hangadó fiatalemberek sorában. Az előbbi hiányait ő pótolta jó megjelenésével és hatásos szónoki képességével. (A mozgalomnak szóval, tollal és szervezéssel fáradhatatlan harcosa.) Vágya beteljesedett, most az ősök földjén él, és hallom, ugyancsak boldogul. Kifürkészhetetlenek a Sors végzései. Budáról indult el a cionisták által megszervezett transzporttal és csodálatosképpen nem Bergen-Belsenbe, hanem Svájcba került a bestiális időkben.

Nem olyan kaliberű, de dinamikus, sziporkázó szónok és cikkíró, a losonci Dr. Seitz Viktor. Hozzánk kell számítani ezen érdekes, középtermetű, erősen kopaszodó, ötvenes agglegényt, mert a mozgalom érdekében sokat járt nálunk, a központban, de alighanem egy asszony is volt a dologban. Előadása telve ötletekkel, fordulatokkal és szikrázó élccel, mely ugyancsak élénk hangulatba hozta a hallgatóságot.

Egy ízben, tisebov táján beszélt a mi körzetünk egyik városkájának publikumához. Észrevette, hogy a hallgatóság jó része konzervatív „langyosokból" áll. Hirtelen fordulattal a közelgő ab hó 9. napjára terelte a szót, és ehhez egy állítólagos történelmi anekdotát tálalt fel:

„Napóleon 1812 tisebeov napján, valahol Oroszország Predborz városkájában tanyázott. Kísérete figyelmeztette, hogy a zsidók este valami gyászszertartást tartanak zsinagógájukban. Napóleon bizony nem igen szimpatizált a zsidósággal, de minden érdekelte, megjelent kíséretével a mély gyászban földön ülő és jajongó gyülekezetben. Kérdésére elmagyarázták, hogy a zsidók templomuk és egyben államuk

pusztulását gyászolják. Egyben fohászkodnak, hogy templomuk felépüljön és az ősi Cion ismét feltámadjon.

Nézte egy darabig a császár, komoran nézte, majd hirtelen megfordult és elindult. Elmenőben azonban hangos szóra fakadt: – Földön csúszva (erősebben, de szabatosabban fejezte ki magát) nem lehet egy államot megszerezni és felépíteni.

Így tartotta a fáma, és így adta elő Dr. Seitz Viktor, az ő szikrázó, magyaros stílusában. A frenetikus hatás megérte, hogy esetleg hiányos történelmi adatszerűségre támaszkodott, megérte, mert a „langyosokat" is ugyancsak fölébresztette.

Ilyenek voltak a reneszánsz egyik dinamikusabb tagozatának, a Hazohárnak vezetői.

A másik tábornak a Hasomér, Algemeine és a Mizrách szervezeteinek ugyancsak kitűnően képzett egyéniségek álltak rendelkezésére. Ezek egyike Schwalb Mojse, a középtermetű, nagy szemüvegű intellektuel. Zamatos jiddis nyelvű, kitűnő elokvenciájú beszédeivel nagy sikereket aratott. Még idejében, a harmincas évek közepén, az eszmétől hajtva költözött az apák földjére. Ott boldogult és egy megérdemelt, szép pályát futott be.

Winkelsberg Hugó mérnök, Csehországból került hozzánk. Művelt, magas növésű egyén, nem bírt nagy szónoki képességgel, amit még rontott szögletes gesztusa, de mint szervező kitűnő és fáradhatatlan. A küzdelmekben fegyvertársa, mérnök kollégája, Goldberger Izidor. Messze ált a férfiideáltól az alacsonyra szabott férfiú, de fanatikus híve az eszmének, mely gyenge erejét megacélozta munkájában. A kommunális választások eredményéhez nagyban hozzájárult népszerűsége és a város parlamentjében rendszerint ő képviselte a zsidó kisebbséget. Akkor létezett ilyen is. Az államrezon és a kormányok nem tiltották meg, és nem tagadták meg a zsidóság nemzeti érzésének megnyilatkozását, sőt, támogatták ezt.

Ezen férfiakhoz sorolhatjuk a Mizrach, az erősen vallásos irányzat képviselőjét, az eszes, mozgékony, jó képességű Neugröschl Izodort, egy szerteágazó fakereskedő család tagját. A mozgalom érdekében sokat utazott, fáradt és nagy szervező munkát végzett a beszédes vöröses-szőke férfi.

Szerényebb munkakört töltött be a világi és talmudi tudományokban kitűnően képzett dr. Bráf Sándor. Mindenesetre a reneszánsz vezérkarához tartozott a semita jellegű, gyér bajuszú és rekedt hangú értékes férfi, aki ugyancsak nagyban hozzájárult az eszme terjesztéséhez. Ő is egész családjával együtt a Budáról elindult Bergen-Belsen transzporttal menekült meg, mely a véletlenek folytán Svájcban kötött ki. Most pedig – amint tudom –, két fia vitéz katonája az álmodott hadseregnek, és ő komoly orvosi tudományával hozzájárult, hogy a gyülekező, erősödő nép egészségét megóvja. Ezen kívül ez a nagy tudású és széles látókörű polihisztor új életének színhelyén, Natanján, egy nagyszerű munkát fejezett be, mely a jelen zenei és irodalmi munkában egyedülálló: összegyűjtötte és a modern idők kívánalmaihoz mérten feldolgozta a közép-európai zsidó folklórt, a „nigunokat" (népdalokat). A nagy mű értéke felbecsülhetetlen, hiszen bizonyos, hogy a jövő komponistái meríteni fognak belőle.

A mozgalomnak valamennyi tagozata ifjúsági alosztályokat is létesített, ahol a közösség ifjúságának színe-java gyülekezett. Csak borús lélekkel gondolok a gyönyörű, csupa lelkesedéstől lobogó fiúkra és lányokra, a nagy idea elszánt hordozóira. Ezen tulajdonságokkal rendelkező, kitűnő fiatalember vezette a Trumpeldor csoportot.

Eichenstein Hersl egy szerényen, „in der Gas" meghúzódó rabbi nem mutatós, kistermetű fia. De az eszme megszállottja e fiatalember, kit sziklaszilárd hit, akarat és elszántság vezetett, melyet kitörölhetetlen erővel vésett a fiatal, fogékony lelkekbe. A legnépesebb tábor körülötte csoportosult, és az ő tanítványai nyomán sok családi viszály keletkezett, amikor a fiatalok nem akartak az öregek útján haladni tovább. A derék Makkabeus ivadék a tragikus időkben, mint munkaszolgálatos került a harctérre, ahol sikerült átszöknie a szovjet oldalra. Ott keserű indulatoktól fűtve, belépett az alakuló csehszlovák hadsereg híres első brigádjába, melynek többségét hasonló érzelmű zsidó fiúk képezték. A Dukla-szoros vad harcaiban esett el a többi sokszáz zsidó hőssel együtt, midőn utat törtek maguknak az aláaknázott úttalan utakon az országba, régi otthonukba. Talán megérhette azt az örömöt, hogy amidőn véres, vad tusában űzték-verték a gyűlöletes, gyilkos hordákat, a Dukla ormán – az utolsó Smá Jiszroel mellett – fölvillant a távolban szülőföld-

jének, Košicének hívogató képe. Szegény, hős fiú, megilletődéssel és tisztelettel idézem fel drága emlékét.

Ebben a körben működött Geréb Gyuri, a magas, nyurga, fiatal mérnök, aki rajongója volt az eszmének. Kivándorolt a kicsiny, de szabad országba, melynek mint mérnök, bizonyára hasznos szolgálatokat végzett.

A másik jelentős csoport, a Hasomer Hacair vezetése és szellemi irányítása Goldstein Zakariás vállán nyugodott. Jóvágású, élénk észjárású, képzett egyéniség, aki elismerésre méltóan felelt meg felelősségteljes feladatának. Mint jó szervező és talpraesett szónok, a tragédia után az összes szervezet kerületi titkárságával lett megbízva, melyet lelkesen és nagy körültekintéssel látott el, amíg a kivándorlási láz őt is el nem vitte az ősök földjére.

Néhanapján az egyes csoportok felvonultatták nemzetközi tekintélyeiket, a reneszánsz világszervezeteinek vezérlő férfiúit. Így városunkban fogadhattuk, láthattuk és hallhattuk a nagy Zsabotinsky Zeévet, az első zsidó fegyveres erő, a légió szervezőjét, a nagy irót, zsurnalisztát és ragyogó szuggesztiv erejű szónokát. Középtermetű, kemény állú, erős szemöldökű disztingvált egyéniség. Mély intellignciát kifejező arca igazolta a nagy irót és ragyogó tollú zsurnalisztát. Démonikus szelleme különösen szónoklatainál tört elő, midőn ragyogó dialektikájával és egyéniségéből kisugárzó magnetikus erejével hatalmas táborának rajongóit, de ellenfeleit is, szokszor pedig keresztény hallgatóit is egy aránt szuggesztiv befolyása alá vonta.

A történelmi alak, a nagy államalkotó soha el nem múló emlékeket hagyott maga után.

Az egyensúly helyreállításáért aztán a másik tábor rövid időre rá felléptette Hugo Hermant, a kitűnő prágai hírlapírót, akinél az ékesszólás aranyos humorral párosult. Változatosságból ismételten szerepeltették a választékos és kitűnő dialektikájú Dr. Neuman Oszkárt, aki mindenkor nagy hallgatóságot vonzott és meggyőző hatást gyakorolt.

Hangos volt a közösség és a reneszánsz folytonos hullámzásban tartotta. Agitáció, összejövetelek, szócsaták, újságcikkek gyúrták és formálták a lelkeket. Mennyivel több értékes élet menekült volna meg, ha az asszimilánsok, a szűklátókörűek, garasos szűkkeblűek és megrög-

zött csodavárók is megnyitották volna szívüket és zsebüket a nagy és örök idea előtt!

Amíg így zajlott és hullámzott a közösség, addig a Bnai Brith világszervezet helyi csoportja csöndben, minden feltűnés nélkül végezte nagyvonalú segélyző munkáját. Segített, támogatott és ott, ahol éppen szükséges volt, ahol erősíteni kellett a pozíciónkat, ott volt található. Ezt végezte nemcsak helyben, hanem majd fél Szlovenszkón és egész Kárpátalján. Hatalmas terület tartozott hatáskörébe, és ez bizony nem kis terheket rótt a szervezet tagjaira, amit azonban zsidó szívvel vállaltak. Ritkán nyújtott individuális segítséget, mert a zsidó intézmények támogatását tekintette fő céljának és kötelességének. Az árvaházak, szociális egyesületek, a mukacsevi és uzshorodi zsidó gimnáziumok állandó segélyben részesültek. Cassovia, mert így nevezték Košice ősi neve után ezen intézményt, csak egyik fiókcsoportját képezte a Prágában székelő központi szervezetnek. De ez is csak az egész világot átfogó szervezet csehszlovák tagozatát jelentette.

Az összejövetelek mindenkor élményt jelentettek és felejthetetlen emléket hagytak hátra. Minden második hét szerda estjén sötét ruhában és ünnepélyes lélekkel gyűltek össze Košice és az ország keleti részének kiválasztott fériúi. Ezek valóban legalábbb egy fejjel tűntek ki a tömegből. Aki a társaságban feltűnt, jó időn keresztül figyelemmel kísérték: megméretett, milyen lelki és szellemi értékekkel bír; van-e érzéke a közösség érdekei iránt, és tud-e könnyen és jó szívvel anyagi áldozatot hozni? Megméretett jelleme, zsidó érzése és még családi élete is. Ha megütötte a mértéket, akkor meghívták a társaságba, két tag ajánlásával kérhette felvételét és a felvétel kitüntető megtiszteltetésnek számított. Így találkozott a Mészáros utca egy emeletes, erre a célra épített kis házában – ahol a belső bejáratnál aranyló „Jevorechecho" fogadta – a jó modorú, kulturált szellemű és lelkű jó emberek csoportja.

Különböző pártállású, világnézetű és nemzetiségű férfiak, akik a közéletben szenvedélyes harcban állottak egymással, itt békességben és megértéssel érintkeztek és közeledtek egymáshoz. Természetesen ilyen légkörben nagyobb viták nélkül egy gondolat, egy akarat sugalmazta az ügyek menetét.

A gyülekezést ünnepélyes szertartás követte, majd a fehér asztalhoz vonultak, ahol a szívek és kedélyek megnyíltak baráti és fesztelen társalgás mellett, és a köz ügyei is meg lettek vitatva. Sok derűs hangulat vonult át a lelkeken, azonban tarkította azt bizony ború is, amikor sok kifogásolható közállapot és a segítségnyújtás elbírálása került szőnyegre. Mert a csillogó Masaryk-kor sem volt fenékig tejfel. A nyugalmas kor dacára az élet erősen zajlott, és nálunk mindig csak relatív nyugalomról lehet szó.

A harmincas évek gazdasági dekonjunktúrája ugyancsak megrázkódtatta a gazdasági életet, mely érthetően leginkább a mieinkre nehezedett súlyosan, és bizony nekem is és sok jó barátnak okozott erős gondokat. A gondokat pedig még súlyosbította az adóprés. Annak a liberális impériumnak nem lehet szemére vetni az antiszemitizmust, azonban az adóprés valahogy mindig minket talált, minket szorított és bizony sokat fojtogatott a közösség tagjaiból. A végrehajtók kora virágzott, amikor adótartozásért az asszonyok fülbevalója sem függött biztosan a helyén. Ezt hozta a mi mitugrálse külpolitikánk is, amikor nagyhatalmasdit akartunk játszani.

Egy anekdota világít rá a legjobban ezen kor adó gondjára és állapotára:

Egy mukacsevói atyánkfiára kivetettek egy jókora adót. Az ipse nem békétlenkedett, nem fellebbezett, hanem szépen megfizette. No, de a következő évben dupla összeget rótt ki rá az adóhivatal. Megfizette ezt békétlenkedés nélkül a derék honpolgár. Erre ismét megkétszerezték a kis szatócs adóját. Megfizette zokszó nélkül ezt a hatalmas összeget is. – No, derék –, mondja az adósróf és vérszemet kapva megtriplázza az eddigi mértéktelen nagy összeget is.

Fizetésre kerül a sor, és egyszer csak látja az adók nem igen nyájas képviselője, hogy a hitsorsos egy taligán lévő valami kis masinával igyekszik a hivatalba.

– No, Slojme úr, elhozta az adót? – fordult hozzá a nagyhatalmú úr.

– Referens úr, Lebn, kérem, ne zaklassanak engem lehetetlen kivetésekkel, amit a fél hitközség sem tudna kifizetni. Azonban elhoztam a gépecskét és nyomják egyedül azt a szörnyű összeget. Nekem nincs annyi időm – szólt erre a jámbor honpolgár.

Talán nem jó helyre soroztam ezen intermezzót, talán egy külön fejezetben kellett volna ezzel foglalkoznom. Én azonban kizárólag fajtám krónikása vagyok, és a fény mellett nem tudok kitérni árnyoldalak alól sem, melyek sose maradnak el. Viszont ilyen és hasonló problémák éppen ezen társaság összejövetelein vetődtek fel, ahol a társadalom vezető férfiúi jöttek össze, amikor még ilyen irányban is kellett segítséget nyújtani, hol közbenjárással és összeköttetésekkel, hol pedig még anyagiakkal is.

A társaság anyagi megterhelése pedig mindinkább növekedett. Súlyos terheket kellett viselni, midőn megindult a bősz idők kezdete, midőn 1933-ban bekövetkezett minden idők legszörnyűbb és leggonoszabb államformája, a Hitler-korszak. Megindult a német zsidók menekülése Prágán keresztül és Cassovia küldte rendszeresen az országos központ kivetésére a tekintélyes összegeket.

Ezen kör figuráit és szereplőit már felvázoltam az induláskor, hisz lelki szemeimmel mindig azokat keresem és idézem, akik a legközelebb állnak hozzám. Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, így csak a vezetőket mutatom be még egy röpke időre.

Az első „érdemes elnök" – így szólították a társaság vezetőjét, a szikár, népszerű Dr. Molnár Jenő orvost, jóságos öregurat. Őt követte kortársa és lelki, szellemi pendantja, királyhelmeci Dr. Weinberger József, ugyancsak szikár, sasorrú és gavalléros gesztusú, nyugalmazott járási orvos. Dr. Garai Sándor ügyvéd lépett aztán ezek helyébe. Derék, jól megtermett férfiú, arányos lelki és szellemi kvalitásokkal. A megtisztelő megbízatás egész lényét áthatotta, és egész hévvel és odaadással vitte az ügyeket.

Az utolsó, a zömök, igen jól öltözködő, sima modorú kohanita ivadék, Dr. Zahler Aladár, ugyancsak jogászember. A város társadalmi és gazdasági életében jelentős szerepet játszott. A kitűnő férfiak sorát ő zárta le, mert a bécsi döntés után, amint Košicéből ismét Kassa lett, a kormányzat legelső teendői közé tartozott a nemes és derék emberek gyülekezetét feloszlatni.

Búcsúzom a nemes szellemű, hűséges és önfeláldozó férfiak csoportjától, kiknek emléke időről-időre felkeres. Végszóra jött egy szomorú hír Budapestről. Leiner Árpád, az illusztris társaság kevés megmara-

dottjának egyike, hosszú szenvedés után itthagyta a siralom völgyét. Végzett vele a mai kor legszörnyűbb és legöldöklőbb kórja, a rákbetegség. Egy optimistával és egy örökké derűs kedélyű jó emberrel szegényebbek lettünk.

Borús gondolataimat eloszlatom, mert felkeresem az életkedvtől és erőtől duzzadó ifjúságunk újabb csoportját, sportolóinkat. A modern időkkel ifjúságunk a sportban is előrelendült és lépést tartott a korszellemmel, és minden más náció sportifjúságával. A kultúra és gazdasági téren már egyenrangú társa minden népcsoportnak. Ezúttal is, midőn a múlt század vége felé a sport erős kultiválása megindult, művelt ifjúságunk ugyancsak egész lendülettel feküdt bele. Ennek rövid néhány év alatt meg is lett a látható eredménye. A torna, a futball, atlétika és turistáskodás az élet derűs oldalát mutatta be, és erőt, izmokat hozott a fiatalabb nemzedéknek, egyben önbizalmat is a lelkeknek.

A félénk, nebich bócher alakok mind kevesebben lettek, legfeljebb még a jesivák termelték ki ezen ritkuló példányokat.

Az új század eleje már egy jelentékeny gárda aktív sportolót és a sportért lelkesedő embercsoportot mutatott fel. Szabad időmben magam is időm legnagyobb részét a sportpályán töltöttem. Futballoztam, füleslabdáztam, – mely férfias sportot már nem kultiválják – és atletizáltam. Talán a kelleténél többet is tartózkodtam a játékpályán, a hangos, derűs és színes környezetben, mert szegény jó Bottenstein nagyapám, akinél Eperjesen diákéveimet töltöttem Vili öcsémmel együtt, jó néhányszor erőszakolt haza tanulni. Korholt is eleget, és váltig mondogatta: „Én fogom a könyveidet utánad vinni, ha leérettségizel, Te fiú!"

De leérettségiztem, és erős, kemény legény lettem. Úgy látszik, hogy ez az erőforrásom, hogy én még e szép világon szemlélődhetem. Vili öcsémet azonban meg sem közelíthettem, ezt a proporcionált, nyúlánk és csupa izom fiút, aki az akkori Nagy-Magyarország egyik legnagyobb atlétája lett, de mint diszkoszvető vezetett egész Közép-Európában. Kassán a KAC sportklub versenyein sokszor szerepelt, és közületünk nagy örömére vitte az első díjakat.

A kortársak közül már említettem a cigányprímásnak is beillő

Korach Sándort, a kitűnő spintert és futballistát. Históriám ezen fejezeténél felkerestem az erődítménynek beillő Böszörményi portán, a város perifériáján, hogy segítségével élénkebben vonuljon el szép múltunk aranyos ifjúsága. Kertjében találtam, ásóval-kapával a kezében, és amíg szenvedélyesen elmerült mulatságában, elvonultattuk magunk előtt az erőtől duzzadó fiúkat, lányokat. Ebben az ő helyes, barna, behízelgő modorú élete párja, Böszörményi Mária is segítséget nyújtott. Vegyes házasságban, de harmonikus boldogságban él ez a két derék ember. Harmonikus egyetértést biztosít a csupa szív asszony, amikor minden nagyob ünnepünket férjével együtt ünnepli, Kol-Nidré estéjén pedig templomunk női karzaťán szoktuk látni, és szigorú böjttel tartja az engesztelés napját.

A tornász és futball reprezentánsai közé tartozott a szikár és általánosan kedvelt Dr. Ladányi Jenő, a kesernyés beszédmodorú Dr. Gádor Alfréd lehajtott fejjel járt, mintha örökké keresne valamit, és az alacsonyra sikerült Dr. Kannengiesser Béni, aki gyorsan és fürgén mozgott, akár egy gyík. Nem voltak még akkor ügyvédek a derék fiúk, csak éppen készültek pályájukra. A kimért és megfontolt beszédű Dr. Kronovith Dezső, a gyors usszók mestere is csak medikus volt még. A zömök Dr. Kornhauser Dezső, a későbbi komoly orvos a súlydobásban ért el szép eredményeket, az öles, szatirikus Korach Miklós mint úszó és vízipólós, és a széles vállú, domború mellű Neuwirth Imre mint kitűnő birkózó értek el nagy sikereket és szép díjakat.

A háború megakasztotta a sport fejlődését, de annak befejeztével a fiatalabb korosztály ismét folytatta, sőt, egynéhány még az öregebbekből is szerepelt, és megmutatta nem mindennapos képességeit. Vili öcsém többször képviselte külföldön Csehszlovákiát és babért, elismerést szerzett az ifjú ország sportjának.

Az idő az acél mellett az acélos izmokat is kikezdi. A régiek kidőltek, fiatalok léptek a helyükbe, még számosabban, mert a sportkultúra már tömegeket mozgatott meg.

Az új idő, az új szellem a sportban is kiütközött. A reneszánsz erre is ráütötte a bélyegét. A világháborút követő években megalakult a Hákoách, hogy az ifjúság fizikai ereje is szolgálja az eszmét, mint ahogy annak kellett eldönteni ennek az életrevalóságát.

Bevallom, nem tudtam még magamat kiragadni a régi környezetből, mellyel együtt nőttem fel. Előbb egy nagymúltú presovi sportklub elnöke, majd, régi foglalkozásom megszűnése után – amint ide költöztem –, az itteni régi és tisztességes szellemű KAC alelnöke lettem. Azonban őszinte örömet szerzett nekem minden alkalommal, ha a Hákoách sportklub győztesként és eredményesen szerepelt – mellyel már a kezdettől dicsekedhetett. Azok a jó táncosok és előadók pedig jó atlétáknak és sportolóknak bizonyultak. Színeiknek még azok között is megbecsülést szereztek, akik görbén néztek rájuk.

A klub alapítója a már említett erős érzésű és akaratú, jó szervező kis ember, Goldberger Izidor mérnök és Dr. Spielberger Leó, a jótollú újságíró. Követték őket az erőtől duzzadó fiatalabbak, akiket még nem kötelezett a múlt.

A kézilabda osztályon kitűnt a sudár növésű Kohn Alice, Schiffer Ila és Lichtig Olga, akik úgy itt az országban, mint Budapesten – most már külföldön – nagy sikereket értek el és elismerést arattak. A futballnál a háború sokszorsan kitüntetett hős katonája, Füzessy Tivadar, a kemény játékú Aschheim Béla, a nagy taktikus, hosszú Braun Andi – aki, mint középtávfutó is az elsők között szerepelt –, a gyors és technikás Lipner és Dr. Cirer Henrik, és a széllel bélelt, jóvágású unokaöcsém, Feuerstein Árpád becsülettel állták meg a helyüket és vitték győzelemre a kék-fehér színeket.

Kedves és meghitt légkörben szokták vendégül látni a presovi Mákkábit. Ilyenkor a reneszánsz ottani hőse, dr. Ferbstein Károly szokta elkísérni a fiúkat. Előkelő, régi család sarja a magas növésű, mutatós férfiú, ki bohém kedélyével kedvence Presov egész társadalmának. Szeretett mulatni, cigányozni a jó ember. El is úszott így egy nagy vagyon a kezén. A kitűnő egyéniség az ősök földjében alussza örök álmát.

A vendégcsapatnak, melyet sokszor látott vendégül a košicei Hákoách – egy másik kísérője Jordán Viktor, a kitűnő pedagógus, nagy sportbarát és a reneszánsz lelkes híve.

Elismert, jó sportolók voltak a tisztességes vezetés alatt álló és szabad szellemű KAC-ban és a Törekvésben, – mely a szociáldemokra-

ták patronátusa alatt állott. Az utóbbi alapításában a fő érdem Czink Dezsőt és Kalafoni Sándort illeti.

A sportklubok hangadója azonban a KAC, amely a város színeit is viselte. Itt fajtánk egy kitűnő gárdája helyezkedett el, és szerzett elismerést közösségünknek. A két Neményi, mint úszók, a bajnokságig vitték. Béla, a mérnök országunkat még a párizsi olimpián is képviselte. Az egyvágásúaknak sikerült négy Kőszegi testvér a futballmeccseken csillogtatta tehetségét.

A vízipóló egyik éljátékosa ugyancsak egy Korach-fiú, a magas, mutatós Vilmos és a nagy dimenziójú, robosztus Klein mérnök, akit „Bika" néven becéztek. Szegényről az a hír járta, hogy mint munkaszolgálatos, orosz fogságba került, s hol – hol nem – Szibéria valamelyik félreeső fogolytáborában sínylődött sokezer társával.

Véletlenül belépett egy idegen pavilonba – bár ettől igen óvták –, ott leütötték és horribile diktu – megették. Nem valószínű, nem is hihető história, de a felszabadulás után ez a szörnyű hír járta erről a hatalmas termetű, bohém és rendkívül népszerű emberről.

A hadzenában Radó Margit, Czinner Helén és Elza, Havas Irén és Glück Terka, ezen csinos és szépvonalú lányok képezték a válogatott csapat magvát.

Számos szép verseny zajlott le városunkban, melyeken sportolóink sok örömet szereztek publikumunknak. Egyre most is élénken emlékszem, midőn Nussenzweig Oravsky Adolf középtávfutó a 800 méteres távon indult. A starthoz nagynevű klubok rendezett vallású és híres atlétái álltak, és közöttük az erősen szemita jellegű Nussenzweig barátunk is feltűnt. Hangzott is a sok súlyos megjegyzés, és előre restelltük a balsikert. A start utáni időben így is nézett ki, mert valahol a hátsók között küszködött. A hangulat azonban kezdett forrósodni. A fiú szügyébe vágott fejjel, feltartóztathatatlanul tört az élre. A versenyt jó idővel megnyerte. Még most is derülök a szép élményen, a sugárzó arcokon, és a hosszú orrokon.

Úgy tudom, hogy most valahol a gyors kormányválságok földjén, a vulkánikus Közép-Amerikában jó sikerrel fabrikálja az ingeket. Megérdemli a derék ember a múltért és a jelenért is. Mert érdeklődik

irántunk, amit kevés idegenbe szakadt, megtollasodott fajtánkbeliről lehet elmondani. S úgy hallom, az ősi földet sem hanyagolja el.

Egy alkalommal már szóvá tettem, de itt, a maga helyén is meg kell említeni, hogy a teniszben két kitűnő reprezántánst mutathattunk fel. A reneszánsz egyik vezető alakja, Gottesmann Lajos mérnök évekig, mint Szlovenszko bajnoka szerepelt. Vajda Laci, a jó táncos, ha nem is ütötte meg ezt a mértéket, de tekintélyes nívón állta meg a helyét a sportpályán.

Még ide kívánkozik a sporttudósító, a sportpolitikus, aki mindenütt tevékenykedett és mindenhol lábatlankodott. Ezt a típust képviselte a hangos, bőbeszédű, szittyaképű és hanyag öltözetű Gönczy László.

Utoljára hagytam a sportok sportját, a legnagyobb emberi teljesítményt, a maratonfutást, 42 195 méteres távjával. Embermilliók között csak egy-két kivételes fizikumú atléta akad, aki ezt a távot megfutja. Az első maratonista is holtan esett össze Athén piacán, csak éppen azt tudta kimondani: „Győztünk". Győztes bajnok is mind, aki ezt a távot megszakítás nélkül futva megteszi.

Košice centruma lett a sportkultúránk is. Földrajzi fekvése mellett városunk nagyszámú és művelt ifjúságának is érdeme volt ez, s ezek között közösségünk ifjai nem kis szerepet játszottak.

Nemzetközi maraton-versenyek 1924-ben vették kezdetüket nálunk, és azóta évről-évre az őszi hónapokban bonyolódnak le. Hagyományos már városunkban ez a jelentős nemzetközi sportesemény, amelyre Dél-Amerikától Japánig számos náció küldi el kiválasztottjait.

Már 1925-ben szerepelt Deutsch, egy középtermetű, széles mellű, erős izomzatú košicei zsidó fiú, és a prágai Armadának delegált atlétája, Rosenberg. Óriási üdvrivalgás mellett futott be mind a kettő, Deutsch mint tizedik, 3,47 idővel — ami akkor jó időnek számított —, és Rosenberg, aki 11-ik lett 3,53 idővel. A következő évben mindkét atlétánk ismét versenybe állt. Célba ért ugyan mind az egyik, mind a másik, de a nagy nemzetközi vetélkedés miatt jobb helyezést nem tudtak elérni.

Az újabb évekkel újabb friss erők jöttek. Zabala argentín világbajnok diktálta 1931-ben az iramot, és akkor a prágai Hágibor képviselője, Klein nagy küzdelemben, 2,56 idővel az előkelő negyedik helyet

biztosította magának. Szép helyezést és kitűnő időt ért el a következő évben ugyancsak a prágai Hágibor kiküldöttje, a szikár Heks, aki a Los Angeles-i olimpián a csehszlovák színeket képviselte. Ott a világ legjobbjainak vetélkedésénél az előkelő nyolcadik helyet érte el, mellyel magának és hazájának is dicsőséget szerzett. Nálunk öldöklő küzdelem után 2,48 kitűnő idővel az ötödik helyet szerezte meg.

Nem volna teljes ezen vonzó társaság képe, ha nem említenénk meg a hegyek-erdők-mezők megszállottjait – a turistákat. Közösségünk számos családja és több emberünk hódolt a szemet-lelket üdítő sportnak. Hányszor róttam én is Zsuzsikámmal és asszonyommal a kilométereket, és táboroztunk aztán vidám fáradtsággal a zöld lombok árnyában.

Városunk szép, hegyes-völgyes vidéke szinte meg is szabta ezt a sportot. Amint elérkezett a vasárnap reggel, százak indultak el hátizsákokkal, plédekkel, bográcsokkal felszerelve. A máskor komoly családapák asszonyostól, gyerekestől – felszabadulva, vidáman indultak a szép, színes természetbe, hogy egy időre lerázzák a város porát és kötelékeit.

A felsorakozott sportolók, atléták beigazolták, hogy a zsidó géniusz nem csak görnyedt talmudistákat, tudosókat és túlkulturált művészeket produkál. Hogy a kitartás, vasakarat, erő, kemény izom nem csak árja kiváltság, a szabad élet levegőjén megnyilvánul nálunk is. Ez hozza aztán az élet derűsebb és napfényesebb oldalát, mely után minden náció és ember vágyakozik.

Már történt említés arról, hogy a munkában elfáradt férfiaknak a csendes pihenést és nyugalmat – már jó néhány évtizede – a Társaskör nyújtotta. A köztudatban általában mint zsidó kaszinó szerepelt. Ez az intézmény a múlt század kilencvenes éveiben a gabona és gyapjú csarnokból és ennek folytatásából, a Kereskedők Köréből alakult, a néhai jó Weisz L. Ignác kezdeményezéséből. Második otthona lett ez a zsidó polgári osztály férfiainak, akik itt nem csak pihenést és szórakozást, hanem jó kóser kosztot is kaptak, melyet az alsó traktus híres konyhája nyújtott. De az itt lezajlott számos felolvasás, előadás és néhány ezer kötetes könyvtár sok kulturális értéket is adott. A teljes képhez tartozik, hogy néha bizony egy kiadós makaó, ferbli és

huszonegyes kártyacsata is lejátszódott, különösen az első világháború után, a felhígított valuták és milliós bankjegyek idején.

A kaszinó nívója erősen emelkedett, amikor 1910-ben sokszázezres költséggel felépült a Bercsényi utcai monumentális otthon.

Az első világháború után nyerte el nagy jelentőségét, amikor az életforma komplikáltabb, mozgalmasabb és elevenebb lett. Amikor már letűnt a tempós járású, domború mellényű, hosszú tajtékpipás bácsik korszaka és a vékonyabb, csupaszképű és cigarettlis férfiak, nők ideges tömege taposta egymás sarkát. Akkor, a kemény napi robot után eljött ide egy pár órai pihenésre, egy csendes tartlira, vagy hangosabb kaláberre a meghajszolt ember. Sokan éppen csak hogy megtörölték szájukat az ebédtől, sebtiben megcsókoltak asszonyt, gyereket és rohantak a kényelmes, barátságos helyiségekbe, hogy a délutáni munka felvételéig baráti körben igyák meg feketéjüket, esetleg a kapucínert, és megtárgyalják az ország, a város és a hitközségek sorsát. Nagytakarításkor kivert férjek és sajnálatra méltó szalmaözvegyek itt találtak vigaszt, illetve ízletes ebédet és vacsorát. Mert hát az egész terjedelmes földszint Herman híres kóservendéglős dinasztiájának impériumához tartozott. Jöttek ide messze vidékről chüpére, jó halfogásos lagzira, aztán sorrendben utána, szüdére. Nem szeretnék az elfogultság hírébe kerülni, hát az igazság kedvéért meg kell említeni a másik hasonló nevezetességet, a Fő utca 10. szám alatt működő Lichtman család ugyancsak híres kóser éttermét. Itt is, ott is, az egész család tevékenykedett. Az üzem, titkaival együtt, az öregekről szállt az ifjabb nemzedékre, akik pedig a konyháik hírét-nevét még öregbítették.

Az alacsony, vékony dongájú Herman üzemét a jól táplált és megtermett Pollák vitte tovább. Viszont a mázsás Lichtmant a sokkal kisebb méretű veje, Klein, a képzett gasztronómus követte a patinás helyiségekben. S megismétlődött Róth Mihályné százegynéhány év előtti konyhájának esete. A jó sólet, a szombati hagymás tojás, a puha knédli, illatos hremzli, százrétű fludni és más nevezetes, tradícionális nemzeti ételünk mint a mágnes, vonzotta a rajtunk kívül állókat is. De ezúttal a szabad emberek szabad versenyénél panasznak nem lehetett sem helye, sem fóruma.

De térjünk vissza a Társaskörhöz. Ennek tagjai sorában városunknak és vidékének három-négyszáz kiválasztott embere foglalt helyet. A jelentkezőket két tagnak kellett ajánlani, és azután titkos szavazással döntöttek felvételükről. Csak intelligens, jómodorú és hibátlan előéletű egyéneket vettek fel, ami biztosította a társaság színvonalát és homogén jellegét.

A Társaskör sokat nyújtott tagjainak. A játékosoknak hatalmas terem állt rendelkezésére, több kisebb helyiség pedig azoknak, akik csendben olvasni, társalogni, vagy éppen a nagy bőrfotelekben egyet szundítani kívántak. Nagy látogatottságnak örvendett a többezer kötetes könyvtár, melyet a volt lapkiadó és szerkesztő, László Béla nagy hozzáértéssel vezetett, és különösen a családtagok vették gyakran igénybe. Mint már arról szó esett, előadások és zeneesték is tarkították a hétköznapokat. Az élet a déli óráktól késő estig zajlott, száz-kétszáz tag és vendég részvételével.

Már kora délután a kaláber bajnokai siettek asztalaikhoz. Fodor Árpád, a jóvágású és bőbeszédű terményes, Blum Sándor, fakereskedő, a cinikus agglegény, és a tekintélyes, kimért Dr. Zahler Aladár, akinek családjában híres játékosokat tartottak nyilván. A kibicek serege vette körül a három „nagy" asztalát, és áhítatos csendben figyelték a mesteri húzásokat.

Annál hangosabb egy sarokasztal, ahol három igen jól táplált és megtermett úr játszotta Közép-Európa zsidóságának nemzeti játékát, a kalábert. A kibic-sereg itt sem hiányzott, de hangos szóval pertraktálták dr. Hercz Ignác, dr. Gutlohn Gyula, és a rendkívül szellemes és művelt dr. Elkán Miksa csatáját. Az első kettőt már ismerjük. Dr. Elkánt szájához nőtt szivarral lehetett csak elképzelni és gömbölyű fején pár szál haja száz felé állott. A játék végén a jó embert tetőtől talpig vastag hamuréteg borította. A folyton éber és gondos Géza főpincér kacsázott oda nesztelenül cúgos cipőjében az elszámoláskor, amikor egyben kihámozta a hamutengerből, és valahogy rendbe is hozta. Így indította otthonába Schwarcz Géza főpincérünk, hogy otthon ne legyen kifogása sem az asszonyának, sem pedig legféltettebb kincsének, a 15-20 kakadujának

Egy csendes zugban Dr. Weisz Artúr barátommal, a csendes, szerény és művelt fiskálissal sakkozgattam. Ilyenkor nem érzékeljük a világot. Ha „rosszul állt a szénája, akkor váltig mondogatta: „Baj után jön a besalach."

Ha hiányzott a sakkpartnerem, úgy a jókedélyű, horgas orrú Fodor Kóbi bácsival kellett pikéteznem. Hallgatnom kellett szóáradatát, de egyben derűs nyugalommal vágta zsebre élesebb riposztjaimat. A jó úr egy nagy vegyigyárat vezetett.

Élénkebb lett az élet szerdánként, a vásárok napján. A szomszéd Schalkház kávéházban a fakereskedők, terményesek és gazdák hada adott egymásnak találkozót, ahol szinte egy fiók-tőzsde alakult ki. A bevégzett munka után aztán a közeli kaszinóban tünedeztek fel a „mezei hadak", ahogy a vidékieket elnevezték.

Befutottak a köpcös Perlmutterek, nagyidai nagybérlők, a jól megalapozott kisbirtokos Frischek Tizsitéről, az öles Friedman rozhanovcei nagygazda, és a kövér, jó kedélyű, rendetlen külsejű Moskovics Gyula bácsi, a senai néhányszáz holdas, szeszgyárral ellátott birtok népszerű tulajdonosa.

Hangos szóval köszöntött be a nagybajuszú, bronzra sült és ízes beszédű Glück Lajos bátyánk, gecsei birtokos. Bricsesze és bőrkamáslija semmi kétséget nem hagyott, hogy gazduramról van szó. Talán egy oktávval még hangosabban állított be Moldaváról a legelfoglaltabb ember és megátalkodott agglegény, dr. Wohl Samu bácsi, néhányszáz hold ura és egy nagy ügyvédi iroda tulajdonosa, kinek mindenről e világon megvolt a véleménye. Meggyőzni nem is lehetett. Kilencvenegynéhány éve dacára most is hallat magáról az öregúr. Mondják, hogy még most is hangos.

Beállított a népszerű testvérpár is, Hercz Frigyes, a szikár, jó megjelenésű férfi, valahonnét Sárosból, és a kevésbé mutatós, vékonydongájú Arthúr öccse, Szepesből. Szerettem ezt a druszámat kedves, kellemes egyéniségéért, a csobogó beszédéért. Mindig akadt valami mondanivalója a derék jó embernek. A nagy családból ő maradt meg egyedül, és néhány év előtti falusi magányában, elhagyatva tért meg az ősökhöz.

A Schwarcz testvérek sem hiányozhattak. Megjött a korpulens Izsó,

Somorról. Jó észjárása és műveltsége dacára nem szimpatizált vele a társaság. Nem is csoda, hiszen ő mindenkinél mindent jobban tudott. Bogdányi öccse, Leó szerény modora folytán már szívesen látott tagja a körnek.

A közeli országhatár túlsó felén levő rezidenciájából megérkezett egy törzsfőnek is beillő, szép szál férfi, Grünstein Ödön, az apósom. Kohanita régi nagy család sarja a vörösesszőke ember, kinek már a nagyapja is a birtokosokhoz tartozott. Nem könnyen barátkozó, okos, művelt egyéniség, aki a háborúban a kapitányságig vitte. Szerettem, tiszteltem, bár kemény határozottságát néha nem viseltem el szó nélkül.

Szegény jó apám sem hiányozhatott ebből a társaságból. Eljött néha meglátogatni és ügyes-bajos dolgait elintézni. Ilyenkor felkísértem a régi barátok és ismerősök körébe, ahol a délután egy részét töltötte. Ha Hellinger Bernát észrevette, akkor hozzá tapadt, mint egy kullancs, és nem tágított mellőle. De apám is szeretett vele eldiskurálni. Hogy ki volt Hellinger? Bizony nevezetes személye Košicének, és ismerte őt öregje, fiatalja. Ő volt a legcsúnyább, de egyben talán a legeszesebb szenzál, aki a mi köreinkben igen elterjedt nemes közvetítő mesterséggel foglalkozott. Nem kellett ehhez tőke, üzlet- vagy irodahelyiség, csak egy jókora zseb, – ahol Hellinger tartotta száz paksamétáját. De ész és fantázia az bizony kellett ehhez a „luft" foglalkozáshoz. Hellinger pedig bőven rendelkezett mindkettővel. Össze is hozott sok jó és rossz házasságot és még több adás-vételt. De egyben néhány házacskát is „összeközvetített" magának.

Valahogy mindig féloldalt járt a jó ember, és egyetlenegy nyelvet sem beszélt elfogadhatóan. Orrán pedig jónéhány szőrös bibircsók ékeskedett. Élcelődött is vele emiatt jó apám, és akkor fölényesen vágta ki: „segar der schönster Jud wird einmal schabig." Hát ez ellen protestált apám, aki késő öregkorában is csinos embernek számított és mindig törődött a külsejével.

„No, druszám – mert mindkettő Bernát volt –, az én asszonyom sohasem adna magának igazat".– szólott.

Nem is, mert jó anyám, ez a jóságos Nagyasszony, sokat tartott magyaros bajuszú, jóvágású, kreol férjéről, – amilyennek fiatalkori képei mutatják is. Büszke volt három híres-szép lányára, és öt kemény,

daliás fiára. – A sors nem respektálta ezt, nem volt ennyire eltelve. És bizony, elég mostohán bánt velük.

De térjünk vissza a nagy otthonba, ahonnét közben elkalandoztam.

A szilveszteri mulatságok tetőzték be a kaszinó működését. Az összes termek ünnepélyesen kivilágítva fogadták a tagokat és családjaikat. A férfiak frakkban vagy szmokingban, a nők pedig mutatós estélyi ruhákban vonultak fel. Szép, festői képet nyújtott a sok szép, elegáns asszony, lány a jólöltözött férfiak körében.

Vas Géza, a folytonos mozgásban lévő örök gondnok, az alapító néhai jó Weisz L. Ignác fia – akinek egész élet-ambíciója erre összpontosult –, sürgött-forgott, rendezett és fogadta a vendégeket.

A tulajdonképpeni házigazda az elnök volt. A harmincas évek nagy őrségváltása után közösségünknek, de egész városunknak is egyik legkitűnőbben képzett és nagyszerű férfiúja, Dr. Weiser Ernő került az elnöki székbe. A magas, szikár, simára borotvált egyéniség sasorrával egy régivágású patríciusra emlékeztetett. De kívül-belül ilyen is ez a puritán férfiú. Okos, nyugodt tekintete, mesterkéletlen fellépése rögtön bizalmat keltett. Korrekt, igazi úr, aki ügyvédi irodájában ferde ügyet nem is vállalt. Szerettük és becsültük valamennyien, és ő meleg odaadással ragaszkodott hozzánk. Tagja volt a város parlamentjének, ahol mindig a megbékélésért, kiegyenlítődésért emelte fel a szavát. Ezért a türelmetlenek, a túlzók is megbecsülték.

Mint elnök, a házigazda szerepét vitte feleségével, Loncsival, a fess asszonnyal, aki városunk legelegánsabb asszonya volt. Mintha a divatlapból lépett volna ki, midőn ragyogó nercbundájában megjelent a teremben. – Ezt a nagyértékű nercbundát a legsötétebb szilveszter és a kitűnő emberpár pusztulása után, Dr. Síp László – Weiser Loncsi unokaöccse – 1945 egyik esős tavaszi napján egy zöldséges kosarakkal körülrakott kofáról szedte le – rendőri asszisztencia mellett.

De azon a szilveszter éjszakán még vidám, forró volt a hangulat. Táncoltak, mulattak a konfetti-csatározásnál, és derűs gondtalansággal koccintottak a szebb és békés jövendőre.

Talán kissé részletesen és szélesen mutattam be poliszunk, illetve kahalunk berendezkedését és életformáját. De szívesen időzöm nagy múltunk szövevényes életében, mely keresztmetszetét adja Közép-

Európa számos hasonló kis köztársaságának. Ezek ereje, és az ország politikájához való bölcs alkalmazkodás tartotta meg a közösséget intézményeivel együtt, valamint az egyéneket a barátságosnak nem nevezhető idegenben. A kahal adott védelmet, de egyben vitte a közösséget hegyre fel – de még többször völgybe le.

Kis köztársaságunk akkor éppen az ország népével a hegyen állott. Mindennel rendelkeztünk, ami kelléke egy egészséges közösségnek. Egyet hiányoltam mindig: legalább egy csöpp, sovány végrehajtó hatalmat kívántam a kahalnak – mint amivel annak idején jó Jacobus prefektusunk és az egykori kahalok ros-jai rendelkeztek. Ez kellett volna, mert bár a közigazgatás némi segítséget nyújtott a hitközségeknek – ez nem volt annyira széles körű, hogy az átöröklött gettó-szellemű, fegyelmezetlen és gonosz indulatú egyéneket megfékezze. Sok kitűnőségünk és nemes szellemű egyéniségeink mellett akadt bizony szép számmal olyan férfi és asszony, akikkel nemigen dicsekedhettünk. De akkor még a derék emberek tömege és az erős ifjúság szabott határt az okvetetlenkedőknek. Az átvészelés, az újra szervezés után is maradt azonban éppen elegendő ezen „huligán" alakokból, akik sok bajt és gondot okoztak nekem és utódaimnak a közösség vezetésében. Viszont a közigazgatás hogy is segített volna? Hisz hiányzott az ifjúság és a derék emberek tömege. Találóan állapította meg a nagy Zeév egyszer: „Wir sind ein Volk, wir haben auch Verbrecher."

Én a sötét gettó sötétszellemű örököseinek tartottam mindenkor a hangos, ízléstelen viseletűeket, erőszakoskodókat és követelőzőket. Ezek nem adták meg a kellő tiszteletet a közösség legtiszteletreméltóbbjainak sem, akik a közért – és ezekért is – fáradoztak, ellenben gerinctelen szolgalelkűséget mutattak az idegenekkel szemben. Jellemző fotográfiát nyújt ezekről egy anekdota.

Egy jellegzetes hitsorsos egyedül terpeszkedik a vasúti fülkében. Egyik állomáson beszáll ugyanoda egy ezredes, teljes katonai méltóságában. A mi zsidónk egyszerre kicsiny lett, és a túlsó sarokban húzta össze magát, alig szusszan a nagy bálvány előtt. Esteledni kezd, a tiszt többször órájára néz, és nyugtalankodva tekint a vidékre. Majd megszólal: „Ugyan kérem, mikor áll be a sábát?" – He! Ezoj! Ihr seit

auch Jid? – szól a hitsorsos és ezzel elterpeszkedik, lábait pedig szemtelenül felrakja a szemben lévő ülésre.

Ez a szerencsétlen zsidó chücpe, mely jócskán megnyilatkozott akkor is, és éppen eléggé most is. Ellenségeink nagyszerűen ki tudták használni a múltban, most pedig, meggyengült állapotunkban az egyenetlenséget szítja.

Nem kívánok ezen ostoba és sekélyes lelkű örök kísérőinkkel tovább foglalkozni. Megemlítem, nehogy a tájékozatlan kései olvasóm azt higyje, hogy itt egy paradicsomi táj lehetett, ahol csak nemeslelkű emberek termettek.

Most pedig előlép még számos kitűnő emberünk, akik egyes intézményeinkben és a hitközségekben is szerepet játszottak, de egyben a város társadalmában is jelentős helyet foglaltak el.

Rendszert kívánok ebben tartani, hát az ügyvédeket veszem előbb sorra. Nekik adom az elsőbbséget, annak dacára, hogy több barátom van az orvosi karban. Már a Cassovia fehér asztalánál kinyilvánítottam ezen véleményemet, ami ugyancsak nagy zajt okozott. Szerintem azonban a jog tanulásával és gyakorlásával egy határozottabb, fegyelmezettebb egyéniség alakul ki.

Az egykori Rothschild orvosa is méltatlankodott, midőn látta, hogy a báró jogásza kövérebb borítékot kap az új év jókívánságai alkalmával.

Észreveszi ezt Rothschild és az orvoshoz fordul felvilágosításért.

Én gyógyítom a báró urat és vigyázok az egészségére, hát nem érdemlem meg a mellőzést – fakadt ki az orvos berzenkedve.

„Igaz, igaz. De a jogászom vigyáz arra, hogy ne legyek beteg" – válaszolta mosolyogva Rothschild.

Azokat, akiket már a közszereplés terén bemutattam, nem fogom ismét szerepeltetni. A doktor, vagy ügyvéd titulus nem hiányzott amúgy sem a portréjukból.

Az öregebb korosztályhoz tartozott Grósz Sándor, a ragyogó ékesszólású, középtermetű, magyaros figura, aki a régi állameszme tántoríthatatlan harcosa. Élete delén szállt sírba. „Kinek az egész emberiség családja volt" – sírfelirata tükrözi vissza földi működését.

Az ő útján haladt – távol a férfiideáltól – az alacsony, nagyműveltségű

dr. Ungár Joób. A puritán lelkű ügyvédember kitűnő tollát ugyancsak a magyar asszimiláció szolgálatába állította.

A határozott fellépésű, magas, szögletes arcú Dr. Gádor Géza, mint a „szegények patrónusa" szerepelt. Még a monarchia idején, a nagyhatalmú klérus ellenében – bátor fellépésével és nagy felkészültségével – védte meg egy munkás-védencét, akit sikerült is felmentetnie. Ez azonban a liberális kor pártatlan bíróságát is igazolja.

Mintha skatulyából lépett volna ki a fölötte pedáns, megfontolt, választékos beszédmodorú Dr. Zlattner Oszkár fiskális, ki a reneszánsz irányzatot képviselte. A bécsi döntés folytán beállott újabb impériumváltozáskor a Kamara nem vette tagjai közé, és így nem találta már itt a helyét. Érzései után indulva az ősök földjére költözött.

Dr. Farkas József szenátorról már szó esett, és csak futtában említem meg, hogy magas pozíciójában sem távolodott el tőlünk. A jó megjelenésű, eszes jogász a szociáldemokrata párt népszerű reprezentánsa volt.

Dr. Halmi Félix, Horovitznak, a nagy pionírnak unokája, jelentős tényezője a város társadalmának. A nagy törzs egyedül csak benne folytatódott – gyermekeiben –, de nagy kár, hogy az asszimiláció már elvitte tőlünk ezeket.

A fiatalabbak között kivált a megnyerő modorú és külsejű dr. Wohlner Gyula, aki úgy a közösségben, mint a városban nagy népszerűségnek örvendett. Ünnepnapokon csak hátizsákkal lehetett látni családjával menetelve, a turisztika ezen rajongóját.

Dr. Tänzer Hugó Nyugat-Szlovenszkóból költözött hozzánk, mint a büntető ügyek nagy jogásza. Rövidesen egy kiterjedt irodát vezetett. A középtermetű ügyvéd arcán folyton valami gunyoros vonás játszadozott, mintha a sok emberi gyengeség és gyarlóság ismerete váltotta volna ezt ki.

Hatalmas arányokat öltött az iroda Dr. Reichard Ernő társulásával. A híres nagy magyar írónak, Nagy Endrének és a mindenütt emlegetett politikai konferanszié unokaöccse a zömök és erős sörényű nagy jogász. Meglátszott a vérbeli kapcsolat gyors eszejárásán, és ugyancsak gyors, de szabatos és mindig találó beszédén, mely elárulta rendkívüli képzettségét. Sok értékes jogi értekezése jelent meg, széles körű jogi ismereteit és kitűnő tollát dokumentálva. Dr. Bodor Jenővel, ezen jónővésű,

szimpatikus és ugyancsak képzett ügyvéd-kollégájával pedig megszerkesztették az ügyvédeknek nélkülözhetetlen Csehszlovák jog végrehajtási eljárásának gyakorlati kézikönyvét – mélyértelmű kommentárokkal ellátva.

A sors kegyelméből átvészelte a Hitler-Szálasi szörnyűségeket. Most Pesten tartózkodik és ott helyezkedett el, nagy tudásának megfelelő pozícióban. Úgy tudom, hogy az építészet-szervezés tudományos vizsgálatával való foglalkozó intézetben működik. S ezen kitűnő szellemű férfi már itt is nagy tudásra tett szert. Már két szakkönyv látott napvilágot szerkesztésében, melyről a szakkörök nagy elismeréssel nyilatkoztak.

Mindig igaz örömömre szolgál, ha öreg édesanyját, Reichard Hermin nagyasszonyt jön meglátogatni, és akkor – mint jóbarát és rokon – nem mulaszt el felkeresni engem. Szeretem őt, mert – bár nem mutatja – csupa szív és érzés lakozik a már ugyancsak deresedő, derék emberben. Felejthetetlen számomra nagy, nemes gesztusa 1940-ben, a szorongattatás hét sovány esztendejének idején. Ügyvédi működési engedélyét a félfasiszta kormányzat megvonta, és ő kénytelen-kelletlen vállalkozásokba fogott, amelyek szép eredménnyel jártak. Ezalatt két ízben keresett fel, mint a helybeli Pártfogó Iroda vezetője, és mindkét alkalommal két-kétezer pengőt adott át, szűkölködőink megsegítésére. Nagy összegnek számított ez akkor. A nemes adakozónak azonban volt egy kikötése, melytől minden kérésem dacára sem tágított: hogy nevét nem hozom az adományokkal kapcsolatban nyilvánosságra. Mostanáig nem is tettem, de most feloldom magam ezen ígéretem alól, hogy bemutathassam e kitűnő emberünket igazi alakjában.

A jogászok elitjéhez tartozott az agglegénynek induló, köpcös, éles judiciumú Dr. Czeisler Gyula. A reneszánsz erősen vonzotta ezen értékes koponyát, és úgy eziránvú írásai, mint szakkérdésekről írott cikkei magas értéket képviseltek. Szintén a közösség ismert alakja volt, ki nagy jogásznak számított, Dr. Vajda táblabíró, a teniszbajnok apja. Magas állása dacára rendkívül egyszerű ember volt, olyan összeroskadt alaknak látszott, kibe csak hálni jár a lélek. Még forró nyáron is nyakában egy nagy sállal, fülébe húzott sapkával rótta az utcák déli oldalát – ahogy mondogatni szokta, „a város riviéráját". Mintha a

számtalan jogi paragrafust, amely a fejében rajzott, melegen kívánta volna tartani.

Előlépnek most az orvosok, hogy semmi juria se essen. Remélem, nem is ér szemrehányás sem itt, sem pedig túlnan.

Az öregebb korosztályhoz tartozott Dr. Grün Lajos és Dr. Görög Gyula, kik fiatalon végezték be földi pályafutásukat. Stílusos, szép sírköveik hirdetik, hogy népszerűség és szeretet kísérte őket örök útjukra. Rokonhangzású neveik dacára sem álltak rokonságban – de velem sem. Tudj' Isten, talán tőlük örököltem a doktor címet. Úgy látszik, a köztudatba ment, hogy ilyen nevű egyének csak doktorok lehetnek. A régi kassaiak minden figyelmeztetésem ellenére doktor úrnak titulálnak. Már nem protestálok, természetesnek találom.

Orvosdinasztiából származott Dr. Hartman Lajos, a nagyhírű, nevezetes orvos, aki kopasz fejével, örökös komolyságával tudós benyomását keltette és tekintélynek számított. Atyja ugyancsak neves orvos volt a szomszéd Presovon. Ezüst-fogantyús botjával, lassú járásával és szép nagy, vörös szakállával adta meg azon kor tónusát. A mi Hartman doktorunk kétségkívül jól adminisztrálta magát. Sokszor tűnt fel zárt, egylovas batárban a város utcáin, ami jelezte az ő rendkívüli elfoglaltságát. Nagy szerepet játszott városunk társadalmában is. Jó ideig a szabadkőműves páholy elnöki tisztségét töltötte be. A jelentős egyéniség élete delén, éppen születése napján hunyt el hirtelen.

Fia, László, ugyancsak orvos lett. A fasiszták elleni háborúban az egyiptomi angol hadseregben teljesített szolgálatot. Háború után visszatért, majd Prágába költözött. Ezzel eltűnt szemünk elől. Sorsáról különböző baljós hírek keringtek köreinkben.

Külön fejezetet érdemel Dr. Melchner Vilmos, a ragyás képű, meleg, vonzó egyéniségű és alacsony növésű gyermekorvos. Igazi hivatottságból és nem foglalkozásként gyógyította az emberpalántákat. Súlyos betegeiért feláldozta még a pihenőnapjait is. Önfeláldozó működésével és kezeléseinek eredményességével a gyerekek mentora és a szülők reménysége lett a derék, jó ember és jó orvos. Sok ifjú lényt mentett meg az életnek, köztük az én kislányomat, Zsuzsikámat, aki most két gyermek boldog anyja Izraelben.

Dr. Sidlauer Jenő alacsony, bogaras ember, tele sok eredetiséggel.

Gyógymódja a szigorú koplaltatás, amivel csodálatosképpen el is ért eredményeket. A Husták lakói azonban mind esküdtek rá. A klérussal folytonos harcban állott, mert mindenáron ki akarta mutatni a szentek betegségeit.

Cseh származású, a bábaképző és szülészeti intézet igazgatója dr. Frankenstein docens. Magas növésű, joviális, bohém egyéniség, folyton égő cigarettával a szájában, méltó utódja a néhai híres professzornak, Dr. Widdernek. Az első világháborúban, mint a svájci egyetem diákja hozta a cseh emigránsok üzeneteit az itteni cseh politikusoknak, – melyeket nem papíron rögzített, hanem szóról-szóra betanult. Ezt bizony csak ilyen jó koponya tehette meg. A kitűnő szakorvost fiatalon az emberiség réme, a rák vitte el.

Az öregek mellé felsorakoztak a fiatalok, akik tehetségük mellett fejlettebb tudományt is hoztak magukkal.

A karitasz körében egész röviden már szó esett Dr. Szepesi Dezsőről, a neves és fölötte szimpatikus gégészről, de megérdemli, hogy az orvosok között is szó essék róla. Dr. Szepesi a bécsi egyetem világhírű professzorának, a héthársi dr. Neumannak kedvenc tanítványai közé tartozott, és itt, mint szakorvos nagy népszerűségnek örvendett. E derék embert, jó zsidót, képzett orvost az SS-hóhérok nyilas-gyilkosok cinkosaikkal a Duna partján lőtték agyon és testét az ár elragadta.

A vívók között szerepelt Dr. Kronovith Dezső. Ezúttal pedig mint a vasutak orvosa kap itt helyet a magas, kimért beszédű és tartású kviétált hajóorvos.

Az öreg Doktor bácsi fia, Dr. Molnár Béla, az év felét töltötte csak nálunk, a másik felét a gyomorbajosok Mekkájában, Karlsbadban, mint keresett fürdőorvos töltötte el. Élhette ezt a változatos vándoréletet, mert meglett korában még mindig agglegény maradt ez a jónövésű, művelt ember. Orvosi tudása szerencsésen párosult irodalmi és történelmi képzettségével és írói képességgel. Ennek eredményeként több évi búvárkodás és tanulmány után megírta „A kassai orvosok története" című vaskos munkáját, melynek értékét a Magyar Tudományos Akadémia is elismerte, és ezt azzal honorálta, hogy hozzájárult a mű kiadásának költségeihez. Néhány értékes feljegyzést én is merítettem e sok adatot felhalmozó munkából, és fel is használtam a galériámban.

Egy rokonszenves, képzett belgyógyász lépett ugyancsak a fiatalok közé. Dr. Kleinberger Árpád nyugodt egyéniségével, halk modorával sok barátot és pácienst szerzett. A tragédiában elpusztult és örökébe öccse, Imre lépett. Hasonmása bátyjának ez a nagyszerű orvos és ember. A jó sors meghagyta nekünk és itt él közöttünk. De róla még meg fogok emlékezni. Neki egy külön fejezet jár.

Akkoriban telepedett le a köpcös dr. Grünstein Jenő, fogorvos. Szimpatikus egyéniség, és örömömre szolgál, hogy hébe-korba még szót válthatok vele. Szimpátiám még inkább emelkedett vele szemben, mióta tudom, hogy orvos fia az ősi honban működik.

Szinte egyidőben vele lépett porondra szaktársa, a cigányképű, kedves modorú Dr. Neuwirth Jenő. Általában Neuwirth Jancsinak titulálják a hatvan felé haladó, inkább kopasz, derék jó orvost. Meg is érdemli a becézést a népszerű egykori sportorvos, aki készséges, előzékeny és mindig első a segítségadásban.

Ezekhez tartozik ortopédista rokonom, Dr. Kozma Sándor. Jó térfogatú, művelt ember. Tar koponyája hajat talán még fiatal korában sem ismert. Az új világba jól beleilleszkedett, és most is szorgalmasan tevékenykedik.

Két egyvágású belgyógyász lép elő, akiknek közös keresztnevük is van: dr. Friedman Dezső zömök, nyírott bajuszú, dr. Zipszer Dezső magas, borotvált arcú férfi. Mindkettő az erősen keresett orvosok közé tartozott.

Rövid működésük alatt jókora rendett vágott két fiatal orvos. A vörösesszőke, gyors észjárású dr. Neugröschl Mucsi – igazi keresztnevét senki sem ismerte –, aki a reneszánszban is tevékeny részt vett. A sötét idők beálltával még idejében Bagdadba emigrált, ahol az angol hadsereg kötelékébe lépett. Az általánosan kedvelt orvost rövidesen valami keleti epidémia vitte el. Úgy tudom azonban, hogy bár betegen, de meglátta még az ősi földet és ott fejezte be földi életét.

A másik képzett urológus a magas növésű dr. Török Pál volt. Aranyos jóbarátot vesztettem el benne, midőn fiatalon elment. Végzetes baját egyedül állapította meg és heroizmussal viselte a végig.

Sereghajtó, a közösség, a társaság és a páciensek kedvence, a kahal oszlopos tagja, a kitűnő, nagytudású fogorvos, Dr. Grünwald Sándor.

A páciensek ezrei csak mély elismeréssel és hálával viseltetnek irányában. Sokan bizonygatják, hogy nem az injekció, hanem az ő lágy és behízelgő szóáradata tette fájdalommentessé a foghúzást, vagy a fúrást, kopácsolást. A csupa szív, csupa érzés ember sokszor feledkezett meg az anyagiakról, különösen fajtánkbelieknél, ha tudta, hogy páciense szűkös körülmények között él. Csinos, jó megjelenésű férfi, és szerény modorával mindenkihez közel férkőzik. De kedvence is osztatlanul a város egész társadalmának. Jártas a judaicában, amiből megfelelő alkalommal szívesen idéz. Számos rabbi ivadékánál rendjén is találjuk ezt.

Generációk lesznek, generációk vesznek. Ez a törvény a Masaryk kor kereskedőire, iparosaira és vállalkozóira is vonatkozott. A régiek nagyrésze még működött ugyan – vagy éppen az utódok –, de a megnőtt városban egyben már felsorakoztak az újak is az ifjabb generációból. Ide kerülnek közülük, akik a nagy tülekedésben és konkurrenciában megállták a helyüket a közösség életében, gazdasági és társadalmi téren pedig kimagaslottak és rendet vágtak maguknak.

Kreisz Henriket, ezen intelligens, jó megjelenésű kereskedőt a karitásznál sokadmagával már említettem egy-két szóval. De egy negyedszázadnyi látható működése alatt úgy a gazdasági, mint a közösségi életben többször kellett találkoznunk a nagyvonalú és fölötte bőkezű, derék férfivel. Bécsi nevelésű társával, Mannal a Brédy cég romjain néhány év alatt egy hatalmas méretű áruházat létesítettek. Mint nagy elődjük, nem csak helyi, de egész országrészeket vontak be üzletkörükbe. A közügyek iránti érdeklődés, adakozás és támogatás, különösen az előbbinek városszerte elismert szívügyét képezte. Számos alkalmazottjukkal pedig nem mindennapi szociális megértést tanúsítottak.

A kövér Feldman Géza, soha ki nem alvó szivarral a szájában, a konfekciósok erős táborában tűnt ki. Nem maradt mögötte Fehér Jakab, ugyancsak konfekciós, mélyen vallásos, élénk mozgású és jó megjelenésű férfiú a legnagyobbak közül. Megelégedéssel állapítottuk meg, nem ártott hatalmas méretű üzletének, hogy szombatonként a redőnyök nem gördültek fel. A heti két szünnap dacára láthatóan gyarapodott a derék, jó ember.

Méretben kisebb, de a falu és a külváros divatáruházát képezte a szefárd zsidó, Lézer Pinkász üzlete. Szép, ápolt szakáll és ünnepnap egy értékes strámli díszítette a kiterjedet Lézer dinasztiának ezen kitűnő tagját. Szinte díszfelvonulásnak számított templomba menetele, midőn számos gyereke, akár az orgonasípok, kísérték a boldog, büszke apát, amint kezeit az ellentétes kabátujjakba bújtatva haladt.

A régi, ismert divatkereskedőkhöz felsorakozott Weiner Izsó és Frisch Samu. Az előbbi fiatalon hunyt el és üzletét agilis özvegye, majd iskolázott két fia, Boros László és Józsi vezették nagy szakértelemmel. A jóvágású fiúk sportban, de különösen vívásban tűntek ki. László megmenekült és Angliában él, ahol jó pozíciót szerzett magának. Agglegény.

A cipőkereskedők közül az udvariasság netovábbja, a kitűnő modorú Kertész Samu emelkedett ki. Száz és száz doboz sorakozott üzletében egymás mellett, és ő, mint egy öreg bacsó a juhai között, kapásból kiismerte magát közöttük. Mint a közösség áldozatkész emberét tartották számon, ami közkedveltségét még emelte.

A számottevő kereskedőkhöz tartozott az örök jókedélyű Spira Náci, egy főutcai hatalmas textilüzlet tulajdonosa, és a kis, eleven Feuerstein Miklós, a „harisnyakirály" – mellesleg szimpatikus, kedvelt unokaöcsém. Mind a két számottevű üzletember a kassai zsidók „szombatosai" közé tartozott, de valahogy nem ártott ez meg nekik.

Nagy pozíciót foglalt el a piacon az erősen ortodox két Gottdiener-testvér, egy hatalamas méretű borkereskedő cég tulajdonosai. Ezt a szakmát mintha az ortodoxia magának tulajdonította volna ki. Úgy itt, mint messze vidéken az erősen vallásosak tartották kézben a borkereskedelmet. Úgy látszik, a legjobban értettek is a „majemhez". A Gottdiener testvérpár számottevő, különösen Lengyelországba irányuló exportot is lebonyolított, és még olcsó pezsgővel is ellátta a sovány erszényű mulatozókat.

Ugyancsak egy nagy család – mondhatni összes – tagjai emelkedtek ki a gazdasági életben. Az öt Róth-testvér más-más szakmában, de mindegyikük nagyméretű vállalatot létesített. Róth Mór favállalata, Róth Ignác textil-nagykereskedése, a közösség közkedvelt borkereskedése – a város legnagyobbjai közé tartoztak. – Mindegyikük erős

ortodox. A derék Ignáccal már találkoztunk a közösség életében kifejtett működése ideje alatt, a legidősebb, Mór, mint az újraéledés első roshákolja fog a közösség életében szerepelni.

A zsidók egyik régi foglalkozásából, a kávések közül kitűnt az alacsony, fürge Fuchs Izsó, a messze földön ismert, nagy Schalkház kávéház tulajdonosa. De ismert ő is az ég világon minden embert, mert minden kaputos embernek meg kellett itt fordulni, vagy szerdán, a „tőzsdenapok" forgatagában, vagy az esti feketézésnél. A folytonos sürgés-forgás, éjjelezés úgy látszik, meghaladta erejét, és idő előtt kidőlt.

A számos kitűnő férfi mellett az első sorokban foglalt helyet két ugyancsak rátermett asszony.

Korán jutott özvegységre Reichard Hermin, a kellemes megjelenésű és szellemtől sziporkázó asszony, Nagy Endrének, a nagy magyar regényírónak, a pesti kabaré megteremtőjének és egyben konferansziénak a húga. Mint özvegy, kénytelen-kelletlen kezébe vette a divatáru üzlet vezetését, és azt céltudatos, okos és nagyvonalú irányításával a legelsők közé emelte. Fogalom is lett az üzlet, mert ha itt valamely cikk nem volt beszerezhető, akkor már csak a városban kaphatták azt meg.

S a nagyszerű asszony mindenre ráért, mindent elintézett, mert saját körében mindenhez is értett. Vezette az üzletét, háztartását és közben, mint gondos anya, ellátta a családját és gondosan nevelte a két fiát. A gyászos időket Budapesten vészelte át. Erős lelkét, egyéniségét és heroizmusát igazolta, hogy amikor érte jöttek a nyilas hóhérok, a negyedik emeletről levetette magát. Véletlenek véletlenje folytán fennakadt a második emelet korlátján. Állapota olyan reménytelennek látszott, hogy már a nyilas vadaknak sem kellett és otthagyták. Életben maradt, azóta azonban két mankóval jár. Nyolcvan felé haladt a mi matrónánk, midőn ifjabb fia látogatására Amerikába indult. Nem maradt ott sokáig, vállalta ismét a megerőltető, hosszú utat, mert a honvágy hazahozta ide, közénk.

Szelleme még mindig a régi, friss és töretlen. Az öregség súlyát és bajait bölcs filozófiával viseli. Szívesen keresem fel néhanapján az aranyos nagyasszonyt, mert kiapadhatatlan, élénk szelleme sok derűs órát szerez nekem.

A másik, nem kevésbé nevezetes nagyasszony a villogó fekete szemű, jó növésű és csinos Mandel Henrikné, a fél város Ella nénije, aki egy irányadó női divatszalon tulajdonosa és diktátora. Ella néni diktálta a jó ízlést és eleganciát a nők öltözködésében, és kulturált lényének megfelelő lendülettel vezette üzemét. Látogatta is a híres szalont a társadalom legtöbb számottevő asszonya, leánya, aki adott valamit a divatra. S hát ki nem adott volna? A látogatottságot pedig elősegítette az okos Ella néni kitűnő modora és nagy nyelvtudása is.

De a látogatott szalonnak akadt egy másik vonzereje is, a nagyasszonynak egy főmunkatársa, a gesztenybarna, jóformájú, vígkedélyű, riposztra mindig kész, szellemes unokahúga, a félvér Reuter Márta. Unokája dr. Elsnernek, közösségünk múlszázadbeli egyik első ügyvédjének. Derűjével és csiszolt modorával kedvence a társaságnak ezen szép, aranyos lány, ki bársonyos, meleg hangjával – de mint kitűnő táncosnő is – sok elismerésben részesült.

Már több mint egy évtizede őszinte, mély érzés köt az évek előtt özveggyé lett és már ugyancsak őszülő, de változatlanul szellemdús, kedves lényhez. Öregségem sivárságát – azon a boldogító tudaton kívül, hogy az ősi hazában drága kislányom családjával együtt él és virul – ő is nagyban segít földeríteni.

Az iparosok közül egynéhányan ugyancsak kitűntek a sorból. Már szó esett a joviális, jól megtermett Reisz Henrikről. Néhány évtizeden keresztül mindenütt találkozni lehet vele, ahol a közért kiállni és adakozni kell. Típusa a salfmademannek és az egyszerű, jólelkű embernek a gyári méretű pékség tulajdonosa. Riválisa a szakmában a pedáns és jó megjelenésű Aschheim József, egy széles körben ismert család feje.

A csendes, szűkszavú, szimpatikus Cierer Péter a cipőszabásban minden helyi nagyságot megelőzött. Szinte iparművészetnek megfelelő tudással szabta a legszebb és legelegánsabb lábbeliket. A „Cierer cipők" messze vidéken ismertek voltak. Ugyanakkor a köpcös Gyulai Ödön az elhibázott termeteket javította meg jól szabott ruháival és mutatós frakkjaival.

A világháború egyik invalidusa, Gotterer, Gordon Samu nagyszabású papírüzlete mellett kitűnt még, mint a töltőtollak és pecsétek

mestere is. Örökös derűje és humora is hozzájárult üzeme nagy méreteinek eléréséhez.

Számba kell venni a magas, kopasz, művész-hajlamú Várnai címfestőt, a zömök, savanyú ábrázatú Urbach-t, egy nagy szerelőműhely tulajdonosát és a Schwarcz családot, a nyomdászokat. Az egész család apraja-nagyja dolgozott a nyomdában. Szinte összeforrott a szedőgéppel az alacsonyra szabott család, a Korvina könyvnyomda tulajdonosai.

Mindezen emberek és cégek között pedig az apró Ladányi Izsó sürgött-forgott, az informátor és ügynök, hatalmas aktatáskájával. Kétségkívül a második helyet foglalta el az ügynökök vezére, Hellinger Bernáth után, ki aktatáska nélkül bonyolította le szerteágazó üzleteit és egész irodáját a zsebeiben és koponyájában hordta.

Néhány tisztviselő egyéniségével és képességeivel ugyancsak kiemelkedett a sokezerre rúgó közösségből. Ezekhez tartozott Müller Albin, a fiatal, csinos, jóalakú férfi, a Duna Bank közkedvelt igazgatója. Jószándékú és jóakaratú egyéniségnek ismerték, aki sokszor kevésbé előírásosan nyújtott hitelt – és ezzel segítséget.

Nagyon szimpatikus és mindenütt szívesen látott egyén Forbáth Jenő, egy bratislavai nagy család sarja, és ugyancsak egy országos méretű bank helybeli fiókjának a vezetője. Kitűnő modorú, képzett, jó megjelenésű, magas fiatalember. Élete szörnyű befejezést nyert. A háborúban munkaszolgálatra kellett bevonulnia, és a keleti fronton, aknaszedés közben egy akna robbantotta fel.

A középtermetű, kopaszodó Atlasz Jenő a Generali Biztosító itteni fiókjának vezetője szerénységével, előzékenységével és nyájas modorával nemcsak a zsidóság, hanem a város társadalmának kedveltjei közé tartozott.

A közkedvelt, ismert és népszerű egyének közé tartozott Steinfest László magántisztviselő. Aranyos kedélyével és szellemes humorával minden társaság szívesen látta a vékony fiatalembert.

A polgári elemből, a társadalom zöméből kifogytam, mert a memória és a feljegyzések korlátoztak – és így továbbhaladok és felsorakoztatom a művészet és szellem képviselőit. Ezekhez sorozom az architektúra munkásait is. Méltán sorolhatjuk ide, akiknek fantáziája és szelleme szüli a malter és tégla költeményeit. Néhányról valami különös ese-

ménnyel kapcsolatban már történt említés. Ezekkel egy vonalban állott a magas, nyurga Czinner Béla építész, aki kiugró orrával, intelligens arcával, mint egy modern Cyrano az aranyló férfi-egyéniséget és a magasan ívelő szellemet képviselte. A társadalom kedvence sok szép munkát produkált a városban. A vége: – az iparosok egy kis különítményével együtt végeztek vele és családjával Miskolcon az SS-hóhérok.

Kikerülte a gyászos viszontagságokat a középtermetű, vörös hajú Friedman Ernő, az elismert jó rajzoló és színes tervező. Tevékeny, élénk szelleme vitte őt a harmincas években Amerikába. Úgy látszik, hogy képességével szép és eredményes pályát futott be.

Már csak a temető sírköve jelzi, hogy itt élt és működött rövid pályafutása alatt a nagy felkészültségű dr. Kenczler Húgó művészettörténész.

Közeli szellemi rokonságban állt vele Pollák József múzeumigazgató, a magas, dús hajú csúf zsidó. Nagy sort végzett másfél évtizedes működése alatt a nagytudású, művész szellemű férfiú. Külön érdeménének kell betudni, hogy a Kun Béla – szintén fajtánkbeli – vezetése alatt álló magyar kommunista forradalom leverése után a Magyarországból ide emigrált művészeket szárnyai alá vette, felkarolta és módot adott nekik a működésre – s ezzel a megélhetésre. Több értékes művészünk köszönheti ezen derék múzeumigazgatónak, hogy az égető kenyérgondoktól megszabadult és szelleme maradandót alkothatott.

A bécsi döntés után visszatért eredeti hazájába. A prágai megszállás idején a hitleri vadak nem pusztították el az elsők között, hanem – kiszámított gonoszsággal – felhasználták a nagytehetségű műtörténészt és régészt. Harmadmagával egy zsidó panoptikumot rendezett be. Ugyancsak ő rendezte az Altneu zsinagóga melletti chevra helyiségekben a nagy kultúrhistóriai jelentőségű és művészi értékű zsidó műtárgyakat. A gyilkos vadak a „Zsidókérdés-kutató Intézet" címén rendezték és tartották számon ezeket az értékeket. Az volt a szándékuk, hogy az ezeréves Birodalomban nyoma legyen az alacsonyrendű és megérdemelten kipusztított népfajnak. – Tudós munkatársaival együtt a derék művész és tudós Pollák is elpusztult –, de a Harmadik Birodalom is a poklokra szállt.

Az egyik pártfogolt az emingráns Kroón Jenő, a nagy grafikus. Az

alacsony, dús szemöldökű, szemita jellegű művész, aki megjárta a hadifogságot is, valójában itt bontakozott ki teljes nagyságában. Rézkarcai, litográfiája, és biztos vonalú, mesteri grafikája – melyeknek némelyikét filozofikus versekkel is ellátta –, az ország legelső művészei közé emelte. Nyugtalan művész-természete vitte el tőlünk. Néhány évi itt-tartózkodás után – melyet ő pihenésnek tekintett –, Olaszországba költözött a nagy művész.

Ugyancsak itt talált néhány évi nyugodalmas életet a fiatal, magas, sovány, örök optimista és vidám Schiller Géza, az expresszionizmus kitűnő képviselője. Ő viszont Bécsből emigrált hozzánk és nálunk – a félig nagyvárosban – talált nyugalmat és lehetőséget az alkotásra.

Gyakran látogatott hozzánk festményeinek többrendbeli kiállítására Pertrot Csaba Vilmos, a nemzetközi viszonylatban ismert magyar festőművész. Van is városunkban néhány, az ő kézjegyét viselő értékes festmény. A középtermetű, vöröses szőke, intellektus arcú művész ős-árja neve dacára fajtánkbeli. Hozzánk tartozott. Ragyogó színekben pompázó és gótikus ízű festményei korának első mesterei közé emelték.

Berger Zoltán, a presovi fiú, mint karikatúrista egy szép helyet foglalt el a ranglistán. A Kassai Napló, melynek munkatársa volt, és az itteni kis művészi kör gyakran tartotta nálunk.

Többször ruccant le hozzánk, hol Bécsből, hol pedig Berlinből a világcsavargó, kedves, közvetlen és jóvágású Fodor László festőművész és grafikus, hogy kiállított képeivel egy kis pénzmaghoz jusson. Ilyenkor nálam szállt meg a bohémlelkű művész, ki mint kitűnő illusztrátor, a tempera és a klasszikusok másolója, nemzetközi tekintélyt és elismerést szerzett magának.

Egy ízig-vérig košicei is került a művészek körébe. A harmincas évek elején, a pesti festőakadémia elvégzése után hazajött az apró Feld Lajos, a nagy és kitűnő grafikus. Tudását még mindig tökéletesíteni kívánta, és ezért egy időre Kroón mester tanítványai sorába lépett. A természet mostohán bánt vele az apróra szabott termettel, de kipótolta ezt a művészt tehetségével és ihletettségével. Osztatlan nagy elismerést szerzett a gyönyörű vonalvezetéssel megrajzolt Az Utoló Ítélet, Mózes vizet fakaszt, Zsidó fejek és a deportáltak döbbenetesen lenyűgöző Péntek est-jével, ahol maga a művész is, magába roskadva húzódik

meg, a régi mesterekre emlékeztető aprólékossággal, művészettel elkészített rajzaival. Ezek, és még sok számos munkája egy igazi művész és nagy tehetség maradandó alkotásai.

Hasonlóan a többi mesterhez, ő is rajziskolát nyitott, és tanította a szépet, és a vonalak, színek harmóniáját, a gyászos Auschwitzig. Ezalatt sikerült is neki több tehetséget kiemelni.

Kroón iskolájából került ki a művész-tehetségű Schwarcz Jolán, a kedves, művelt, barna lány, aki a modern figurális kerámikának első tehetséges képviselője nálunk. Egész ifjan vitte el a halál.

Az architektikus, a festő, a szobrász, isteni adományával az emberi ügyességnek és tudásnak időt álló, gyönyörű alkotásait tudja létrehozni, melyen nemzedékek nevelődnek és gyönyörködnek. De ezen alkotások ki vannak téve az idő viszontagságainak, és a teremtő géniusszal elmerülnének a feledés tengerében, ha nem volna a szerény szerszám, a toll embere – korok, embersorsok és ezerféle história rögzítője. A mi kahalunk, kis köztársaságunk pedig kitermelte a szellem ezen embereit is, a modern szofereket, hírlapírókat és írókat.

Körtvélyesi birtokáról gyakran látogatott hozzánk írókollégáival való eszmecserére egy csinos, szőke, molett asszony, Lesznyai Anna. Kitűnő esszéi és tárcái úgy itt, mint külföldön a nagy napilapokban jelentek meg. Legjobbjait összegyűjtötte és könyv alakban adta ki, melynek illusztrációit – igazi művészettel – ő maga készítette. A tehetséges írónő báró Hatvany Deutsch unokája, és Lászi Oszkárnak, a tudós szociológusnak és magyar forradalmi miniszternek a felesége. Tudakozásom után sem győződtem meg, hogy kitért volna.

Az alacsony, szerény modorú Juhász Árpád sok gondolatát jelenteti meg, egyéniségéhez szabott egyszerű, világos stílusában. Több regény szerzője, melyekben a kor problémáival foglalkozik és az ifjúság vívódását taglalja. Mint zsurnaliszta is működött, és számtalan cikk szerzője. Egyszer felcsapott lapkiadónak, és az első szám vezércikkének megírásával engem bízott meg. A nagy reményekkel megindult lap – legnagyobb bánatunkra – a harmadik számnál megakadt, ő pedig az itteni rádió magyar nyelvű rendezője lett.

A reneszánszhoz egész lélekkel csatlakozott és több cikkével szállt érte síkra. Kedves, jó pajtásom folyton elgondolkozva és szórakozottan

járt-kelt, az elmaradhatatlan, összerágott szivarcsutakkal a szája sarkában.

Egy ideig itt élt a küzdelmes életű és szűkszavú Sándor Imre író. Erősen haladó írásai a sötét pesszimizmusról árulkodtak.

Színdarabjának előadása, vagy költeményeinek kiadása végett jött át – rövid időközökben – a szomszéd Presovról a kellemes külsejű, behízelgő modorú Sebesi Ernő, a költő. Írt verseket, tárcákat és színdarabot, melyekben valami borongós hangulat vonult végig, és a vívódó lelkek és elesettek gyötrődése tört elő. Legnagyobb sikereit az újszerű Ady-stílusú és tömör nyelvű költeményeivel aratta. Irodalmi munkássága mellett mint orvos is működött ezen aranyos lelkű és szellemű ember, – amit az alkotási lázban viszont bizony sokszor elhanyagolt. A sötét időkben Budapestre került, de írói érdemei sem mentették meg. A nyilas vadak végeztek vele.

Közös keret illeti meg Lányi Menyhértet, és a nem éppen légies Propper Békefi Hermint. Mint az egyik, mint a másik inkább újságíró és több lap munkatársai. De szövetkeztek egy nagyobb és sok utánjárást igénylő munkára, és egy vaskos könyvben meg is jelentették a Szlovenszkói Zsidó Hitközségek Története című munkájukat. Nem mindegyik hitközség kapott itt helyet – amelyeket pedig tárgyalták, azokat csak nagy vonásokban rajzolták meg. Minden esetre, kultúrhistóriai értéke és jelentősége van e könyvnek. Több adatot én is merítettem belőle, mert az érdemes, jó tollú szerzőknek még rendelkezésére állt sok irattár és okmány, melyet nekem már nélkülöznöm kellett. De nem vehettem igénybe a hitközségek neves, képzett funkcionáriusait, sem az íratlan hagyományokét, amit pedig a két kitűnő írótárs még megtehetett.

Már fiatalon feltűnt tetszetős, hangulatos és mélyérzésű verseivel Szenes Erzsi. Nem keltett azonnali figyelmet a barna, középmagas, csillogó zöld szemű lány, de az összbenyomás megragadta a figyelőt. Egyes ünnepélyeken maga deklamálta, mint kitűnő előadó, költeményeit és hatalmas sikereket aratott.

Két jóvágású fiatal író, Mihályi Ödön és Jarno József szép ígéretekkel indultak a pályájukra. Mindkettőt – rövid időközben – ifjan kaszálta le a könyörtelen halál.

Részben az írókhoz tartozott Szepesi Nagy Mici, a magas, csinos, barna asszony, aki az újságírás mellett tárcákat és egyéb irodalmi nívójú elmefuttatásokat írt. Felesége a ragyogó tollú, ízig-vérig zsurnalisztának, dr. Szepesi Miksának, illetve a város Maxi-jának. A deli növésű, tetszetős vonású és nagy műveltségű férfiú igazi mestere a tollnak. Nap nap után vezércikkezett, és a sokrétű eseményekről írta ragyogó stílusú, sokszor fulmináns cikkeit. A Kassai Napló elterjedt napilapnak hosszú ideig ő adta ízét-zamatját. A közönség mindig szívesen olvasta Maxi színes írásait.

Hozzá hasonló értékű zsurnalisztája közösségünknek a magas, sovány, hosszúkás arcú Sós Ervin. Nem mindennapi tudást és képzettséget mutattak fel sima gördülékenységgel megírt cikkei, melyek kitűntek Közép-Európa egész hírlapirodalmában. Nagy képességét felismerték Jugoszláviában is, és az ottani állami hírügynökség elvitte Belgrádba.

A szomszéd Presov szülötte a magas, éles arcélű Dr. Hercz Ottó, a híres zongoraművész, aki szabad idejében a számok bűvésze. Sokszor lépett fel nálunk, mint kísérő, de önálló hangversennyel is, bár kiterjedt rokonsága is ide húzta. Tehetsége néhány év alatt kibontakozott, és világhírű művész vált belőle, aki mindenütt hatalmas sikereket aratott. Hír szerint az USA-ban él, nem pihen babérain, és bizonyára gondol azokra, akik őt magasan ívelő pályája kezdetén annyi lelkes tapssal köszöntötték.

Városunkban szlovák és magyar állandó színház működött. Az első köztársaság idején a közönség még túlnyomóan magyar ajkú, így hát ezen társulat előadásai is látogatottabbak. Az pedig természetes, hogy a háromnegyed milliót meghaladó magyar ajkú zsidóság – sok művész és tudós mellett –, jócskán termelt ki híres-neves színművészeket is. Ezek közül néhány kitűnő nálunk is működött.

Igen kedvelt színésze a közönségnek a markáns vonású, zömök Justh Gyula jellemszínész, aki filmeken is szerepelt, és a fölötte népszerű, magas táncoskomikus, Vágó Arthúr, a mimika mestere.

Az operaénekesek közül Schmiedt Konstanza, Somló József tenorista és Sugár Frigyes baritonista tűntek ki. Az utóbbi szép, magas ívelésű hangjával felküzdötte magát a budapesti operába, amelynek egyik sztárja lett.

A társaságnak ugyancsak egy kiváló tagja Kolos Ernő, a jóvágású színházi titkár és rendező. Fiatalon aludt el életének mécsese.

Úgy gondolom, a galéria megtelt. Mind idekerült azon kor embere, – ha csak kutatásaimból és emlékezetemből ki nem esett –, aki itt élt, lótott-futott, beszélt, cselekedett, alkotott és az átlagból kiemelkedett. A kahal, a kis köztársaság egy dandárnyit adott ezen kitűnő egyénekből – talán többet is –, mint egy hasonló nagyságú más fajtájú közösség. Ez a társaság adta színét-javát, nívóját azon kor erőtől duzzadó és kéklő égboltozat alatt élő társadalmának. A közélet azonban nem volna teljes, ha annak mélyéből az elesetteknek, az „ojrechoknak" két reprezentánsát nem skiccelnénk fel.

Legyenek hát velem elnézők, ha a vörös, kancsal Horovitzot feneketlen zsebeivel, az örökös pénteki vendéget, és a másik snorer kollégáját, aki télen-nyáron felgyűrt kabátjában, összehúzódva, nesztelenül suhant, mint egy kísértet (nevét bizony elfelejtettem) –, ugyancsak behozom a fényes gyülekezetbe. Meg vagyok győződve, hogy a nemes társaság elnéző mosollyal hozzájárul. De hát nem is voltak ezek akárkik. Nem cirkulált reb Horovitznak egynéhány kijelentése a kilében?

Úgy esett, hogy ezen erős társadalomban is éppen elég szegény, elesett, szűkölködő és munkanélküli éldegélt. Dehát melyik társadalmi rend fenékig tejfel? Ezeknek nagy részét a jól megalapozott szociális intézmények támogatták, de egy részük – a kevésbé rátartiak – még külön rendszeres kéregetéssel javítottak anyagi helyzetükön. De akadt közöttük jónéhány javíthatatlan munkakerülő is. Az egész közösségben begyökerezett már, hogy a péntek a szegények napja, amikor az irodákat és magánlakásokat felkeresik alamizsnáért.

Ilyenkor az állig begombolt, szinte titokzatos alak nesztelenül beállított az irodába. Nem szólt, nem kért, csak benyúlt a belső zsebébe és kihúzott két megkopott ceruzát – amit motyogva felkínált. Az üzlet pedig mindig úgy zárult, hogy az adományt megkapta, de a felkínált ceruzái is megmaradtak. Egyik „üzletfele" egyszer megtréfálta: a két ceruzát megtartotta, azok értékét többszörösen túlfizetve. A szegény lélek néhány hétig nem mutatkozott, annyira szívére vette a rendkívüli esetet.

Snorerjeinkhez csatlakoztak a keresztények is, mert tudták, hogy az „izráelita urak" bőkezűbbek az övéiknél. Tudták azt is, hogy nem csinálnak vallási kivételt, és keresztény, zsidó szegény egyformán kapja meg az adományt. Volt is dolga az ajtónak, mely ugyancsak sokszor nyílott a hét péntekjén.

Bizony tekintélyes havi összegekre rúgott az adományok tétele, melyet, bosszúságra, az adóreferensek nem ismertek el. Így hát le kellett azt kissé redukálni, tekintettel a megnagyobbodott forgalomra. De a terv keresztülvitelénél nem számoltunk reb Horovitz nyomatékos ellenvéleményével.

Már pedig – köztudomás szerint – az ő véleménye széles körben számított. Nem is állított be akárhová és nem tolakodott a többivel. Ellenben ami járt, az járt neki, és megfelelő alkalmakkor beküldte a számlát. Így Dr. Reichard Ernő lagzija alkalmával Dr. Hartman Lajos, az örömapa kapott egy ilyen, szolidan összeállított számlát, Kčs 20. végösszeggel. Nem emlékszem már az egyes tételekre, egy azonban felejthetetlen maradt, és a városban szólásmondás lett. „Chap in e lap" 5 korona. Ezt a szakemberek úgy magyarázták, hogy amint a meghívott vendégek eltávoznak, úgy a várakozó ajtónkívüliek belépnek, és sebtében megtömik zsebeiket a megmaradt sok jóval. S hát ilyen lagzin kell, hogy sok szép fölösleg maradhasson.

Hát ő, a tekintélyes vörös Horovitz állított be dérrel-dúrral a főnöki szobánkba, és méltatlankodó szemrehányással kérte a „chezukéjét", az őt megillető heti egy koronáját. Mert úgymond: „Nekem is vannak szegényeim, akiket támogatok, és én azoktól – cheszve cholile – megvonjam a támogatást?"

Természetesen, az ügy kedvezően intéződött el. Már ment volna is, teljes önérzettel kifelé, de Dr. Adler Ottó barátom még évődni kívánt vele, és megállította.

„Reb Horovitz, azt mondják, hogy maga okos ember. Feleljen erre – szólt. – Van-e Isten? Hiszen nem látta őt senki sohasem."

„Micsoda bolond beszéd ez magától, Herr von Daktor! – válaszolt minden meggondolás nélkül, bosszúsan.

„Azt úgy-e tudja, hogy van császár? No, hát nincs. Hisz minden gyerek tudja, hogy bécsi nagy palotájában lakik."

A világ változhatott, de ő még mindig a ferenczjózsefi császárságban tudta magát.

S folytatta: „No, és annyit mutogatta magát he, látta őt itt valaki? S mégis minden kiseszű ember is tudja, hogy van császár."

„Így, Herr von Daktor, így! Nem látjuk az Istent, de tudja mindenki, hogy van."

Ezzel megbillentette a fejét, és pálcikájával kalimpálva fölényesen eltávozott.

A művelt, okos Ottó barátom pedig, aki az ateizmus mezsgyéjén állott, kedvetlenül ült le asztalához.

Kissé elfáradtam. Hiszen emberi, mert nagy utat tettem meg az emlékezések világában. Szívesen tartózkodtam a múltban, és különösen az első világháborút követő két évtized idejében. De nem szívesen foglalkozom majd az ezt követő idővel és eseményekkel. Erőt és hangulatot gyűjtök, hogy felvázolhassam közösségünknek a bécsi döntés által okozott újabb megrázkódtatásokat.

A világ két legnagyobb gonosztevőjének, Hitlernek és Mussolininek a szolgái összejöttek 1938-ban Bécsben, és egy tollvonással megpecsételték milliók sorsát. Összeomlott az előző világ. Megrendült a kis köztársaság, és a nyugalmat, derűt, szabad levegőjű életet a sötét háború és a végnélküli megpróbáltatások váltották fel.

Le is teszem a tollat egy időre, néhány napra. Amúgy is, akkor is, most is szilveszter előtt álltunk. De milyen más képet kapott a döntés utáni évforduló. Elmaradt a vidám, gondtalan baráti kör, a Társaskör fénylő, derűs forgataga.

A mostanit pedig – a szokásos, de megkopott szilvesztert – csak hármasban, életem kísérőjével és öreg anyjával tartjuk meg. Megöregedtem és megkoptam én is, és éppen hogy egy szerény kis pohár borral köszöntöm fel. Megszokásból emelem poharam, mert már megtanultam, hogy hiábavaló a várakozás és reménykedés az új, az ismeretlen iránt. Ritkán jött jobb, és ha már a felköszöntött is elmúlt, úgy csak keserű szájíz maradt utána.

De most mit is várjak, mit reméljek? Mi derítsen fel, mikor a barátságos, drága arcok mind eltűntek. Rokonok, barátok, akiknek látása a szívet felmelegítette, mind elpusztultak, és aki még életemnek

tartalmat adna, az messze délen, nekem elérhetetlen messzeségben él.

Avagy engedjem be szívembe mégis a reménykedés derűs fénysugarát? Hiszen életemben már annyi csodás eseményt hoztak egynémely szilvesztert követő napok. Talán meghozza, hogy láthatom végre életem folytatását? Vagy meghozza...? Eh, köszöntelek, új esztendő, vágyódó lelkek reménysége – vagy talán temetője.

A szilveszter elmúlt, mint ahogy ami jön, az megy is, és eltűnik az idő kulisszái mögött. Az élet pedig megy tovább, hol rendjén, hol pedig – éppen elégszer – kótyagosan.

1938 őszén történt. Városunk zajló, nagy üstjében, mint egy vihart hozó hatalmas mennydörgés – robbant a bécsi döntés. Alig cseperedtünk fel, alig szedtük össze magunkat, jött ismét egy új impérium, egy új gazda. Azaz, hogy a régi jött vissza, de már más alakban, idegen orcával. Tudtuk és éreztük, hogy ez már nem a régi jó Hungária asszonyság, hanem egy mostoha. A bizonytalanság borús felhője pedig ráfeküdt a szívekre.

A kéklő ég bizony beborult felettünk. Az előbbi rezsimre sem mondhattuk, no, most igazán otthon vagyunk. A demokratikus államrezsim és a törvényekben lefektetett jogrend minden esetre biztosította a zsidó állampolgár szabadságjogait, azonban ennek dacára akadt egynémely diszkrimináció is. Dehát még ez se legyen?

Most azonban tudtuk, hogy az elszakadás óta eltelt két évtizedes, szűk látókörű, gyűlölködő gentry rendszer csak bajt és megpróbáltatást hozhat. De a két évtizedenkénti impérium-változás sem ideális, és nem szolgálhat az egyszerű polgár javára, akit, mint egy pelyhet sodor ide-oda a politika nagy vihara.

Mi, kassaiak – mert Košice ismét Kassa lett –, még alig fogadtuk rivallva, nagy zenebonával Horthy Miklós kormányzót fehér lován, kormányától és színes testőreitől kísérve –, midőn rövidesen megéreztük a mostoha kezet. A következő év elején kihirdették az első „zsidó törvényt", és ezzel – egyelőre – az iparengedélyek bevonása indult meg.

Egy csomó lehúzott redőny jelezte a rideg és kemény rendelkezés nyomát, mely számos családot a megélhetés gondja elé állított. Ezek közé kerültem én is. Régi üzememet be kellett zárnom, és néhányszáz kassaival együtt kenyértelenné váltam.

Elöljáróban megjegyzem, hogy közösségünk krónikája mellett biográfiámat is adom. Úgy gondoltam, hogy ezzel teljesebb lesz a kor leírása is. Így hát a magam baját-dolgát is elbeszélem. Végtére, úgy vélem, hogy e galériába tartozom én is.

Hogy a vagyont és megélhetést némiképp biztosítsam, egy keresztény jóbarátomnak adtam át az üzemet. Ez volt az önkéntes árjásítás. Rosszabbul jártak, ha az árja-úr a hatóság közreműködésével ült bele a zsidó üzembe és vagyonba. Különösen az önállóvá lett szomszéd Szlovenszkón dívott ez, de később nálunk is, és az új „urak" a régi tulajdonostól igyekeztek megszabadulni. Könnyen ment ez a lelketlen bitangoknak – egyszerűen deportáltatták a szerencsétleneket.

Én az árja-barátomban nem csalódtam. Most is tartom vele a benső kapcsolatot, mert a magas, kopasz, szűkszavú vitéz Siklósy Emil érzőszívű, becsületes embernek bizonyult. A derék férfiú a nyilas világban zsidó fedezésért – mert több üldözöttön segített –, félévi fogházbüntetést kapott. Ez is a vad korhoz tartozott, hogy súlyos büntetésben részesült, akiben megmozdult a szív, és segített az üldözötteken.

Ezen a tavaszon egy súlyos csapás és egy megrázkódtatás is ért. Szegény jó anyám itthagyott bennünket. A legérzőbb és legnemesebb anyai szív megszűnt dobogni. – Talán jóságáért és érdemeiért szólították el hamarabb, hogy mentesüljön a bekövetkezett szörnyűségektől.

Ugyanakkor egyetlen, szeretve szeretett gyermekemtől is el kellett válnom, ami soha el nem múló sebet ejtett rajtam. Vérző szívvel, de elengedtem egy kis társasággal, hogy Palesztínába költözzön. Sokat gyötrődtem, míg ehhez hozzájárultam, de a rideg jelen és a jövő fölött tornyosuló sötét viharfelhők meggyőztek. Illegális módon, Egyiptomon keresztül került leányom révbe – Erecbe.

Az járta valaha a politikai köztudatban, hogy Nagy-Britannia politikusai és diplomatái, az események értékelésében és a jövő tervezésében 50 évvel megelőzik korukban működő más nációbeli kollégáikat. No, a mi esetünkben, az ősi föld históriájának a kialakulásánál erősen megcáfolták ezt a jó véleményt, mert, amint beigazolódott, az együgyű Györgyök idejében tartottak. Hány százezrünkkel lett volna több az Ősújhazában, mennyivel szilárdabb bástya lett volna Rommel táma-

A képviselet hangjának tónusát ő adta meg, ami sok viharos jelenetet teremtett. Magam is egynéhányszor élesen csaptam vele össze, ha a közületben élő más érzések védelméről volt szó.

Társai az elöljáróságban ugyancsak érdemes egyéneknek számítottak: Dr. Kolos Ákos, akiről még lesz szó, Leiner Árpád és Dr. Guthlon Gyula, akikről már történt említés, Lusztig Nátán, aki itt sem hiányozhatott.

Az ortodoxiában nem kellett változásnak jönni, mert róluk tudták, hogy csak vallási síkon működtek. Ezúttal pedig meghúzódtak az anyahitközség árnyékában.

A kormányzat már az első hónapokban megmutatta barátságtalan arcát. A szorosan vett hitközségen kívül megszüntette az összes többi zsidó szervezeteket, és természetesen vagyonukat elkobozta. Így omlott össze évtizedek áldozatos munkájával felépített sok szép kollektíva.

Szemem előtt fátyolosan vonul el a Társaskör utolsó, drámai rendkívüli választmányi gyűlése. Dr. Weiser Ernő, a jól értesült elnökünk hívott bennünket össze, hogy megelőzze a hatóság rosszakaratú beavatkozását, és ezzel megmentsük a közösségnek a nagy értékeket.

Komor hangulatban ültük körül a hosszú zöld asztalt. Fent a szikár, aszkéta vonású elnök, körülötte a reprezentánsok, Dr. Garai, Dr. Zahler, Dr. Guthlon, Dr. Szepesi Miksa, Fodor Árpád, az öreg Lusztig bácsi, és még egynéhányan, akik már kiestek az emlékezetemből.

Az elnök feláll, egy percig a mosoly egy villanásával számon vesz bennünket, és szenvtelen arccal, rekedt hangon szólal meg. Felsorakoztatja a Társaskör nagyszerű múltját és kultúrmunkáját, majd megindultan ecseteli, hogy itt úgy elődeink, mint mi is, második otthont találtunk. Ősi sorsunk ért utol ezúttal is bennünket, mert pusztulásra van ítélve, amit szívünk melegével építettünk. Összeroskadva ült le, és indítványára kimondtuk a halálos ítéletet, a feloszlatásunkat. A kemény férfiaknak kibuggyant a könnye, itt-ott feltört a zokogás.

Székházunkat minden értékével az anyahitközség chevra-kádishájának ajándékoztuk. Úgy gondoltuk, ha élni nem is, de meghalni csak hagynak bennünket. Olyan fantáziánk nem volt, hogy ezt ne vehessük számításba, és akkor meghagyják a temetkezési intézményeket legalább. Így maradt meg röviddel azelőttig birtokunkban a múlt ezen

dása idején és mostanában, az ingatag és kiegyensúlyozatlan arab szomszédokkal szemben az előretolt Nyugat-Izrael, ha a kapuk ki lettek volna tárva? Mennyivel kisebb lett volna a mártírok serege, ha nem kellett volna az ostoba és gonosz politikai machinációk miatt, a világ négy tájáról, száz akadályon keresztül belopózkodni?

Azóta nem láttam az én lelkem osztályosát, az én kislányomat. A nagy keserűség mellett azonban alázatos hálával is vagyok a Sors iránt, hogy így történt és megmaradt. Hogy nem élte át a szörnyű borzalmakat, amelyek mindenki lelkét és testét kikezdték, aki át is vészelte azokat. Hogy igazi hazát és meleg otthont talált, ahol boldog családi körben él és virul, és két aranyos unokával életemnek további folytatást adott. Viszont ő évek óta vár, vár – és én mennék, repülnék, de.. de...

Kassa egycsapásra valami idegenszerű képet kapott. Megszűnt a régi demokratikus jogrend, melyen úgy a monarchia, mint a csehszlovák éra is nyugodott. Ezzel pedig megszűnt a szabad ember öntudatos érzése, és valami határozatlanság uralkodott a lelkeken. A közéletet az uralkodó faj uralkodóosztálya szállta meg, és az utcákon és nyilvános helyeken ezen osztály félművelt, hetyke és nyegle alakjai domináltak. Sokszor lehetett hallani menetelő katonák arcpirító, durva, bennünket gúnyoló nótáit. Kiábrándító érzések rajzottak ilyenkor bennem. Ennyire lezüllöttek? Hát én, mint a világháború katonája, ezekért küzdöttem becsülettel?

Az új hatalmi viszonyok ezúttal is megkívánták, hogy a közösség képviselete, a hitközség alkalmazkodjon hozzá. Ennek első dokumentuma gyanánt az anyahitközség szlovák színezetű vezetősége helyet adott azon férfiaknak, akik tántoríthatatlanul kitartottak a magyarság mellett.

Dr. Hercz Ignác, ez a termetes, markáns egyéniség lett a roshakol. Nagy debatter, teli szenvedéllyel, akivel közömbös nem lehetett az ember. Sokan szerették és ragaszkodtak hozzá, de éppen elegen erős ellentétben álltak az éleshangú, robosztus alakkal, a magyar állameszme megszállottjával. De ez hozta a vesztét is. Mint kivételezett, a deportáció idején nem menekült el, nem hitte, hogy vele, a magyarság sziklaszilárd oszlopával injuria történhessen. Maradt – és egész családjával együtt elhurcolták.

kényszerítették vezető köreinket országos segélyakciók megindítására. Budapesten, az ország fővárosában megalakult a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája. Egyben minden közösség és hitközség megalakította a sajátját is, mely az országos központtal szoros összeköttetésben állott. A hitközségek ezentúl kettős költségvetést és adózást vezettek be, egyet, a hagyományosat, a másikat a Pártfogó Iroda részére, mely néha túllépte az előbbit.

Nem sokkal később a nagy szükség és nyomor egy újabb, nagy, országos segélyező szervezet létrehozását tette szükségessé. Ez is az ország fővárosában jött létre, országos nagy egyéniségeink akciójából, monumentális emléke. Most már bábszínház lett belőle.

Európának egész horizontját komoly viharfelhők kezdték beborítani. Hitler a bambán bámészkodó hatalmak előtt besétált Ausztriába, és alig néhány hónappal később a csehek minden ellenállás nélkül engedték be Prágába. Masaryk elnök nagyzási hóbortban szenvedő epigon utódja, Benes beharangozott plánjával megszökött nyugatra. Szlovenszko elszakadt a csehektől, és mint önálló állam, tetszelgett Hitler védőszárnyai alatt, ahol patrónusokhoz méltó vad hlinka és gárdista rendszer következett be.

Ezzel megindult nálunk a menekülők áradata, és városunk évekig ennek országútja lesz. Feltűntek megviselt, idegen arcok, fáradtan, kopottan, akik titokban, sötétben, erdőkön-hegyeken érkeztek hozzánk, az ideig-óráig tartó refugiumba, a központi fekvésű határvárosba. A két kahal megmaradt szociális szervei pedig azonnal reagálni kezdtek. Működésbe lépett a zsidó szív és együvétartozás érzése, hogy egy átmeneti időre ellássa a szerencsétlen menekülőket fedéllel, élelemmel. Aztán küldték tovább, az ország belsejébe, ugyancsak igyekezve, hogy a hatóság kezébe ne kerüljenek, mely onnan örömmel visszatoloncolta volna.

Azok közül akik részt vettek a szlovákiai zsidóság mentési munkálataiban kimagasló alakja Lorber Kálmán volt. Feláldozó tetteiben nem ismert határt. Lorber testvérek és Glück fürésztelep társtulajdonosa volt, az üzem a vasútvonal mentén épült, ahol háromszor hetenként éjszaka utazott keresztül a szlovák tehevonat. A mozdonyvezető — akit jól megfizettek — ott lassitott, a

menekülök kiugrottak a vonatból, ahol Lorber Kálmán várta őket. Saját és családja biztonságának kockáztatásával és a súlyos veszély tudatában házába hozta őket, ahonnan hozzátartozóik, vagy a cionista és hitközségi közegek gondoskodtak elhelyezéükről.

A menekülők áradata a folytonos gyűjtéssel és adakozással a hitközségek tagjait és szerveit ugyancsak igénybe vette. Világos lett, hogy a terhek túlnőttek a közösség erején, és egy nagy, országos összefogásnak kell bekövetkezni. Ez még az új impérium első évében be is következett, mivel már az első zsidó-törvény által beállott súlyos problémák és mint a Magyar Zsidó Segítő Akció – röviden Omzsa – elnevezéssel kezdte meg mentési és segélyezési munkáját. Az Omzsa nyújtotta a legtöbb segítséget a menekülteknek. De nem feledkezett meg az árvákról és támasz nélküliekről sem, akik élelmet, ruhát, tüzelőt és egyéb segítséget is kaptak. Úgy tudom, mint ahogy több helyütt olvastam is, hogy a mi kipróbált, drága Jointunk ezúttal is jelentkezett és mindkét szervezetünket hatalmas összegekkel támogatta. Állítólag olyan összegeket nyújtott, mint amennyit mi, magyar zsidók tudtunk összehozni.

Heroikus, de szomorú idők, amikor a jogállapot szélére került zsidóság önfeláldozó áldozatkészséggel, mint a történelemben annyian, igyekezett a menekülők folytonosan növekvő áradatát és saját, munkanélkülivé és gyökértelenné vált tömegeit a létfenntartás eszközeivel ellátni, és pénzsegélyben részesíteni. Akadtak ugyan még ezúttal is, akik nem értették meg az idők jelét, de a túlnyomó többség, ha nehezebben is, de lerótta a kiszabott köteles áldozatot. Végtére ezúttal már nem adakozásról, hanem áldozatról volt szó, és az nevezhető áldozatnak, amit valamilyen formában megérez az ember.

Az elég súlyos kötelezettségen kívül sokra még családi teher is nehezedett. Hisz sokunknak családja a sötét Szlovenszkón tengődött, vagy száz veszélyen keresztül került hozzánk.

Mennyit aggódtam öreg jó apámért, és szerencsétlen öcséimért, akik Humennén, a rabló és vérszomjas gárdisták karmai között éltek. Mi mindent igénybe vettünk, hogy valamiképp is könnyítsünk sorsukon.

Így megtudtam, hogy egy háborús tiszttársam, akit ravasz svábnak tituláltunk, mert sok veszélyes szituációból ki tudta magát húzni –, és akivel mindenkor jó bajtársi viszonyt tartottam fenn –, az önálló

államot játszó Szlovenszko igazságügyi minisztere lett. Bratislavában élő ügyvéd öcsémtől megvonták a működési engedélyt. Mihály, a gazda öcsém is alig bírta már magát fenntartani, viszont az egész család gondja rá nehezedett. A szükség szárnyakat ad a fantáziának és akaratnak. Elhatároztam hát, hogy lesz ami lesz, felkeresem az oroszlánt barlangjában, azaz a miniszterré avanzsált bajtársamat, – ha ugyan még megismer és elfogad annak. Azzal már jóideje tisztába jöttem, hogy a jog, igazság, nem az ész és bölcsesség kormányozza az egyének és népek sorsát. Mindig is csak az egyéni érdek érvényesül. Egyesek akarata dominál, és azok a szerencse kiválasztottjai, akik az árral úsznak. Megpróbálkoztam tehát én is, hogy ezen kitűnő elveket érvényesítsem családom javára.

Sikerült. A derék ember –, mert őszintén megérdemelte ezt a jelzőt –, nagy reverenciával fogadott. Megismert, melegen kezelt és nem fölényeskedett. Sőt, tetszett neki, hogy a régi bajtársa előtt, mint egy állam minisztere szerepel. Elmondta csendes négyszemközt bajait, gondjait és küzdelmeit a két vérebbel – ahogy ő nevezte kormányelnökét és belügyminiszter kollégáját, akik a náci hóhérokat a legkészségesebben szolgálták ki. Igyekezett menteni, akit lehetett, és ha lanyhán is, de az államelnök őt támogatta.

Hittem neki, mert emberségesnek tudtam. Ki is mutatta sok esetben jó szándékát, és megnyugvással vettem, hogy a pokoli erők letörése után, a felszabaduláskor komolyabb baja nem történt. Nekem tett ígéretét ugyancsak beváltotta, családomat védelmébe vette, és így sikerült néhány évre a fennmaradást biztosítani. Et qui habet tempus habat vitam – és így menekültek meg. Ilyen lavírozások tették lehetővé, hogy az elmerülésre ítélt tömegből egyesek a felszínen maradhassanak.

A helyzet nálunk is kezdett mindinkább súlyosbodni, midőn a háború terjedésével a kormány fegyver nélküli munkaszolgálatos osztagok megalakítását rendelte el. Szegény munkaszolgálatosok! Ez külön vérrel írott fejezete ezen idők megpróbáltatásainak.

A fiatalabb korosztályú férfiakat behívták, de nem sorozták be őket sorkatonaságba. Ez nem fért volna össze a hadsereg méltóságával. Maradtak civil ruhában, de hogy tévedés ne essék, messziről rikító sárga karszalaguk jelezte kilétüket. Végig a keleti orosz fronton ezen osztagok túrták fel a földet. Ezek az osztagok készítették a lövészárko-

kat, és egyéb, védelmi földmunkákat. De nem is ez, hanem a bánásmódjuk volt a szörnyűség, mert válogatott pecérek kezére adták őket. Ezek bent az országban jól kiagyalt szekatúrákat és kínzásokat találtak ki, a fronton pedig a halált hozó aknamezők tisztítására hajtották szerencsétlen fiataljainkat.

De rájárt a rúd a hitehagyottakra is, akár megszáradt, vagy még csepegett róluk a keresztvíz. Bevonultatták ezeket is, de már nemzeti karszalaggal díszelegtek, és könnyebb munkabeosztást is kaptak. Ha néhanapján találkoztunk menetelő oszlopukkal, elfordulva haladtak el. Érezték árulásukat és férfiatlanságukat.

A háború dúlt és ifjúságunk elment. A város pedig, mint valaha, ezúttal is kiürült. A szűkölködők tábora mind nagyobb lett.

Közben Szlovenszkóról az áradat tartott, és egy ideig különösen fiatal lányokat és gyermekeket menekítettek ide. Mach, a belügy bestiális minisztere, aki még ma is szép csendesen éldegél egy állami fogház kényelmében, mert állítólag 1941 folyamán fiatal lányainkat fogdostatta össze gárdista pribékjeivel, és minden emberi érzés arculcsapására a hitleri hordáknak dobta oda, állati ösztönük kielégítésére. Egy sem jött vissza ezen szerencsétlenek közül.

Asszonyaink akkor újabb példáját adták nemesen érző szívüknek és áldozatkészségüknek. Rövid idő alatt egy gyermek- és leányotthont rendeztek be, a feloszlatott reneszánsz érzelmű ifjúság helyiségeiben. Hatvan menekült és helybeli leánygyermek talált ott elhelyezést, és kapta az érző szívek szerető gondozását.

Gotterer Gordon Eszti, a határozott egyéniségű szőke asszony, aki közéleti szereplésével már a nagyasszonyok sorába került, egyik kezdeményezője ezen intézménynek, melynek vezetésével meg is lett bízva.

Helyettese és egyik főmunkatársa, Weinberger Mártonné, a középkorú, intelligens, barna, mutatós, csinos kis asszony. Húsz évi elismerésre méltó munkát végzett már eddig is. Lánykorában fáradhatatlan munkása a reneszánsznak, de mint többgyermekes anya is tevékeny részt vett a lelkéhez nőtt mozgalomban.

Ugyancsak hasonló értékű egyéniségek a magas, telt idomú Moskovics Klári, és a nemigen tetszetős, de annál eszesebb Luft Malvin asszonyok. Ez utóbbi déligyümölcs-nagykereskedésükben ugyancsak

megállta a helyét. Elmaradhatatlan társnőjük a gyerekek és cseperedő lánykák gondozásában a csinos, gesztenyebarna Szinai Lenke, aki minden szabad idejét itt töltötte.

Ezek mind a zsidó nagyasszonyok szívével éreztek és lobogó szellemével cselekedtek. A női nem nemes típusát ezek az asszonyok többi névtelen munkatársukkal képviselték.

Az ember szívét jóleső, meleg érzés hatotta át, ha belépett a kis árvák otthonába, amelynek majd minden lakójához valami história tapadt. A legmeseszerűbb, de egyben legmegindítóbb a szöghajú, édes arcú, kicsiny 4-5 éves Sajndele meséje.

Apjával-anyjával a közeli, határmenti erdőbe jutott menekülés közben. Valami erősen megriaszthatta őket, és a szülők a további menekülésre képtelen gyermeket egy faodúba rejtették. Ott maradt szegényke meghúzódva, étlen-szomjan egy-két napig. Az erdőt járó falusi asszonyok akadtak rá a kimerült, sírdogáló gyermekre, és az egyszerű emberek szíve megesett rajta. Gondolták, hogy zsidó gyerek lehet, de Sajndele is már értelmesen elmondta, hogy rossz emberek elől menekültek. A jó falusiak behozták a gyereket a hitközséghez, és azóta kedvence a leányárvaháznak. Szülei többé nem jelentkeztek. Tudj' Isten, mi történt velük? Úgy tudom, Sajndelét jó csillagzata megóvta. Él, rendezett viszonyok mellett, Budapesten.

A hitközségek ezalatt a Pártfogó Irodáik révén igyekeztek enyhíteni az iparmegvonás és a családfenntartók bevonulása folytán nyomorba jutott családok baján-gondján. Támogatták ezen kívül a menekülteket, a két árvaházat és a nőegyleteket, melyeknek feladata sokszorosára megnőtt. Úgy az anyahitközség, mint az ortodox Pártfogó Iroda vezetőségében ott találjuk a már szerepelt egyéniségeket, régi ismerőseinket. Az előbbinél ott van Dr. Kabor Ármin, Dr. Garai, Kreisz, Dr. Rosenbaum Jenő és jómagam. Az ortodox szervezetben Róth Ignác, akivel a köz minden munkájában lehetett találkozni, és Ungár Jenő, Spíra Ignác, Goldstein és Avrohom Hersch Klein működtek fáradhatatlanul és sok eredménnyel.

Az anyahitközség vezetőségében 1942 őszén ismét jelentős változás állott be. A közvélemény kevesebb nemzeti színt kívánt, nagyobb megértést a zsidóság minden rétegétől, és még erősebb aktivitást a szociális téren. Kemény vita után megválasztották a nagymúltú kahal utolsó vezetőségét.

Dr. Kolos Ákos, a kifelé nem kevésbé nemzeti színű, de sokkal elasztikusabb észjárású ügyvéd lett a roshakol. Ő már a reneszánsz iránt is tudott igazi megértést tanúsítani, ami két sikerült, serdülő fiának tudható be, akik már az eszme bűvkörébe kerültek. Péter, az idősebb, daliás fiú, részt vett az ősök földjén a szabadságharcokban, és azokban meg is sebesült. Dr. Kolos, a jóvágású, kreol bőrű férfi, aki szerette az élet könnyebb oldalát, erős zsidó érzéssel, nemes, jó szándékkal látott hozzá feladata elvégzéséhez. Leghőbb vágya volt az ellentéteket kiegyenlíteni, és lehetőleg mindenkit kielégíteni –, ami sok esetben sikerült is.

Az iskolaszék elnöke és elöljárója már ugyancsak bemutatkozott. A zömök Dr. Berger Dezső, cinizmusba hajló, szkeptikus egyéniség – mely úgy tűnik, küzdelmes ifjúságából ered –, de kemény nyakú, meggyőződéses zsidó és puritán férfiú. Az elődökhöz méltóan, kulturált felkészültséggel vette át nagyhírű iskolánk vezetését.

A tapasztalt, eszes, élemedett korú Lustig Nátán ezen kormányból sem maradhatott el, és maradt, mint szertartási elöljáró, régi reszortjánál.

A pénzügyi tárca, illetve elöljáróság vezetésével, melyre most a legnagyobb és legnehezebb feladat hárult, engem bíztak meg. Bár eddig is némi képet adtam magamról, kötelességszerűen még néhány vonással járulok hozzá portrém kiegészítéséhez. Mint egész családom, én is kreol képű, kisportolt és inkább szikár, magas termetű vagyok. Hivatkozhatnék a nőkre is, akik elég jóképűnek tartottak. Homlokom bizony az évek során erősen kimagasodott, a gyönyörű világot szürke szememen keresztül nézem, és szögletes állam elárulja, hogy bizony nyakas vagyok.

A szülői házban örökölt mély zsidó érzések élnek bennem. Nem gondolkodom gyorsan, és ha szólanom kellett, mindig kísért a lámpaláz. Erős magyar érzésben nevelődtem, de a háborút követő, fél Európát átfogó terrorcselekedetek és a humánummal ellenkező események megrendítették hitemet az európai szellemben. A lelki sivárságból egy fiatal kis bardejovi zsidócska rántott ki, aki bátortalanul keresett fel a potenciát mutató gazdaságomban, és zűrzavaros előadásában, amit megismételtettem, kért támogatást az ősi haza felépítésére. Egyszerre valami fény hasított át a lelkemen. Azóta bizonyos lelki és szellemi bázison állok.

Nagy szorongással vettem át a megbízatást, mert tudtam, hogy most minden a muníción, illetve az anyagiakon múlik. De vállaltam, fajtám iránti ragaszkodásból. Makacs elszántsággal és azzal a rendületlen elhatározással indultam utamnak, hogy megszerzem minden áron a szükséges anyagiakat, ha kell, statumok és előírások ellenére is, csahogy biztosítsam a hitközség munkáját, a szűkölködőknek pedig megfelelő segítséget adhassunk.

Nem részletezem, mert külön história lenne a két év kemény munkája. Mint pénzügyi elöljáró, a Pártfogó Iroda vezetője is lettem, és elég megjegyezni, hogy a két minőségemben az elismerések és barátok mellett éppen elég ellenfelet is szereztem. Még a roshakolom sem tudott engedékenységre bírni egyes elvi dolgokban, ha úgy véltem, hogy a köznek ártalmára van. Azt azonban vallom, hogy mindenki meg volt győződve, hogy önzetlenül, csakis a köz érdekében cselekszem.

Sokszor álltam dilemma előtt, és rájöttem, hogy a konokság sem mindig hasztalan tulajdonság. Egy nap csak beállít – nagy meglepetésemre – az elöljáróság szobájába a két rabbink. Rossz sejtelmeim támadtak, mert tudvalevőleg nem a legjobb viszonyban élt a két papunk egymással és lehetőleg kerülték egymást. Hát az áldások és nagyrabecsülésük bőséges kifejezése után rátértek látogatásuk céljára, a drágaságra, a súlyos viszonyokra, és végül kérték fizetésük emelését.

Én éppen azon törtem a fejem, hogy lehet az adóprést még megszorítani, és miként juthatnánk az alapítványokhoz is. Még az is átvillant az agyamon, hogy esetleg az orgonát is kellene értékesíteni. El voltam szánva mindenre, nem törődve a következményekkel, csak hogy a szűkölködőket, éhezőket és fázókat megsegíthessük. Egyszer egyházi bíróság elé állítottak, amiért a pénzalap növelésénél nemigen ragaszkodtam a szent szabályokhoz. De becsületére válik a bíróságnak, ők is túltették magukat a dolgon, és egy kis dorgálás mellett felmentettek.

Bosszúsan fordultam tehát a papjainkhoz. Legyenek nekem mojchel ott, túlnan.

Főrabbi urak – szóltam –, Önök nem éheznek, nem fáznak, nem nélkülözik a mindennapi közszükségleti javakat. De fájdalom, sorainkban vannak sokan, akik nyomorognak, és köztük sok a gyerek, a mi jövendőnk. Amíg hát ez a gonosz állapot tart, addig lelkiismeretem nem enged senki részére fizetésemelést adni.

Közbenjárt ezért a roshakolom és több, tekintélyes képviseleti tag, de én hajthatatlan maradtam. Hiszem, hogy a Legfelsőbb Hatóság nem fog rám ezért haraggal gondolni, mint akkor itteni képviselői tették.

A hitközség irodájának két komoly értékű munkaerő állt rendelkezésére. Goldberger Samu a tragédiáig, majd két évtizeden át odaadó buzgalommal töltötte be a titkári tisztséget. Őszintén becsülték a ragyás, zömök, alapos fiút. Egyenrangú társa a munkában, de a népszerűségben is, a csinos, barna, molett Pócs Rózsi, a későbbi Schmidtné, aki mint segédtitkár a pénztárt vezette. A mi Rózsink nem zsidó, hanem református vallású, azonban már szinte összenőtt velünk. Az újraéledésnél ismét csak hozzánk állt, és most már 38 éve hűséges útitársunk és így kell, hogy a galériában is helye legyen. Az évtizedek alatt bármely vezetőségi tagnál is alaposabban elsajátította előírásainkat és szokásainkat, és több évtizedes működése alatt élő lexikonja lett kahalunk legnagyobb és legszebb idejének. Sok elraktározott emlékével nyújtott nekem segítséget ezen históriám megírásánál. Meg kell ugyancsak említeni, hogy már a mi Rózsink anyja, Pócs Ferencné az 1900-as évek utáni időben kedvelt alkalmazottja volt iskolánknak.

Az idő haladt végzetszerűen és az állapotok mindinkább romlottak, mind nagyobb nehézségek tornyosultak elénk. A tanítók fizetését is már csak több részletben tudtuk folyósítani. Egy kis segítséget kaptunk ugyan a központi szervezettől, de mi az önellátók közé soroltattunk, és magunknak kellett a súlyos terheket viselni.

A bevételek fokozására rendeztünk templomi hangversenyeket is, mert a sötét időknek csak ez a forma felelt meg. Eljött a mi Abrahamsonunk, akkor már a Dohány utcai, az ország legelső templomának híres-neves főkántora. Tömött padsorok előtt szállt a széles skálájú gyönyörű baritonja, és az édes-bús melódiák megfogták a szíveket.

Szegény jó Abrahamson! Mostanában jött a hír Pestről, hogy már a mennyei kórust gazdagítja.

Felkeresett bennünket az országos központ nemigen szimpatikus és pózoló elnöke, Klár Zoltán, aki azonban jó szónoki képességgel bírt. Tagadhatatlanul szónoklataival ő is hozzájárult a nagyobb adakozás megindításához.

A szószékre lépett nálunk az akkor igen népszerű országgyűlési

képviselő, a zsidóság akkori reprezentánsa, Dr. Fábián Béla is, és fulmináns beszédével igyekezett a közösséget felrázni. Ez sikerült is a jó szónoknak, a barna, köpcös zsidó politikusnak, akit bizonyos nimbusz is övezett, hiszen Dr. Vázsonyi Vilmos demokrata vezér, igazságügyminiszter és nagy zsidó famulusának számított, és az ő környezetéből került ki. Ennek az embernek az epilógusa elképesztő, akit a zsidók, a fajtabeliek emeltek a magasba. Az Új Élet 1960 márciusi és novemberi számában olvastam, ami szinte hihetetlennek tűnik, hogy ez a magasba emelt zsidó a birkenaui tábor egyik kápója volt. Hogy ki, mi a kápó? Hát röviden: tanonca vagy segédje a hóhéroknak. Egy zsidó SS. Az emigrációban az alávaló Salom Asch nyomdokait követte a jellemtelenségben, kinek könyveit nem is tudom kézbe venni. Megtagadta a zsidóságot, és Spellman yorki bíboros öntötte nyakon keresztvízzel a 75 körüli vén gonoszt.

Én régi híve vagyok Lavatternek, és sokszor igyekeztem megismerni az embereket fizikumuk jellegzetességeiből. Annak idején mellette állottam, amikor szórta magából a szép szavak áradatát. Valahogy a füle és a hüvelykujjának formája meghökkentett engem. Hihetetlenül nem sok jót mutattak.

A háború javában dúlt. Lengyelországot a pontos, tömör hadigépezet – melybe az első világháborúban évekig be voltam osztva, és ellenszenvem mellett csodáltam is – rövid idő alatt lehengerelte. Most már a Kárpátok gerincén is német csizma taposott, ami még inkább megnehezítette a menekülők útját. Sorra jött Jugoszlávia, és az ott nemsokára felszabadult Wehrmacht-erők városunkon vonultak keresztül északnak. Akkor nem értettük ezt meg, mert úgy tudtuk, hogy a Harmadik Birodalom a Szovjettel némi szövetségben áll. Pár hétre rá világosodott meg előttünk a helyzet, amikor álnokul rávetette magát a szövetségesekre.

Akkor láttuk először az SS-eket. Emberi ábrázattal, két lábon jártak, mint mi. Nem sejtettük bennük a szörnyetegeket. Az átvonulás minden különösebb incidens nélkül történt. Akkor még keményen tartotta magát a magyar szuverénitás és jogrend. Kállay, az ország miniszterelnöke állítólag úgy nyilatkozott: „mindent adok, csak zsidót nem".

Ezerkilencszáznegyvenegy nyarán került sorra a Szovjet. A háború messzi kelet felé tolódott, de közösségünk ennek dacára sem szakadt el a gyászok mezejétől. Valahogy mindig benne éreztük magunkat. Munkaszolgálatosaink révén, akiket a vihar sodort magával, szüntelen gyászos kapcsolat fűzött hozzá. A gigászi küzdelemben olyan helyzetbe és környezetbe kerültek, mely a megsemmisülés felé vitte őket. Minden a vesztére tört a fegyvertelen védteleneknek, még a zord természet is tizedelte soraikat. S jöttek, folyton jöttek a gyászos hírek.

A végzet pedig kezdett itthon is jelentkezni. Az első világháború galíciai menekültjeinek, kik itt állampolgárságot szereztek, jelentkezni kellett a rendőrségen, ahol ezen szerzett joguktól megfosztották őket. A hontalan szerencsétleneket aztán a neológ nagytemplomba gyűjtötték össze, ahová 2-300-at tereltek be. Minden civilizált jogot felrúgva, gyerekeket szülőktől és közeli vérrokonokat egymástól szakítottak el, és az őrizetbe vett csoportot a gonosz indulatú hatóságok „kitoloncolták illetékes helyükre", Kamenec Podolsba, ahol az SS-ek kitűnő tanítványai, a nem kevésbé véres ukrán bandák fogadták őket. Ezek az ukránok a vérözönben fürdött Dzsingisz kán méltó utódainak bizonyultak, akiken az új eszmekör három évtizedes nevelése sem fogott. A borzalmakat egyes menekültektől tudtuk meg, és megállapítottuk, hogy az ukrán hősök vannak olyan mészárosok, mint az SS-ek. Népünk mártírumának ezen gyászos színterét és eseményét is emlékezetünkben kell tartanunk.

A lelkekre sötét felhő borult. Valami sejtelmes, gonosz nyomás szorította össze a szívünket, mert egyik gyászos hír követte a másikat. Alig ocsúdtunk fel az egyik hihetetlen borzalomból, és már következett utána a még hihetetlenebbnek látszó, még gyászosabb. A rádiónál könnyeztem Bar Kochba kései utódainak varsói, kétségbeesett, utolsó halálos harcán, melyet oly szenvtelen, kárörvendő embertelenséggel jelentettek.

Dolu kopcom – mondja a szlovák, ha valami rosszul megy. Valóban a lejtőn lefelé kezdtünk haladni, bizonytalanná vált a sorsunk. Egyedüli reményünknek a magyar jogrendet, és az ország féltett szuverénitását tartottuk, melyért évszázadok óta annyi vért ontott a jobb sorsra érdemes nép. De megingott bennünk ez is, midőn mélységes döbbenet-

tel vettük az Újvidékről érkezett kósza híreket. Ezt a várost a nem nagy bölcsességgel diktált trianoni békeszerződés szakította el Magyarországtól. Ahogy aztán a hitleristák megrohanták déli szomszédunkat, a magyar csapatok bevonultak régi jussukba.

Kemény, vitéz nációnak ismertük a szerbeket már az első világháborúból. Vakmerő elszántságukat akkor a komitácsik ugyancsak beigazolták. Most, a modern hadviselésben azok szerepét a partizánok vették át, akik egynéhány kegyetlen kakastollas csendőrt küldtek a másvilágra.

Ezt használta fel ürügyül az ottani parancsnokság, mely ugyancsak erősen meg volt mételyezve a vad hitlerizmussal. Megtorlásul összeszedte a nagyváros szerb polgárai mellett élő – de ezzel semmi kapcsolatbn nem álló – zsidóság százait, és a Duna-parton sorkatonasággal gyilkoltatta őket. Egy emberségesebb tiszt rohant fel Budára, a kormányzóhoz, aki a mészárlásnak véget vetett és az elvetemült főtiszteket elfogatta. Csak a hisztórikumért jegyzem meg, – nem történt semmi bajuk. Kiszabadították őket a megmételyezett hadseregben levő cinkosaik.

Némely más városban lejátszódott eseményt is felvázolok, miután végeredményben minket is érintettek, és ezek járultak hozzá lelki és szellemi életünk tónusának kialakulásához. Ezek a közeli – távoli mennydörgések figyelmeztettek is mindig a közelgő vészre. Egyébként az újvidéki bestiához közeli kapcsolat is fűzött minket. Feketehalmi Czeydner Ferenc generálist a gleichschaltolt Sztójai kormány éppen Kassára nevezte ki körzeti parancsnoknak a deportáció idején. Ezért a mi közösségünk szenvedte a legnagyobb veszteséget.

Nem vagyok politikus és alkalmam sem volt azzá lenni. Az átélt korokat azonban mindig megfigyeltem, és igyekeztem a tanulságokat levonni. Két szuverén állam miniszterével álltam szorosabb-tágabb kapcsolatban. Az egyiket már említettem, a másik ezredemnek egy szürke önkéntes-káplárja volt, Maniu Gyula, aki Nagyrománia miniszterelnökévé avanzsált. Nem néztem volna ki belőle ezen nagyrahivatottságot, amikor egy elvezényelt főhadnagy helyett nekem kellett a tereptant neki, és a többi jelentéktelen katonatársának előadni. De

elvezette a nagy országot és nem állt tótágast az ország rendje, és nem loptak többet, mint más híresnevű kollégája előtt.

Hát nem különb-agyú emberek az államférfiak. Nem lehet arról szó, hogy az isteni szikrával ellátott hivatottaknak van fenntartva a politika. Sőt! Legtöbbször a tudatlanok kerülnek az élre, akiknek a sors megalkuvást, a szavak, frázisok könnyed halmozását, a bömbölő orgánumot és a skrupuluzitás nélküliséget adta a tarsolyába.

Azt hiszem, nem túloztam, mert ha akadtak becsületes, jó szándékú politikusok, sikereket nem ezek, hanem az előbbiek értek el. A felkorbácsolt tömeget csak azok vezették, akik a korszellemmel tudtak lépést tartani. Mint szerény megfigyelője korom eseményeinek, nem láttam a belső rugókat és erőket, nem álltak rendelkezésemre állami dokumentumok, de a lezajlott eseményekből, fajtám sorsából következtettem az államférfiak, a népek vezetőinek értékére.

S itt minden mai hivatalos „nagyobb" történész ellenére, ki nálamnál erősebb felkészültséggel, nagyobb írói készséggel írta meg opportunus korrajzait és történetét, én tárgyilagosan, az igazságnak megfelelő színben kívánom a magyar impériumot és a kritikus évek államfőjét beállítani.

Ha összevetjük a magyarság ezer éves történetét akár a nyugati, akár pedig a keleti népekével, úgy kétségbevonhatatlanul meg kell állapítani, hogy – néhány vérvád kivételével, mely nagyobb következményekkel nem járt –, kegyetlen üldözések és pogromok nem fordultak elő. Akadt az utóbbiból, nagyobb időközökben, szórványosan ugyan, de ez is inkább a német településeknél fordult elő, melyek a kormányzatok által el is lettek fojtva. A nép karaktere emberségesnek és jóindulatúnak bizonyult.

Nem állíthatom, hogy a kormányzó és kormánya különösebben szimpatizált volna velünk és kesztyűs kézzel bánt volna fajtámmal a végzetes esztendőkben. De amikor köröskörül mindenütt, Szlovenszkón, Horvátországban, Ausztriában, Lengyelben, Ukrajnában, Csehországban üldözött vad, törvényen kívül álló lény a zsidó – itt, nálunk még egy bizonyos európai ízű jogrend uralkodott, amely személy- és vagyonbiztonságot adott. A Horthy-éra még évekig, minden külső és belső nyomás ellenére, igyekezett a zsidóságot menteni. Tudtuk már

akkor is, hogy inkább a sváb származású generálisok és politikusok törtek ránk. No, meg a minden hatalom uszályhordozói, a „tisztelt nép", a társadalom alsó rétege, mely akkor éppen a nagyvágókkal tartott, s akkor éppen rablóhajlamainak jött ez kapóra, hogy aztán, rövid idő múlva más szuronyok árnyékában a béke és emberszeretet frázisait üvöltse.

Nyugtalanság, izgalom és valami baljós sejtelem lógott a levegőben, amit a hadi események érleltek. Egyúttal pedig mind hangosabbak lettek a zöldinges nyilasok. Nem rejtették véka alá véleményüket, midőn fenyegetőztek, hogy rövidesen félre teszik a „vén tengerészt" és a „vénasszonyt", a feleségét.

Az idő betelt. A kormányzót és az alkotmány alapján álló kormányt a német haderők elfogták és félretették az útból. Alattunk pedig megingott a föld. Egyszerre megszűnt a reménykedés, a csodavárás. Pedig milyen szívdobogva és türelmetlen reménykedéssel kísértük az áttörést El Alameinnál. Gondolatban hogy űztük-kergettük Montgomeryvel a nagy Rommelt egész Tripoliszon keresztül. Hogy lélegzettünk fel, hogy Erec végre veszélyen kívül van. Ujjongva fogadtuk a nagyszerű casablancai partraszállást.

Lázas állapotba hozott bennünket a hős szovjet haderő nagyszerű sztálingrádi győzelme, ahol a gonosz erő véglegesen megtört. Szinte hihetetlen messze kalandoztak az SS-hordák. Aztán már a Dnyeszter és a Don tájékáról jöttek a háborús hírek. Mindig egy fénysugár szökött a szívünkbe, midőn a harctéri jelentések hozták, hogy „elszakadtunk az ellenségtől". Mennyi szívvidító reményt rejtett magában az „elszakadtunk" kifejezés! Még az sem zavarta meg derűs érzéseinket, hogy a magyar hadsereget szétverték. Akkor is arra gondoltunk, csak azt vettük számításba, hogy egy csomó munkaszolgálatos menekülhetett meg ebből az alkalomból. Mint ahogy tényleg így is történt – akik aztán az alakuló csehszlovák hadsereg magvát képezték. S a lenézett, megtiport, agyongyötört férfiakból a szívükben izzó igazságos, vad harag, gyűlölet és elszántság hősöket nevelt. Ezek sújtó karját a Kárpátokon végig megérezte a már kevésbé gőgös és folyton „elszakadásban" lévő ellenség.

Rövidesen a szomszédban a Prut környéki harcokról szólt a hír. Az

állandóan közeledő harctér nyomában pedig mindegyikünk gondolatában szüntelenül felmerült, hogy lesz, mint lesz, mit hoz a jövő, hogyan vészeljük át a rövid időt?

Esténként egy diskurzusra, egy búfelejtő kalabriasz partira jöttünk össze évek óta, néhány jóbarát, akik valamennyien ki voltunk zárva a munkafolyamatból a zsidó törvény alapján. Februárban egy hideg, zord estén Dr. Garai, Dr. Rosenbaum és Müller Albin barátaimmal ismét körülültük az asztalt. Valahogy a kártya sem ízlett, és ehelyett inkább meghánytuk-vetettük a politikai és hadihelyzetet. Én, mint örök optimista, fel kívántam rázni a társaságot – és közben magamat is –, és derűs, jó hírrel fordultam hozzájuk: Fiúk, hallottam Lindly Frézert, az angol rádió kommentátorát. – (Ez a jó ember meggyőző stílusában sok vigaszt nyújtott nekünk akkor, és a későbbi években.) – Szerinte a Duna-medencét rövidesen elárasztják a szovjet hadak. Már itt vannak a közelben, a Tatár-hágó felé közelednek. Aztán jó jel, hogy Hitler, a veszett alak legutóbb Istenre hivatkozott. Istenre, akit eddig kigúnyolt. Nagy baj lehet már nála.

Meglátjátok, hogy rövidesen... Nem fejezhettem be, mert az örök pesszimista Dr. Garai a szavamba vágott:

„Igaz, nem messze állnak, akik megmenthetnének bennünket. De megteszik-e vajon? Meglátjátok, későn jönnek, tizenkettő után érkeznek. Nem vagyunk mi érdekesek senkinek sem. Nem jönnek idején, és mi elpusztulunk."

Elhallgattunk és a Kasszandra jóslatra megriadva néztünk össze.

A sötét jóslat pedig rövidesen be is következett. A szabadítók közel jártak, és mégis későn jöttek. S elérkezett az apokaliptikus nap, 1944. március 19-e.

Könnyű a történészeknek történelmi távlatból a múlt vadságait és kegyetlenségeit tárgyilagos szenvtelenséggel felsorolni, és szépen feltálalni. Minden felindulás nélkül, szépen, színesen adják elő, Julius Caesar mint vágatta le Vercingetorix minden gall harcosának a jobb karját. A sánta Tamerlan Teheránban mint vétette ki 30 000 perzsa férfi szemgolyóit, amit a város piacán halmozott fel. Még a mi nagy Dubnovunk és némiképp Graetz is hideg tárgyilagossággal adja elő az

inkvizíció borzalmait, a spanyol zsidók kiűzetését és afrikai hányódásait és Chmelnicky förtelmes öldökléseit.

Én azonban kortársa vagyok a szenvedéseknek, gyötrelmeknek és szörnyűségeknek. Ezeknek egy részét átéltem, és láttam a kínos halálba menő sok drága lelket, akik a legközelebb álltak hozzám. Elpusztult a szörnyű borzalmakban az én szeretett, szegény fajtám, amely egyedül tette értékessé számomra a létet és az egész glóbuszt. Tudhatok-e csak a hisztórikus szemével nézni és elfogulatlan szavakkal szőni tovább az események szörnyűséges tömkelegét, a košicei zsidóság históriáját? Mindenkor, ha gondolataim visszaszállnak a múlt ezen szakaszára, ez mint egy sötét vízió dermeszti meg a lelkemet.

Minden érzékem ellene van hát, midőn foglalkoznom kell az apokaliptikus eseményekkel. S foglalkoztam, és ismét felidéztem azokat, mert közösségünk pusztulását „A kassi zsidóság tragédiája" című munkámban megírtam. Rövidre szabtam azt, mert nehezemre esett és nem tudtam csak történész lenni. Feltörtek bennem ismét a rémképek, és újból átéltem azokat, amíg a tárgykörrel foglalkoztam.

Rövid leszek ezúttal is, de hiszem, hogy a tragédia mélységeit érzékelni fogja a távoli világrészek embere, akit közvetlenül nem érintettek az események és nem szemlélhette azokat. De a jövő generáció szeme előtt is elvonul a legsötétebb fantáziába való hihetetlenségek sorozata és megrázza az ártatalanok tömegének szenvedése, amit a sötétlelkű emberek – ha ugyan még azoknak nevezhetők – legrafináltabb bestialitása és gonoszsága okozott.

Az első világháború vérzivatarából kivettem a részemet. Attakiroztam, rohamoztam pajtásaim holttestén keresztül. Súlyos sebesültek és halottak között feküdtem a lövészárkokban. Kartácsoltam félig tébolyodva és hekatombák tornyosultak előttünk. De ezek a rémképek néhány nyugalmas év után megszelídültek bennem. Hiszen fegyveres seregek törtek az otthonunkra, és azokat kellett kiverni a határainkról. Másfél évtizeddel a mi tragédiánk után azonban, ahol fajtám milliói semmisültek meg – nem tudok megnyugodni és a rágondolás felzaklatja minden idegszálamat. Emiatt el is maradok a világtól. Nem nézek meg olyan filmet, melynek ez a tárgya vagy háttere. Nem olvasom el ennek irodalmát, néhány korképtől eltekintve, melyből hiányzik a célzatosság

és irányítottság, és melyre esetleg szükségem van ezen munkámnál. Gyors ütemben lapoztam át Lévay Jenőnek az egész magyar zsidóság sorsát érintő könyvét. Az okmányok és dokumentumok halmazán van felépítve a gyászos eseményeknek ez a jó és hű históriája. Rólunk, kassaiakról, kevés szó esik, hiszen a szerző a budapesti, nagyobb méretű eseményeket figyelte és rögzítette, melyek hozzá közelebb estek. A rólunk szóló rövid fejeztben sem a megfelelő adatokat találtam.

1944. március 19-ike!

Úgy áll emlékezetemben ez a nap, mint egy valószerűtlen sötét vízió. A pár nap előtt jelentkező tavasz mintha szégyellte volna magát az embereket felvidítani – eltűnt. Elfújta az északi hideg lehelet. A nap olyan tüdőbajosan sütött a rongyos, foszlányos felhők mögül és a hegyek felől, a megszokott irányból pedig barátságtalan, rideg szél didergette meg a járókelőket.

Már kora reggel egy hihetetlenül riasztó hírt sugárzott Pestről a rádió. Bejelentette az ország megszállását és utasította a civil és katonai hatóságokat, hogy tartózkodjanak mindennemű ellenállástól. Ugyanekkor az a hír rázta fel a várost, hogy Szlovenszkó felől Wehrmacht-csapatok vonultak be. Rohantam a főútvonalra, és tényleg különféle csapattesteket vettem számon, de ezek számát egy brigádnál nem becsültem többre akkor. Felvillant bennem, hogy bizonyára másutt sem lehetnek számosabban, mert nemigen tudtak már a germánok csapatokat nélkülözni a sok veszteség után. Hát ezekkel lehetett minket megbénítani?

A nézők zsidó része komoran kísérte a fenyegető jelenetet, de a többi kassai arcán sem láttam valami különösebb örömet. Legfeljebb egy-két kéz lendült az üdvözlésükre.

Másnap már elindult a sötét végzet. A csendőrség közhírré tette, hogy zsidóknak semmiféle védelmet nem nyújt. Ez azonnal gyakorlati igazolást is nyert, mert a hirtelen felbukkanó SS túszokat szedett össze – bizonyára az ötödik colonne útmutatása alapján. Az ország szuverénitását ezen mélyen sértő eljárás ellen egy hatóság sem emelte fel a szavát. A zsidóság vogelfrei lett.

Igen hirtelen plakátok jelentek meg, melyek megtiltják zsidóknak a

városból való távozást, egyáltalán a szabad mozgást. Erre megindult az itt megbújt szlovenszkoiak áradata visszafelé. Ezer veszély közepette jöttek, mozdonyokon, szenes vagonokban, erdőkön éjjel, mezőkön nappal földművesnek öltözve, vagy a határmenti gazdák megrakott szekerén megbújva, hogy kikerüljék a gárdisták és a kakastollas csendőrök figyelmét. S most ugyanazon az úton, ismét ezer veszély között, kellett visszaszökdösniük. Én is egyik képletes sürgönyt a másik után küldtem öcsémnek Humennére, hogy Ancsát, nálam megbújt kislányát sürgősen menekítse vissza.

Rendeletet kézbesítettek a két hitközségnek, hogy 20 tagból alakuljon meg a zsidóság képviselete. Ez lett a Zsidó Tanács, mely átvette a rendelkezéseket közvetlenül az SS-től, miután az ország polgári hatóságának illetékességéből végleg kiestünk. A végzetes idők azonban meg is kívántak ilyen testületet, mert összeomlott minden és működésben kellett tartani a közösséget éltető szerveket és intézményeket. Aztán meg egy szikrányi lehetőség is adódhatott, hogy az ország központi hatóságaival kapcsolatba kerülhessen az összességet reprezentáló képviselet.

Az anyahitközség és ortodoxia közös ülése delegálta a Tanács húsz tagját. Ezeket mindkét hitközség elöljáróságából válogatták össze. A kijelölt húsz tag dr. Kolos Ákost, az anyahitközség elnökét választotta meg elnökének. Ő szabad mozgással is rendelkezett, mert eddigi politikai szerepléséért a Jaros-féle mentességet, vagy kivételezettséget kapta. A hírhedt Jaroshoz fűződött ez a mentesség, aki belügyminiszteréskedett az új és az országra erőszakolt Sztójai kormányban. Mindegyik vérebe ezen rendszernek, megérdemelten az akasztófán végezte piszkos életét. Sajnos, csak minden után – két évvel később.

A Tanács tagjai közé tartozott dr. Berger Dezső, akit az elnök helyettesítésével bízott meg, dr. Garai Sándor a neológia részéről, Ung Jenő, Roth Ignác, Spíra Ignác az ortodoxia képviseletében vettek részt a Tanácsban. Delegálva lettem én is a neológiából és a pénzügyek kezelésével bízattam meg. A többi 13 tag bizony kiesett már emlékezetemből.

Nekem kellett az egész gyökértelenné vált közösség pénzügyeit kézben tartani, kezelni és a terhek fedezetéről gondoskodni. Erőmet és

képességemet túlhaladta ezen megbízatás és ha visszaidézem azon vérés izzadtságszagú időket, úgy magam sem tudom most megállapítani, hogyan tudtam ezt elérni. Hogy tudtam, különösen a vég felé, amikor mint birkák, összetereltettünk a karámokban, a sok vagon burgonyát, mely fő táplálékunkat képezte, a tüzelőt, amellyel a szabadban álló konyhákat tápláltuk, a vízhordást, pöcegödör-tisztítást, orvosságos fuvarokat, a sok titkos küldöncöt és tudj' Isten, még mi mindent fizetni? De ment, fennakadás nem történt. Ebben városunk is – becsületére legyen mondva – lényeges segítséget nyújtott.

Őszinte elismeréssel kell megemlékezni a város urairól. A polgármester, akit az anyaország erőszakolt a városra a visszacsatolásnál, a tisztes antiszemitákhoz tartozott. Mikszáth, a klasszikus magyar író találóan határozta ezt meg: Az az antiszemita, aki a kelleténél jobban gyűlöli a zsidókat. Hát ez a régivágású antiszemita, bár nem segített, de nem kívánta a vesztünket és nem akadályozta a város segítségét. Közvetlenül segített azonban a városháza két kitűnő és emberies érzésű személyisége.

Csak mély hála és elismerés illeti meg Bartsch János alpolgármestert, ezt a jovális, igaz nemeslelkű magyar urat és Dobosffy Aurél gazdasági főtisztet. Kulturált, magas kissé hajlott és kopasz az utóbbi, kihez baráti kapcsolat is fűzött. Szenvedélyesen szerette a természetet és sok vasárnapot töltöttünk családjainkkal együtt a hegyekben, tábortűz körül táborozva. Általánosan ismert nemes gondolkodását igazolta halála is. Az utolsó „elszakadásnál" 1945. január 23-án, midőn a várost kiürítették, a hitleri és nyilas hordák több tisztességes keresztény polgárral együtt elhurcolták – és bizonyára végeztek vele, mert azóta sem tért vissza a derék ember.

Ezeknél kopogtattam majd minden nap, különösen a sárga csillag idején, és ők mindig találtak módot, hogy segítsenek. Sokszor szabályellenesen folyósítottak pénzt, vagy utaltak ki valami természetbenit. Azt hiszem, ezzel mindenütt felmentést kapnak.

Hasonló emberséges és nemes gondolkodású egyéniség a jól megtermett, örökké jókedélyű Tost László országgyűlési képviselő és a Keresztény Szocialista Párt vezetője, az ugyancsak képviselő, testes és eszes Dr. Pajor. Az utóbbi némi óvatos tartózkodást mutatott irányunk-

ban. Mind a ketten azonban két ízben is felkerestek bennünket kétségbeesett helyzetünkben még kint, a Tanácsban, és benn, a téglagyárban is, vitték kérő és sürgető üzeneteinket az államfőnek és központi országos irodánknak. Mindhiába! A válaszok szörnyen lehangoltak bennünket. Akkor tudtuk meg, hogy a kormányzó tehetetlen, nincs ki értünk síkra szálljon és sorsunk reménytelenné vált. Tost Lászlót, ezt a talpig férfit a város kiürítésekor a nyilasok a város határán lőtték agyon.

Minden nap szörnyű hosszú lett, de mégis elmúlt egyik a másik után, és majd mindegyik valami újabb és súlyos terhet hozott magával. A megszállást követő második hét lecsapott ránk a sárga csillag kötelező viselésével. Ez a bélyeg, a megszégyenítő érzésen kívül, a szabad mozgást is rendkívül megnehezítette. Hiszen ha feltűnt egy ilyen stigmás valahol, akkor mindjárt száz szem szegeződött oda és ha akadt régi ismerős, az gyorsan elfordította tekintetét a megbélyegzettől. A megalázó jel még a legerősebbet is megrázta, mert valami alacsonyrendűséget ültetett az agyakba. Könny csordult sokaknak a szeméből, akik valaha a hadak és a társadalom élén haladtak, midőn a sötét idők ocsmány jele rikított le a szívük tájékáról, és a tehetetlenségtől letargiába estek, szinte alvajárók lettek.

Ismét pár nap múlva Abaúj-Torna vármegye egész zsidóságát parancsolták be a városba. Most lettek láthatók először a szakadozottan menetelő, gyászos karavánok. Jól öltözött férfiak, asszonyok és gyerekek, kiknek meggyötört arcáról lerítt a szerencsétlenség és szemükből a bánat, kis motyóval a hátukon, vagy nyikorgó taligájukat tolva, egy-egy beteg létrás szekéren, meneteltek lehorgasztott fővel. Tornáról, Szikszóról, a hegyaljai kis városkákból és minden községből, vagy harmadfélezren kerültek hozzánk. Oly hirtelen kellett otthonukat elhagyni, hogy még a legszükségesebbet sem tudták összekapdosni, de nem is adtak erre módot a vad kakastollasok. Szegény Flegmann bácsinak, a kormányfőtanácsosnak, akiknek méltóságos titulus járt, Abaújszántón nagy értékű szőlővel és egy híres export céggel rendelkezett, egy régi ezüstórámat adtam, mert az aranyóráját otthon kellett hagynia, viszont a pedáns öregúr mindig tisztában kívánt lenni az idővel.

A Tanács intézkedett és mozgósított mindenkit a födél nélküli tömeg

elhelyezésére. Nagy segítséget nyújtottak ezen munkában a középiskolás diákok, e drága, intelligens fiúk, kik az iskolát többé nem látogathatták és akik szolgálatkészen és önfeláldozóan a Tanács rendelkezésére bocsátották magukat.

A rádiókat persze már az első héten le kellett adnunk és ezzel megszűnt a kapcsolatunk a külvilággal. Utolsó közvetlen értesülésünk arról szólt, hogy a Vörös Hadsereg a Tatár-hágót az északkeleti Kárpátok gerincén, dühös harcok után elfoglalta. Ezzel légvonalban alig 150 kilométer választott el bennünket az ígéret földjétől. Az eddig végigküzdött távolságok mellett ez igazán elenyésző, és a reménykedés szikrája ismét föllángolt és szállt arrafelé, mert a nyugati tehetetlen, és minden elánt nélkülöző, de szőrszálhasogatóan önző hatalmaktól semmi jót, semmi segítséget nem várhattunk. Reménykedésünk azonban füstté vált és szörnyen kellett csalódnunk. Nem tudom, milyen szövevényes, milyen magasabb régiójú hadászattól és stratégiától vezetve rostokoltak a hegygerincen az átcsoportosítások variációjának idejéig és ezalatt háromnegyed millió embert vittek el szemük előtt a vágóhídra. Közben szűnös-szüntelen bombázták a városokat, nem katonai célpontokat, hanem polgári településeket és nem akart eszébe jutni egyik félnek sem, hogy azt a néhány kifelé vezető főútvonalat, vasúti gócot, nagy folyók hosszú ívelésű hídjait bombázzák, megrongálják, tönkretegyék, vagy hosszú ideig hasznavehetettlenné változtassák. Pedig hadászati szempontból ez lett volna fontos, nem a polgári lakosok öldöklése, és ezzel megakadályozhatták volna a sokszázezres tömeg elhurcolását.

Nekem aztán beszélhetnek a glóriától övezett, nyájas-kegyes Roosevelt, a bulldogképű, rettenthetetlen Churchill államférfiúi és emberi nagyságáról. A fizetett és hivatásos történészek és világlapok összehazudozhatnak tücsköt-bogarat és a bűnös mulasztásokat kenhetik az ostoba, szűk látókörű és szögletes agyú generálisokra. A Legmagasabb Törvényszék előtt – én, a kis szürke ember, a vérgőzös idők megmaradt tanúja vádolom őket, a világ akkori urait, hogy kiszámított, kegyetlen embertelenséggel hagyták gyilkolni az ártatlan emberek millióit, és még közvetve sem – egy pár jótékony potenciájú bombával – nem igyekeztek segíteni a szerencsétleneken. De az „emberiességtől csöpö-

gő" Nagybritannia számláján van, amit felejteni szintén nem lehet, hogy a legnagyobb vész idején a menekültek kis hajóját nem engedte be az újabb nemzetközi jog alapján nekik megítélt ősi hazájukba. A szegény menekülő embercsoport a tengereken hányódott a leselkedő ezer veszély és a marcangoló kétségek között.

A szikrányi reménykedés is hiábavalónak bizonyult. A hitleri vasmarok szorítása pedig egyre fojtogatóbb lett. Minden nap megkaptuk az ukázt és azt pontosan teljesíteni kellett. A Tanács közben mindenfelé próbált összeköttetést teremteni. Jóérzésű és jól megfizetett vasutasokat vettünk igénybe, hogy tudakolják meg a kelet-szlovenszkoi deportáltak szerelvényeinek sorsát. Oberbergig tudták ezeket kísérni, tovább azonban nem. Onnan minden nyom elveszett. Ott a német vasutasok vették át a szerelvényeket és azoktól semmi bizonyosat nem lehetett megtudni.

Kapcsolatot találtunk még az SS-ekkel is. Gottesman architektus német egyetemen végzett és az ő dialektusa igen megtetszett a vad alakoknak. Az ajándékok, főleg italok, közelebb hozták őt hozzájuk és így valami kisebb jelentőségű ügyet néhanapján előre megtudtunk. Lényegbevágót azonban sohasem sikerült tőlük kihozni.

Március végén működésbe hozták a rablás archimédesi csavarját: háron napon belül egymillió pengőt kellett az SS-nek beszolgáltatni. Az ország hatóságai fogcsikorgatva hagyták. Nem tudták a sarcolást megakadályozni, hogy az ország vagyonát elvigyék.

A neológ hitközség kis tanácstermébe hívtuk meg időrendben a város egész közösségét. Súlyos ezreket és tízezreket vetettünk ki a látszólagos tehetősebbekre, hogy a destruált és lerongyolt népből a gigászi összeget kihozzuk. De hát lehetett a Pártfogó Iroda és az Omzsa kitartottjaitól, a távollevő munkaszolgálatosok családtagjaiból, az ipar nélkül tengődőktől, mindezen szerencsétlen szűkölködőktől, akik a közösség túlnyomó részét képezték, ezt a horribilis összeget kipréselni? Pedig akkor már a mesümedeket, tőlünk rég elszakadt asszimilánsokat is hozzánk csapták. Két vezető emberüknek helyet adtunk a Tanácsban is és azok valami alázatos megtörtséggel jöttek közénk. A mély letörtségben is valami jóleső káröröm fogott el bennünket, de a szánakozás, a régi rossz zsidó gyengeség elfogott bennünket és sajnálkoztunk fölöttük. Még igyekez-

tünk is sok esetben segítségükre lenni. Mert hát úgy gondoltuk, hiába tagadták meg fajtájukat, sorstársak lettünk a szerencsétlenségben. Mi megmaradtunk a régi erkölcsi bázison, ők pedig nagyott süllyedtek, hogy ezt a görbe utat megtették, mellyel minden morális alaptól meg lettek fosztva.

Nem segített az ő hozzájárulásuk sem, a millió nem lett meg, nem tudtuk kipréselni. Hiányzott belőle még 150 000 pengő.

Mély aggodalmunktól kísérve vitte el Dr. Kolos és Dr. Berger a sarcot a Horthy tér 9 sz. Dr. Cierer Henrik modern, minden kényelemmel berendezett házába, ahol az élet-halál ura, Schönzierer obersturmführer SS-hóhérjaival együtt tanyázott. A két megbízottunk szerencsésen visszajött, de egyben hozták a kemény és megmásíthatatlan ultimátumot is. Huszonnégy órán belül a hiányzó összeget be kell szolgáltatni, ellenkező esetben a túszokat kivégzik. Az összeget rendkívül viharos jelenetek között, kipréseltük és másnap a sarcot a hóhéroknak átadtuk.

A természet pedig ment a maga rendjén és nem vette számba, hogy egyik törzsét pusztulásra szánták. Kizöldült és húsvét lett. Ezúttal azonban nem jöttek a hívők ünnepi ruhában, nem búgott fel az orgona és nem szállt fel a kántor és a kar éneke a tömött padsorok felé. Bús rezignációval jöttünk össze egynéhányan a nagytemplom oldalsó kis imatermében. Utoljára tört ki a fohász az Úr ezen házából, de ez mintha már nem oly meggyőződésel történt volna. Törés állott be a lelkünkben és valami csalódott keserűséggel távoztunk. Nem, nem történt csoda, nem léptek közbe a Felsőbb Hatalmak, nem sújtottak le az ég villámai a gonosztevőkre és nem rázkódott meg az anyaföld a könnyek árján. Ott Fenn tűrték a szörnyűségek felé induló embertelenségeket. Avagy csak hazug ábránd hinni az igazságos világrendben és csak az elesetteknek kitalált vigasztalás és önámítás? Hát sem az idő, az évezredek múlása, sem pedig a megpróbáltatások tengernyi tömege nem válthat meg egy kis, hazátlan embercsoportot?

Bús, üres lélekkel tértünk a mácesz nélküli, rövid hideg széderhez.

Úgy emlékszem, április 22-én, egy szép tavaszi napon indult meg a tragédia végkifejlődése. A harmadfél hónap pontos naplószerűségét nem tudom megadni és nem is akadt erre segítségem. A tizenhárom-ti-

zennégy ezerből alig párszáz tért vissza, ezeknek is egy jó része elköltözött. A megmaradottak emlékezetében az akkor lelki és szellemi állapot mellett nem rögződtek meg az események időpontjai. Én pedig nem jegyeztem meg, nem gondoltam, hogy rám vár a feladat és a gyászos idők krónikása leszek. Csak egy olyan kivételesen heroikus egyéniség és fennséges lelkű lény, mint a hollandus madonnaarcú Frank Anna tudott a folytonos életveszélyen felülemelkedni, és mint tárgyilagos megfigyelő naplót vezetni a már nem emberi vadságról és rémségekről. Kevés írás akadt a hivatott írásművészek által megírt tengernyi könyv között, mely annyira megrázta volna az embereket, mint ezen gyermeteg, szelíd nézésű kis lény vallomásai és tanúskodása. Az Új Élet egyik számában megjelent képét többször hosszasan néztem és ezzel igyekeztem a drága mártírhoz közelebb kerülni.

A napsugaras tavaszi napon a legjellegzetesebb zsidó utcát akkor Deák Ferenc, most Srobár utcát hirtelen rendelkezéssel kiürítették és valamennyiüket az ortodox nagytemplomba terelték. Ezer főt kitevő tömeget, asszonyokat és férfiakat, vegyesen zsúfoltak össze, hirtelen összekapkodott kevés holmijukkal. Huszonnégy órát töltöttek itt a szörnyű kényelmetlenségben és másnap, az esti órákban parancsolták fel őket a téglagyárba. Pészáchkor, a felszabadulás ünnepén, csendes tavaszi estén indult meg hangtalanul – csak itt-ott hangzott egy gyereksírás – a bús menet a végzet útjára. Elfáradva érkeztek meg a kapaszkodón utolsó hazai állomásukra és a sötétben tapogatózva helyezkedtek el a nagy kemence környékén, ahol kissé kinyújtózkodhattak.

Alighogy ezen brutalitás, mint egy tajtékzó hullám végiggyűrűzött az egész városon, harmadnapra már az egész közösség megkapta a megfellebbezhetetlen, rideg, kegyetlen ukázt. A sárga csillagot viselő összes személyeknek, kétszer huszonnégy óra alatt be kellett vonulni a város nyugati részén, a Szepsi út végén és mindkét oldalán elterülő téglagyárba. Ezzel kikerültünk a civilizációból, mert az úgy feküdt a dombtetőn, a várostól elszakítva, mint egy középkori vár. De pont ez felelt meg Endre László államtitkár, az egyik főhóhér gusztusának, aki e hó 24-én a „likvidálás" tervszerű megszervezése végett kereste fel városunkat. Ugyanakkor a többi központokat is bejárta, hasonló

célból. A sok gyászos visszaemlékezés mellett egy kis szívderítő élmény is ért e napokban. Nem rég olvastam, hogy ezen emberi söpredék kézre került 1945-ben, és a hóhér fojtotta bele az utolsó lélegzetet. S a poklokba kísérték hasonló múltú szörny-társai, ugyanilyen végzettel.

Április huszonötödikének délelőttjén megindult a férfiak, nők, gyermekek ezreinek szaggatott folyama, felfelé a Szepsi úton, a téglagyárba. Gyenge az én tollam, hogy megfessem és érzékeltessem ezen sötét képet, mely megrendített ideggel és aggyal rendelkező minden halandót. Még a minden látványosságra éhes mob, mely a hatalom slepphordozója szokott lenni, néma megütközéssel nézte a romlás peremén vánszorgó emberek ezreit. Valahogy mindenki rádöbbent, hogy ezúttal egy pokolbeli színjátékról van szó. A polgárság érző és rendes rétege sietve tért ki, és lakásába zárkózott, hogy ne lássa a lázálomhoz hasonló jelenetet.

Ezrek meneteltek, családonként, némán, meggörnyedve az aggodalomtól és a rájuk nehezedő batyuktól. A kísérteties csendet csak a gyerekek sírása törte meg itt-ott, kik riadoztak az idegenszerűségtől. Imitt-amott taliga csikorgott, amit tolt-húzott a család apraja–nagyja. A menetet tarkította néha egy konflis is, mely betegeket és öregeket vitt a meredek, fárasztó úton.

Szépen felsorakozva meneteltek a fiú-árvaház neveltjei. Sereghajtónak lépdelt Erős, az ősz gondnokuk, aki szívéhez nőtt védenceit most sem hagyta el. A folyam, mely betorkollt a gyűjtő tengerbe, elnyelte őket is. A meg nem szűnő sorokban ott kapaszkodtak a lányárvaház nagyobbacskái is, és közöttük tipegett Sajndele. A pöttömnyi kisebbeket, meg-megpihenve az ápolónők vitték.

Két nap szakadatlanul áramlott az embertömeg, és tizennégyezer lélegző, érző és gondolkodó, kulturált ember, kiszakítva otthonukból, az emberi közösségből és civilizációból, zsúfolódott össze egy gödrös, agyagos, téglaporos, kietlen területen, kormos kemencék köré és széltől-járt szárítókba.

Egyesek – az elszántabbak, vagy akik nem álltak annyira szem előtt – ezalatt megkísérelték a menekülést. Többen Szlovenszko felé vették útjukat, ahonnan még nemrég az üldözöttek ezrei igyekeztek felénk. Mások a főváros felé igyekeztek, ahol a tömegben gondoltak eltűnni.

Sok siralmas tragédia játszódott le a szerencéstlen üldözöttekkel a közeli erdőkben. Sokan pusztultak el, az éhségtől legyengülve. S számosan áldozatai lettek lelketlen gazoknak, akik embercsempészettel foglalkoztak. Kifosztották a menekülőket, s aztán védtelenül az erdő sűrűjében hagyták őket. Így találtak rá szegény jó Dr. Zipszer Sándorra, feleségére és kedves, sikerült, 14 éves Pali fiacskájára. Ők is az emberkufárok áldozatai lettek, tehetetlen elhagyatottságukban megmérgezték magukat. Visszakerültek hozzánk és temetőnkben nyugszanak.

Pusztulás és enyészet járt mindenütt. Két nap alatt, egynéhány kivételezett családon kívül – amit magas hadikitüntetésért, vagy pedig a csehszlovák érában a magyar politikai pártokban való működésükért kaptak – a többi mind, egy hadosztálynyi zsidó, a téglagyárba került a sóhajokkal rótt, vérrel, könnyel öntözött „mártírok" útján. Illetve – már rég ezt az örökkévalósággal eljegyzett nevet kellett volna viselnie, melyről századok fognak megemlékezni. De hát megállapított tény már, hogy nekünk mindig csalódnunk kell. Ilyen széles körben nem szimpatikus ideával csak nem foglalkozhatott a város képviselete! Nem, nem mindenkinek fontos ez, és az idő amúgy is betemeti azok emlékét. Úgy, mint akkor – most is Szepsi, illetve Moldavska Okruzna jobbhangzású nevét viseli a könnyek utcája.

Tizenhárom, talán tizennégyezer letört, megriadt, kábult, letargikus ember préselődött össze az alig tizenöt holdnyi, hepehupás, gödrös, sivár területen. Nagy kínnal-bajjal elhelyezkedtek a fészerekben, szárítókban, sokan még a kemencék sötét folyosóira is szorultak. Az ősi vitalitás és intelligencia ezúttal is megmutatkozott és meghozta az eredményt. Téglákból és vályogból kis, elkerített helyiségeket emeltek egy-két méter magasságban a családok és az egymáshoz közelállók, ami legalább egy különálló zugot biztosított nekik. De a szükség is parancsolta ezt az építkezést a „pavillonokban", ahogy Endre László államtitkár gonosz cinizmussal jelentette kormányának –, mert a szél keresztülkasul sivított rajtuk.

A Tanács pedig mindent megtett, amire az ereje futotta, hogy a káoszt megelőzze. A bejáratnál, a kétszer huszonnégy óra eltelte után már ott posztolt a rendőrség rideg, megközelíthetetlen, válogatott

legénysége. Mi viszont megszerveztünk egy belső rendtartó csapatot, melyet tartalékos tisztekből és altisztekből alakítottunk. A parancsnok, a sima modorú, intelligens és ifjan őszült Silberger kviétált őrnagy lett. A rendfenntartó csapathoz tartozott a testes Dr. Burger Ernő, kit flegmája és kedélye ezúttal sem hagyott el, Dr. Friedrich Sándor, a vaskos Engel Géza, a jól megtermett Vágó Arthur táncoskomikus, akinek fegyverzetét egy kis pálca képezte. Ugyancsak szolgálatot teljesített a nyurga, bőbeszédű Gervai Bandi és a stramm, bátor fellépésű Farkas Tibor, volt aktív katonatiszt.

Megszerveztük egy-két nap alatt a hatalmas üstökkel ellátott konyhát, mely szabadon, a tábor területén állott. Működésbe hoztuk az élelmezést, hogy a sokezernyi tömeg naponta legalább egy, az erőt fenntartó, meleg leveshez juthasson. Ha időre megszólalt a bádoggong, némán és fegyelmezetten sorakozott csajkájával a tábor aprajanagyja és minden rendű-rangú embere.

Az egyesített két népkonyhának is működni kellett, hogy a sok ezret elláthassuk. Ez egyelőre a Harang utcai ortodox helyiségekben állíthatta fel üzemét. Innen minden nap – talán két hétig – egy társzekér nagy üstökben szállította a gulyásleveseket. A kocsi bakján, mint mesgiech, Róth Ignác foglalt helyet.

Gondoskodni kellett vízről és latrináról is, hogy a higiénia némiképp fenntartható legyen egy esetleges járvány kitörésének megakadályozására.

Az orvosok az egyik kemence oldalán egy ambulanciát rendeztek be, mert a sok leromlott fizikumnak hatványozottabb mértékben kellett az orvosi segítség.

Még borbélyműhelyről is gondoskodott a Tanács. A „műhely" a szabadban, egy nagyobb téglarakás mellett állott. Téglából rakott ülő-alkalmatosságon nyírták, borotválták az ugyancsak borostás arcú férfiakat. Valami ösztöntől hajtva mindenki rövidre nyíratta a haját.

De a kulturált ezrek képviseletének a figyelme nem csak az anyagiakra terjedt ki. A toll mestereivel valami szerény szellemi táplálékot is igyekeztek nyújtani a kultúréletből kivetett embereknek. Dr. Szepesi Miksa és Juhász Árpád szerkesztésében és tollából megjelent – talán két ízben – egy kétoldalas, ívnyi nagyságú „újság", vagy kétszáz

példányban, amit az anyahitközség sokszorosítóján készítettek el. Ebben a bulletin mellett figyelmeztetések, tanácsok, idézetek az Írásból és a világirodalom nagyjaitól is helyet kaptak, melyekkel igyekeztek a veszendő lelkeket erősíteni és megnyugtatni. Emlékezetem szerint még egy-két kesernyés anekdota is emelte a „lap nívóját".

Mit nem adnék most egy, egyetlenegy példányért, mely számomra értékesebb lenne a legrégibb és legértékesebb iniciálés kódexnél.

Ennyi gyomrot csak a legszükségesebbel ellátni – még a romlott étvágynál is, ami akkor általános panaszként hangzott –, óriási gondot jelentett. Szorultságunkban a városhoz fordultunk és, becsületére legyen mondva municípiumunk vezetőségének, – segítségünkre jött. A Tanács engem küldött, állandó jelleggel kéréseink tolmácsolására és az összeköttetés fenntartására. Kaptam egy állandó igazolványt a tábor elhagyására, amivel még csak Dr. Kolos, az elnök – aki, mint kivételezett amúgyis még kint lakott egész családjával – és Dr. Berger, a helyettese rendelkezett. Nagy, felbecsülhetetlen kiváltságot jelentett ez azon állapotunkban. Lévai könyve ezen kedvezményezettekről helytelen adatokat közöl és az sem felel meg a valóságnak, hogy a katolikus püspök meglátogatott volna minket a téglagyári táborban.

A derék, emberséges Bartsch János alpolgármester és hasonló értékű és szellemű Dobosffy Aurél, a gazdasági hivatal főnöke teljes megértéssel álltak segítségünkre. Fogatokat adtak a vízhordáshoz. Utasították a szeméthordó osztályt, hogy a hulladékot naponta hordják el, úgyszintén a latrinákat takarítsák ki. Ezek éjjelenként látogattak minket, gebéiktől húzott, bűzös tartályaikkal. De kitűnő szállítóeszköznek bizonyultak. Jó egynéhány sorstársunk, mint segítő „személyzet", ezeken az alkalmatosságokon menekült meg. Megbízást kapott a várostól Tuluscsák Dezső, ez a jószándékú, élénk észjárású keresztény vállalkozó, hogy fő táplálékunkkal, elegendő burgonyával lássa el a tábort. A számlákat, az én igazolásomra, a város rendezi.

Egyedül szoktam haladni, a sárga csillaggal megbélyegezve a városháza felé, ami a szabad kassaiaknál nem kis feltűnést okozott minden alkalommal. Sokan talán még előzékenyebben köszöntöttek, mint ezelőtt és szemükből kiolvastam a mély sajnálkozást.

Egy alkalommal egy jómegjelenésű úriasszony jött, lánykájával

velem szembe. Meglátja a sárga jelzést és riadtan tekint rám. Majd hozzám siet, megölel és homlokon csókol. „Oh, bocsásson meg nekünk. Imádkozni fogok magukért" – szólt hozzám és könnyezve elsietett. Meghatott lélekkel álltam meg, majd nehéz szívvel, megnehezült lábakkal mentem tovább.

Minden kevésnek bizonyult. A zsidó találékonyság azonban nem hagyott el bennünket. Rájöttünk, hogy az elhagyott éléskamrákban sok készlet maradhatott. Többszöri tárgyalás után – persze, az SS-sel – engedélyt kaptunk, hogy azokat kiüríthessük. Ehhez tervszerűen, utcánként fogtunk hozzá. Találtunk is élelmet, és helyzetünk kissé megjavult. Különösen a gyermekek és betegek jutottak ezzel befőtthöz, édességhez, egy jobb falathoz.

Az SS-hóhérok ezalatt egy röpke időre sem feledkeztek meg rólunk. Első perctől munkába állították a férfiakat és a munkabíró ifjúságot. Legelső teendőnek tartották: a világtól teljesen elzárni és elkülöníteni bennünket és ezért magas, sűrű és szöges drótkerítést emeltettek velünk a tábor köré. S a vad alakok e körül cirkáltak szüntelenül, éjjel-nappal. Rövidesen két áldozata is lett ezen állapotnak, akik éjjel próbálkoztak kijutni a fogságból. Szegény fiataljainkat a szögesdrótok között lőtték agyon.

Dolgozni, dolgozni, folyton foglalkoztatni – rendelkeztek az SS-ek, hogy az áldozatok ne érjenek rá gondolkodni. Latrinákat ásni, kerítéseket sűrűsíteni a táborban, de még a városban is, katonaságuk kaszárnyáiban és azok felügyelete mellett találtak munkát, ahová reggelenként katonás menetben kellett kivonulni. De a fáradtság és megalázottság mellett jól jött ez, mert ezzel a menekülésnek egy lehetősége adódott. A vég felé én magam is ilyen munkacsoportból léptem ki egy fasor mellett és tűntem el a szemek elől, hogy többé vissza ne térjek. De ez csak úgy sikerülhetett, ha a menekülő határozott céllal ment, ha valahol valaki várta – különben elveszett.

Május elején a tábort felvillanyozta, hogy a város délkeleti utcáiban gettó készül. Ez már valami enyhülést jelent – mondogattuk egymásnak reménykedő érzéssel. Valóban, a Tanács utasítást kapott, hogy néhányszázat költöztessen a szűk és kurta Zrínyi és Szerecsen utcákba, melyek részben üresen állottak, miután előbb is leginkább zsidók lakták.

Nagyrészt kézművesekből állott ez a csoport, amely a hóhérokat tetőtől talpig öltöztette – inkább civil ruhákkal. Gondoltak olyan jövőre is ezek a vadak, amikor nem járhatnak majd kidüllesztett mellel és bikacsökkel.

Oh, megint emberlakta helyen tartózkodni, emberi körülmények között, ahol családonként bár csak egy szoba jutott, de padozott helyiség, ablak, ajtó, vízvezeték szolgált a sötét század emberének, – már egy álombeli életszínvonalat jelentett. Szemet, lelket öltek a szörnyű kényelmetlenségen kívül a téglaporos agyagszárítók és a környező, hepehupás, sivár telep. Riadozni sem kellett, ha egy hóhér rideg fapofával közeledett, s amikor feléd fordult, a fejfedőt tisztelgésre kellet emelni. Most egyedül és egymás között lélegeztünk.

Hóhérlegények nélkül azonban itt sem maradhattunk. Az állami rendőrség tagjai is, akik átvették az őrizetünket, megütötték ezt a mértéket. Dehát az ostoba antiszemitizmus, szadizmussal és gonoszsággal vegyítve nem germán kiváltság, ha náluk ütközik is ki a leghatározottabban. Az egyik internacionáléja és legerősebb kapcsa a nemzetközi söpredéknek.

Ezekben az aljas embertelenségekben elöljárt Horváth rendőrigazgató és legszorosabb munkatársa, a magas csizmájában peckesen lépegető és horpadt mellű Csatáry fogalmazó. Az utóbbi gyakran keresett fel bennünket és folytonos rikoltozásával és korbácsa hadonászásával rémítgette a szegény porig süllyedt áldozatokat. Ha pedig úri kedvtelése úgy tartotta, akkor még rájuk is sújtott és a bestia nem tett különbséget férfi és nő között.

Két-három pribék detektív is odaadó szorgalommal segédkezett a durváskodásban, zaklatásban és gyötrésben. Nevük, sajnos kiesett az emlékezetemből. Pedig szerettem volna megörökíteni a gazokat, a gonosztevők panoptikumában, ha már a sors nem adta meg nekem a kegyet, hogy két kézre kapjam legalább az egyiket – aki félig levetkőztetett és ugyancsak súlyos ütéseket mért rám.

A gettót magas deszkafal választota el a külvilágtól és itt minden nyomorúság és deprimáltság mellett is valami emberibb élet fejlődött ki. Már nem voltunk olyan piszkosak, tisztán tarthattuk magunkat és mosakodhattunk. De még egynémelyikünknek – akikhez én is tartoz-

tam – akadt ideje és idege egy-egy sakkpartira is. A munka pedig folyt szakadatlanul. A szabók, suszterek, szűcsök és más különböző mesteremberek szünet nélkül dolgoztak az SS-nek. Egy-két vakmerőbbnek és vállalkozóbbnak innen is sikerült – éjszaka idején, a háztetőket megmászva – elmenekülni.

A gettóból néhol kilátás nyílt a vasútvonalra. Egyszer egy rémhír futott keresztül: fekete gárdisták által kísért tehervagonból kezeket láttak integetni. Vasutasoktól tudtuk meg, hogy a kelet-szlovenszkói zsidó nők utóját hurcolták el ezen a vonalon.

Az egy hétig tartó emberibb életet és halvány reménykedést felváltotta a sötét kétségbeesés. Május 13-án, szombat napján, hirtelen parancs alapján – ötven személy kivételével – a gettót kiürítették. Csupa iparos szakember maradt ott, családtagjaikkal együtt, akiket Miskolcra kísértek. Ott dolgoztak, Gottesman mérnök vezetése mellett a következő év márciusáig – ugyancsak az SS-nek. A közelgő szovjet erők előtt, a felszabadulás küszöbén valamennyiüket legyilkolták. Egyedül Cierer Péter és a később öngyilkos Kremzier Géza maradtak meg, akik azidőben, mint hajcsárok lettek kiküldve.

Sorakoztatták hát a gettó lakóit. Előbb azonban, mint a haramiák, szobáról-szobára jártak a törvény őrei és minden értékükből kifosztották az emberi közösségen kívül álló védteleneket. Még a jegygyűrűk is lekerültek az ujjakról. De hiszen a főharamia és főgyilkos is a szabad rablással, gyilkolással és legaljasabb szenvedélyek kielégítésével tudta az emberi söpredék millióit magához láncolni.

Ezalatt két civilbe öltözött pribék, Fehérvári Tibor és a bulldogképű Demkó Mátyás, a rendőrségre kísérte a Tanács tagjait. Itt a hangfogós szobába egyenként szólítottak be bennünket, ahol a két detektív parancsára félmeztelenre kellett levetkőzni. Itt is az értékeket igyekeztek kicsikarni és közben gumibotjaikkal embertelen ütéseket mértek meztelen testünkre. Most mind megelevenednek előttem a lázálmok, talán nem tudnám folytatni, ha az asszociáció nem hozna ezúttal is egy csöpp vigaszt. A haramiák főnöke, aki ezen embertelenségekre utasítást adott, Horváth rendőrigazgató 1945-ben, a tisztogatáskor Pesten kézre került. Fájdalom, csak egyszer tudták felakasztani.

A göthös Csatáry állítólag Pécsett került hurokra és csak 20 éves

fegyházat kapott, holott száz év sem lett volna számára elegendő. A többi haramiáról nem hallottam, de talán utolérte őket a bosszúálló végzet.

Összetörve tértünk vissza a már sűrű oszlopokban sorakozó gettóbeliekhez. Hangos szitkokkal terelték mindenünnen az elmaradozottakat, és aztán megindultunk.

Keresztülmentünk az ismert tereken és utcákon. Elhaladtunk otthonaink előtt, mint idegenek, mint egy távoli világ lakói. Szép tavaszi nap volt – amit a bús menet legtöbbje észre sem vett. Meneteltünk, meneteltünk és az egész valami lidérces lázálomnak tetszett. Hát nem hihetetlen, hogy ott, egy pár lépésre az én meghitt szobám ablaka, mintha intene az én régi otthonom, és én a verőfényes napon megyek valahová, akaratom ellenére, nehéz léptekkel csak megyek? Visz valami szörnyű erő, és velem együtt többszáz lerongyolt, megkopott beesett szemű és tehetetlenül vergődő embert. Ezek lettek volna a szép, tetszetős asszonyok és kulturált, erős férfiak?

Mellettünk és körülöttünk a régi színben – szinte nem valószínűen – zajlik tovább az élet. Az emberek jól öltözve, minden batyu nélkül, hanyagul és könnyedén járnak-kelnek, az autók suhannak és tülkölnek, a gyerekek játszanak és bámészkodnak. A fák pedig szépen, szemet vidítóan zöldellnek.

A meredek Szepsi utat mázsás léptekkel jártuk meg. Elhaladtunk a cigányok negyede előtt és ezek a társadalom peremén állók sajnálkozva nézték a gyászos menetet. Szeretem is a cigányokat, mert nagy faji és családi összetartást mutatnak és sok érzés van bennük. – Éreztük, mennyivel magasabban állnak felettünk. Mi milyen mélyről nézhetünk fel, nem a sárga csillaggal, hanem csak a fekete színnel megbélyegzett emberekre, kiket azonban nem tart markában egy végzetszerű szörnyű erő.

Akkor hírlett, hogy egy cigányasszony odavágta az őt becsmérlőnek, aki lopáson fogta: „Ki vagyok, mi vagyok, de zsidó nem vagyok".

Igaza volt. Ő többnek tarthatta magát. Őt védte még az emberi jog ereje.

Minden útnak vége szokott lenni. Így történt most is, és utánunk bezárult a Tábor kapuja. S mi tehetetlenül, ernyedten, mint az

alvajárók merültünk el, a többi ezrekkel, szűk ketrecünkben. A sokezer ember egy rakáson élt, lélegzett, de az önvédelem egy szikrája sem ébredt fel bennük.

Tuluscsák, a mi szállítónk rázott fel egy elszámolás után, haragos szavával:

– Uram, ember, maguk a megsemmisülésbe mennek, mint a birkák. Fogjanak össze, törjenek ki, és ha elesik is egy-kétezer, a többi széjjelszalad, és idő kell, míg egy részüket összeszedhetik. Addig pedig..."

Valami régi, férfias érzés lobogott fel bennem, mintha felébredtem volna, és szaladtam a Tanács szűkebb körének elmondani. Égett a szemem, vert a szívem és úgy éreztem, hogy történjen úgy, mint valaha Betár várában, vagy nemrég Varsó gettójában, jöjjön a vég egy utolsó, ádáz küzdelemmel. Az ellenség vérének egy cseppje is megédesíti az elmúlást.

Ziháltan, szaggatottan mondtam el az utolsó lehetőséget. De a tehetetlenségtől és rémülettől hipnotizált szemekben semmi láng se csapott fel. Sőt, el is húzódtak tőlem, mint tébolyodottól. S mindannyian megadták magukat szomorú végzetüknek.

A végzet pedig bekopogott május 15-én, a leggyászosabb május idusán, hétfőn, a hét leggyászosabb napján. Becsikordult a táborba egy sor tehervagon. Mint valami prehistorikus szörnyek, úgy sorakoztak egymás mellett, tátongó szájjal az oldalukon, és benn két bádogvödörrel.

Dél felé a jobboldali téglagyár felét kiürítették és bepréselték a néhányezer szerencsétlent a várakozó szörnyekbe. Ahol kissé vontatottabban ment a berakodás, ott a baromi kakastollas csendőrök puskatussal segítették ezt elő. Rémület és borzalom kövesedett az arcokra. De amint kicsikordultak a drága teherrel megrakott vagon-szörnyek, a megmaradt egy-két könnycsepp kibuggyant a kiesettek után. Aztán az emberek mély letargiával szétszéledtek és bújt mindenki a családjához.

A gyászos napot követő éjszakán a szöges drótkerítés mentén folytonos puskaropogás hallatszott. A jó pszichológusok gondoskodtak arról, hogy a még vonagló öntudat elnémuljon.

Megvirradt, úgy mint máskor. Az emberek önmagukba roskadva

mozogtak. Munkába azonban menni kellett. De valahogy jól is jött az elfoglaltság. A fiatalabb korosztályból vagy százat a kaszárnyákba rendeltek. Arcpirító volt azonban még most is, midőn porban feküdtünk, hogy fiatal nőinknek is kellett menni – akiket aztán sok esetben meggyaláztak. De hát van becsülete egy szervezetlen, védtelen csürhének?

Percre perc következett, órára óra és az idő meg nem állt, napot nap követett, és negyednapra ismét beállítottak a vagon-szörnyek, nyitott szájjal és két bádogvödörrel. Az áldozatokat pedig hajtották, és azok mentek, mentek bénultan, apatikusan és utánuk nagy zajjal becsapódott a világ. A délután beállott, az árnyék hosszabb lett. Akkor megmozdultak az irdatlan koporsók és zakatoló nyögéssel gördültek el a révedező szemek elől.

A Tábor fele kiürült. Jött az álomtalan éjszaka, szélnyögéssel és puskaropogással. Mint rendesen, meg is virradt. Mindha mi sem történt volna, munkába kellett állni, s a munkásosztagnak katonás sorban el kellett vonulni.

De ha a lélek alszik is, az ember fizikuma a természet törvényeit követi és végzi élettani funkcióit. Enni kellett ebben az állapotban is.

Az élelmiszer-szállítások mentek tovább és ezzel a Tuluscsák szállítónkkal össze kellett kerülnöm.

– Jó uram – szól hozzám halk hangon. – Meneküljön, amíg lehet. Az Isten áldja meg, ne legyen olyan tehetetlen rongy! Én magát sajnálom, mert megismertem és megkedveltem. Meneküljön, és én megmentem.

– De hová és hogy? – tört ki belőlem. – Hisz mindenütt veszély leselkedik rám.

– Én felviszem egy detektív barátomhoz a fővárosba – válaszolt. – Persze, ez bizonyos költséggel jár. S ott eltűnik a tömegben.

– De itt a szívemhez két közel álló lény vergődik, hát nem hagyhatom őket – feleltem szorongó érzéssel.

– Maga őrült! – mordult rám haragosan. – Hát ezzel nem segít sem magán, sem rajtuk, ha itt marad. De megmentem őket is, hisz ez csak erős akarat és pénz kérdése.

Így, így ébredtem én fel. Így beszéltem meg vele apróra a menekülések módját. Vele üzenetet és pár sort küldtem Siklósy barátomnak,

annak a „zsidó fedezőnek", és a drága jó ember minden meggondolás nélkül segítségemre jött és lefizetett háromszor ötezer pengőt a három személyért – miután én már teljesen ki voltam fosztva. Egy kis vagyonnak számított ez az összeg akkor, de más választásom nem volt, mint bízni Tuluscsák őszinte jóakaratában.

Nem csalódtam benne, de csak engem menthetett meg. A két drága lénnyel közöltem a szökés tervét és részleteit, de a felcsillanó öröm helyett szegénykék szemében a halál révületét láttam. Megrendülve éreztem, hogy nem számíthatok rájuk és ők elvesztek.

Elvesztek. Utólag megtudtam, amitől tartottam, hogy az egyik nem hagyta el az anyját, a másik állítólag indult ugyan autón, bár a vasutat beszéltük meg, de már a szomszéd faluban ötödmagával elfogták.

Negyednapra pontosan befutottak a gördülő koporsók. A szívettépő jelenetek megismétlődtek. A vagonmoloch ismét elnyelte a megmaradottak felét és zakatolva, csikorogva, a sóhajok, kínok és könnyek árjában gördült el a drága teherrel.

Reggel lett és a maradványokat a jobboldal néhány szárítójába terelték. A nap folyamán behozták a város másik végén őrzött túszokat, a kórház betegeit, de még az elmebetegeket sem hagyták ki.

A munkáscsoport pedig germánokhoz szabott pontossággal indult a hóhérok rendelkezéseit elvégezni. Utolsó energiámat összeszedtem és közéjük álltam, miután közben szabad kijárásomat már megszüntették. Tekintetemmel elbúcsúztam a drága arcoktól és a csapattal kiléptem az erősen őrzött kapun.

Lefelé haladtunk a mártírok útján és én a Rákóczi körút fasora mellett, régi akaratom utolsó csöppjével letéptem a már erre meglazított sárga csillagot és egy mellékutcán elsiettem. Pillanatokig tartott ez csak és a fordulónál még egyszer visszatekintettem menetelő társaimra. Azok bánatos mosollyal kísértek.

Siklósy barátom két napig rejtegetett és élelmezett régi üzemem padlásán. Harmadnap este Tuluscsák vett át és az éjjeli vonattal, egy detektív barátja kíséretében, felkísért Pestre. Kísérőim egész éjjel szilvóriumoztak és ennek megfelelően hangoskodtak. A félelem eltikkasztotta torkomat, már azt hittem, hogy a figyelem központjába kerülünk, de az ellenőrző kakastollasok megértő jóindulattal haladtak

el fülkénk mellett. Szerencse, hogy nem szólítottak meg, mert értelmes szót nem tudtam volna kiszorítani magamból Kísérőim eléggé bosszankodtak ezen és gyakran diktáltak belém egy-egy korty égető italt.

A Tábor órája feltartóztathatatlanul rótta az időt. Elérkezett negyedszer is a negyedik nap, a szörny, a halálvonat pedig nem jött. Mi az – lobban fel a lelkekben az ima. Hátha? – és sóhajok árja kísérte az egész napot.

A természet rendje azonban, mintha mi sem történne, érzéketlenül működött tovább. Megvirradt a tizenhetedik napra is. Nem jött a rém. Nem történt semmi, de a várakozás és bizonytalanság szörnyen tépték a hányódó lelkeket és marták a szellemet.

Ismét este és sötét lett. Időközönként éles ropogás csattant fel, bent a fészereken, szárítókon süvítő szél ezer kísérteties hangot adott. Sivított, nyöszörgött és jajgatott, mint ezer elkárhozott lélek.

De megvirradt és beteljesedett. A Tábor órája a deportálás 18-ik napját jelezte. Beállított a legsötétebb és leggyászosabb nap, 1944 június másodika. A rém, a szörny, ha késett is, de megérkezett. Becsikordultak a gördülő koporsók és elnyelték a nagy, nemesmúltú drága kassai zsidóság utóját. Elhurcolták a többiek után, Auschwitzba, Buchenwaldba, Mauthausenbe – a gázkamrákba – a halálba.

Kassán, a régi nagy impériumban, ahol századok óta, minden akadályozás mellett rótta zsidó az ódon utcákat, – megszűnt minden zsidó élet. Kitűzhették a szimbólumot, a fehér lobogót, ahogy azt Szlovenszko, Mach birodalmának egyes helységei lelkesedéssel tették meg.

Kassán megszűnt zsidó szív dobogni. Csak a pincék labirintusaiban rejtőzködő egy-két család és a padlásokon bujkáló néhány fiatal fiú maradt. Alig egy-két tucatot tett ki ezek száma és azt hiszem, valamennyiüknek sikerült a vészt átélni. Ittmaradtak azonban a politikai érdemeikért kivételezettek, azon szilárd, magabiztos tudatban, hogy pont ezt a papírrongyot fogják respektálni a gyilkosok.

Szegények keservesen csalódtak, akik – mint Dr. Kolos – idejében nem menekültek el az ország fővárosába. Egy nap váratlanul beállítottak hozzájuk az SS-ek és minden tiltakozás és protestálás ellenére elhurcolták Dr. Hercz Ignácot és Dr. Wirkman Ármint népes családjaikkal együtt. Mind odaveszett.

*

Menekülésemet és majd egy évig tartó rejtőzködésemet nem kívánom egész részletesen megírni. Ez magában is egy vaskos munkát tenne ki, hiszen ezen idő alatt az események fantasztikusan halmozódtak. Én pedig csak az itteni események krónikásának tartom magam, innen került ki a galériám is. Röviden azonban mégis megemlékezem, mert a kor leprás képe a biográfiámhoz tartozik.

Reggel érkeztün Pestre és mentőim a Keleti Pályaudvaron szélnek eresztettek. Már kissé gondolkozni is tudtam, és így elhatároztam, hogy nem keresem fel zsidó barátaimat, akik bizonyára hasonló lelkiállapotban élnek. Ellenben, nagy üggyel-bajjal felkerestem Baja Benedek, tehetséges és neves festőművész keresztény barátomat, aki majd két évet tartózkodott nálam gazdakoromban, amikor a fogságból hazakerült, és pénz és támasz nélkül ténfergett. S én a hórihorgas, szögletes koponyájú, sziporkázó szellemű drága jó gój fiúban nem csalatkoztam. Ijedtében nagyot füttyentett, amikor meglátott, de éreztem, hogy egész szívemmel mellém állt. Pedig akkoriban a fenyegető veszély miatt, és önzésből, sokan tagadták meg a legbennsőbb kapcsolatokat is.

Amint láttam, bölcsen rendezkedett be. Elővette a nyilasok emblémáját, a zöld színű inget és ezen kosztüm igazoltatás nélküli teljes szabad mozgást biztosított mindkettőnknek. Kis autóján végig házalt sok ismerős, de a sok próbálgatás után Budán, a Rózsadombon, egy közös jó ismerősnél helyezett el. Jobban mondva, azok fogadtak be.

Az ugyancsak keresztény Dr. Nánásy Béla egyetemi magántanár otthonába kerültem. Franciska, a felesége rögtön védőszárnyai alá fogadott. A ház ura finom, férfias arcélű, jóalakú, nagy kultúrájú és nemeslelkű igazi úri egyéniség. Méltó párja Beke Manó egyetemi tanárnak, a nagy matematikusnak a leánya, akit belső köre Ferikének szólított. Dús feketehajú, telt szép barna asszony, élénk szemével és határozott egyéniségével központja egy szélesen elágazó rokoni és baráti körnek. Rajtam kívül még több üldözöttnek nyújtott segítséget a sok ólálkodó halálos veszély közepette. De tudom, hogy egyiket sem karolta fel oly bensőséggel, mint engem, a „Marci"-ját. Soha el nem múló hálával és szeretettel gondolok ezen drága, nemeslelkű házaspárra és családjukra.

Félig-meddig biztonságban éreztem magam és most már óráról órára szívdobogva vártam a két szeretett lényt. Nem jöttek meg sem másod-, sem harmad-, sem pedig negyednapra, és szívem megtelt bánattal és fájdalommal. Két hét múlva kaptam meg Tuluscsák üzenetét, amit már megemlítettem, hogy az „egyik", aki életem egy hosszú, inkább borús szakaszán követett elválhatatlanul, nem tudott elszakadni anyjától és elhurcolták a többivel, és bizonyára a mártírok seregét gyarapította, mert nem tért vissza soha többé.

A „másik" szegény jó nőm a megbeszélt vasúti út helyett autón menekült, Dr. Gutlohn családjával, de már valamely szomszéd faluban elfogták őket.

Csak halvány kontúrban szoktam a személyemre tartozó eseményeket megemlíteni, hisz nekem – és bizonyára az olvasónak is – a história és galéria a fontosabb. Meg kell említenem azonban, midőn „az egyik drága lényről" van szó, ez az én aranyos, hűséges Ilonka feleségem. Másodszor nősültem meg a harmincas évek közepén és elvettem egy telt szőke asszonyt, Reichard Ilonát, a kohanita Reichard család sarját. Nem volt az a kultúrlény, mint az első, de jóságos modorával, odaadásával és szeretetével hatott rám és kötött le.

Szegény, drága jó lélek, elveszett a többivel együtt.

Egyedül maradtam, kiszakítva megalapozott életemből és megszokott körömből. Vetula Emil lettem és ezt a nevet százszor ismételtem magamban, hogy álmomban se felejtsem el és beleéljem magam szerepkörömbe. De gondolkozni már régi énem is kezdett.

Egy nap elhatároztam, hogy felkeresem fiatalabb húgomat, Rellát, aki szívemben nagy helyet foglalt el. Családjával a pesti oldalon lakott, és sikerült őt Ferike segítségével felkeresni. Egy felforgatott lakásban találtam. Az egész család csomagolt, mert ők viszont Szlovenszkoba, Humennére a testvérekhez igyekeztek menekülni. Mindenki másfelé törekedett. Csak el, el, nem a régi saját környezetben maradni. Természetesen, az elmaradhatatlan hamis igazolványok birtokában kellett lenni, melyek igazolták a keresztény származást. Az emberek tömege foglalkozott hamis igazolványok gyártásával. De jól jött ez így. Sokan menekültek meg néhány hamis pecsét árán.

Így okmányaim alapján én Vetula Emil magántisztviselő, Szikszóról,

református családból származtam. Ezzel keltem fel, ezzel feküdtem le, de éreztem, hogy lelkem és szellemem nem ép, nem olvad bele.

Ostrom idején történt, midőn még egy meglévő pékhez kenyérért futottam, egy őrjárat megállított és nevemet kérdezte. Hirtelen megakadtam, dadogni kezdtem és agyam felmondta a szolgálatot. Ferike, az őrangyalom, aki elkísért veszélyes utamon, a pillanat súlyát villámgyorsan felfogta és hangosan rám szólt:

– Vetula barátom, miért olyan szórakozott?

Az ostoba nyilas röhögve tovább ment és én ezúttal ismét megmenekültem.

Szegény húgomék eltűntek Pestről. Amint később megtudtam, a határmenti erdők úttalan útjain mentek át a határon és érkeztek meg a testvérekhez. Egy ideig Vili öcsém pincéjében rejtegette őket. Húgom, sógorom és lányuk, az aranyos, magas, csinos és kulturált Veronka megmenekült, de 16 éves, kreolképű, nagyszerű szellemű és fizikumú Iványt, a fiukat, családunk reménységét többé nem láttam. Állítólag már a vég felé fogták el a liptói havasokban, és a drága fiú éhenhalt.

A fővárosi zsidóságért pedig folyt a harc a kormányzó és a körülötte csoportosult tisztességes politikusok és Hitler gyilkos képviselői, az országra erőszakolt gaz Sztójai kormány tagjai között. Elöl járt a terrorban és üvöltésben Jaros, Endre, Baky triumvirátus, akikre megfelelő epitetont nem is lehet találni. Ezen küzdelmet és bukást részletesen megírta Lévai Jenő könyvében és minden borzalmával a világ elé tárta az éppen folyamatban lévő Eichmann-per. Oh, milyen jóleső érzés, hogy ez a nagyfülű, nordisch típus, az emberbőrbe bújtatott szörnyeteg, az üldözött, védtelen, megvetett zsidók most már önálló országában egy ketrecben szorong és remeg nyomorult életéért.

A következő néhány hónap alatt több mentő kísérlet történt a svéd, svájci követségek, a katolikus egyház és a cionisták világszervezete részéről. Ha a tárgyalások nem is lettek publikálva, mi kívülállók mégis sejtettük. Egyébként ezen követségek mind többnek adtak menedéket. Rövidesen tudomást szereztem a Cionista Világszövetség akciójáról is. Dr. Bráf Sándor és Gottesman kassai barátaim a reneszánsz mozgalom itteni vezetői megtudták menekülésemet és tartózkodási helyemet. Ők akkor már a világszervezettel megállapodott egyik budai táborban

tartózkodtak. Az utca nevét már elfelejtettem, pedig akkor ugyancsak emlegetett volt. E derék barátok elküldték hozzám az ugyancsak Kassáról menekült, jóvágású Feuerman-fiút, aki részt vett az ifjúsági mozgalomban, és felszólítottak, hogy jöjjek a táborba, közéjük, mert fenntartottak nekem egy helyet. Ilyen helyért akkoriban nagy küzdelem folyt. Hisz ez az élet-lehetőséget jelentette.

Hányódott a lelkem, mit csináljak? Kétségeimet és határozatlanságomat Ferike nem-je döntötte el. Nem ajánlotta, hogy menjek, mert a gyilkosoknak nem szabad hinni. S maradtam az általa szerzett albérleti szobámban, amit egy iszákos nyilas családjánál bérelt. Ha millió poloska között is, melyek meg-megújuló rohamokban véremet szívták és ugyancsak hozzájárultak, hogy éjszakáimat ébren töltsem, ott elég biztonságban éreztem magam.

Lévai Jenő ezer dokumentummal alátámasztott könyvében megírja, hogy a felszámolt tábort már Auschwitzba irányították, csak véletlenek és megvesztegetések folytán sikerült a szerelvényt Bergen Belsenbe irányítani, és átvészelni a nehéz időket.

Egy nap hazaviharzik a Mentőm.

– Hamar, hamar, Marci – mindig a régi diáknevemen szólított. – Jöjjön a plébániára megkeresztelkedni. A püspöki kar kiharcolta, hogy a megkeresztelkedettek védettek legyenk.

Ezer gondolat cikázott erre rajtam keresztül. Rövidesen azonban tisztába jöttem magammal, mert minden idegszálam lázadozott ezen aktus ellen. Lesz, ami lesz – gondoltam, és nem mentem. S megmenekültem ezzel ismét, mert később, a nyilas korszakban sorra kerültek ezen szerencsétlenek is.

Július közepén a kormányzó valahogy ismét erőre kapott és néhány hű csapatával kiverte a fővárosból a vad csendőröket, Endre és Baky államtitkárok zsoldosait. Ezzel vagy két hónapig egy tűrhető nyugalom és biztonság állott be, melynek első eredményeként nagy hirtelen lekerültek a sárga csillagok.

Az események azonban vágtattak és hozták mind közelebb a főváros negyedmilliónyi zsidójának tragédiáját is, a szörnyű véget. 1944. október 15-én váratlanul megszakadt a rádió rendes programja és röviddel ezután felhangzott a kormányzó szózata, melyben bejelenti,

hogy kilép az eddigi szövetségből és ellenállásra szólítja a hadsereget és a népet a hitleri megszállók és hadsereg ellen. A határtalan öröm csak pár óráig tartott. A megmételyezett, szűk látókörű tábornokok elárulták és cserben hagyták az államfőt. A várat megostromolta a Wehrmacht, ahol testőr-csapataival, néhány századmagával vitézül tartotta magát az öreg kormányzó, fia meg is sebesült. A túlerő azonban elnyomta és az államfő a németek foglya lett. Helyébe Szálasi, ez a sötét szamár lépett, mint „nemzetvezér". Ezzel megkezdődött a zöldinges nyilasok rémuralma, mely az iszonyatot, öldöklést és az emberi nem legsötétebb leggonoszabb dühöngését jelentette néhány hónapig, a szovjet csapatok győzelméig.

Úgy egy hónappal ezután a Vörös Hadsereg a fővárosig tört előre. De nem támadott frontálisan, hanem délről átlépte a Dunát és ezzel körülzárta a fővárost.

Kezdődött az ostrom, mert a veszett bestiák nem adták meg magukat. Tudták, hogy nincs mit veszíteniük, mert kegyelemre nem számíthatnak. Kívülről kaptuk a súlyos ágyútüzet, fentről a híres „katyusákat", a rémületes Sztalin-orgonát, mely száz halált lövellt egy félelmetes tűztengerből. Belül pedig, a zárt szigeten, dühöngött a legembertelenebb terror. Gyilkoltak, raboltak és az ártatlan mártírok ezreit lőtték a Dunába. Soknál a véget még tragikusabbá tette, hogy ezer veszélyen keresztül kerültek ezen „refugiumba" és a gyilkos kéz röviddel rá itt végzett velük. Sok derék felvidéki jóbarátom pusztult el akkor.

Valami nem emberi, nem valószínű hónapokat éltünk így át. A Maros és Városmajor utca két zsidó kórházát, mely a közelünkben feküdt, egy nap megtámadták, és csak üszök, hamu, hullák maradtak a minden érzésből kivetkezett vadállatok után. Legyilkolták az orvosokat, betegeket és feldúlták az emberek nemes érzéseinek eme két gyönyörű dokumentumát. Néhány jóbarátom, akik mint betegek; ott kerestek menedéket, ott lelték halálukat.

Az ostrom a pincékbe szorított bennünket. Kezdődött a „bunkerezés", a naptalan, vak élet. Éheztünk és fáztunk. Szerencsére elhullott és halálosan sebesült lovakat találtunk közeli utcákban.

A folytonos razziázás és „átfésülés" állandó izgalmi állapotot jelen-

tett, hiszen egy kis gyanú, egy gikszer, egy elszólás – és nem volt pardon. Papírjaim elég valószerűeknek látszottak és ezek mentettek is meg. Ennek dacára egyszer mégis elvittek egy erősebb igazolásra. Úgy harmincadmagammal állítottak egy ordítozó vad alak elé. A fölöttünk keringő és működő katyusa mentett meg a pontos és részletes kihallgatástól. Az ijedelem és zűrzavar igen jól jött, de maradt annyi idejük, hogy a Hadik kaszárnyába, a sorozó bizottsághoz küldjenek. A szenvtelen arcú orvos be is sorozott a nyilas hadseregbe. Gondolat nélkül és bénultan álltam a tömegben, mert ilyen fordulatra minden fantáziám mellett sem számítottam. Gyuri, Ferikének nagyszerű szellemű fia rázott fel. Mint katonaszökevény bujkált otthon és velem együtt került ide.

– Marci bátyám, fogd azt a kondért, mert már várnak ránk – és rámutatott egy üres, kormos katlanra. Megfogtuk, felemeltük és az őrök és szájtátó tömeg utat nyitott nekünk.

Egy újabb aranyos katyusa zúgott el és golyózáporral árasztott el minden talpalatnyi helyet, de mi nem törődtünk ezzel. Kordonon kívül álltunk és megszöktünk.

Január közepe táján a pesti rész felszabadult és én a budai Rózsadombról irígykedve és vágyakozva tekintettem át, ahol a bujkáló vakondok napvilágra jöhettek. Ahol az emberi élet ismét visszanyerte isteni és emberi törvényeken lefektetett jogát és ahol az emberi söpredék tért át a vakond-életre. Esténként ott túlnan, nem is olyan messze már meggyuladt egy-egy villanysor és a közelgő szabadulás mámoros érzése járta át a szívemet.

Buda még majdnem egy hónapig ellenállt. A szűk ketrecbe zárt gazok nem memekülhettek és házról-házra, utcáról-utcára tartott a vad küzdelem. Mindenütt rom, üszök és hullák terültek el.

Most sem tudom leírni érzéseim és gondolataim zűrzavarát, midőn február közepének egy hajnalán két géppisztolyos vörös katona verte bunkerunk ajtaját, ahol két hónapig vakondoskodtunk és a tizennyolc közül tizenhatan maradtunk. Kettő elpusztult és ott kapartuk el őket a kertben. Valahogy hihetetlennek látszott, hogy már nem kell minden pillanatban résen lennem. Hogy kikerültem a tarkónlövések sötét világából. Agyam és érzékeim tulajdonképpen csak órák múlva kezdtek normálisan működni.

Március végéig maradtam. Addig igyekeztem magam hasznossá tenni, az erősen megrongálódott tetőt javítottuk egyetemi magántanár patrónusommal. Maradnom kellett, mert Kassa csak 20-án szabadult fel, a hideg tartott és a vasút alig-alig működött.

Otthonom felszabadítását a többnapos, véres duklai harc előzte meg, ahol a csehszlovák első brigád halált megvetően tört utat a Kárpátok gerincére. Ez a csapattest pedig nagyrészt a megmenekült és átszökött munkaszolgálatosokból állott. Köztük egy csomó kassai zsidó fiatal. Mennyi vad düh és a bosszú édes gyönyöre vitte ezen drága fiúkat, midőn már az ország határán a gazokkal szemben álltak, immár nem védtelenül, hanem öldöklő fegyverekkel kezeikben. Az aláaknázott mezők, erdők, tankok és a tűzeső nem képezett akadályt. Mentek vadul és bosszúszomjasan. Velük együtt hányszor álmodtam magam a gyönyörteljes helyzetben! Mily gyönyör lehetett a szegény, lenézett, megalázott, halálra üldözött zsidó fiúknak a gaz fenevadakat ölni, pusztítani, még ha ezer halál kísérte is minden lépésüket. Sokan estek ott el a mieink közül. Sok szegény zsidó fiú, köztük sok kassai lehelte az utolsó Smá Jiszroérlt a vértől áztatott Dukla hágón. De megtörték a gazok erejét, felküzdötték magukat a gerincre és a győzelem örömétől talán a haldoklók sem érezték az elmúlás fájdalmát.

A reneszánsz egyik dinamikus alakja, a fiatal kis Lichenstein Hersch e vad harcokban lelte hősi halálát. Tanította pedig az ifjúságot kemény férfiasságra s arra, hogy joga van a fegyverek erejére. Hősi viselkedésével megvalósította a gyakorlatban, amit annyiszor hirdetett a zsidó ifjúságnak.

Egy havas januári napon tört be délről és keletről, a Dargo felől Kassára a hős szovjet hadsereg. Itt még az utolsó órákban is tombolt és dühöngött a pokoli sereg terrorja. Zsidók híján tizennégy jóérzésű ártatlan polgárt akasztottak fel a főutca akácfáira és villanyoszlopaira és a derék „zsidóbérenceket" magukkal hurcolták, kik közül egy sem tért vissza.

'Haza-haza, Kassára, régi otthonomba vágytam vissza. Azonban egyelőre maradnom kellett, mert a gyönyörű hidakat a vandálok felrobbantották és a zajló jég még nem engedett. Kényszer-maradásom pedig éppen jól jött az én megmentőimnek, mert a szerepek felcserélőd-

tek és én lettem az ő védőjük és patrónusuk. Bár még nem tudtam a politikai változást, mint csehszlovák állampolgár léptem fel, amit fehér-kék-piros karszalaggal demonstráltam. Ez, meg a szlovák nyelv ismerete is bizonyos biztonságot nyújtott, ami az akkori megszállás alatt igen-nagyon szükségesnek bizonyult. Akkor ért engem az első nagy csalódás. Nem volt tanácsos előhozakodni, hogy az ember a germán fasiszták által üldözött chevre. – Milyen másként festettem meg magamnak a felszabadulás idejét! Azt hittem, hogy a hatalmasságok a tenyerükön fognak minket hordani.

Leromlott állapotom némiképp helyreállt, hiszen már tudtam néhány órát nyugodtan aludni is. A hideg is megenyhült, és én március végének egy napján könnyek között búcsúztam el drága megmentőimtől. Egy túltömött lélekvesztőn, mely a peremig merült el a vízben, jutottam át a Dunán. A pályaudvaron órákig vártam, míg befutott egy ütött-kopott szerelvény, melyre kínos nehezen tudtam felfurakodni.

Az éjszakán szörnyű jelenetek játszódtak le. Egyenruhás rablók támadták meg az alig vánszorgó szerelvényt, dolgozott a puskatus és fosztogatták az utasokat, erőszakoskodtak a nőkkel, akiknek vïsítása megremegtette az embert. Kiéhezve, agyongyötörve érkeztünk meg Sátoraljaújhelyre, a végállomásra, ahonnan megdagadt lábakkal vánszorogtam tovább. De csak tovább-tovább, gyalog, szekéren, ahogy lehetett, a szalánci hegyekben a háború friss pusztítása nyomán. A keréknyomokhoz szigorúan kellett ragaszkodni, nehogy egy rejtett akna, – mellyel az egész vidék, fel Dukláig tele volt, – lezárja az utat örökre.

Április első, vagy második napjának egy délelőttjén közeledtem az egy év előtt elhagyott városom felé. A Dóm, mint egy sötét felkiáltójel tornyosodott az ég felé, körülötte a házak tömege, – mint a nagy tölgy árnyékában a törpe bokrok – húzódott meg. A vasúti töltésen vánszorogtam kis batyummal a hátamon, és a mellényembe bevarrt két arannyal, amit Ferike, az én drága Mentőm adott az útra. Vonattól nem kellett tartanom, mert a síneket minden 10–15 méteren, valami ördögien súlyos gépezettel elvágták a visszavonuló, tajtékzó hordák.

Befordultam a városba. Az emberek jártak-keltek, mint régen. A

villamosok, járművek közlekedtek, mintha mi se történt volna. De minden mellett az egész olyan sivárnak tetszett. Vagy csak a szívemet éreztem oly üresnek? A hosszú pesti úton egyetlen ismerőssel, egyetlen régi barátságos arccal sem találkoztam. Csupa idegenek között haladtam ólmos lábakkal.

Beléptem házam kapuján, kimerülve és gőzölögve az esőtől. Bénultan álltam meg a lépcsőházban. A lakásom ajtaján egy idegen réztábla szökött a szemembe. Kábultan, tehetetlenül és gondolat nélkül ültem le egy lépcsőfokra. Egy sikoltásra riadtam fel.

– Jézus, Mária! Hiszen ez a háziúr! – Az öröm mellett valami ijedtség is rezgett a kiáltásban. A jobbérzésű nők közé tartozott a lelkes szomszédasszony, aki rám talált. Kölcsönösen kedveltük is egymást, és amint rájöttem, ő még a legkevesebbet vitte el a gazda nélküli lakásból – és becsületére legyen mondva, egy részét vissza is adta.

Így indult meg újból az életem régi otthonomban. De egyben megindult a csalódások, majd a lemondások kora is. Lévai „A zsidó sors" című könyvében klasszikus tömörséggel adott kifejezést sok-sok hazatért gondolatának, midőn írja: „Élet kezdődik újra számára is és vele a sok újabb csalódás".

Rövidesen réeszméltünk erre, már a gyülekezésnél, az új élet küszöbén.

Kassa pedig ismét Košice lett, ismét Csehszlovákiához csatolták. Sőt, ideiglenes fővárosa lett Csehszlovákiának, május 9-ig, amíg a náci hordákat ki nem verték az ország területéről. Benes köztársasági elnökünk itt publikálta a „košicei programot", mely egy időre megszabta az ország politikáját. Nem nagy lelkesedést váltott ki bennünk ez a soviniszta szólamokkal telített program. Rólunk a nagy vész után semmi emlékezés sem történt. Semmi, hogy a hatóság előzékenyebben járjon el velünk, semmi, hogy a restauráció meg legyen könnyítve és arizátorok rövid úton adják vissza a rablott zsidó vagyont és értékeket. Ellenben megszüntette a „kosicei program", hogy a zsidó zsidó nemzetiségűnek vallhassa magát.

Április elején már néhánytucat zsidó lénzengett a városban. Előbujtak a pincékből, padlásokról a pergament bőrű emberek, akik egy évig nem láttak Napot. Lakásom még nem volt, az egyedüllét bántott és így

egy csoporthoz csatlakoztam. Úgy hatan-heten húztuk meg magunkat egy háromszobás lakásban. Társaim lakását – az enyémhez hasonlóan – idegenek szállták meg.

Több mint egy hétig a magas, csinos, kreolbőrű Hirsch Lenke már eléggé berendezett lakásának melegét és kényelmét élveztem. Szegény fiatalasszony! Nem mindennapi tragédia érte. Egy hónappal azelőtt érkezett haza a deportálásból, és ugyanakkor érkezett meg a férje, aki szintén szerencsésen megmenekült. A boldogságuk két hétig tartott, mert ifjú, ezer halálos veszélyen átesett férjét itthon érte halálos baleset. Két hét múlva eltemette a szegény, jó fiatalasszony, akit annyira várt és végre megtalált – hogy aztán rövidre rá örökre elveszítse.

Nem sokáig volt e nyugalmas helyen maradásom. Hajtott a nyugtalanság családom iránt. Szegény jó öreg apám, húgaim, öcséim és egész családom sorsa zaklatta a lelkemet. Elindultam Humennére gyalogszerrel – vonatok akkor még nem közlekedtek.

Végre szívdobogva fordultam be az ősi ház kapuján. Vajon kit találok itt? De ők jöttek elém, akiknél szűnös-szüntelen gondolataim tanyáztak. Öreg apámat láttam jönni. Nehezen írhatnám le a percek benyomását, midőn a csodával határos módon megmenekült 85 éves apámat és testvéreimet, könnyek és zokogás közben sorra magamhoz szorítottam. Szavunk nem akadt, csak boldogan vettük egymást ismét, és ismét szemügyre és a pusztulást és az elveszetteket sirattuk, sirattuk. Majd lecsillapodva számba vettük családunkat és bánatos lélekkel állapítottuk meg, hogy majd egész vérrokonságunk elpusztult. De a legfájóbban érintett, hogy szegény Herry húgom, ez a kulturált, mély érzésű szép asszony, és Relka húgom fia, az éles szellemű, vasgyúró Iván, a mi szép reménységünk, nem tértek vissza. A szörnyű vihar áldozatai lettek. Sohasen láttuk őket viszont.

Egy hét után, ahogy beteltünk egymással, tudatosítottuk létezésünket és lecsillapodott kissé a bennünk felgyülemlett sok indulat – ismét vettem a vándorbotomat. Hajtott a nyugtalanság vissza Košicére, a téglagyári táborban maradt két drága lény miatt. Egy jószívű orosz sofőr teherautóján hozott engem vissza. Jöttek a kék-csíkos fegyencruhás deportáltak, egyenként, vagy kis csoportokban, akiket mind kitörő örömmel fogadtam. A napok, hetek múltak és én már csak reménytelen

reménykedéssel és bánatos lélekkel vártam. De azok sose tértek vissza.

Cél nélkül őgyelegve jártam a várost és próbálkoztam az elrabolt vagyon, értékek és holmik nyomára jönni és azokat összeszedni. Valami egzisztencia után is néztem, mert hisz már szabadok lettünk és nem lehettünk tovább mások segítségére ráutalva. De nem is volt kire. A család tagjai is szűkös körülmények között éltek és sok mindenfélével kellett nekik is próbálkozni. Apám és öcsém a birtokot nem kapták vissza és minden értékük elveszett. Most hát újabb gondok álltak elő. A gazdasági élet pedig, a front utáni nagy és hirtelen változás és a pusztulás folytán ugyancsak zilált lett. Egyelőre „feketén" készített élesztőből, cigarettából és cukorból, vagy lisztből készített nyers szeszből tartották fenn magukat.

Lakás után is kellett néznem. Hát üreset éppen eleget találhattam saját házamban is. Az új impériummal a város egy részét ismét kiürítették. A politikailag és rablásban erősebben kompromittáltak a hordákkal menekültek. A bátrabbak az ország nyugati részébe húzódtak. Míg a hasonló tisztes egyének onnan gyors ütemben ide siettek, hogy az ismeretlenség fehér lepedőjét ölthessék magukra. A bölcsebbek azonban – nem is olyan kevesen –, beléptek a posszibilis pártokba és az üvöltést újból kezdhették. A hatóságok pedig nem maradtak tétlen, mert a vad sovinizmustól és az új fosztogatás lehetőségétől sarkallva szívesen vették a népcserét és egyben az alibi igazolását.

Családomtól visszatérve megütközéssel fogadtam, hogy az egyik lakómat, Dr. Röthlert, a jóérzésű orvost egész családjával együtt – csak a legszükségesebb néhány holmival – áttették a magyar határon. A lakást teljesen kiürítve találtam és ezzel elveszett még utolsó kevés értékem és ruhám, amit a derék családnak megőrzés végett átadtam.

Kinyomoztam, hogy az egész lakást egy rendőrségi főtiszt ürítette ki. Felkerestem hivatalában és az igazság érzetében, nem a legszelídebb hangnemben követeltem vissza tulajdonomat. Még nem eszméltem fel a többi sorstársaimmal annyira, hogy a szörnyű vérveszteség, üldözés, szenvedés és az anyagiak elvesztése nem jogosított fel bennünket annyira sem, hogy igazunkat és sajátunkat követeljük. A rablott lakások, berendezések és üzletek új tulajdonosai még egy kissé megszeppenve húzódtak meg, mert nem tudták, milyen méretű az igazolta-

tás, tisztogatás és restituálás. De amikor elhangzott az általános jellegű amnesztia, akkor már prepotensül és kihívóan hangoztatták, hogy „többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek". A préda nagyon jól jött, hát hogy is adták volna ki karmaikból?

Önérzetes fellépésem 24 órás fogságot hozott nekem. A tolvaj rendőrtanácsos lezáratott, és csalódásaim sorozata megindult.

Dr. Fábián Mihály, ez a szikár, csendes, borús hangulatú ügyvéd az elsők közt került haza. Amint meghallotta felháborító esetemet, azonnal eljárt – megbízás nélkül is – érdekemben az itt székelő kormány belügyminisztériumában. A rend és jog tiszteletre méltó magas őre egy kis szabadkozás mellett szabadon engedett. Én pedig nem vágtam fültövön, mert kezdtem lassan eszmélni, hogy a mi nagy tragédiánk a népek tömegét nem túlságosan érintette és nem indította meg. Nem kívánatos újból mártírnak lenni.

Az egyes államok csak annyiban értékelték ezt, ahogy éppen államrezonjukba vágott. Szerintük nem a zsidókat, hanem az állam polgárait hurcolták el és gyilkolták a nácik és a különböző nációjú fasiszták. Nem a zsidóknak járt hát jóvátétel, hanem az egyes országoknak és kormányaiknak. Pedig hát a „győztesek" polgárai, akik évtizedeken keresztül a legszebb szólamokon lettek nevelve, majdnem kivétel nélkül szívvel-lélekkel segítettek a mestereknek a rablásban és gyilkolásban.

Nem sok idő telt el, és a gárdisták és arizátorok, az önálló Szlovenszko szimbólumai és kreációi már felhagytak a bujkálással és a vakond-élettel. Az általános amnesztia egynéhány elvetemedett gaz kivételével salvus conductust adott sok kisebb- és nagyobbméretű bitangnak és zsiványnak. Az inferioritásból eredő vad sovinizmus, pökhendiség és türelmetlenség pedig ugyancsak megnehezítette a visszatértek elhelyezkedését és a vagyon visszaszerzésére indított restituálását.

Így saját üzememhez nem tudtam hozzájutni, és abban elhelyezkedni.

A kádroválás és igazoltatás pedig megindult teljes gőzzel. De ilyen titulus alatt milyen színjátékot rendeztek! Az előbbi rezsimben szereplők sógora, komája, vagy közeli atyafia ült a bírói pulpituson és osztogatta a „spolahlivy", vagy „nie spolahlivy"-séget, amely az életle-

hetőséget jelentette. Nem számított az üldözöttség, nem az ezer veszély átélése. Ellenben főbenjáró bűnnek számított, ha valaki anyanyelvén, magyarul mert megszólalni, vagy ha ilyen nyelvűnek sejtették a családi érintkezést, esetleg – horribile dictu – ilyen könyveket tételeztek fel szegény delikvensnél. De még azt is bűnnek rótták fel, ha „nembaráti" külföldön rokoni kapcsolattal rendelkezett. Hogy melyik volt a „nembaráti külföld", azt ők döntötték el. A besúgás és feljelentés tivornyázott, mert mindent igénybe vettek a szent cél érdekében.

Engem vagy harmincadmagammal vád alá helyeztek, mert a magyar impérium alatt a magyar-zsidó hősök albumában megjelent a nevem és fényképem. No, addig nem mentek, hogy el is ítéljenek bennünket. De nem éreztük magunkat úgy, mint régen, otthonosan, erős jogi alapon. Ellenben úton-útfélen hallottuk: Navalyás Hitlere, nem tiszta munkát végzett.

Keserű csalódásokon mentünk valamennyien keresztül. A megrögzött asszimilánsnak, süketnek és vaknak is rá kellett jönni, hogy a népek humanizmusa csak utópia, mely sohasem valósul meg, sohasem válik általánossá. Mindig csak egyesek érzése marad. Lesznek fenséges eszmék, gyönyörű csomagolásban, de a tömegeket mindig a megváltozhatatlan ősösztönök fogják irányítani. Állatvédő egyesületek is fogják védeni a szegény, védtelen teremtményeket, de nem akad semmi olyan társulás és egyesülés, mely oltalmazza a mi védtelenjeinket. Mi mindig a fehér emberiség kitaszítottjai maradunk, minket sohasem fogadnak be közösségeikbe maradéktalanul. Mindig idegen test leszünk, a legszebb szólamok mellett is, az idők végéig.

A városban lassan kezdtek egyes régi arcok feltünedezni. Lefogyva, lerongyolódva állítottak be, kékcsíkos zekében, tetovált kezű csontvázak, hátukon az elmaradhatatlan kis batyuval. A liptói és besztercei havasokból leszálltak a bujdosók. A zsidó partizánok, akik sok vakmerő akcióban vettek részt, jónéhány nácit küldtek a másvilágra, ugyancsak előjöttek a hegyekből és bunkerjeikből. A Szovjetből, a pesti menekültek közül, Romániából jött szintén egy kis csapat. Beállított egynéhány Svédországból is, akiket az emberséges svéd kormány megbízásából a pesti akciókkal az örök emlékű Wallenberg,

és a deportálásból Bernadotte herceg mentett meg. Soha el nem múló hálával kell a két nemes szívű emberre emlékeznünk.

Jöttek innen-onnan, sose hallott helyekről, és mind több ismerős és barátságos arc tünedezett fel az utcán. Némely család pedig kezdett kiegészítődni. Csak én vártam hiába, reményvesztetten. Azok nem jöttek. Hónapok múltak el, néha még bekocogott egy elkésett menekült. Valamely kórházból került ki, fél kézzel, fél lábbal, de kivétel nélkül a többiekhez hasonlóan mind rossz szívvel.

Ahogy nagyjából számbavettük magunkat, döbbenetesen eszméltünk rá szörnyű veszteségünkre. Talán egy várost sem ért oly súlyosan a vész, mint éppen a mienket. A közel tizennégyezerből alig párszáz jött vissza. Számunk ugyan többet tett ki, de „őskassainak" alig 600–700 számított. A többi mind a vidékről húzódott be Kelet-Szlovenszko metropolisába. Egyes községekbe egy-kettő, városkákba néhány tucat tért vissza. Ezek pedig megfogyva, a nem barátságos légkörben idegenül érezték magukat kifosztott otthonukban. De nem is volt biztonságos a kisebb helységekben való tartózkodás. Taksányból, Zemplén egy mezővárosából jött a megdöbbentő hír, hogy az ukrán martalóc Vlassov, a hírhedt Vlassov ukrán generális hírhedt Benderovci, akik annak dacára, hogy egynegyed századig más iskolában jártak, a rablásban még SS-mestereiken is túltettek. Egy éjjel a haláltáborokból megmenekült tizennégy zsidót otthonukban legyilkoltak. A gyilkosokat nem fogták el. Azok szépen, kényelmesen húzódtak – pereputtyostól – többszáz kilométeren a hegy gerincén Nyugat-Ausztriába.

A visszatértek szervezkedése lassan, döcögve megindult. Az ősi ösztön működni kezdett, hogy a polis, a városállam, a kahal a hagyományos szervezettel és képviselettel megalakuljon. Újból kellett kezdeni, hiszen minden romokban hevert. Hitközség, egyesületek megszűntek, mert megszűnt létezni az ezeket betöltő emberanyag.

Az első lépések a segélyezésre irányultak. Ez minden más problémát és feladatot megelőzött. A megmenekültek otthontalanul, élelem és minden anyagiak nélkül álltak. Még a mesümetek is bekapcsolódtak ezen munkába. Az igaz, általunk nekik is jutott valami a konyhára. De ez később különösen megszokottá vált, hogy mindig közeledtek, ha valami segélyről, vagy éppen jó csengésű külföldi juttatásról volt szó.

Úgy ez, mint minden más szervezkedés a Társaskör ürességtől tátongó helyiségeiben indult meg, miután a bitorló leventéket már elsöpörte a tisztogató vihar.

A kormány ugyancsak igyekezett segítséget nyújtani. Felállította a repatriációs hivatalt, ahol az első idők még teljesen ki nem alakult iránya folytán, néhányan a mieink közül is el tudtak helyezkedni. Itt kapott helyet a mélyérzésű és fölötte szimpatikus Hirsch Lenke is, akinél megérkezésemkor egy ideig menedéket találtam. A sok ágrólszakadt kérvényező bizalommal fordult hozzá. S a tevékeny, melegszívű fiatalasszony sok jelentős segítséget nyújtott.

Első jelentkezésre ötszáz koronát kaptunk, amihez még természetben szappan és cigaretta járult. Komoly és nagyobbméretű segítséget nyújtott ennél az amerikai UNRRA segélyakció, amit ugyancsak ezen hivatal osztott el. Ennek révén számos tápláló és kitűnő élelmiszerhez jutottunk. Szalonnát, zsírt, rizst, kávét osztottak a kiéhezett repatriánsoknak – így hívták a visszatérőket – amit a kifosztott országban aranyért sem lehetett megszerezni. De sem arannyal, sem élelemmel senki nem dicsekedett. Jelentős tételnek vettük a ruhasegélyt, mert még hosszú idő telt el, míg úgy-ahogy felruházkodhattunk. Viszont tudvalevő, vagy legalábbis úgy tartják, hogy inkább éhezni, mint fázni, de tisztes mundérba bújni mindenek előtt való. Az összes nők mindenesetre ezt vallják, és én azon férfiakhoz tartozom, akik ebben velük tartanak.

Névjegyét nem mellékelte és így nem ismerhettem meg a kitűnő jenki-ízlésű jenkit, esetleg indiánt, vagy talán négert, akinek halványzöld pepita nadrágja nekem jutott. De az Isten áldja meg ezért is. Én még vagy másfél évig nyúztam, és díszelegtem a hosszú, szűk pantallóban.

Ősz felé a nagyjából már összegyűlt zsidóságnak megalakult a képviselete. Nem a plénum bizalma adta meg a megbízást, hanem a bratislavai országos központ. Hogy azoknak ki adta a mandátumot, az erősen homályos. Némelyek szerint önmagukat delegálták, amit egy Poverenyik esetleg megerősítettek. Tény, hogy nem a kialakulófélben lévő közösségek választották az országos képviseletünket. De hát ezen már nem múlott. Az ájulásból csak most kezdtünk ébredezni, a káosz

csak éppen oszladozni kezdett és az érintkezés, a kapcsolatok fenntartása is még nagy akadályokba ütközött. Szlovenszkó fővárosával nem is volt közvetlen összeköttetés, legkönnyebben csak repülővel, Budapesten keresztül lehetett megközelíteni.

Mindenesetre, egy fontos eredménnyel előbbre haladtunk. Az országos központ kinevezett egy itteni képviseletet és így ott is, itt is működésbe léptek a zsidóságot képviselő szervek.

Csak egy igen nagy hibát követtek el a közületek működésének megindítói, mely még most is a bajok és egyenetlenségek forrását képezi. Különböző világnézetű, kultúrájú, nevelésű és ízlésű emberek csoportját egy akolba szorították, és olyan lelkipásztorok vezetésére bízták, akik, – mint Jósua – a napot meg szeretnék állítani. A felvilágosodó kor szelleméhez simuló neológiát egyesítették a minden kompromisszumot elvető ortodoxiával. A világi kormányzattal kimondatták, hogy megszűnt a két irányzat, a két egyház és ezentúl csak egységes hitközségek alakulhatnak. Kezdettől pedig ortodox rabbik kerültek az élre és az egész zsidó közélet a konzervatív, nem időszerű vágányra terelődött.

Az igaz, hogy döbbenetesen kisszámú zsidóság gyűlt össsze Szlovenszkón, ahol a rablógyilkosok garázdálkodása öt évig tartott. Bizonyos, hogy külön-külön nehezen tudták volna magukat fenntartani. De a türelmes és megértő kiegyenlítődésre jó példát mutatott a košicei neológ anyahitközség erejének teljében, virágzásának idején. A kisebb számú konzervatív érzésűeknek megalakította a status quo-szekciót és ezt háromnegyed századig saját keretében fenntartotta. Lehetett volna ezúttal is ilyen megoldást találni, talán akkor kevesebb szakadt volna le rólunk.

Én tisztelettel és megbecsüléssel a hagyományok megtartóinak, azonban szocialista társadalomban mégsem időszerű, mert telve van anakronizmussal a meg nem alkuvó ortodox forma és az ebből folyton kiütköző teokrácia. Az új szellemben nevelt fiatal generációnkat, mely pedig a mi jövőnk, nem is tudjuk megfogni és a legnagyobb bánatunkra folyton távolodik tőlünk.

Az első őszi nagyünnepek istentisztelete mind az ortodox, mind a neológ nagytemplomokban zajlott le. Az előbbiben nagyobb számú

hívő sereglett össze. A kupolás nagytemplomban alig kétszázan gyűltek össze, de ez is csak a derék, fáradhatatlan Leiner Árpádnak köszönhető, aki minden energiáját, idejét arra áldozta, hogy ez megvalósulhasson.

Előbb a vandál módon elpusztított templom berendezését kellett rendbehozni, mely nagyrészt önkéntes brigád munkájával sikerült. Mint valaha Jeremiás és kortársai az első templom romjain sóhajtoztak, hasonló könnyes, meghatott érzéssel fogtunk hozzá, az anyahitközség életben maradt férfiújai, asszonyai, a gyerekekkel együtt, minden rendből és rangból – a szemét, törmelék kihordásához, hogy megtisztulva várjon minket ünnepkor a Szentély. Sikerült néhány padot is összetákolni és elhelyezni.

Ünnepkor az orgona nem búgott. A kar éneke nem töltötte be a félig üresen tátongó kupolatermet. A maroknyi ember szinte elveszett benne. Szinte félelmetesen visszhangzott az Uneszane-tokef riasztó szövegének bús melódiája a szerencsésen megmenekült Halpert Nándor tenorján. Vád és keserűség tört elő, hisz olyan rövid idő alatt sokan – nagyon sokan – pusztultak el éhség, tűz és kard által, ahogy írva vagyon. Könnytengerben úszott az ünneplők, egyben gyászolók szeme, mert még friss, nagyon friss volt a mártírok drága emléke. Még fájtak, nagyon fájtak a testünkön, szívünkön és lelkünkön ütött nagy sebek. A mindenfelől feltörő zokogás adta meg az istentiszteletek borús tónusát.

Az utolsó istentiszteletek zajlottak ezen istenházában. Ünnepre többé nem gyűltünk ott össze. Több ima nem szállt fel onnét. Raktár lett az Isten házából, melyből annyi sokezer mély érzésű lélek fohásza szállt a magasba. Előbb a kifosztott lakások maradékát hordták oda össze, majd az állami terményüzem a vagonok százait helyezte el benne. Nagyon megfelelt ez ennek a célnak, mert az egyes családok felajánlásával elkészült színes ablakok összetöredezett maradékain folytonos légáram szellőztette a búzát és zabot.

Az országos Tanács kinevezte az itteni képviseletet. Ráv Frieder Ármin ortodox rabbi, mint az orzságos Tanács elnöke, ennek elintézésére érkezett hozzánk. A jellegzetes, markáns vonású és nyírott szakállú nagy talmudista csak néhány évig állt az élen. Egy rosszul sikerült operáció korán sírba vitte.

Bizonyára nem célzatosságból történt, de, mert a helyzetet és embereket nem ismerte, nagyobb számú ideszakadt, nem košiceit helyezett el a képviseletben. Ezek pedig itteni tartózkodásukat csak átmeneti stációnak, és pozíciójukat üzletnek tekintették. Sok dollármanipulációt hajtottak végre a közösség rovására, melyet a Jewish Agency és a Joint nagylelkűsége segélyezésre juttatott hozzánk.

A két világszervezettel ezúttal ismét találkozunk, mint ahogy egynegyed százada az amerikai zsidóság ezen két nagyszerű intézményével mindig találkoztunk. Mindig jelentkeztek, ha bajok és megpróbáltatások zúdultak ránk. Mi, Közép- és Kelet-Európa zsidói csak mélységes és soha el nem múló hálával kell gondoljunk a kiapadhatatlan és igazi nemes zsidó érzéssel vezetett két szervezetre.

Szerencsére, a köz munkájában már kipróbált, szép múlttal rendelkező košicei egyének is kaptak megbízást.

Róth Ignác, ez a tevékeny, nemesszívű férfi ismét egyéniségének megfelelő munkakört kapott, amihez szívvel-lékekkel fogott hozzá. Fáradhatatlan munkával – ha kisebb arányban is – újra működésbe állította a Chevre Kádishét. Ez már nem működhetett önállóan, hanem csak mint a hitközség egyik szekciója, azonban továbbra is végezte a régi, nemes feladatkörét.

Dr. Friedrich Sándor, a keménykötésű egyéniség, ugyancsak az őt jellemző alapossággal kezdett működni. Ő a külügyi munkát végezte. Képzettségével és határozottságával a legmegfelelőbbnek tartották, hogy tárgyaljon a hivatalokkal, külföldi képviseletekkel és központunkkal.

Neugröschl Izidor, az élénk szellemű, gyors szavajárású, vöröses-szőke ember oszlopos tagja lett a reorganizálódásnak, melyben ugyancsak tevékeny részt vett. Vele egy síkon haladt Schweid Sándor, a jóeszű, sötét hajú, nyúlánk fiatalember. Jó talmudistának tartották és erősen vallásos érzésével az agudát képviselte. Később tényleg az aguda központi irodájának titkára lett.

A kinevezett bizottság elnökének a Róth-dinasztika legidősebb tagját, Róth Móricot választotta meg. Tipikus merkantilista, ki nagyszerű eredményeket is ért el ezen a téren. Jó szándékkal vezette két éven át a közösséget, és érdemének lehet betudni, hogy ezen idő alatt

ugyancsak igyekezett előbbi életének passzivitását behozni. A regisztrálás és megalakulás az ő roshákolságára esik.

Az ősi ösztön és a szükségszerűség indított bennünket, hogy a kahal mielőbb működésbe lépjen. Soraink mindinkább sűrűsödtek, és mindinkább kellett egy gondoskodó, jószándékú szervezet, mely belenyúljon a bajok tömkelegébe. A felszabadulás nem oldotta meg a mi problémánkat, mert baj akadt elég, az általános leszegényedéstől és anyagi gondoktól eltekintve. A túlnyomó többség betegen érkezett vissza, akiknek szervezete sokáig küszködött az emberi teljesítmény legszélsőbb határán. Fokozottabb mértékben kellett ezekkel törődni és gyógykezelni őket. Erre a célra egy külön ambulatóriumot állított fel a még alig megalakult hitközség. Orvos is akadt, aki ezt a több, mint humánus feladatot érzéssel végezte. Orvosi műszerekkel pedig túlontúl el voltunk látva, ami mind a vissza nem tértek rendelőiből került ki.

Dr. Bráf Sándor, fajtánk szemita arcvonású, de egyben kulturált lelkű, kitűnő képviselője odaadással, tudással és mély érzéssel kezelte betegeinket. Részt vett a képviselet munkájában is és munkájával és tekintélyével ugyancsak hozzájárult a konszolidációhoz.

A másik, nem kevésbé érdemes orvosa a betegeknek a vidékről ide költözött, jó megjelenésű és megtermett Dr. Michal. A két orvos zsidó szívvel végzett munkája által sokat sikerült megmenteni még néhány érvre az életnek.

A főhadiszállás ezúttal már a Társaskörből átkerült, Puskin utcai kétemeletes Talmud Tóra épületében van. Itt kezdte meg működését a hitközségi iroda és itt koncentrálódott, néhány éven át, a közösség egész szövevényes működése. A magyarok kivonulásával üresen maradt a nagy épület, de telve összehordott bútorral, lommal, százakra menő, összerabolt, nagy értékű olajfestménnyel és értéktelen mázolmányokkal.

Itt folytak a tanácskozások és ide futott be minden baj, panasz és segélykérés. Ez pedig nem akart kiapadni, a közösség még egy jó része segítségre szorult.

Némelyek rendszeresen, havi járulékban részesültek. Mások egyszeri nagyobb segélyt, vagy az önérzetesebbek „kölcsönt" kaptak, hogy üzletet, vagy műhelyt nyithassanak és rendezhessenek be, és ezzel

megteremthessék az állandó megélhetés alapját. Nemigen jegyezték fel, hogy egy kölcsön is vissza lett volna fizetve. Na, de nem is zaklatta őket ezért senki.

De ez még mind kevésnek bizonyult. Hiányzott ehhez egy „bumáska", ahogy oroszosan hívták, egy papírrongy, az iparigazolvány. Sok küzdelmet jelentett ennek a megszerzése. Sok akadályt kellett akkor annak a szerencsétlen zsidónak legyőzni, aki oly szerencsés véletlen folytán életben maradt és kifosztva, megrokkanva, szeretett volna a további élethez szükséges néminemű javakhoz is jutni. Csak mélységesen elítélni lehet a halottaiból ugyancsak feltámadt ország demokratikus köntösben tetszelgő irányzatát és ennek megfelelő hatóságait. Az állami tisztviselők nagy részét, mint már említettem, az önálló Szlovenszkó gárdista világában vitézkedő tisztviselők tették ki, akikben izzott az antiszemitizmus és vad sovinizmus, mint ahogy illett is a hlinka éra kreatúráihoz. Kitűnően megfeleltek ezek a letűnt vad világban, de megfeleltek a frázisokkal operáló újbenes korszaknak is. Cinikus rosszakarattal kezelték az iparigazolványok megadását és az üzlethelyiségek odaítélését a régi tulajdonosoknak, vagy a megmaradt hozzátartozóknak a legnagyobb nehézségeket tornyosították, amit csak szemérmetlenül nagy sáppal lehetett leküzdeni.

Dobsinszky Vilmos Vladimir, a robusztus szellemű és fizikumú férfi Presovról költözött hozzánk és ő lett a kérvényezők patrónusa, önzetlen, erős pártfogója. Mint egy csodarabbihoz járultak hozzá, és keresték fel sűrű egymásután a kis emberek, akik új egzisztencia előtt állottak. A csupa szív ember pedig, saját üzemét és munkáját elhanyagolva, interveniált, rábeszélt, közbenjárt, és ha kellett, kierőszakolt – nagy összeköttetése folytán, mint városatya és a Tanács nagytekintélyű tagja – iparigazolványt és a kötött gazdasági élet számtalan engedélyét.

Baráti körben Vilonak hívtuk a legszebb férfikorú, tonzurás, meleg tekintetű és okos, éleseszű férfiút, ki szüntelen aktivitásban élt, és kinek merész koncepcióját csak bámulni tudtam. De meg is hökkentett jóegynéhányszor a telített engergiával szárnyaló jóember, akivel sikerült, nagy küzdelmek után, régi üzememben együttműködni.

Igazi gavallér. Bőkezű az adakozásban. S ez az általánosan ismert grand-seigneur-i modora és életstílusa is hozzájárult, hogy mint a város

egyik legnépszerűbb és legemlegetettebb embere, a társadalmi és politikai vezetők közé kerüljön. De ezen emelkedésében is, szívében és érzéseiben továbbra is erős zsidó maradt, amit sohasem titkolt el.

Csak meghatott, meleg érzéssel emlékezem vissza egy-egy ünnepi vacsoránkra, amidőn vendégül látott aranyos, csupa kedély családja körében. A csupaszív feleség, a jó Margit asszony a tradíció minden szépségét és javát nyújtotta a derűs hangulatú, bőséges vacsoránál. Közöttünk ült veje, az egyeneslelkű, drága jó fiú, és amidőn a zsidó gasztronómia legraffináltabb fogása sem tudott már ránk hatni, a mezumem következett. Majd egy pohár saját termésű bor mellett hármasban rágyújtottunk Eisik Taub a kállai cádik híres, szívbemarkoló nótájára:

„Szól a kakas már!
Majd megvirrad ránk"

Hangját, a szép erős tenorját nekieresztette, mi ihlettel és hittel énekeltük:

„Majd megvirrad ránk"

S ezen értékes és színes emberünket rövidesen, a kivándorlási láznál elvesztettük. Egész családjával elköltözött Kanadába. Ebben csak az nyugtat, hogy energiájával és szellemével ott is utat tört magának és jól megy a sora. A nemes lélek ott, a messzeségben sem tagadja meg magát. A távolból is igazolja, hogy meleg, érző jóbarát és gavallér, igazi gavallér. Tuzex csekkjei sokszor könnyítenek anyagi gondjaimon.

Az évfordulónál már úgy számítottuk, hogy negyedfélezerre szaporodott a létszámunk. De ez aztán meg is látszott az arizált kábulatból fölriadt városon. Egy lüktető, lendületes gazdasági élet indult meg, hatalmas forgalommal, mintha az elmulasztott időt kellett volna kipótolni. A szemnek pedig jólesően tűnt fel egy-egy régi és ismert nevet jelző cégtábla, amely azonban azt is jelezte, hogy a régiúj tulajdonosnál már a régen nélkülözött cikkeket is megkaphatja a fogyasztó.

Én magam is bekerültem az üzemembe, nagy küzdelem árán, azonban csak mint szerény társ, szerény részesedéssel. Nagy bűn terhelt és nem találtak „spolahlivinek". Én vagyok az a korosztály, amelynek egész élete háborúkban, váltakozásokban és forrongásokban múlt el. Nem megfelelő bölcsőben, szerencsétlen csillagzat alatt születtem és majd fél évszázad alatt nem feleltem meg egyik rezsimnek sem. Kivétel nélkül mindegyik alkalmatlannak, nem „spolahlivinek" deklarált. De hogy mi a tényleges bűnöm, azt mostanáig sem sikerült megtudnom, mert egy rezsim, egy bíróság sem ítélkezett fölöttem. Voltam azonban Magyarországon szlovák bolsevik, zsidó – ez az, talán mégis itt a hiba –, fasiszta, reakciós és végül kapitalista, jobban mondva zsidó kapitalista.

Göbbels tanítása öröktől tartott és élni fog tovább: „Wer Jude ist, de bestimme ich". Másszóval „én állapítom meg, ki spolahlivi, ki nem".

Megindult a keresés korszaka. A megfogyatkozott családok keresték elveszett családtagjaikat. A lapok egyre-másra hozták a hirdetéseket: Ki látta X. Y-t? Ki látta, hol látta utoljára?

Az emberkeresés után megindult az elrejtett értékek utáni kutatás, pincékben, padlásokon és kertekben. Kevés kivétellel sok nagy kiábrándulást hozott ez a megmaradottaknak. Hisz a jó szomszédok ugyancsak kihasználták az egy évet, és keresztül-kasul túrták-fúrták a nekik gyanús helyeket. Sokáig folyt a romantikus detektívmunka. Saját holmim egy töredékét egynéhány lakásból szedtem össze. Még a perifériákba is vezettek nyomok, onnan hoztam vissza, kisebb-nagyobb harc után egynémely bútordarabomat. Antik könyveim egy töredékére, melyet valaha annyi szenvedéllyel és utánjárással gyűjtöttem össze, a városi könyvtárban akadtam rá, és a könyvkereskedésektől is több aláírt könyvemet vásároltam vissza. Portréimet, melyeket a derék jó Baja festőművész barátom készített, egy műkereskedőtől szereztem meg. Természetesen nem ingyen.

A természet rendje ezúttal sem zavartatta meg magát, és ment a maga útján. Az idő múlásával az élet törvényei kezdtek érvényesülni. A megmaradottak fájdalma csillapult, ha néha ki is tört még az évfordulók és visszaemlékezések idején. A múlt szomorú árnyai nem kísérthettek tovább, és megindult a holttányilvánítások tömege. Árván, egyedül

maradt nők, férfiak szabadultak így fel és igyekeztek társat találni a hátralévő élet megkönnyítésére. Sokan találtak egymásra és számos harmonikus család alakult meg. Midőn ezen sorokat írom, az 1960-as években érte meg a közösség az akkori társulások által szerzett örömteli eredményeket. Ekkor avattuk a bár-micvék sorát és ezzel láthatóvá vált a jövő reménysége, akik kissé kiegészítették időközben már megfogyatkozott sorainkat.

A következő két év egy sokrétű és kábítóan lendületes életet hozott, mintha a természet, vagy valami igazságosabb rend a szörnyű év veszteségeit ki akarta volna pótolni. Számunk növekedett, családok alakultak és mind több régi cég tűnt fel, melyek hatalmas iramot indítottak meg. Megindult a hitközségi élet, meg a hitélet. A hívők részére a Puskin utcai nagy ortodox templom állt rendelkezésre. Az öt közül ez látszott a legmegfelelőbbnek, mely ünnepkor is megtelt hívőkkel. Sokan, ha sebzett lélekkel és lázadozva is, de eljöttek demonstrálni, hogy hozzánk tartoznak. Még ha meghasonlott lélekkel is, nem akarták követni azon sekélyes lelkeket, kiket még az alig lezajlot szörnyű apokalipszis sem hozott azon egyedüli, igaz belátásra, hogy emberiesség és humanizmus. Viszont hiábavaló az asszimiláció, mert a származás sztigmája még harmadíziglen is fenn fog állani és látható lesz és meghozza a diszkriminációt. Aztán kényelemből, vagy egoizmusból azokhoz idomulni, azokhoz beolvadni, akik soraiban minden bántódás nélkül élnek vértől még meg nem száradt kezekkel testvéreink gyilkosai?

Az új, szabad éra idején a szabad mérlegelésnél számosan nem tértek hozzánk vissza és elszakadtak tőlünk. Mi megvetéssel néztünk el fölöttük.

A templom megtelt, és ismét valami meleg érzés költözött az ember szívébe az Isten házában, a csupa jóindulatú és barátságos arcok között.

A két év ünnepnapjai emlékezetesek is maradtak sokáig. Nagyban hozzájárult ehhez Katz Salamon cházán szereplése. A megtermett művész fizionómiájú román kántor meleg tónusa és széles skálájú tenorja betöltötte a hatalmas helyiséget. Az elmúlt szép nagy idők felemelő ünnepiessége ismét elővarázsolódott a röpke két esztendőben.

Az újraélelő és lendületes két év elmúltával a nagy cházán helyét nem

találta sem itt, sem pedig hazájában. Kivándorolt Amerikába és úgy tudom, hogy sok sikeres szereplése után a washingtoni legnagyobb hitközség főkántori állását nyerte el. Gyönyörűen szárnyaló hangját azonban néhanapján most is hallom – lemezekről. Itteni szereplése egy eddig nálunk nem ismert hatalmas összeget jelentett. De a feltámadt közösség kasszájába áradt a sok adomány, és így nehézség nélkül győzte ezt.

Valahogy a lelkekben megrögződött, hogy csak a mával kell törődni. A holnap amúgyis mindig bizonytalan. A nagy pusztulás után a keresetek száz lehetősége akadt, melyből a mi visszatértjeink ugyancsak kivették részüket. Költekeztek és szórták a pénzt, de egyben a zsidó érzés, az ősi áldozatkészség újból megnyilatkozott és megtelt a hitközség pénztára is.

A közösség tagjai szemlátomást vagyonosodtak a szabad, de részben kötött gazdasági rend két évében. Ez igazolta a rátermettség fölényét, a protekcióra és kisajátításra támaszkodó arizátor világgal szemben. A kifosztott piacot ismét megtöltötték és minden téren pótolták a hiányokat. Életet vittek a vérszegény közgazdaságba, ami mind az egész városnak, mind a keleti országrésznek csak javára vált. Mindenki foglalkoztatást nyert, mindenki keresethez jutott és a munkanélküliség megszűnt.

De a vagyonosodásnak is akadtak sötét foltjai. A néplélek és népszokás nem a legdicséretreméltóbb, – ezúttal is erősen kiütközött. A konjunktúrán szerzett vagyonnal nem tudtak a helyzetnek megfelelően bánni, legtöbbje nem tudott helyesen és ízlésesen viselkedni. Ismét lehetett nőinket feltűnően öltözötten és kihívóan felékszerezve látni. A nyilvános helyiségek pedig hangosak voltak ezen személyektől és a figyelmet magukra irányították. Sokan feledkeztek meg arról, hogy csak az imént a halálra keresett, legalacsonyabb páriák sorában állottak. Az irigység és rabló ösztön még izzik tovább, és azt nem tanácsos még külön kiprovokálni. Nem enyhítette ezt a rikító foltot városunk zsidósága kulturált rétegének ízlése és fegyelmezettsége sem, mert ezek csak kis számát képezték a közösségnek. A zsidóságnak ezen legértékesebb része, mely pedig minden népnek és közösségnek a

gerincét képezi és megadja a lelki és szellemi irányítást és ízlést, nagyrészt kipusztult.

A fellendülés korszakának vége felé a menekülő magyar hittestvérek tömege hónapokon keresztül hullámzott át rajtunk, mint néhány évvel ezelőtt, a szlovák fasizmus idején. Ezúttal is sok bajt, gondot és áldozatot jelentett közösségünknek. Túlnan rendszerváltozás állott be. Megszűnt a régi társadalmi rend, jött az új államrendszer és ezren és ezren vették ismét kezükbe a vándorbotot. Košicétől délre, valahol a Bodrogköz ingoványain, alig valami felszereléssel jöttek át a határon: irány Palesztina. Ahogy állították, ott akarják az ugyancsak mozgalmas években meggyötört lelküket és szellemüket megpihentetni.

Szerencsére országos politikánk kedvezett az emigránsoknak. Szemet hunytak a tömeges határátlépés felett. Úgy tudom, hogy ezúttal is a mi nagy zsidónk, Dobránszky Vladimir energikus kiállása sokat segített, aki még az ország mindenható urait, a minisztereket is megmozgatta.

Rövid itteni pihenés után egy erre a célra megalakult szervezet Bratislavába segítette a menekülőket, ahol egy hasonló alakulatnak adta át őket. Innen aztán gyalog, a Duna mentén kerültek Ausztriába. Sokan bizonyára foglalkozásuknak megfelelően, az ősök földjére kerültek és jólesően gondolnak ránk és az itt kapott segítségre.

Országos politikánk láthatóan vajúdásnak indult, valami újat, szokatlant hordott a méhében. Ezzel közösségünkben is nyugtalan mozgolódás támadt.

Róth roshakol minden búcsú nélkül, hirtelen eltávozott. Úgy tudom, sikerült neki családjával Izraelbe kerülni. A megüresedett helyet nem töltötték be ősi szokás szerint egy személlyel, hanem egy triumvirátusra bízták az irányítást. Dr. Friedrich, Neugröschl és Schweid, az őslakos košiceieknek ezen markáns egyéniségei vették át a vezetést. A káprázatos két év után ismét ingadozó dereglyénk kormánya jó kezekbe került. Másfél évi működésükre esik az újra beállott nyugtalanság, labilitás ideje és a kivándolási láz, amely összeomlással fenyegette az összeszedett-vedett, de csodálatosan kialakult hitközséget. A politikai konstellációtól eltekintve a megindult kivándorlási láz szuggesztíven hatott

mindenkire. Magával ragadta a képviseletet, rabbit, vezetőket, egyedül dr. Friedrich maradt a posztján.

Én sem vonhattam ki magam ez alól. De engem húzott is egy nagy erő. Nekem egy szeretetteljes gyermekem élt az ősök földjén. Két ízben is szereztem útlevelet, de valami végzetszerű balszerencse révén mind a kétszer érvényüket vesztették, nem használhattam azokat. Pedig milyen másként alakulhatott volna ki a sorsom. De ettől eltekintve, élt még akkor kilencven éves szegény jó apám, aki tele aggodalommal kért: „Ne hagyj itt, fiam". Közben aranyos élettársam is akadt, akiről már megemlékeztem, és én két malomkő közé kerültem. Bús szívvel itt maradtam.

A történelemben sokszor adódnak véletlenek melyek sokszor hoztak jelentőségteljes históriai eseményt. A kivándorlási láz véletlenül egybe esett az 1948 februári győzedelmes társadalmi forradalommal. Megszűnt egy csapásra a polgári társadalmi rend és helyébe az új kor vezető eszméje, a tömegek felemelkedésének rendje, a szocializmus lépett, mely egy más, egy igazságosabb világot kívánt teremteni.

Ez időre esik a Magbit-akció, mely ezen mozgalomas időkben is a közösség atavisztikus, nagyszerű áldozatkészségét igazolta. Készségesen és örömmel adtuk meg a sokjegyű számok felajánlásával a segítséget az ellenséges arabtengertől övezett maroknyi fajtestvérünknek a heroikus küzdelemhez. Hatalmas összegeket tudott a Magbit akció a ragyogó cél érdekében összehozni, melynek jó részét sikerült fegyvervásárlásra felhasználni. Ennél mély hálával kell Gottwald, az azóta elhunyt nagy elnökünkről megemlékezni, aki segítségével hozzájárult, hogy a fegyvereket a makkabeusok hősi utódai meg is kapják, és aki kormánya által nagy erkölcsi segítséget nyújtott az ENSZ-nél, a népek szövetségénél.

Rövid időre rá azonban, sajnálatosan egy új politikai áramlat érvényesült nálunk. Ez nem kedvezett a megalakuló ősújországnak és a Magbit egy része ittrekedt és elveszett számunkra.

Közösségünkben pedig tartott a hullámzás. A két év előtti eseményeknek visszája állott be. Akkor fel-feltűnt egy-egy új arc és sorainkat gyarapította. Most pedig el-eltünedeztek egyesek, és soraink kezdtek erősen megfogyatkozni. Végetért a röpke fényes kor. De mielőtt

tovább mennék, egynémely érdemes emberünk portréját el kell helyeznem a galériában, mielőtt az új időszak új embereivel lép elő.

A társaságnak és közösségünknek egy rendkívül vonzó egyénisége Dr. Sip László fiatal ügyvéd, a nagynevű Dr. Weiser unakaöccse, kinek elárvult irodáját át is vette. A nyúlánk, barna, sima arcú, kitűnő modorú fiatalember, éles judiciumával, kulturált lényével közösségünk és fajtánknak kitűnő példányát képviselte. Családjával akkor az ősi földre költözött, melynek most értékes emberanyagát gyarapítja.

Ugyancsak elhagyott bennünket, és Izráelbe, vágyódásának ígéretföldjére költözött a reneszánsz egyik fiatal, nagy harcosa, Dr. Wald Dunyi. Csak a becéző nevén ismerték a kedélyes, jól megtermett, magas, nyírott bajuszú fiatal jogászembert, aki kora ifjúságától teljes odaadással vett részt a mozgalomban. Ismerték, mint kitűnő organizátort, aki az ifjúságot, különösen a főiskolásokat szervezte és állította csatasorba. Aktív szelleme és mély érzése élete céljának beteljesedésénél sem hagyta nyugodni. Az Izráelben élő számos kosiceit beszervezte és tömörítette egy egyesületbe. Megindító arra gondolni, hogy városunk szülöttei, ismerősök, jóbarátok ott, messze sem szakadtak el tőlünk, hanem összejönnek, megteremtik a „hazai" légkört és emlékeznek rólunk és szülőföldjükről.

Egyívású és társa az előbbinek szellemben, munkába és aktivitásban a zömök Brenner Aser. Ő is az egyik élharcosa a reneszánsznak és hozzájárult ugyancsak ahhoz, hogy sok alvó lélekben felgyulladt az öntudat lángja. Most ő is egyik kitűnő képviselője a kassai zsidóságnak az ősök földjén.

Hasonló szellemű egyéniség Berkovics Ernő, a középtermetű barna férfiú. A zsidó megújhodás eszméje már egészen fitalon megragadta, és ennek aztán mindenkor kemény, harcos és tántoríthatatlan híve lett. Logikus észjárású, jó szónoki képességével sok sikert aratott, sok hívet szerzett az eszmének, és különösen saját táborának.

Műveltségét már a szülői ház légköre adta meg neki, mert atyja, Berkovics Iglódi – már a neve sem mindennapi –, ez a Srobár utcai kereskedő, a világi ismeretek mellett elismerten nagy talmudchochem hírében állott. A magas, szikár, egyenes tartású öregúr ápolt, hegyes szakállal, mint bojrer – köznapi életben védőügyvéd – a Din Torának

keresett kapacitása. Tréfából és elismerésképpen Eötvös Károlynak is titulálták egyes nagyobb elért sikerei után. Hozzá mérték a tiszaeszlári nagy rituális per csatáinak európai hírű fiskálisához, aki a tajtékzó antiszemitákra ragyogó védőbeszédeivel sok kemény ütést mért. A hasonlat nem esett érdemtelenre, mert a Din Torák védőügyvédje a törvények, jogszokások, előírások és döntések tömkelegével memóriájában felszerelve, védenceinek legkétségesebb eseteit is kedvező mederbe tudta irányítani.

Az apához hasonlóan a nagyszámú család is magas nívójú szellemiséggel rendelkezett. Ernő bátyja, Izidor, a higgadt, nyugodt ember ugyancsak Talmud-tudós hírében állott.

A társadalmi fordulattal beállott kivándorlási mozgalom a mi Berkovics Ernőnket is elszakította szülőföldjétől. Valahová a Föld túlsó felére, Ausztráliába került. De amint a hozzám jutott tel-avivi Új Kelet egyik számában olvasom, lelkéhez nőtt ideáljával, Izráellel továbbra is tartja a szoros kapcsolatot. Megteszi a nagy utat az ősök földjére, hogy lelke felüdüljön. S ez nem terheli meg különösebben mert – a hírek szerint – harcos természete és energiája ott, messze, az új környezetben is megérdemelt eredményt hozott derék, jó földinknek.

Dr. Görög Vilmos, az öcsém, a híres atléta, csendes modorú, nagy kultúrájú egyéniség, aki a galériában való első bemutatkozása óta alig változott, bár már egy negyedszázad múlt el azóta. Megőszült ugyan jócskán, de még mindig jóvágású, ruganyos, gyors mozgású, meglátszik, hogy igazi sportember és hogy sokáig viselte a tiszti mundért. Rövid itteni ügyvédi szereplése után, ahol az első sorokban állt, Hummenére, a családi fészekbe költözött.

Szegény Valko Imre félszázados élete folyamán jó nagy rendet vágott a gazdasági életben. Ungvárott hosszú ideig egy hatalmas vállalatot igazgatott. Jól felépített fizikumú, jóeszű, markáns egyéniség, mint deportált, megjárta a poklokat és aztán hazajött meghalni. Visszatértekor a téglagyár élére került, ahol még nemrég a könnyek, fájdalmak és szenvedések tengere gyűlt össze. Az atléta férfiú a szörnyű megpróbáltatásokat el tudta viselni – az otthoni csalódásokat azonban nem. A később általánossá vált zsidó betegség, a meggyötört szív mondta fel a szolgálatot idő előtt.

Így történt ez a jó külsejű, férfias megjelenésű, kitűnő orvosunkkal, Dr. Jónap Sándorral is. Dinamikus szellemmel vett részt a reneszánszban és az újraéledő közösség megszervezésében. A népszerű Doktor nagynevű orvos-elődeinek nyomdokain járt, midőn a zsidó közügyek munkájából jelentős szerepet vállalt. Kartársai bizony már távoltartották magukat ettől. Már nem szívügyük, már nem tekintették társadalmi ranglétrának, és főleg nem oppertunusnak.

A koncentrációs táborok borzalmai az ő erős fizikumát is aláásták és a félszázad fordulóján, java férfikorában vittük örök pihenőjére. Akkor kezdődött egy szomorú működésem. Én tartottam fölötte a gyászbeszédet, és azóta szakadatlanul jó egynéhány emberünket és számos jóbarátot búcsúztattam el. Nem szívesen, fájdalmas érzéssel teszem minden egyes alkalommal, mert van úgy, hogy a bánattól nem tudom gondolataimat összehozni. De legtöbbször nem vonhatom ki magam ez alól, mert megkopott közösségünknek egyedüli megkopott bárdja én maradtam. Az utolsó stációról hazamenőben aztán mindig eltűnődöm, lesz-e még valaki, aki az én sírversemet is elmondja?

Az ortodoxiának egy nem mindennapi alakja Avrohom Hersch Klein, aki az előző nagy virágzó hitközségben is jelentős szerepet játszott. A korpulens férfi nagy talmudista és magával ragadó szónok. A folytonos idézetek ugyancsak jelezték mély tudását. Nagy, széles arca öntudatot és határozottságot árult el, amit minden pénteken, az új idők szellemének engedve, valami titkos vegyszerrel eltüskétlenített. Az egyvágású partnerek hiányoztak a kitűnő embernek, és helyét már nem lelte itt. A kivándorlási láz elvitte Amerikába, ahol egy szefard hitközség rabbija lett. Néhány évre rá jött a szomorú hír, hogy a nagy kosicei ortodox idő előtt tért meg az ősökhöz.

A kivándorlási hullám elvitte a kitűnő Róth Ignácot is, aki élete stílusának megfelelően, Izráelbe költözött. Örökét a Chevra Kádisá vezetésében sógora, Weisz Lajos vette át. Zömök, rövidlátó, nagy okulárés férfi, erős igyekezettel kívánt nagy elődje nyomdokain haladni. Elnöki működésem nehéz napjaiban, mint régi kosicei, tekintélyével sokszor állott segítségemre a belső egyenetlenségek megszüntetésében, hogy a külső nyomást könnyebben viselhessük el. Csak elismeréssel

gondolok a derék, jó zsidóra, aki valamivel később, a többiek után ugyancsak Izráelbe költözött.

Ezen korszak galériájának a végére helyezem Kremzir Géza mechanikust. Az öngyilkosokat amúgyis a temető szélén szokás eltemetni. Ha számkivetik magukat az élőktől, hát a holtak sem kívánnak velük semmi közösséget. Harakirit követett el magán a behízelgő modorú, jó alakú és mély kultúrájú férfiú, aki már az első világháború fogságának viszontagságait is végigélte. Borult lélekkel jött vissza Miskolcról, a kézművesek csoportjából. Túlérzékeny szelleme és lelke alig három évig tudta elviselni családja pusztulását, és az átélt szörnyűségeket. A szikrázó szellem megzavarodott és férfikorának delén került a Bárcai-úti temetőnk aljára. Fekvő beton-sírjának sivárságát csak a puszta neve és egy amfora szakítja meg.

A közösség hullámzása tartott. Utcák-hosszat feltűnt a vagon nagyságú, erősen vasalt, ablaktalan deszkaházikó, az árgus szemekkel vigyázó fináncokkal és fáradt, megnyúlt arcú, rakodó ismerősökkel. Borúsan számoltuk. Hát ez is, az is megy? Maradnak-e még egynéhányan és olyanok, akikkel a nagymúltú közösség tovább élhet, akiknek körében lehet szót váltani és megmelegedni? Mindenki kétségek között hányódott. Maradni, vagy szintén elmenni?

A nyugtalanság, a láz azonban lassan lecsillapodott. De ahogy nagyjában számbavettük magunkat, a még nemrég harmadfélezerre felcseperedett közösség leolvadt erősen, mint a meleg tavaszi napsugárban a hó. Nem egészen másfélezren maradtunk.

Ismét romok meredeztek, ismét újonnan kellett szervezkedni, ami rövidesen az én vállamra szakadt. Nekem, mint roshakolnak jutott a nem hálás, szerep: az eddigi nagy kereteket likvidálni és újat, szerényebbet felépíteni. Sokaknak az érdeke lett ezzel érintve, sok haragost szereztem akkor, hogy az egyetemes érdeket érvényesítettem.

A mozgalmas időszak azonban egy felejthetetlen és örökké emlékezetes ünnepet is hozott. Egy csodálatos ünnepnap virradt ránk, mely a Csillag Fia idejétől váratott magára. A Népek Szövetsége, az ENSZ 1948 májusában elismerte a független zsidó államot. Izráel ezredévek után a szuverén államok sorába lépett, amit az örök vágyódás, határtalan lelkesedés, szívós akarat, önfeláldozás, az ősi rög iránti

rendíthetetlen hűség, nosztalgia, makacs, tántoríthatatlan kitartás, a legtisztább idealizmus, halált megvető hősiesség és a mártírumok árja váltott meg. Izráel, az önálló, független zsidó ország megszületését a városi színházban ünnepeltük meg. A történelmi eseményhez és az ünnepi hangulathoz csak ez a díszes keret lehetett méltó. Az ünnepségen résztvettek az összes helyi hatóságok is, amit akkor természetesnek találtunk. A zsúfolt nézőtér ünnepi ruhás közönsége diadalmas, soha sem érzett hangulatot árasztott.

A kék-fehérben úszó színpadot, melyet állami színeink tarkítottak, fél Szlovenszkó zsidó képviseletei töltötték meg, kik között én is helyet foglaltam. A szónoki emelvényre a kitűnő tollú bratislavai publicista, Dr. Winterstein Béla lépett. Férfias megjelenése illett a kerethez és alkalomhoz, és ragyogó ékesszólásával a lelkesítő érzelmek skáláján vitte a hallgatóságot, ami hozzájárult a nagy nap megünnepléséhez.

A Hátikvá befejező hangjánál valami sohasem érzett érzés szállt meg. Úgy tűnt, mintha a sötétséget keresztül hasította volna egy mindent elsöprő fénysugár, mintha a Makkabeusok és Bár Kochbá rég elmémult kürtje szólalt volna meg és harsogná a feltámadást, amire időtlen idők óta várunk. A zsidó optimizmus új erőt kapott, édes önbizalom szállt a lelkekbe. Vannak hát még csodák, az élet és a jövő még derűs és rózsaszínű reményt rejt magában.

A történelmi esemény némi megbékülést hozott az ittmaradottaknak, hogy ha mi fogyunk is, de viszont erősödnek az ottani káderek. Erre pedig ugyancsak szükség volt, hisz Micrájim és Edom utódai az ősi ellenségek, nem bírták elviselni Izráel feltámadását. A maroknyi népet minden oldalról megtámadták, óriási túlerővel. Az itteni újságok hoztak egy kairói fotográfiát, melyen hetyke pózban, állig felfegyverzett sejkek, széles vigyorral ábrázatukon, készülődtek a könnyűnek ígérkező rablásra és gyilkolásra. Az ENSZ ünnepélyes határozatának fittyet hánytak, és minden oldalról gyilkos dühvel támadtak a maroknyi népre. A Népek Szövetsége pedig tehetetlenül nézte ezt, amit azóta jó egynéhányszor megismételt. Gyámoltalanul a frázisoknál maradt. S szemforgatással még az utolsó tragédiánkat is szankcionálta volna, ha arra került volna a sor.

Nap-nap mellett, aggódó nyugtalansággal kísértük az eseményeket

és harcokat. De nagyjaink előrelátásából már posztján állt a Hágáná és a Betár.

Az aggodalomtól hajtva sok egyedülálló fiatal ember nekivágott a bizonytalansággal és veszélyekkel járó útnak. Ezt az érzést éreztük a deportációban elpusztult Herry húgom fiával, Marton Tamással. Nem akartuk tétlenül nézni ezt az utolsó élet-halálharcot. A tehetséges, jóvágású fiút fiam gyanánt tartottam. Azon időben a prágai egyetem mérnöki szakát látogatta. Levélben jelentkeztünk az alakuló állam prágai képviseleténél, ahonnan egyelőre várakozást ajánlottak.

Közben vettük a hírt a maroknyi hős nép élcsapatainak, a Hágánának és a Betárnak csodálatos harcairól. Legendákkal gyarapították legendákkal telt történelmünket, s megfutamították a könnyű prédára vágyó, túlnyomó ellenséget, mely a teljes megsemmisítésre törekedett. A folytonos vándorlások, üldözések, elnyomottak, megalázottak és mártírok népének maroknyi része egy szörnyű kataklizma után is elképesztette a világot rendíthetetlen akaraterejével, hitével és hősiességével, és ezzel megteremtette, minden poklon keresztül, a független zsidó államot, ahol az emberiségben csalódott, üldözött és nyugalomra vágyó minden igaz zsidó otthonra, igaz meleg otthonra talál.

Az új honfoglalás megtörtént. A független Izráel biztos alapra állt és megkezdte küzdelemteljes, de mindig felfelé ívelő életét.

Az aggodalom és nyugtalanság elmúlt. Zsuzsikámtól, Haifából is kaptam örömteljes hírt, hogy ura, Makower Cvi, akiről oly sok szerettel írt, egészségesen hazatért a harcokból. Éppen jókor, mert lányom közvetlenül az első gyerekszülés előtt állott.

Az aggodalom megszűnt, és mi Tomy öcsémmel maradtunk. Az akkor beszerzett tábori hátizsákomra pedig mindig meleg érzéssel tekintek, ha néhanapján kezemügyébe kerül.

A következő év, 1949 tavaszán az új független állam részéről egy újabb felejthetetlen élményben részesültünk. Meglátogatott bennünket szlovenszkói körútja alkalmából, Avriel Überal Ehud, Izráel államának Prágába akkreditált követe.

Mély meghatódottság mellett büszke öröm is elfogott bennünket midőn közösségünk nevében üdvözölhettük a szuverén állam követét, aki működésének a kezdetén is ránk gondolt. A mi sorsunk érdekelte.

A világ néhány évtizedes, csodálatos forgatagában megérhettem hát ezt a csodálatos eseményt is!

Nagyszabású ünnepség keretében mutatkozott be a régi Társaskör nagytermében a kosicei zsidóságnak, a disztingvált, jó megjelenésű, intelligens arcú diplomata. Kitörő lelkesedés kísérte minden szavát, midőn üdvözléseinkre mély érzéstől áthatott beszéddel fordult hozzánk az ősök nyelvén, ivritül. Izráelnek ezen megnyerő modorú és szavú képviselőjét a szívünkbe zártuk.

Saját túltengő, lobogó érzéseimnek valamiképpen kifejezést kívántam adni, és a csodásan megmaradt, sok évtizedes két üveg tokaji aszú boromat, amit Zsuzsikámnak tartogattam, Izráel követének ajándékoztam. Úgy éreztem, hogy a fejedelmi ital, e földi nektár csak hozzá illő személyiséget illethet meg.

A Társaskör, mely már csak árnya volt a réginek, ezzel a gyönyörű utolsó aktussal zárta szép, nagy históriáját, fényes múltját. Rövidesen ezt is elvesztettük.

A hitközség választmánya és az elnöki triumvirátus erősen megfogyatkozott, szinte szétesett a mozgalmas időben. Újból kellett hát megalakulni, és az eltávozottak helyét betölteni. Ez megtörtént, és az ősi demokratikus szokást, a titkos szavazást léptettük érvénybe, ahol a közösség egyetemes akaratát szabadon érvényesítheti.

Dr. Friedrich lett a roshákol és engem választottak meg alelnöknek. Nem nagy lelkesedéssel vállaltam a tisztséget, mert éreztem az előttünk álló problémák súlyát, és az új időkben kialakuló nem barátságos légkört. Ismertem magam, tudtam, hogy nem vagyok megalkuvó, ha a köz érdekéről van szó. S nem tanácsos a tömegből kiemelkedni és gerincesen a közösségért helytállni, mert ez csak tehertétel az egyén számára és veszélyeket rejt magában. Mint ahogy be is igazolódott mind a kettőnknél.

A megbízást a vastag nyakú, hajthatatlan Dr. Friedrich erős rábeszélésére mégis elvállaltam. Sok baj és gond zúdult ezzel a nyakamba, de a kétségek, gondok és aggodalmak mellett csak az nyugtatott meg, hogy nem eredménytelenül működtem elárvult közösségemért. Munkámban segítségemre volt az élet tapasztalata, a családások, Lavatteri tanulmányaim és filozófiám. Ezek tanítottak meg, hogy a nyugalmas élet nyitja

az emberekkel való bánásmód. Hiúságukon kell őket megfogni, a tárgyalásokon pedig valamit engedni, hogy a nagyobbat, a fontosabbat elérhessük. Még az igazságért sem tanácsos mereven küzdeni, mert megkopott már: fiat iustitia, pereat mundus! (legyen igazság, még ha bele is pusztul a világ!) elavult a többi aranyigazsággá együtt.

Tárgyalásaink folyamán, melyek felhalmozódtak az új időszak kezdetén, az újraszervezésnél és a széles keretek likvidálásánál többízben figyelmeztettem roshakolomat ezen gondolatokra. S ugyancsak bosszankodtam, ha a nagy intelligenciájú férfiú makacs merevséget mutatott a hatóságokkal való tárgyalásokon. Jót ez nem hozhatott.

A fényes néhány éven felépített szervezetet a valóságnak, a közösség erejének és nagyságának megfelelő nívóra kellett leszállítani. Értékek pusztultak el ezáltal, sok érdeket érintett és nehéz, népszerűtlen munkát jelentett.

A mozgalmas időszak után végre a mártírok emlékének szilárd anyagban való megrögzítésére is sor került. Nem lett olyan monumentális, mint ahogy terveztük és nem is a mártírium helyére, a téglagyárhoz került, mert ehhez semmi külső segítséget nem kaptunk. A Harang utca 7, utolsó fellegvárunk udvarán, az elmémult ortodox templom falán, egy szerény méretű fekete márványlap hirdeti nagy tragédiánkat. Steiner rabbival ketten tartottuk az emlékbeszédet a nagy számban megjelent gyászolók előtt.

A temetőben négy betonpiramist állítottunk fel, melyet még a kitűnő Róth Ignác kezdeményezett. Exhumáltuk a nálunk jeltelen sírokban és a vidéken elszórtan fekvő mártírok földi maradványait, melyek ezen feltűnő betontömbök alatt kaptak örök pihenőt. Mindegyiken márványtáblára vésett felirat jelzi: „Na pamiatku mučnych Ktori zahinuli za vieru vo Vsěmohuceho".

Ugyanekkor meghatároztuk a mártírok Jahrzeit-jeit, a négy transzport közötti időben. Lehetőleg május harmadik, vagy negyedik hetének a vasárnapjára állapítottuk meg a hitközség egész egyetemére szóló évforduló megrendezését, azon kívül, hogy az egyes transportok Jahrzeitját a hátramaradottak külön megtartják. Akkor meggyújtjuk az emlékezés mécseseit, és a drága árnyak hosszú sora keres fel minket. Az egész közösség kimegy a temetőbe, és mielőtt a névtelen mártírja-

inknál, a betontömböknél a gyászszertartás megindul, felkeressük „In memoriam, Oswientzim" vésettel ellátott sírköveket, ahol legalább szeretteink nevét örökíthettük meg és lelküknek adtunk örök pihenőt. Elhelyezzük látogatásunk dokumentálásának három kövecskéjét, elsóhajtjuk fohászunkat, és üres szívvel tovább megyünk.

Ezután a templomban gyűlünk össze, gyászistentiszteletre, ahol meghallgatjuk a szónoklatokat, a tilemet és az Élmolé ráchámimok bús melódiája közben felolvassák a mártírok neveit. Így megy ez évről-évre. Nem tudunk felejteni és emlékezünk, soha meg nem szűnően emlékezünk szeretteinkre, a sokezer košicei mártírunkra.

Méreteink most már erősen lesorvadtak. Lassan kiszorultunk minden nagyobb épületünkből és az egész hitközségi élet a Harang utca 5. és 7. számú épülettömbbe koncentrálódott össze. A beszemedres az összeépített új és ódon épületrészekkel úgy tűnt elő, mint az utolsó Mászáda.

Régtől ott van a mikve, a rituális fürdő. Ott van a mészárszék és a baromfivágó hely. Itt kapott helyet a Társaskörből áthozott jóhírű kóser konyha, melynek vezetését a hitközség vette át. S ide szorult a hitközség irodája is. Az ortodox nagytemplomon kívül ez az összevissza épített, sokjáratú bagolyvár maradt meg a két hitközség számos nagy ingatlanaiból. Később talán a templom is itt kap helyet!

A kóser konyha szívügyünk lett. Éreztük, hogy amint a jelenben, úgy a jövőben is egy jelentős összetartó kapcsa lesz az itteniekneknek és a szórványban élőknek. A jó és kiadós ételek folytán az előjegyzettek száma a napi ötven fölé emelkedett, amit a mindenkor átutazók száma is emelt. A konyha hozzájárult ahhoz, hogy segítséget nyújthassunk egyes rászorultaknak. Főiskolás diákokat segítettünk át nagy kedvezményekkel a nehézségeken a diploma megszerzéséig.

Lakodalmak, bár-micvák és Zajin b'Adár napjának összejöveteli itt találtak helyet. Itt folynak le a kollektív, meleg, meghitt széder esték is. Púrimkor itt gyülekezik a gyönyörű gyermeksereg, mely vidám rózsaszín eget varázsol a szívekbe. Körükben felderül a lélek és elfelejtődik a sivár, borús jelen.

Kezdettől Bárdos Zseni adminisztrációja alá került az intézmény. Kedves, intelligens, mélyérzésű özvegyasszony, kinek szőkeségén a kor

elsuhanni látszik. Már több, mint egy évtizede odaadással működik a népszerű Zsenike, kedvence a közösségnek.

A konyha vezetője, szükség esetén szakácsa, egyszóval mindenese kezdettől az örökké munkában levő, elnyúzhatatlan Goldman József. Alacsony, mozgékony, hatvanon felüli, aki életét már nem tudja elképzelni a folytonos gondokkal járó beszerzés, lótás-futás, a konyha nélkül. A konyha sem képzelhető el a közösség ezen előzékeny, dolgos, szolgálatkész kulija nélkül.

A konyha-hagyományokat, a csólet és kóser ételek raffinériáit átmentette és nyújtotta Müller René konyhaművészete. Müller Albin bankigazgató özvegye. Néhány évig szakácskodott az őszbe hajló, telt, csinos és kulturált asszony, a konyha fénykora az ő idejére esik.

Őt követte Salamon néni, aki korát meghazudtolva, mint egy „tűzről pattant menyecske" adja az ízletes ételek tömegét. Olyan diós metéltet és káposztás „cvekkerlit" csak valaha, szegény jó anyámnál ettem.

Sejtésem bekövetkezett. Ezerkilencszázötven évfordulóján Dr. Friedrich kiesett sorainkból, és mi ismét hirtelen roshakol nélkül maradtunk. Mélyen érintett ez valamennyiünket, de különösen engem, mert máról holnapra az élre kerültem, amit sohasem kívántam. Minden érzékem és érdekem ez ellen volt, de kénytelen-kelletlen, kötelességből és becsületből, erős elszántsággal mégis elvállaltam.

Hat évig álltam az élen és vezettem a közösséget. Különösen a Slánsky per idején éreztem ennek súlyát, amidőn a gyűlölet irántunk ismét fellángolt. Újságcikkek foglalkoztak velünk, nem éppen szimpatikus modorban, és a zsidózást minden gátlás nélkül lehetett hallani. A nemrég lezajlott heroizmus messze, délen példát mutatott és én nem inogtam meg. Maradtam.

Hat évig fáradtam. Előbb leépítettem, majd az új korszaknak megfelelően, ismét építettem. Igyekeztem kívül autorítást szerezni a kahalnak, és belül összefogni a közösséget. A kormányt pedig ezalatt keményen és elszántan tartottam.

Konszolidáltam a hitközséget és működő szervezeteit. Az ellentéteket sorainkban igyekeztem megszüntetni és kiegyenlíteni, ami sok vesződséggel és izgalommal járt, tekintve a vogelfrei állapotot, amit egyes engedetlen, lelkiismeretlen egyének ki is használtak. Kifelé

udvariasan, energiával, néha diplomatikus engedékenységgel igyekeztem barátságos légkört teremteni.

Az első időben, mint már említettem, egy folytonosan elodázott, kellemetlen „műtétet" kellett végrehajtanom. Ajánlatomra a választmány több alkalmazottat bocsátott el, akiknek a neheztelése még most is kísért.

A tárgyi és személyi leépítéssel a költségvetést sikerült egyensúlyba hozni. Szükségesnek bizonyult, mert az új rend, az új idők folytán a keresetek erősen csökkentek, és az adókat jelentékenyen csökkenteni kellett. S ez meg is történt.

A két régi hitközség sokmilliós terheket hagyott ránk, súlyos örökségnek. Ettől szabadulni kellett és egy fájdalmas operációval sikerült is mentesülni. Nagy emlékeink gyönyörű szimbólumait, az anyahitközség két templomát átadtuk a városnak az adósság, és valami jelentéktelen összeg ellenében. Sírt a lelkünk, de más választás nem állt számunkra. De amúgy sem tarthattuk meg azokat, mert már csak mint raktárak szolgálták a közületet, és csak a szél süvített a tört ablakokon és repedezett ajtókon. Elnémult az orgona is és csak akkor adott kísérteties hangot, ha éjszakánként tolvaj feszegette az ónsípokat.

A változott viszonyok mellett szerettem volna a közvélemény szavát megismerni, erre az ősi, demokratikus jogszokásunknak megfelelően kiírattam a választásokat.

A közösség egyetemes bizalmát elnyertem. Ez erősített elhatározásomban, hogy szolgálni fogom a viharvert közösséget.

A mi példánk után indult a többi keletszlovenszkói hitközség, minthogy a múltban is a košicei zsidóság adta ezeknek a szellemi irányítást. Mindenütt választás útján újították meg a hitközségek vezetőségét. Országos előírás ugyan nem lett hirdetve, azonban az ősi demokratikus jogérzés élt minden közületben. Egyébként sem várhattunk olyan utasítást, vagy útmutatást az „Ústredny Sväz Zidovských Náboženských Obci", a zsidó hitközségek országos központjától, mely kielégíthette volna a különböző szekciókat, a neológokat és a korral haladó ortodoxokat. Ott teljes zavar uralkodott és dúlt az ősi átkos visszavonás, személyek és frakciók harca a hatalomért.

Rav Frider halálával Katz Éliás, a fiatal nyitrai rabbi került az

országos iroda élére. Nem tehetek róla, és szánom-bánom is, de sohasem tudtam iránta felmelegedni, bár be kell ismernem, hogy elvitathatatlan érdemei vannak. Szlovenszkó zsidóságának az ügyét mindig is fanatikus elhatározottsággal képviselte. Hozzánk nagyobb időközökben, hivatalból szokott ellátogatni. Jó egynéhány éve azonban még külön is hívjuk a kitűnő, ékesszólású rabbit a mártírok Jahrzeit-jának templomi szónoklataira. Roshakolságom ideje alatt évről-évre én tartottam azokat, de a folytonosan ismétlődő témát már megerőltetőnek tartottam és hát a közösség is bizonyára szívesen vette a változást. Kétségtelenül nagy talmudi és világi tudással rendelkezik a magas, fekete szakállal körített, nem szabályos arcú rabbi, kinek szenvedélyes vitái dokumentálták kohanita származását.

A teokráciának ezen markáns egyénisége az egy akol-egy pásztor – elvet fanatizmussal kívánta érvényesíte. S tagadhatatlan, hogy szuggesztív egyéniségével sok hívet szerzett, különösen az öregebb korosztály soraiban. Az én posztomon azonban nálamnál gyengébb legény sem fogadta volna azt el, már akit megcsapott a korszellem és nem óhajtott közvetítőt a Legfelsőbb Lényhez.

Bizony számos kontravenció merült fel közöttünk, álláspontomat azonban az ország második hitközségének érdeke és tekintélye szabta meg. Ez viszont némiképp befolyásolta az ország keleti hitközségeit is, melyeknek vezetőit néhány ízben tanácskozásra hívtam meg kahalunkba.

Az országos irányításban egy másik irány képviselője Lipa József országos főtitkár, borotvált arcú, középtermetű, jó modorú, intelligens egyén. Párttag, és így posszibilis a hatóságoknál, de jó zsidónak is tartottuk. Hivatalos ügyekben gyakran fordult meg nálunk és a hatóságoknál közbenjárt, és segített problémáink megoldásában. A magam részéről támogattam állásában a teokratikus áramlattal szemben.

Az évek folyamán itt is változás állott be, de be kell vallanom, hogy „nie kommt etwas besseres nach" megállapítás ezúttal is bekövetkezett. Meg kellett hallgatni végre Szlovenszkó zsidóságát és ez kongresszus formájában, működésem vége felé történt. Bratislavában ültek össze a kahalok küldöttjei és sok ünnepélyes aktus után, választás útján betöltötték az elnöki tisztséget és az országos választmányt. S azóta

nem teokratikus, de diktatórikus rezsim tart. A választmány nincs foglalkoztatva, az ellenőrzés pedig teljesen megszűnt.

A Joint nemes szerepét átvette, a mai változott viszonyok mellett a Societe de Secours, Genf és Claimis conference, Zürich, melynek európai tekintélyű vezető egyéniségei Dr. Ervin Hayman és Otto H. Heim – nagyobb összegeket utalnak át a szűkös körülmények között élő betegek és öregek számára. Azonban az elosztás önkényesen, és nem a kongresszus bizalmából delegált szociális bizottság mérlegelése alapján történik. Ez a hagyományainkat és etikánkat bántó állapot mély aggódással tölt el bennünket egyházunk jövője iránt. Egyben megerősíti gondolatomat a materializmus ellenében, hogy nem a tömeg, hanem többnyire az egyes érvényesülni vágyó emberek egoizmusa indítja meg a balvégzetű eseményeket. A főrabbival pedig azóta megbékültem és gondolatban elnézést kértem, mert még mindig inkább vállalom a rabbik impériumát, mely zsidó érzésből ered.

Az évek, folytonos küzdelemmel, lassan múltak és észre sem vettük, hogy egy kis gyereksereg cseperedett fel. A visszatérés utáni házasságok eredménye jelentkezett, ami egy felhő nélküli jóleső érzést váltott ki mindenkiből. De egyben gondoskodni kellett, hogy jövőnk reménységét szellemi kötelékkel is magunkhoz csatoljuk. Gondoskodni kellett, hogy az ivrit alapelemeit sajátítsák el és némi vallásoktatásban részesüljenek, mert hát e téren mostoha viszonyok állottak be. Ezen feladattal Deutel Hermant, a Chlumecről ide költözött derék jó embert és jó talmudistát bíztuk meg. A középtermetű borotvált férfiú sok türelemmel és odaadással, a régi neves melamedok nyomdokaiba lépett.

A megoldásra váró feladatokból sohasem fogytunk ki. Állandóan foglalkoztattam a képviselő testületet. Sokszor azonban, akarva – nem akarva egyedül kellett döntenem, mert az érdeklődés az évek folyamán mindinkább kezdett csökkenni. Ezt az új munkakörrel járó erős elfoglaltság és az új életforma hozta magával. De nagyban közreműködött az alkalmazkodás és a posszibilitás mindenképpeni elérésének vágya.

Ezen állapotban fontosnak tartottam az összetartozás érzését ébren tartani. Ezt összejövetelek rendezésével kívántam elérni.

Bevezettem a kollektív széder-estéket konyhánk éttermében. Jól jött

ez amúgy is a még sok, egyedülálló nőnek és férfinek, de még sok család asszonya sem tudta volna a szédert előkészíteni. Meleg, meghitt estéknek bizonyultak ezek és azóta szakadatlanul, nagy érdeklődés mellett megrendezi a hitközség. A Hagadát pedig változatlanul Steiner Salamon rabbink az első estén, és a Magyarországból néhány évvel ezelőtt ide emigrált Indig Lajb metszőnk a második estén adják elő, kellő magyarázattal.

Megrendeztük chanuka-ünnepélyeinket is, melyek derűs légkörben változatos programmal játszódtak le. A fény ünnepét rendszerint én méltattam, kedves, vidám környezetben, mintha a múlt egy kis része rövid időre felelevenedett volna.

De meg kellett szűnni ennek is és a meghitt ünnepség pótlására a gyerekek púrimját rendezte meg az engem követő, hitközségi vezetőség. Illetve egyedül Friedman Mayer elöljáró érdeme ez, akit egyetlen szellemi utódomnak tekintek. Portréja már a galériában van, de még lesz szó róla, kinek szelleme és aktivitása a régi nagyokra emlékeztet.

Alelnök társam, Bayern Jenő régi kosicei famíliából származott. Ha visszaemlékszünk, atyja többízben viselte a roshakol tisztséget az ortodox hitközségben.

Magas, irónikus mosollyal és modorral, szájában örök szivarral céltudatos és hajthatatlan egyéniség. Gyenge szónoki képessége sok félreértést és incidenst váltott ki. Rendíthetetlen hű fia a zsidóságnak, amiért egyes gyengeségei elnézésére tarthat számot. Egy évi működése után lemondott, hogy elkerüljük a természetéből eredő visszavonásokat, amit ugyancsak érdemének lehet betudni. Utódjának az idősebb korosztályhoz tartozó Weiner Jenő lett megválasztva.

Ezzel a köpcös, derék emberrel öt éven át működtem együtt, teljes egyetértésben. De nem is lehetett másként, mert a jó embernek ritkán akadt különvéleménye. Azon ideális egyénekhez tartozik, akik minden esetben a kiegyenlítődést keresik és mindenkinek igazat adnak. Amidőn és távoztam, a csendes, fáradt öregember került a helyemre és azóta is vezeti a közösséget, egyéniségének stílusával. Az alap azonban már szilárdan állt, az irány meg volt adva, mely a régi nemes hagyományokhoz idomult.

S egyszer távoznom kellett és féltucat esztendő küzdelme után a kormányrudat át kellett adnom. Bevallom, nem szívesen jöttem, de nem szívesen mentem el, mert féltő aggodalommal voltam a kahal jövője iránt. Évek alatt, ahogy a hányatott életét irányítottam, mindinkább megerősödött bennem az az érzés, hogy a folyton fogyó közösségünket a széteséstől, az enyészettől csak a rendíthetetlen és önfeláldozó odaadás és, munka tartja vissza. Viszont sorainkban nem tűnt fel olyan egyéniség, akinek megkönnyebbüléssel adtam volna át a kormányrudat. Én pedig, szerénytelenség nélkül nyugodt lelkiismerettel állapítom meg, hogy megtettem a kötelességemet.

El kellett mennem, mert szálka voltam külső erők és néhány belső renitens szemében, kik következmények nélkül garázdálkodhattak és igyekeztek ezzel magukat felsőbb elismerést szerezni. Egy renegát kollaboránsnak és fasisztának jelentett ki, aki még a deportálást is elősegítette.

Távoztam. Ciklus közben hagytam el a helyemet, mert a folytonos harc, munka, támadás és gond megtámadta öreg szívemet és idegeimet.

A nagy Zeév mondta egyszer: Mi nép vagyunk, így nekünk is lehetnek gonosztevőink.

Azóta kissé távolabb tartom magam a közügyektől, de sokszor aggódással figyelem a nem szívderítő eseményeket.

Talán szélesebben ecseteltem működésemet, dehát egy sorsdöntő szakaszon vezettem a košicei zsidóságot, amikor a szétesést megakadályoztam. Összefogtam, rendbe szedtem a hitközséget és a nagy elődök szép, nemes hagyományainak útjára irányítottam. Aztán meg az új idők históriájába biográfiámat is kissé beleszövöm.

A jó sors hozzájárult, hogy az engem követő rezsimben egy határozott egyéniségű és szellemű örökösöm akadt. Mint már megemlítettem, potréja már a galériát díszíti, de még mindig akad igazítani való rajta, még mindig kell néhány színt hozzáadni. Friedmina Mayer igaz, nemes zsidó érzésű, ötvenet meghaladó legényember, az új vezetőségben mint elöljáró kapott szerepet. Azóta ez a széles látókörű, nagy műveltségű, mozgékony és felette aktív férfi adja meg a vezetőség súlyát. Csak elöljáró, de a szálak nála futnak össze és tulajdonképpen ő vezeti a hitközséget. Határozott véleménye egyedül neki van és a hatóságoknál

is ő a szószólója a közösségnek. A népszerű Lulu, a szimpatikus, kellemes embernek ez az epitetonja, fáradhatatlan a munkában, mi annál fárasztóbb, mert a nemzeti vállalatban kapott munkakörét is hiánytalanul látja el. Mindezen képességei hozzájárulnak, hogy most ő az összetartó ereje a közösségnek.

Kényes kérdésekben néhanapján hozzám fordul és megnyugvással veszem, hogy gondolkozásunk és véleményünk legtöbbször egybevág. Látom azonban, már ő is fáradt és szeretné tovább adni a sok gondot és felelősséget. Az ő fiatalabb idegeit is kikezdték a sorozatos súlyos problémák, a ránk nehezedő külső nyomás és a belső renitenskedők, melyek az én működésemet is megkeserítették.

Már szabadulni szeretne, de a közösség és zsidóság iránti odaadó ragaszkodása nem engedi. Neki még hosszú ideig maradnia kell, amíg egy megfelelő utódja akad, aki a régi szellemben tovább viszi a kahalt.

Jó segítőtárs és munkaerő az elöljáróságban a szlovák vidék szülötte, Klein Adolf, aki a község pénzügyeit vezeti már egynéhány éve. A magas, negyvenes férfi elismerésre méltóan működik és lelkiismeretesen ügyel a kiadásokra és bevételekre, és új erőforrásokat keres.

Már érintettem, hogy ez időszak lelkipásztora, illetve rabbija Steiner Salamon. Ruszinszko szülöttje és a régi nagyhírű bratislavai jesiva neveltje a fiatal, alacsony, de tekintélyes szakállú talmudista. Felszabaduláskor Csehországba került, majd a kivándorlási láz alkalmával, ideiglenes tartózkodásra hozzánk jött. Szoferünk történetesen az apósa, ugyancsak a kivándorlókkal tartott. A mi rabbink egy rövid, átmeneti időre úgymond ennek helyére lépett, de aztán véglegesen elkötelezte magát számunkra. A hatóság pedig ezen még túlment és kinevezte kerületi rabbinak. Fizetését is az államtól kapja.

Működésem alatt jól jöttem ki vele, mert bár sokat adott a kovedre és számos incidens miatt kellett közbelépnem, de nem tartott ki mereven álláspontja mellett és a hitközség szellemi iránya érvényesülhetett. Mély talmudi tudása mellett nincs arányban világi műveltsége, ami bizony eltért a košicei nívótól, melyet már régtől széles világi műlvetséggel rendelkező egyszerű tagok egyeteme és a vezetők szellemi nívója állított fel. Valahogy megismétlődött a száz év előtti história, midőn első megválasztott rabbink, Seeienfreund Ábrahám meghasonlott az

akkori korszellemmel telített hitközséggel. A mai korszellem pedig még inkább előbbre tört, ami még hatványozottabb ismereteket és rugalmasságot kíván a leghagyománytisztelőbb lelki vezetőktől is. Sok fáradtságomba is került a minduntalan felmerült korszerűtlenségeket letompítani és összehangolni a közösség észjárásával. Rabbinknál ez néhányszor sikerrel járt, amit, tekintve mélységes ragaszkodását a hagyományokhoz, őszinte elismeréssel vettem és érdemének tudom be.

A mi rabbink nem teokrata túlzottan, ami dicséretére válik, azonban a rabbi tekintélyére ugyancsak érzékeny.

Kedves és jellemző képet ad erről rabbink sakkjátéka reb Jose Singerrel, a mi öreg, megtört, egyedülálló sámeszünkkel. A derék, hajlott hátú sámeszünk, a gettónak egy kései maradványa mindekivel szemben alárendeltnek érzi magát. A sakkfigurákat azonban – pechére – jobban kezeli a mi derék rabbinknál.

– Sakk – figyelmezteti a rabbit egy határozottabb lépés után.

– Az Istenért, reb Jose, csak nem akarja a malkémat elvenni? – szólt fölindulva a partnere.

– Cheszve – cholilo kosicer rov! – hökkent meg reb Jose. Visszakozt csinál figurájával és ugyancsak gondja van, hogy a játék legalább remizzel végződjön.

Mindenesetre azonban azokhoz a nem számosokhoz tartozik, aki értéket jelent folyton fogyó közösségünknek, akit még egyes hívők követnek és ébren tartja a hagyományokat. Csak borús rezignációval gondolok arra, ha már nem lenne körünkben, mert a derék lelkipásztorunk nem találja már itt a helyét és kivándorolni készül.

Sojchetünk és kántorunk rav Leib Indig. Legalábbis ilyen papírjai alapján ismerjük. Hogy tényleg mi az eredeti neve, azt talán már ő maga is elfelejtette. Az említett 1948-as magyar emigráció hulláma sodorta ide népes családjával és aztán itt is maradt. Az ifjabb évjártú egyházfi középtermetű és egyes hagyományoknak megfelelő rendetlen szakállt visel. A sok viszontagság, úgy látszik megviselte az idegeit, mert szűnös szüntelen kontraverziái vannak a rabbinkkal. Avagy ez már ugyancsak hagyományokon nyugszik? Mint jó talmudistát és mint régivágású zsidó egyéniséget, mindamellet kedveljük és népszerű funkcionáriusa közösségünknek. Nagy érdemének tudjuk be hat sikerült gyermekét, kik

közül négy fiú. Erős vallásos érzése miatt aggódik gyermekei jövője iránt és útra készen áll ő is. Tekintve, hogy hontalan, így bizonyára elhagyhatja a košicei kahalt, ami veszteséget fog jelenteni.

Nem a mi kahalunkhoz tartozik, de szinte itteninek tartjuk Wald Gusztáv középszlovenszkói rabbit, aki a lakásviszonyok miatt a közelben, nem a kerületben, hanem egy kis szepességi városkában lakik. A kitűnő ember életének legnagyobb részében mint kereskedő működött, de a rabbikban beállott nagy hiány folytán vállalta ezt a megbízatást, amit megérdemelt, és hiánytalanul tölt be. Kinevezése előtt gyakrabban kereste fel az itteni hitközséget és az ünnepeket mindig körünkben töltöte el a jól megtermett, nagy tudományú, jámbor férfi, kinek vállára egy ugyancsak jó dimenziójú, markáns fej nehezedik. Többízben szónokolt itt és mindenkor látható mély hatást ért el szabatos magyar és német szónoklataival. A kitűnő egyéniség úgy zsidó, mint keresztény körökben nagy megbecsülésnek örvend.

A kiváló zsidó zárja le az egyházi emberek sorát, akik itt mindenkor az igét hirdették. Mind, mind vallotta és tanította a Tant, az abból áradó emberiességet, a jót, a nemes etikát és a szívünkhöz nőtt ősi hagyományokat. Ezen eszmék élnek itt most is és élni fognak, amit a košicei hagyomány is előir, – amíg a város falai között zsidó közösség létezni fog.

A statisztika szerint a korhatáron állok és biográfiám a végéhez közeledik. De a kahal históriája is befejezés előtt áll, mert a mához érkeztem. Előbb azonban még elhelyezem megmarat egyéniségeink portréját a galériában, akik értékei megfogyott közösségünknek. Létezésük és működésük megadja a kahal, a polisz súlyát és a velük való személyes kapcsolat elviselhetőbbé és derűssé teszi az ittlétet.

A régi košiceiekhez tartozik Kalina Géza. Típusa a régi, kitűnő kereskedőknek ez a középtermetű, bőbeszédű férfiú. A közügyek iránt élénk érdeklődést mutat, tagja is a képviselő testületnek, ahol erős képviselője a neológ irányzatnak.

Az első világháború invalídusa a féllábú Rosenberg József. Tulajdonképpen a közeli Nagyidán lakik és ő az utolsó képviselője a sokszázados, nagyhírű hitközségnek. Középtermetű, nyírott bajuszú, közvetlen, barátságos modorú ember, akit egyszerű becsületes lelke és gondolko-

dása emel ki a sok közül. S ez hozta be az évek során az itteni kahal választmányába.

Überal Ehud, Izrael követe midőn megtisztelt bennünket látogatásával, a második diskurzusnál azt a hízelgő véleményét fejezte ki előttem, hogy Izraelnek szüksége volna egymillió, hozzám hasonló férfire és akkor nem volna sem belső, sem külső gondja. Jó erősen tartom ezt az emlékezetemben. De ugyanazt applikálom a derék Rosenbergre. Ilyen ezer emberre volna szükségünk itt, és akkor nem volna annyi gondunk és problémánk.

Kissé megtört már a magas, kiugró orrú Kolin Ernő, a fölötte szerény férfiú, aki ugyancsak az őslakókhoz tartozik. Számítani lehet rá mindenkor, mint a köz munkatársára, a csendes, nyugodt egyénre, aki a békét és kiegyenlítődést keresi.

Egyenes ellentéte az előbbinek a tüzes, temperamentumos Hausman Lipót. Élete delén áll a jóvágású, borotvált arcú férfiú, aki a hagyományok egyik őre és a közösség harcos alakja. Nemigen ijedős és ez értékessé teszi a közéleti szereplését.

A magas, daliás Fredman Arthur egy környékbeli régi birtokos család sarja. Nem változtatott jómodorán, hogy az új idők elején a kovács mesterségre kényszerült átképződni. Közösségünk hű fia, részt vesz a közéletben is, és az a ritkuló emberpéldány, akivel jól esik szót váltani.

Képzett, jó eszű jogászember a jól megtermett, nagy dimenziójú Svarin Zoltán. A liptói havasok szülötte, de valahogy rácáfol azok keménységére. Jelentős állásokat töltött be eddig, most már a szerényebbeknél tart, ami, úgy látszik, idegzetét megviselte. Beteg a lelke a derék embernek és ez szervezetét is kikezdte. Ennek dacára kimeríthetetlen a humora, egy élő anekdota-gyűjtemény, amiket jóízűen tud előadni. Erős, jó zsidó, de szíve vágya szerint még sem tud a köz ügyeivel foglalkozni.

Térfogatban egy jottányit sem enged az előbbinek a rosszul gombolt, gömbölyű idomú Kircz Ernő. Derűs jó kedélyével népszerű alakja a köznek. Bár a hetven felé halad, de bohém és még mindig legényember, amivel ugyancsak nagyra van. Nagy mestere a gasztronómiának, amiről kidomborodó mellényének száz pecsétje is tanúskodik. Megihletett

képviselője az optimizmusnak, ami meghozta neki az ezredes titulust, mert a fantáziája sokszor szárnyat kap.

Szerényen meghúzódva él körünkben fajtánk egy kitűnő alakja, akit az átkos zsidó betegség – beteg szíve – tart vissza nagy, képességeinek megfelelő aktivitástól.

Hasonló értékű és típusú férfi, és ugyancsak jó külsejű, a legszebb korát élő Singer Béla. Hivatására nézve fotográfus, aki ezt a művészettel határos mesterséget még apjától, az erős zsidó érzésű Singer Ernőtől örökölte. A mi Singerünk jó modorú, kulturált egyén, aki atyjához hasonlóan, ugyancsak hűséges ragaszkodással van a közösség iránt. Közvetlenségét emeli, hogy könnyen, szívesen áldoz és nyújt segítséget úgy a köznek, mind pedig a rászorultaknak.

Užhorodról, Ruszinszko fővárosából került hozzánk a felszabadulás után a jól megtermett, erős, markáns vonású Kollár Emil. Mint vérbeli zsurnaliszta, úgy tetszik, fürkésző szemmel nézi a sürgő-forgó embereket és szemléli filozófikusan a világot. Egész életében folyton-folyvást olvasott és tanult, de egyben számtalan cikkével tanított is. Tanította az embereket helyesen gondolkodni és szemlélődni, hogy meglássák a szépet, a jót, az igazat a hullámzó társadalomban és az élet különféle variációiban – még a politikában is. Erre képesítette őt kitűnő tolla, nagy tudása és érző szíve.

Kollár a pesti zsidó gimnázium tanítványa és ott érettségizett. Kitűnő pedagógusok egész sora vitte át ott a tudományt és a zsidó érzést az ifjúságba. Középiskola után az orvosi fakultásra iratkozott, végül azonban a jogon kötött ki, amit be is végzett.

A prókátoroskodásig azonban nem jutott, mert írói tehetsége már ifjan az írói pályára sodorta. Fiatalon az Esti Kurir, a haladó szellemű nagy magyar lap munkatársa lett és azóta, évtizedeken át a zsurnalizmus bűvös világát járja. A sok államfordulatnál Uzhorodra (Ungvár) került, hol rövidesen az Ungvári Közlöny nagy olvasottságú, komoly napilap szerkesztője lett. Egy időben ellátta az országos méretű német, cseh és magyar lapok tudósítását is. Mozgékony és aktív szellem, széles rendet vágott még a sportújságírás terén is, melynek egyik kezdeményezője itt, a keleti részeken.

Ez a Kollár Emil közösségünk hűséges fia, kinek portréját színes egyéniségének tarka színeivel igyekeztem megfesteni.

Érthető tehát, hogy érdekelt a toll mesterének a kritikája. Fel is olvastam neki, egy szűk baráti körben egyes szemelvényeket készülő históriámból. Az ő megnyugtató kritikája adott aztán kedvet és önbizalmat munkám befejezésére.

Egy nagy, kiterjedt családnak utolsó képviselője körünkben Birnbaum Ignác. Néhány évvel ezelőtt tűnt elő hirtelen, mint amilyen hirtelen került el tőlünk egyszer – a szarkasztikus mosolyú, középtermetű férfi. Nem mindennapi talmudi ismeretekkel rendelkezik. Egyesek szerint nemcsak körünkben, de egész Szlovenszkon egyedülálló. Visszakerülve egy ideig serdülőknek nyújtott vallásoktatást, midőn pedig ennek meg kellett szűnni gabai tisztséggel ruháztuk fel. Feladatát hiánytalanul és határozott öntudattal végzi, ami tekintve az emberek hiúságát és a kultusz százféle magyarázóit, háládatlan és nem könnyű szerep. De úgy a régi košiceiek, mint a kahal vezetősége teljes elismeréssel van irányában.

Prešovról került hozzánk Babej albin, a könyvkereskedési nemzeti vállalat igazgatója. Köpcös, kopaszodó, meleg tekintetű és nagy elokvenciájú férfi. A könyvekkel való foglalkozás éppen megfelel intelligens egyéniségének. A régi közélet nagyjairól sok emlékezés van nála elraktározva, amit szüntelenül és jóízűen tud előadni. Állásánál és helyzeténél fogva keveset van közöttünk, tudjuk azonban, hogy egész érzéssel mellettünk áll.

Ugyancsak egy hatalmas nemzeti vállalat vezetője Farkas Imre, a jóvágású, mutatós férfitípus. Valamennyiünk megnyugvására szolgál, hogy majd egy évtizede – a szokottnál hosszabb ideje – e magas pozíciót tölti be. De mintha ez az utóbbi időben megingott volna, ami után a leváltás szokott következni. Sajnálnánk ezt, mert mindenkor készségesnek mutatkozott és lehetőségei szerint segítséget nyújtott az álláskeresőknek. A jóeszű és rendkívül megnyerő modorú férfi tartózkodás nélkül dokumentálja, hogy hozzánk tartozik és velünk érez. Nagy ünnepek idején és mázkirnál mindig látható templomunkban. Gyakran keresi fel csendes temetőnket, ahol idő előtt elköltözött szeretett asszonya sírjánál elmerengve időzik.

A košicei zsidóság nagyságában is bizonyára szerepet játszott volna közösségünkben e talpig férfi és jó zsidó.

Néhány év után ismét feltűnt közöttünk Dr. Friedrich Sándor, kissé megtörve és egészen megőszülve. Szelleme azonban továbbra is ép és bizony problémáink megtárgyalásával olykor-olykor felkeressük, de távol tartja magát minden közszerepléstől. Elhelyezkedett egy nemzeti vállalatnál, ahol mint kémikus, folytonos nagy elfoglaltságban él. Szabadidejét – mert a társaságot is kerüli – elvonulva, megnőtt Marika kislánya társaságában tölti, aki az itteni konzervatóriumnak egy igen tehetséges növendéke.

Hasonló sorstárs Dr. Goldstein Sándor, ezelőtt michalovicei ügyvéd, akit ugyancsak évekig nélkülöztünk köreinkben. A mi emberünknek zömök termete, széles válla, szögletes álla és acélos arckifejezése van. Valahogy ilyen kemény legénynek képzelem a makkabeus ősöket. Az ő megpróbáltatásait is az ősei, atavisztikus hite okozta. Most ő is csendes elvonultságban él. De ha ezen emberek ritkán mutatkoznak is és nem vesznek részt sem baráti összejöveteleken, sem pedig a közéletben, mert lelkünkön a megpróbáltatások súlya fekszik, mégis jó érzés őket tudni a kahalban, jól esik néhanapján egy őszinte, baráti szót váltani velük.

Elég barátságos a sors irántunk, hogy az orvosi kar elég szép számmal van képviselve körünkben. Eltekintve a származásuktól, most különösen fontos szerepet töltenek be nálunk, mert az elmúlt szörnyű idők viszontagságai az évekkel csak fokozottabban mutatkoznak meg rajtunk. Az egészségért, és annak ideig-óráig való konzerválásáért küzd a megöregedett korosztály, mely a kahal nagyobb részét képezi. Az öregség amúgy is egy betegség és az elkopott fizikumot toldozni – foldozni kell minduntalan. Sok kitűnő emberünk ment is el a másfél évtized alatt, akinek a foltozás már nem segített.

Megnyugtató érzés hát az a tudat, hogy kitűnő orvosaink vannak, akik érző szívvel és sok odaadással igyekeznek gyógyítani, kezelni és segítséget nyújtani. Biztonsági érzést ad ez körünknek, kik nem vagyunk éppen a sorstól elkapatva.

Az orvosok elejéhez tartozik Dr. Kleinberger Imre, a poliklinika szakorvosa, akit a prológusban egy villanásra bemutattam. De ez

kevés. A derék, jó ember és kitűnő orvos megérdemli, hogy egyéniségének megfelelő portréja díszítse a galériát.

Mély intelligenciájú, nagytudású belgyógyász, kétségkívül városunk egyik legnagyobb tekintélyű orvosa, ami sokat jelent, tekintve, hogy városunkban néhány éve orvosi fakultásunk van. Foglalkozását hivatásnak tekinti, mert a régi nemes etikájú doktorok nyomdokain halad.

Magas, megnyerő külseje és kellemes modora vonzóvá teszi egyéniségét. Barázdás arcából szelíd nézésű szemek tekintenek a betegekre, és szerény, közvetlen egyénisége pedig valami megnyugtató érzést és bizalmat áraszt a gyógyulást keresőknek.

Fáradhatatlan, önfeláldozó működésével egy sereg szenvedőnek adta vissza az egészségét és egy seregnek reménységet nyújtott, hogy még sokáig élvezhetik ezen atomos világot. Én is ezek közé tartozom, és bizalom tölt el, hogy egy jó barát és egy igazán jó orvos tart engem számon.

Ott fenn, a mennyekben, ahol őt is, a derék jó embert és derék jó orvost számon tartják – nach 120 – amire van még elég idő, mert csak a hatvan felé halad, – bizonyára egy külön karszéket fog kapni az életben elvégzett tengernyi jóért.

Őszinte és mély elismerés illeti meg a népszerű, közismert, művész fejű, szikár belgyógyászt, Dr. Poór Ferencet, egyetemünk tudós professzorát. A művészettel rokonságban is van, mert bátyja, Poór Bertalan egyik nagy élő festőművésze Magyarországnak.

A derék professzornak arcáról szellem, szívéből meleg érzés árad. Ez szuggesztív módon hat a szenvedőkre és betegekre, kik rendületlenül hisznek benne, amit teljes mértékben ki is érdemel a tudós professzor és jó ember. Kedves szavajárása, midőn a beteg önbizalmát kívánja emelni: „A betegek tovább élnek az egészségeseknél, mert azokra vigyáznak, és ők is vigyáznak magukra."

Mint tudós pedagógus is nagy tiszteletben áll. Állandóan számos tanítvány van körülötte és sok jó orvost nevelt már föl a társadalomnak.

Van úgy néha, hogy visszatérek egyes egyéniségek protréjához, ha szereplésük hosszabb időre esik. Megesik, hogy az első szerepléssel még nem mutathatták meg teljes értéküket, és csak évek utáni fellépésük világított rá erre. Csak később, évek munkájával szerezték meg a

közösség elismerését és azt a színvonalat, hogy ide kerülhessenek. Aztán meg az utolsó seregszemlét végzem és egyes megmaradottal foglalkoznom is kell.

Így van ez Dr. Grünwald Sándor esetében is. De a legnemesebb zsidó érzésekkel áthatott, kitűnő ember meg is érdemli, hogy többízben foglalkozzunk vele. A haláltáborokat átvészelte, ahol mint orvos, némi kiváltsággal rendelkezett és így sikerült számos emberünket az éhhaláltól és pusztulástól megmenteni. A derék jó ember és erős zsidó megmenekült és most itt él közöttünk, és működik tovább, mint fogorvos, az ő egyéni jóságos modorában. Önzetlenül és készségesen áll rendelkezésünkre, éppen jókor, harmadik fogzásunk idején, – ami ugyancsak megkönnyíti helyzetünket.

Az orvosi karral ellentétben, ő nem a mazkir-zsidókhoz tartozik, akik csak a kegyelet adóját jönnek leróni a templomba. A kellemes modorú és jó külsejű öreg fiú épp úgy érdeklődik a világ zsidóságának minden problémája iránt, oly aggodalommal, oly szeretettel, mint régen, ifjúkorában. Talán ő az egyedüli közöttünk, aki az új időben rendületlen bátorsággal nyilvánította hitét és érzéseit. Zsidó nemzetiségűnek vallotta magát a rendőrségi bejelentőn, minden nyomás dacára. Holott ilyen nemzetiséget még a visszaszerencsétlenedett Benes féle „demokratikus" korszak eltörölt.

A fiatalabb generáció is kitűnő egyéniségeket tud felmutatni. A harmincat meghaladja a kórház talentumos röntgenológusa és internisztája, Dr. Mersten Ernő. Ifjú kora dacára már jó nevet szerzett magának munkájával és tudásával úgy közösségünkben, mint a város társadalmában. Užhorod adta nekünk e középtermetű, ovális arcú, gyors észjárású és fölötte vonzó egyéniségű fiatalembert. Sokan zárták már a szívükbe a mindin készséges, előzékeny és segítségre kész, derék jó férfit, akit szűkebb köre tulajdonságai miatt Ernőcskének szólítanak. S a kedves jó Ernőcske, bár vegyes házasságban él, tele van zsidó érzésekkel.

Különös és nem mindennapi egyéniség Dr. Neubauer Eduard docens, a fakultás tudás biológusa. A megtermett és erősen borotvált férfiúnak csendes vizsgálódása az elementuma. Laboratóriumában elvonulva mélyed bele az életműködés titkaiba, amiről több tanulmányban számolt be. Teljes odaadással búvárkodik a sejtek világában és

akkor nem érzi egy súlyos testi hibáját. Nagyot hall a kitűnő és tudós férfiú, amit nemes megadással visel.

Nemzetségének jellegzetes alakja az öles termetű Dr. Korach Jenő, aki elismerten kitűnő szemorvosa a katona-kórháznak, ki már a magas ezredesi rangot viseli. A szemük világát féltő civil betegek is nagy bizakodással fordulnak hozzá, mert ő készségesen nyújt segítséget és igyekszik menteni az ember legféltettebb kincsét.

Riválisa a szakismeretben, előzékenységben és gyógykezelésben a vörösesszőkéből már őszbe hajló Dr. Groszman Dezső. Termetre kisebb az előbbinél, de nem kevésbé képzett, jó szemorvosa a poliklinikának. Néhány évtizede harmónikus házaséletet él más hitű asszonyával, de fajtánk iránti érzése lankadatlanul a régi. Egyes ünnepnapokon felkeresi a templomot és soraink között látható.

Népszerű alakja mind az orvosi karnak, mind közösségünknek Dr. Kortán Sándor, a poliklinika kerületi orvosa. Az alacsony, széles mosolyú férfiú csupa szív és jóakart, aki mindenkor készségesen áll a betegek rendelkezésére. Úgy a társadalom, mint a közösség egyik közkedvelt alakja ez az elismerten képzett és fölötte szimpatikus orvos.

Még a fiatalabb, a negyven felé haladó korosztályhoz tartozik a szőkésbe hajló, de kopaszodó Dr. Galan Jenő, főorvosa a kórház szájsebészeti osztályának. Szakmája ezen specialistája egyik értéke közösségünknek.

Itt a helye a két, vaskos fizikumú Dr. Vozár testvérnek is. Dr. Vozár Tibor, az idősebbik termetre magasabb és igen jóhírű gyerekorvos. Öccse Dr. Vozár Oszkár harminc körüli fiatalember és a szülészeti klinikán tevékenykedik elismerésre méltóan. Szimpatikus egyénisége a zsidóságnak, aki minden alkalommal demonstrálja, hogy hozzánk tartozik.

A sor megszakadt már és mielőtt pontot tennénk, visszatérek egy kedvenc alakunkhoz, a kis Feld Lajos grafikus művészünkhöz. Megmaradt és nyolc dioptriás szemüvegén szemlélődve gyakran keresi fel az istentiszteleteket és konyhánkat, igaz örömünkre, az ötvenen túli művészünk. Egészsége ugyan meg van már támadva, de még jóízűen eszi a szombati csóletet, és reméljük, hogy ez jel arra, hogy még sok művészi alkotás kerül ki a keze alól.

Városunkbelit már nem találok, de be kell hogy kerüljön a galériánkba Lavan Nachum, akit néhány rövid látogatása alkalmával az egész kahal a szívébe zárt. Az izráeli követség titkára igazi diplomata modorú, kedves mosolyú, fölötte szimpatikus egyéniség. Jól esett vele szót váltani és jóleső érzés szállt a szívekbe, mert hangjának meleg túnusából kiéreztük, hogy gondolnak ránk.

Gondolkodom, ki van még hátra? Mert injuriát nem szeretnék elkövetni. De rezignáltan sóhajtok. Nincs – nincs senki már –, a férfiakból már kifogytam. Volna ugyan még egynéhány jogász és lateiner, vagy magasabb pozíciójú egyén, aki itt futkároz körülöttünk, de az alkalmazkodás lehetőségénél ugyancsak nagy buzgalmat mutatnak fel és messze elkerülik útjainkat. A természet örök törvénye szerint a szélességi körök napja termeli ki a színeket.

Szegények, igyekeznek származásukat elködösíteni és kerülni a látható kapcsolatokat. Gyermekeikre hivatkoznak ilyenkor, mintha őértük hoznák meg ezt a kényelmes áldozatot. Pedig számtalanszor beigazolódott, hogy hiábavaló. A fátum már születésünkkor jelentkezik. A stigma már akkor kerül homlokunkra, melyet a nemzedékek nem tudnak lemosni. Szegények így csak kiegyensúlyozatlan, kétlaki életet élnek.

Elkerülöm hát én is őket és egy kedvesebb kört varázsolok magam elé. Néhány asszonyunkról emlékezem még meg. A régi nagyasszonytípus képviselői – nemcsak a tragédia, de az új idők szele is elsodorta azokat. De ezek a megmaradottak is kedvesek, aranyosak, meleg színt adnak körünknek és derűt borús életünknek.

Ascheim Olga a virágzó harmincas évek idején már a galériába került, amikor ő is virágjában állt. Most Cierer Péterné a kedves, és értékes košicei asszonyok egyik reprezentánsa. Megviselte a derék jó asszonyt az idő, az események. Ő is egyik élő lexikonja szép nagy múltunknak, kihez szívesen járok – egy erős fekete mellett – azt ismét elővarázsolni. Sok számottevő személyt hozott emlékezetembe és számos adattal segített engem a galéria kiegészítésében.

Olyan simuló, jóságos anyatípus Filo Irén okleveles gyógyszerésznő. Kedves mosolya és keresetlen modora teszi nagyon vonzóvá az ötvenes évjáratú asszonyt, akinek mindenkihez van egy jó szava. S talán rosszul

végzi a napot, ha nem tud valakinek segítségére lenni. Családjával a gárdista korszak óta már a kerítésen túlnan állott ez a diplomás asszony, akinek rövid haja jelzi a modern nőt.

Családjából egyedül őt hozta vissza hozzánk nemesen érző lelke. Mert, mint mondá: „Nem csak az életben, hanem az örökkévalóságban is véreimmel akarok maradni."

Még mindig csodálatosan szőkén fénylő és dús sörényű Vozáry Irén, ugyancsak gyógyszerész diplomás asszonyunk. Kortársa az előbbieknek, de ha az epéje nem zavarja, akkor megtévesztően időfölötti e magas, szép vonású és jó alakú asszony. Rendületlen hűséggel van a közösség iránt az aranyos lélek, ki férjét, gyermekeit és családjának nagy részét elvesztette. Egyedül rója az életet, de kedélye és humora töretlen. Mindig akad valami időszerű anekdótája, amit rendetlen stílusban mond el, s amivel sok derűt áraszt és bearanyozza az esetleg sötét gondokba merült társaság kedélyét.

A régi és ismerős Molnár családot Molnár Irén, az alacsony, de hervadásában is csinos, szőke asszony képviseli. Az ember néha gondolkodóba esik, hogy nagymama-korabeli nőink nem őszülnek meg, hanem szinte kívánatosan fénylően szőkék. Ellenben öregesen szürke-ezüst színűek, ha éppen nem kopottak, a valószínűleg ifjú korosztályhoz tartozó delnők. Úgy látszik, visszakozt csinált a természet. Avagy így kifinomodott az új emberek gusztusa?

Hát a mi asszonyaink is még mindig szőkék, de csak maradjanak fiatalok minél tovább, mert ez jól is áll nekik. Molnár Irén is ezekhez tartozik, de egyúttal a szőkeség mögött jó, éles észt is tartogat. Szívesen hallgatjuk bőbeszédű és mindig talpraesett diskurzusát. Ritkábban esik azonban ez már meg, mert még mindig egy nemzeti vállalat erősen elfoglalt alkalmazottja.

Változatosságból egy fekete hajú asszony is kerül ide. Ez a húgom, Cséri Sarolta, aki ugyancsak özvegy és egyedülálló és kivel már másfél évtizede egy födél alatt élek. Magas, szikár és régi, híres szépségének vonásai még láthatók a hatvanas asszonyon. Mint családom minden tagjában, benne is rendíthetetlen zsidó érzések élnek. Az ütődött emberek és állatok nagy barátja, amit természete szerint túlzásba is visz és ami nekem jóegynéhány kényelmetlenséget okozott. Férje a deportá-

cióban pusztult el és mint hadiözvegy, szerény nyugdíjban részesül. Államunk és társadalmunk ezen nagylelkű szociális gondoskodása igaz, nagy elismerést érdemel. Némi nyelvlecke adással tölti az idejét, ami kissé meg is könnyíti az élelmezését.

Sok asszonyunk néz mellékkereset után, mert egy fizetés, vagy nyugdíj bizony nem elegendő. Legtöbben kötéssel, szabással foglalkoznak, de némelyek háztartásban, gyerekeknél – mint valaha – „Freulein" munkát végeznek, míg a szülők a hivatalokból meg nem érkeznek.

Úgy egy évvel ezelőtt költözött Prágába Dr. Kubik Margit orvosnő. Elkerült tőlünk ez az ízig-vérig asszony, de másfél évtized alatt szerzett annyi érdemet, hogy a galériába kerüljön. Igazi asszonyos modora és gondolkodása mellett is elismerten jó orvos, akihez bizalommal ragaszkodtak a betegek. Szeretettel és hálával vagyok én is irányában, aki önfeláldozóan és eredményesen ápolt nehéz óráimban.

Sok híve, páciense és barátja mélyen fájlalja távozását, bár szélsőséges természete ellenfeleket is szerzett neki. Nagy vesztesége azonban valamennyiünknek, hogy nem tudjuk körünkben ezt a molett, élénk, bőbeszédű, mély érzésű asszonybarátot és jó orvost.

Különösebb érdeme, hogy fiatal, szép – a telt idomú, szőkébe hajló Halpert Valéria. Itt az ő helye is, mert mutatós portréjával igazolja, hogy fajtánk fiatal asszonyai között is vannak nálunk, akik az elpusztult anyák és nagyanyák báját és a zsidósághoz való ragaszkodását szemléltetően igazolják.

Az asszonyok sora is megakadt. Nem találok olyant, aki még ide kerülhetne. Az öregebbek megfogytak és elvonulva élnek, a fiatalok pedig nem a régi, szívünkhöz vezető utakon járnak. Gondolataimmal végigjárom a hozzánk tartozókat, és rezignáltan közeledem a véghez.

„Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!" – hangzik az Ember tragédiájában – és visszhangzik nálunk.

Lezárom az arcképcsarnokot Svoboda Máriával, aki szinte szimbóluma gyászunknak és tragédiánknak. A temetőben találkozom vele néhanapján, ahová emlékezni járok, és megriadva ismerünk egymásra. Uram! – szökken az agyamba –, ez a megtört, könnyzacskós,ráncos, mogorva öregasszony, ez a nagy idők széles kacajú, dalos asszonya, egyik üde, vidám teremtése? Ez Szepesi Marcsa, a tűzről pattant

menyecske? Ő az, aki az estélyek forró hangulatához hozzájárult a magyar dalok temperamentumos, csengő hangú előadásával? Igen, ő, de egész tragédiánk leolvasható a csupa gyász alakról.

Ifjúkori szerelmét, első férjét Budán gyilkolták le az elvetemedett nyilas gyilkosok és egyetlen orvosfiát, az aranyos, sikerült Gyurit néhány évvel ezelőtt veszítette el tragikus hirtelenséggel. Azóta örömtelenül, mint egy alvajáró lézeng közöttünk és a földi létet már csak tehernek tartja.

De el az örömtelen, sötét színnel. Az utolsó benyomás nem lehet sivár és vigasztalan. Nincs is annak a fajtának és közösségnek jövője, mely átkos örökséget tovább visz, csak a múltba néz, kesereg és gyászban él, mely nem tervezi a jövőt. Az örök zsidó vitalitásnak ezúttal is érvényesülnie kell és gondolnunk kell egy verőfényes, napos jövőre. Edzett fajtánk örök vitalitásából fakadó optimizmusa legyen ezen história utolsó hangja és utolsó derűs, fénylő színe a galériának.

Ezt az 1960 és 1961 évek részben meg is hozták. Ez a két év lett a bár-micvások avatásának ideje. Visszafele számítva könnyen rájöhetünk, hogy ennek be kellett következni. A sok egyedülálló, szomorú asszony és férfi egymásra talált. Meleg otthonok keletkeztek, ami időre meghozta a bár-micvások bús két esztendejét.

Innen-onnan meghívásokat kaptam az aranyos légkörű avatásokra, még akikkel nem is álltam szoros kapcsolatban. Mostanában azonban az egész közösség ünnepét és érdeklődését képezték az avatások.

Derűs lélekkel kerestem fel azokat, ahol csupa barátságos és jóakaratú arcok fogadtak. Az ősi, szép hagyományok bűvében és a meghitt társaságokban a meleg érzésektől kicsordult szívvel köszöntöttem fel reménységünket, jövőnk hordozóit.

Csak egy meghívásnak nem tudtam eleget tenni a legjobb akarat mellett sem. Montrealba hívtak meg egy košicei szülöttnek, a kitűnő Dobsinszky Vilo unokájának a bár-micvájára. Kedves emlékeim között őrzöm a taliszos, a csillogó szemű, szép és élettől duzzadó Berggrün Iván beküldött fotografiáját. Igen nagy örömömnek egy hiányos angol tudománnyal megírt epistolával adtam kifejezést és köszöntöttem fel benne a legényszámba menő Ivánt. Mentem, hogyne mentem volna az

aranyos család és igaz barátok meghívására. Nem a távolság tartott engem vissza.

Helyet kap a galériában a jó növésű, lelkes arcú Kollár Pali, a kohanita, nyurga Kolin Iván, aki már apjával együtt terjeszti ki a kezét a gyülekezet fölé a dichenolás idején, a jo megtermett, szinte legény Hausman Milos és a gemin csupa szellem Bergman Tomy. Tomy barátunk az ifjúság összejövetelein már önállóan konferál és örül a lelkem, hogy az íródeákok sora nem fog nálunk megszakadni.

Hiszem, hogy az összes nagy elődök szívesen látják a jó kötésű, kedves arcú, mosolygós és érző lelkű bár-micvás ifjainkat társaságukban, a nekik előlegezett helyen, amit bizonyára életük munkájával ki is fognak érdemelni. Mert valamennyien hinni akarjuk, hogy bennük és társaikban tovább fog élni az ősök szelleme és ezzel fennmarad a zsidóság košicei törzse. Emlékükben fogják tartani a nagy, szép múltat és a galéria felejthetetlen alakjait, akik a nemes etika, a legszebb emberies érzés, mély kultúra és igaz humánum alapján állottak, éltek és működtek. Adták pedig virágos, tarka színét és megragadó tónusát városunknak, és otthonossá tették Kassát-Košicét a gálut ezen híres, nagy városát.

EPILÓGUS

A nagy kataklizma eltemette népünk egyik erős, virágzó törzsét nagyszerű alakjaival, intézményeivel és küzdelmes, mozgalmas múltjával, mely a gálut egy erős poliszát, egy kis város-államát jelentette. Az idő homokja betemette volna ezeket éppúgy, mint az ősi metropolisok hatalmas méretű életének mozgatóit és kultúrájának hordozóit. Mint ahogy betemette Granada, Osztropol, Nemirov zsidóságának virágját. Hisz alig néhány év után szinte feledésbe mentek a közelmúlt kimagasló alakjai és velük a szép, nagy alkotások is. A feledés homálya kezdett már terjengeni az erős, a tízezret meghaladó közösség viruló, lendületes életén.

Egy nagy korszak még élő szemtanúja, nem hagyhattam ezt. Összeszedtem erőmet, és szerény tehetségemmel megmarkoltam a feledés sötét fátylát. Rekonstruáltam a korokat eseményeikkel együtt, megelevenítettem a mozgató erőket, az egyes korok egyéniségeit és azok most ismét élnek. Hiszem, hogy ezzel kikerülik a tűnő idő enyészetét. Megrögzítettem a jelent, mely tulajdonképpen csak illúzió és soha nincs, mert az minduntalan vágtat, változik, tűnik és elmerül. Csak múlt van, folytonos múlt, vagy jövő a még be nem érkezett pillanattal, mely rögtön múlttá is változik.

Elmentem a messze múltba, amikor törzsünk életének itteni mécsese még alig pislákolt. Hosszú, küzdelmes és sivár korok után elérkeztem életem idejébe – melybe a legvirágzóbb korunk, de egyben bukásunk is esett. Mint kortárs, aprólékosabban vonultattam el a viruló idő mozgalmas eseményeit, majd pedig a drámát. Nagy vonásokban beleszőttem hányatott életemet is, mert úgy gondoltam, hogy teljesebb lesz a história és a korkép.

Minden múlttá válik. A jelen töméntelen tűnő pillanata megöregített engem. Néha nem is ismerek magamra, ha tükörmásomra tekintek. Én volnék, én, aki nem is olyan régen kemény, erős, rugalmas atléta voltam, amint azt még most is Baja mester portréja mutatja? Rezignáltan eszmélek rá, hogy igen. Ez a fáradt, öreg ember én vagyok a szerény

járadékú öreg nyugdíjas, igen magas homlokkal, barázdás arccal és szklerózás, gyönge szívvel.

Óh, a szkleróza a gáluti életnek zsidó betegsége sok kortársamat vitt már el és ha riadva körülnézek, mind ritkábbak lesznek a soraink. Mind kevesebben lesznek, akikkel szót váltani lehet az elpusztult kassai törzsről és szép nagy múltjáról. De bánatom még tetézve van, hogy sereghajtója vagyok e törzs íróinak, nagynevű tollforgatóinak és az Isten-hozzád szavainak kis csokrát most már egyedül és társtalanul nekem kell elhelyezni a legtöbb öröklétbe induló sírjánál.

Hát az én nekrológommal mi lesz?

Elvonultan élek, szigorú beosztással, hogy a hó végéig fussa. Ebben némiképp kisegít a hűséges jó barát és gavallér Dobsinszky Vilo ott messze Montrealban, aki Tuzex csekkekkel jelentkezik időközönként. Áldja meg ezért, aki számon tartja ezeket.

Elég korán kelek, mert nem jönnék ki az idővel. No, sorba kell állni a tejért, kenyérért, zöldségért és hasonló földi javakért, mert hiába, megszoktam az evést és erről még nem tudtam lemondani. Ezt feltételezem másoknál is és ezért szombatonként a város proletárjait, a galambokat, a Mária-szobor vidékének lakóit egy-egy zacskó morzsával örvendeztetem meg. Már szinte ismernek a mihasznák és egész a lábam körül lábatlankodnak.

Agytompítóan szürke, egyhangú az élet, amit csak aranyos utitársam, a jócskán őszülő, de még mindig csinos, élénk, finom eszű és édes humorú asszonyom, Márta tesz színessé és melegebbé. Unokája Dr. Elsnernek, aki a múlt század negyedik negyed lendületes korszakának egyik ismert alakja.

Olvasok, szemlélődöm és néhanapján kontrollálom a várost. Ejnye no, hát ez az ugyancsak élénk színekben díszelgő, sokemeletes kaptár miért ugrott be a sorból? Talán szégyelli a régi, szürke, kopott, egyszerű társaságot? Majd figyelmemet leköti egy öntudatos tekintetű ifjú elvtársnő, amint tűsarkú cipellőjében ringó léptekkel tipeg el krinolinos szoknyájában, fején egy fakó-szürke hajkas súlya alatt. Csodálatos, mintha a rokokó korszakból lépett volna ki. Csak nem látom a praktikus elefántcsont pálcikát, mellyel a kas alatt szüntetne meg egyes kellemetlen, viszketős érzéseket.

A delnőt kíséri a mai ifjúság egy kitűnősége – nem hinném, hogy már elérte a húszat. Ujjaik találkoznak, és ezzel ország-világnak tudni kell, hogy az érzékiségük egyelőre csak egymásnak szól. Hosszú orrú cipő a fiú lábán, mely igazolja, hogy semmi sem új a nap alatt. Ilyenben csámpáskodtak az ősök is a macskaköveken. Szűk nadrág, magas mellény, zsinóros hosszú gombos kabát és lapított kalap emeli a blazirt arc eleganciáját. Nem szeretnék az est óráiban ilyenekkel találkozni. Sokat beszélnek és írnak mostanában a huligánokról.

Elmaradhattam a világtól, mert úgy látszik, nem tudok lépést tartani a kor szellemével és ízlésével. Inkább hát bandukolok tovább és elmerülök a múltban, és nem látom az utca forgatagát, a mai embereket. Nem is, mert egy Srobár utcai ház előtt haladok el, ahol valaha élt, lélegzett és várt rám egy sudár, meleg szívű, szelíd lény. S ott, a Frangepán utcában, ahol a nagy kupolás templomunk és iskolánk állt, kacagó gyereksereg rajzott ki az iskolából. Ott, ott a sarkon piros-petytyes ruhácskájában az én kis Zsuzsikám várt rám makacs türelmetlenséggel. Várt. A sofőr pedig most ugyancsak türelmetlenül reccsent rám, és így a nagyobb bajok elől egész világomat átfogó szobámba vonulok. Itt, otthonomban felszabadul a lelkem. Könyveimmel behatolok a múlt minden korszakába és rádióval végigszáguldom a mostani világot, és nem vagyok kötve semmi hideg-rideg potentát útlevélhez.

S e száguldásnál, mint egy finom burleszk filmnél, jót mulatok, ha a hírek zuhatagából számba veszem az egykedvűen tovább forgó világ sorát. A derék Göbbels ott a poklok fenekén vigyorogva dörzsöli véres kezét, hogy lám, iskolája egész sereg tanítványt nevelt fel. Üvöltés, fenyegetés, blöff, becsmérelés, szemforgatás, képmutatás, bombarobbanás és hazudás hangzik mindenünnen széles e világon. Hazudozás és blöff, amit igazságnak tálalnak, mert úgymond a mester: „Százszor hangoztatott hazugságból végül igazság válik." A régi kipróbált példabeszéd ugyan azt tartja, hogy könnyebb egy hazugot megfogni, mint egy sánta kutyát. De úgy látszik, már ez is idejét múlta a radioaktív sugarak és az űrhajózás korszakában, egy más, egészen más etika idején.

Fáradt vagyok. Fáraszt a tűnő pillanat embereinek handabandája. Aggaszt a népem és fajtám gáluti sorsa, a soha meg nem szűnő

bizonytalanság. A Titán folytonos, de céltalan küzdelme elevenedik fel előttem. A hordót nagy erőlködéssel gurítja a hegytetőre, de az végzetszerűen, untalan a mélybe zuhan.

Folyton-folyvást a népek szolgálatába állítottuk erőnket és tehetségünket, de sohasem éreztük a jó munka jutalmát, nem az igazi otthon melegét. A hullámhegy napfénye mindig csak ideig-óráig tartott. Minding csak a hírverés és a hangadó népboldogítók határozták meg sorsunkat. A hosszú idők során pedig túltengett a rosszakarat és gonosz indulat.

Elvonulok az én kis birodalmamba, a könyvekkel, a szellem fegyverével megrakott szobámba, ahová a zajló és tülekedő életnek csak morajlása hallatszik és lelkem kissé megmelegszik. Hogyne, amikor gondolataim útlevél és cenzúra nélkül szállhatnak messze délre, az ősök földjére, ahová annyira vágyom, ahová annyiszor kértem engedélyt, de ahová talán sohasem kerülök, valahol feljegyzett szörnyű sok bűnöm miatt, mely a bölcsőnél kezdődött. Ott, az ősök földjén él és virul nyugodt biztonságban egyetlen, drága gyermekem, akiben életem folytatódik, akinek pontosan beérkező levelei színt és derűt oltanak lelkembe. Oly édes a gondolat, oly jó tudni, hogy ott egy új, szép, verőfényes élet szökkent virágba, a szivárványos, derűs jövő ígéretével, melyre egy bátor, kemény, ragyogó ifjúság serege őrködik. S boldogan olvasom a környező ellenségek üvöltő híreit, hogy a zsidó szellem és vitalitás már saját rakétánál tart, és hogy Eichmannt, a szörnyeteget zsidó bíróság ítélte halálra és küldte a pokol fenekére.

Írtam pedig ezen históriát és rendeztem a galériát három teljes esztendőn. Befejeztem a teremtés 5722-ik esztendejében, sziván hónap azon napján, amikor leghosszabb a nappal és legrövidebb az éjjel.

Aharon Eliézer ben Boroch Dovid

A KASSAI ZSIDÓSÁG TRAGÉDIÁJA

„És a seregek ura hívta a sírást és a gyászt." (Jesájás)

A sírás és a gyász pedig eljött olyan iszonyatossággal, amilyent a próféta lázálmában sem gondolt el, amidőn feljajdult: „Oh, anyám, miért szültél engem?"

Városunkra, Kassa városára 1944. március 19-én zúdult le a gyász és a sírás iszonyata, amidőn a gyilkos germán horda megszállta a várost és Izrael minden egyes gyermekének szívét a szenvedés és pusztulás réme fogta el. Azon év márciusában hol reménykedve, hogy pedig gondterhelten gondolt a zsidó utca a végkifejlődésre. A felszabadító hadsereg már a Kárpátok gerincére küzdötte fel magát és itt, nem messze a közeli szomszédságból intett a felszabadulás. De mily irdatlan messzeségnek tűnt a száz kilométernyi távolság a türelmetlen várakozóknak! Remény és izgalom járta át a szíveket, kétségek között gyötrődött a kassai zsidóság az 1944-es év fordulóján, amint mindinkább közeledett a front. Mindenki erről beszélt, mert ez volt a – lenni vagy nem lenni – mindenkit foglalkoztató probléma. Száz variánsa az optimizmusnak – megnyugtató megállapításai a hazára, mint jogállamra építve, mellyel már az elődök összenőttek, – szüntelen bírkózott a pesszimisták sötét jóslataival. A végkifejlődéstől való rettegés és a reménysugár hatására hol mély kétségbeesés, hol némi derű járta át az emberek lelkét.

Március 18-án este a föld újjáéledő illatát hozta a szél, s négy jó barát, kiket a zsidótörvény kikapcsolt a produktív életből – egy ügyvéd, egy birtokos, egy igazgató és egy kereskedő, – erről vitatkozott. A kis baráti körre az ügyvéd pesszimizmusa nehezedett.

– Úgy érzem, a felszabadulás nem érkezik el idejében – szólt borongós kedéllyel. A társaság megrázkódott. És ez a lázas állapot uralkodott minden körben, minden családban, mintha Ibn Ezra ezeré-

ves fájdalma égett volna a lelkekben, midőn hontalan kóborlásában énekelte:

„Járok kietlen pusztaságban,
Járok örvénylő, zajgó tengeren,
Nyomomban gond és sujtó bánat átka,
Vajh hol találom csendes menhelyem!"

Igen, még nem múlt el a fájdalom a párszáz kassai lengyel származású vérünkért, kiket 1942-ben „Kamenec-Podolskba visszatelepítettek", ahol aztán gyászosan elpusztultak. Még nem rég járt a kósza hír az újvidéki szörnyűségekről és a munkatároborosok, akiknek sikerült hazajönni, magukkal hozták a hihetetlennek látszó rémségeket.

Kassa amúgy is országútja volt a menekülő lengyel és szlovák zsidóknak akik lelkükben hordozták kitörölhetetlenül a tragédiák rémségeit. Ott küszködött hát az emberek szívében a folyton feltörő probléma: a jogon felépült államrezon, avagy a durva erőszak embertelensége lesz-e a végső győztes.

1944. március 19-re ébredt Kassa zsidósága. Reggelre a felhők közül előtörő bágyadt napsugár borongós hangulatot terjesztett, a várost pedig már a korai órákban elárasztotta a riasztó hír, hogy a német hadsereg megszállta Kassát. A lelkek megremegtek. A nyugtalanság és izgalom a nap folyamán nőttöl-nőtt, amit fokozott a főváros rádiójának néma hallgatása. Amikor megszólalt, üvöltve jelentette be a régi kormány eltávolítását és az új megalakulását, amelynek legfőbb programja a zsidók likvidációja volt. A nap folyamán SS-alakulatok és a Wehrmacht néhány egysége masírozott a főútvonalon. Néhány kéz hitleri üdvözletre lendült. Igen, sokan már türelmetlen várakozással várták a pillanatot, midőn szadista és rabló ösztöneiket kielégíthetik. Az intelligens polgárság nagy része azonban komor némasággal fogadta e baljós történelmi eseményt. A zsidóság pedig szinte kábultan, tehetetlenül nézett a sötét jövőbe.

Másnap már a tragikus események első árnyéka borult a kassai zsidóságra. A kassai rendőrség közhírré tétette, hogy a zsidó polgároknak semmi védelmet nem nyújt. Ezzel megindult a szerencsétlen

események sorozata. Majd minden nap hozott aztán egy-egy új hatósági intézkedést – egy új gazságot, melyet az SS-kommandó diktált. S alig két és fél hónap alatt Kassa nagymultú, tízezren felüli zsidósága elpusztult.

Plakátok jelentek meg, hogy zsidónak tilos elutazni, lakhelyét elhagyni. Az SS-ek pedig már az első órákban találomra zsidó túszokat szedtek és vettek őrizet alá. Majd rendelet érkezett a hitközségekhez, hogy alakítsanak egy húsztagú tanácsot. Ezt a neológ és ortodox hitközségek vezetőségének közös ülésén választották meg. Delegálták a két hitközség elöljáróságának prominens egyéniségeit. Szükség volt a testületre nemcsak az SS-ek rendeleteinek végrehajtására, hanem – ha gyengén is –, de felemelte szavát a védtelen, tehetetlen és rémületében vergődő zsidóságért.

Már az első napokban sikerült összeköttetésbe lépni a budapesti Zsidóközponttal, az itteni polgári hatóság vezetőivel és városunk keresztény országgyűlési képviselőivel. Az igazságot meg kell örökíteni: ezek megindultan és készségesen álltak rendelkezésünkre és több ízben keresték fel a neológ hitközség kistanácstermében székelő zsidótanácsot. Panaszaink és segélykérésünk ezúton az államfőhöz is eljuthattak, azonban mindhiába –, bús lehangoltsággal fogadtuk az egyre érkező hióbhíreket, hogy – nincs segítség. Csak később – post festa – tudtuk meg, hogy az államfő is fogoly volt.

A zord események pedig kergették egymást. Jött a megszégyenítő sárgafolt. Férfiak, az első világháború sokszorosan kitüntetett hősei, akik a század társadalmának élén haladtak, s akik már évtizedek óta beolvadtak az ország vezető rétegébe, a durva kényszer folytán felvarrták a sárgacsillagot. S a tehetetlenség, a megszégyenülés könnye égett a szemekben.

Feltűntek a sárga foltok, amint gyors iramban villantak át az utcán. Eltűntek a szakállak is, mert a csőcselék, mely mindenütt megtalálja a helyét, szórványosan bár, gyáva hősködéssel inzultálta viselőjüket.

Kassa zsidósága pedig közben erőszakos módon megnövekedett. Egy nap szomorú karavánok gyalog, szekereken, taligákon érkeztek a városba. Abaúj megye egész zsidóságát Kassára koncentrálták és feltűntek a hitsorsosok Torna, Szepsi, Szikszó, Szántó és a többi

kisebb-nagyobb községből. Körülbelül háromezren érkeztek, akiket azután a Tanács helyezett el különösebb nehézség nélkül. Az eljövendő sötét bizonytalanság fokozva hozta ki a zsidó áldozatkészséget.

A növekedéssel együtt azonban itt-ott kiesett egy-egy megszokott arc is. Az idemenekült szlovák zsidók áramlottak vissza. Az itteniek közül is a vállalkozóbbak, az aktívabbak éjnek idején az ország belsejébe, vagy a szlovák határ felé próbáltak menekülni. Sok tragédia játszódott le aztán az éj kietlen magányosságában a perifériákon. Volt eset, hogy a lelketlen vezető kirabolta és elhagyta az áldozatokat, akik elhagyatva, segély nélkül maradtak és vagy vissza tudtak jönni, vagy pedig az erdők sűrűségében elpusztultak. Volt úgy, hogy vigasztalan tehetetlenségében az egész család öngyilkosságot követett el. Néhány ezek közül a kassai temetőbe került. Talán száznegyvenen az elpusztult munkaszolgálatosokkal együtt fekszenek a négy piramis síremlék alatt. Az ilyen egyedi tragédiákat, melyek máskor felzaklatták volna a közösséget, most csendes apátiával vették tudomásul. A vihar, mely a nagy egészen tombolt, fásulttá tette az embereket.

Pár napi relatív nyugalom után, miközben az SS-ek már felütötték főhadiszállásukat a Horthy Miklór tér 9. szám alatt, jött az új etap. A megvetés és gyűlölet mellett arcpirulással gondoltunk a gyilkosok e tanyájára, ahonnan a legembertelenebb rendelkezések jöttek és ahová most „takarításra" rendelték be a védtelen nőket. Most éreztük igazán, mit jelentett elnyomottnak, megalázottnak lenni. Mit jelentett az egész világon szétszórtan, elenyésző kisebbségben élni, szervezetlenül, védtelenül, kiszolgáltatva a vad és gonosz erőknek. S parancs jött, hogy három napon belül egymillió pengő hadisarcot kell leadni. Az eddig is kifosztott, zsidótörvények folytán keresetnélkülivé vált zsidóságból – melynek nagy részét a Pártfogó Iroda tartotta el –, kellett ezt a hallatlanul magas hadisarcot kipréselni.

Ezalkalommal kapcsolódtak be a régi törzshöz a kitértek. A hitelhagyás, szeparálódás, asszimilálódás nem segített rajtuk. Vissza lettek űzve oda, ahonnan elindultak. Megtörve járták ezt a kanosszát, szinte sajnálkoztunk rajtuk.

A milliót a legnagyobb erőfeszítéssel sem lehetett előteremteni, valami százötvenezer hiányzott az összegből. Nem volt elég. A Tanács

könyörtelen utasítást kapott, hogy újabb 24 óra alatt a hiányzó összeget be kell szolgáltatni, különben a túszok számát megnövelik, akikkel azután az SS-módszerek szerint járnak el.

A hiányzó összeg nagy nehézségek árán előteremtődött és a Molochnak át lett adva.

A természet pedig haladt az ő örök megszokott útján. Kizöldült, kitavaszodott, meleg napfény áradt a szomorú, földhözvert emberkékre. Ha feleszmélt valamelyik a kínos hipnózisból és letargiából, meglepetéssel villant át az agyán. „Hát az élet nemcsak sötét éjszakából áll – és hát egyáltalán nem-e sötét álom az egész?" A napfénnyel pedig jött a még sötétebb ború. Jött a húsvét a meghitt széder nélkül: évszázadok legkeserűbb pászkájával. Egy kis csoport hívő mégegyszer összegyűlt a nagytemplom oldalsó imatermében. Utoljára szállt a zsoltár az Istenházában, de nem nyugtatott, nem. Mély keserűség feküdt a lelkeken.

A baljós előérzetek pedig gyors iramban kezdtek valóra válni. Április 22-én, egy szép, napsugaras napon hirtelen kiürítették a Deák Ferenc utcát, a legsűrűbben lakott zsidó utcát. A legalább ezer főnyi kilakoltatottat – férfiakat, asszonyokat, betegeket –, mind az új ortodox templomban zsúfolták össze, összekapkodott kis motyójukkal. Az Istenházából indult el a tragédia végkifejlődése és rügyfakadáskor, Pészách, az évezredek előtti felszabadulás ünnepe idején, egy annál is súlyosabb rabszolgasorsra jutottak az ősök ivadékai.

Április 25-én az eddig is elhangzott legbrutálisabb és lealázóbb parancs jött, amelytől mindenki lelke mélyéig megrendült. Kétszer 24 óra alatt minden zsidónak, vagy zsidó fajhoz tartozónak a város perifériáján lévő két téglagyárba kellett bevonulni, s odavonultak a templombeliek is.

Rembrandt ecsetje festhetné meg csak a sötét színek minden árnyalatában tarkálló kis népvándorlást. Az emelkedő Szepsi út tele volt egyenként és csoportosan haladó megriadt emberek százaival, akik egész vagyonukat hátukon vagy kezükben cipelték. Taligák, szekerek, kocsik váltakoztak benne, öregeket, betegeket szállítottak. Az otthonuktól elszakadt gyerekek sírva simultak az anyjukhoz.

A város polgárai megütközve nézték a gyászos, minden képzeletet meghaladó jelenetet és sietve távoztak, vagy zárták be ablakaikat.

Egyedül a cigányok, mint a társadalom szélén állók, azon negyed lakói adtak kifejezést mély sajnálkozásuknak, akik megértették a kiközösítést, de így is toronymagasságban érezték magukat a zsidók felett. Abban az időben tőlük eredt a mondás: „Ki vagyok, mi vagyok, de zsidó nem vagyok."

Ez az út a könny, a fájdalom, a mártírium útja. Itt vonultak fel az öregek, fiatalok, gyerekek; itt botladoztak aggokháza és árvaházak lakói; ide torkollt a nagy, pusztulásra ítélt emberfolyam és innen ment a gördülő vagonkoporsókban utolsó útjára. A könny a zsidó tragédiával és fájdalommal azonban soha el nem múló. Ez az Út – az utak útja –, melynek minden talpalatnyi részecskéjére könny és sóhaj jutott, még mindig nem viseli a megdicsőülés, a „Mártírok útja" nevet.

Tizennégyezer ember, egy városnak megfelelő tömeg zsúfolódott össze az út két oldalán álló téglagyárba, – alig tizenöt holdnyi területen. Tizennégyezer letört, megriadt és letargiás ember gyűlt össze egy kietlen kis területen, melyre az enyészet sötéten ráfeküdt. A zsidó intelligencia, akarat, ösztönös vitalitás azonban úrrá lett a káoszon és összeroppanáson és a nagy tömeg rendben, fegyelmezetten helyezkedett el a téglagyár szárítóiban, fészereiben, szérűiben és jutott mindenkinek egy kis darabka hely, egy kis vacok.

A Tanács mindenütt intézkedett. Volt tisztekből egy kis parancsnokságot állított össze, mely aztán egy belső rendőrséget szervezett meg. A sokezer ember csöndes engedelmességgel vette a rendelkezéseket. Így történt, hogy alig 24 óra alatt minden családnak, rokonságnak megvolt a lakóhelye, melyt itt-ott téglafallal kerítettek el és tették otthonosabbá. Ezután lázas munka indult meg, mely sokszor fölösleges hiábavalóságokat produkált. De hát a hóhérok jó pszichológusok voltak, félrevezető taktikát folytattak. Dolgoztatni, dolgoztatni folytonosan – csakhogy az áldozatnak ne jusson ideje a gondolkodásra. Egy csoport a drótkerítést szerelte, mert hisz a régi életnek és világnak el kellett tűnnie. Mások latrinákat ástak, hogy a higiénia legalább részben tartható legyen és ne törjön ki valami járvány.

Az orvosok egy ambulanciát rendeztek be. Ha valaha, úgy most volt erre igazán szükség, mert ez nemcsak lelki, hanem fizikai megpróbáltatások ideje is volt. Az írás mesterei pedig sokszorosítóval egy újságot

jelentettek meg két oldalon, ahol a bulletin mellett tanácsok és kis elmefuttatások kívánták szolgálni a tábor lakóit.

Meg kellett szervezni az élelmezést. A tömeg legfeljebb pár napi élelmet hozott magával, és ez egyenlőtlenül volt egyeseknél elosztva. Súlyos probléma volt, de harmadnap a két népkonyha és a táborban felállított konyha már el tudta látni a tizennégyezer embert egy tál étellel. Étkezés idején pedig némán sorakozott csajkájával a nemrég még bőségben élő család azokkal, akiknek még nemrég ők adtak egy jobb falatot.

Tizennégyezer gyomorról kellett gondoskodni, ivóvízzel ellátni. A Tanács e nagy gondjában a városhoz fordult. Őszinte elismeréssel kell a város vezetőségéről megemlékezni. Barcs alpolgármester és Dobosffy, a gazdasági hivatal vezetője, mélységes együttérzéséről és emberiességről tettek bizonyságot. Csak ezek segítségével lehetett az élelmezést megoldani. A zsidó találékonyság is segített, amely sok módon megnyilvánult: az elhagyott lakások éléskamráit utcánként ürítették ki és társzekerekkel vitték a táborba.

Az élelmiszergondok így nagyjából megoldódtak, s ezrek helyezkedtek el úgy-ahogy, sőt valami látszólagos kis nyugalom állott be. A legsötétebb gondolatok azonban ott rágódtak a lelkeken, – bár konkrét formában nem jelentkeztek. Olyan sötét fantázia nem akadt, mely a közeljövő borzalmait megálmodta volna. Közben a Tanács a fővárossal állandó összeköttetést létesített, áradtak egyre-másra a panaszok és segélykérelmek.

Egy nap erősen őrzött teherkocsi szerelvény futott át Szalánc felől. A kis rácsos ablakokból egy-egy kéz lendült meg. Így beszéltek a szemtanúk, ami rémülettel járta át a tábort. A Tanács tagjai rögtön érintkezésbe léptek ismerős vasutasokkal. A vasutasok minden igyekvése azonban kárbaveszett. Csak annyit tudhattak meg, hogy szlovák zsidónőket hurcoltak el. De hová, – azt nem sikerült megtudni, mert a határon német vasutasok vették át a szerelvényt, azok pedig megközelíthetetlenek voltak.

Május elején a tábort felvillanyozta a hír, hogy bent a városban gettó készül. Ez hát mégis enyhülésnek látszott. És tényleg, párszáz embert,

legnagyobbrészt kézműveseket családjaikkal erős őrizet alatt a Zrínyi és Szerecsen utcákban helyeztek el.

Bár el voltak zárva a világtól –, de ha zsúfolva is, emberi lakóházakban laktak és nem a sivár, agyagos, téglaporos táborban, ahol az SS-hóhérok zord ábrázattal át-áthaladtak, amikor a szembejövőknek megalázottan feléjük fordulva, kalapot levéve kellett megállni. De ha itt nem is volt az SS-hóhér, akadt a rendőrség egynéhány elvetemedettje aki még keserűbbé tette a halálba indulók tengődő életét.

S legyen megörökítve az emberbőrbe bújt bestiák neve. A megpróbáltatások és a tovatűnő viharzó idők elfeledtették a legtöbb gonosztevőt, de kitörölhetetlenül megmaradt a két legaljasabb véreb neve: Horváth rendőrigazgató az egyik és Csatáry fogalmazó a másik. Úgy tudjuk, az igazság sujtó karja utolérte mindkettőt. Az első Budapesten hóhérkézre került, a másik Pécsett 20 évi fegyházra lett ítélve. De felér ez a sok fájdalommal és szenvedéssel, amit okoztak?!

Lassan gördültek a napok, amíg beteljesedett a végzet. Minden remény egyszerre semmivé vált. A gettót, amely a megmenekülés halvány lehetőségét jelentette, május 13-án, szombat napján megszüntették, s lakóit – pár mesterember kivételével, akik az SS-eknek végeztek rabszolgamunkát – a táborba rendelték. A rendőrség pribékjei előbb minden értéküktől kifosztották a szerencsétleneket, s a Tanács tagjait felsorakozva kísérték a rendőrségre. Itt, miután mindegyiküket embertelenül megkínozták, a többiekkel együtt katonás sorokban a táborba kísérték. A szomorú menet ismét a városon keresztül haladt és feleszmélve csodálkozva látták, hogy az élet nem állt meg, zajlik tovább. Csodálkozva észlelték, hogy a nap süt, tavasz van, hogy emberek szabadon járnak-kelnek.

Kis villanás után a szabadság, az élet kapuja becsapodótt, amint a menet ismét a mártírok útján felbaktatott a táborba. Az enyészet ernyesztő és idegölő réme pedig most már sötét felhőként ereszkedett le a 14 ezer szerencsétlenre.

Hétfőn – a leggyászosabb hétfőn – május 15-én, egy hosszú sor tehervagon gördült be az első számú táborba. Mint valami földöntúli szörnyek sorakoztak egymás mellett nyitott szájukkal. A szakképzett

SS-hóhérok pedig most munkához láttak és egymás után ürítették ki az egyes „pavilonokat". Az emberek összetörve, alvajáróan mentek kis motyójukkal és ha a beszállás lassabban vagy ügyetlenebbül történt, úgy durván, puskatussal gyorsították azt meg. Rémület és borzalom uralkodott. Könnyezve nézték az ottmaradt táborlakók a távozókat.

Délután az ajtók becsapódtak, a mozgó koporsók kigördültek és eltűntek a tábor kapujában.

Gyászos éjszaka borult a tábor szerencsétlen lakóira. A sóhajok sóhajai szálltak fel, itt-ott ima rezdült és a lelkek szörnyű kétségek között vergődtek. A hontalan költő szavai pedig beteljesedtek:

„Kiürítettem már e mérges kelyhet
Most csordultig töltött el a fájdalom."

Szél zúgott, a holdvilágot olykor felhő takarta el és fegyverdörrenések hallatszottak az éjszakában.

Virradt és elgyötört arcok üdvözölték némán egymást. Ha néha-néha szóra fordult, úgy a megtört lelkek megrendült hite tört elő. Keserű csalódással gondoltak a közeli és távoli felszabadítókra. „Hol vannak oly sokáig, miért nem bombázzák a vasutakat, hidakat a városok helyett, hogy megbénuljon a közlekedés. Hát ha a hóhérjainkban nincs emberi érzés, azok nem gondolnak egy szerencsétlen nép halálbamenő százezreire? Állhatnak-e majd nyugodtan a történelem ítélőszéke elé?! „A még működő szellem ilyen gondolatokat szült a szerencsétlenekben.

Elmúlt a deportálás első napja –, el a második, harmadik, negyedik –, egyforma kínok, kétségek és keserű érzések között. És ötödnapra ismét becsikordultak a vérszomjas Moloch mozgó koporsói tátongó szájjal, várva az áldozatokat.

Az áldozatok pedig mentek-mentek bénultan, apatikusan. Ismét kiürült a tábor negyedrésze és megtört szívvel búcsúztak a hátramaradottaktól. A tátongó szájak becsukódtak. Az SS-ek kitűnő tempóval végezték hóhérmunkájukat, néha fel is tört a pislákoló gondolatokban, vajon anya szülte-e ezen emberállatokat. És a második transzport, a második halálvonat a szép május 19-én elindult.

A tábor órája pedig félelmetes végzetszerűséggel rótta tovább a

perceket, órákat és napokat. Elmúlt a hatodik nap, el a hetedik, a nyolcadik és ó, elmúlt a deportálás kilencedik napja is. Május 25-én, szép tavaszi reggelen ismét begördült a lázálmok szörnyetege. És ismét megtelt a szenvedők ezreivel. Elment a harmadik transzport is és elvitte a tábor harmadik negyedét és a hátramaradottak riadt kétségbeeséssel néztek össze. Itt a vég, – most már rajtuk a sor.

És a vég jött. A tábor órája megmásíthatatlan végzetszerűséggel jelezte a tizenegyedik, a tizenkettedik és ó jaj, a tizenharmadik napot. Megvirradt már a tizennegyedik is. Valamennyi megmaradottat pedig mind a jobboldali tábor néhány szellős szárítójába terelték és szorították össze. A nap folyamán behozták a másutt őrizet alatt tartott túszokat. Vánszorogva jött egy kis szomorú menet. A kórházak betegeit hozták, de még az elmebetegeket sem hagyták ki.

A tábor órája haladt-haladt és jelezte a tizenötödik napot. Csoda nem történt, felszabadítók nem jöttek, a hóhérok a helyükön állottak.

Tizenhatodik nap! Ezren sóhajtottak: „Mi az? A szörny nem jelent meg?"

Az érzéketlen idő hozta a tizenhetediket. A tizenhetediket, a legnehezebbet, a legsötésebbet, amikor a várakozás szörnyei tépdesték a lelkeket és kezdték ki a szellemet.

Este lett, sötét lett. A tábor széléről itt-ott fegyverropogás hasított a sötét, felleges éjszakába. Sejtelmes éjszaka volt, az áldozatok ébren álmodtak és dideregve hallgatták a szárítókon, fészereken át süvítő szél halk, majd erősebb sivítását és nyöszörgését.

Borzadály futott át, mintha – valami hang hallatszana. Igen, – igen. „Hang hallatszik, nyöszörgés és keserű sírás. Ráchel siratja gyermekeit és nem akar vígasztalódni."

Megvirradt és beteljesedett! A tábor órája a tizennyolcadik napot jelezte és megjött a legsötétebb gyász napja. 1944. június 2-án a szörny megérkezett. Becsikordultak a gördülő koporsók és a szép, nagy, nemesmúltú, drága kassai zsidóság utója elment – elhurcolták a többiek után Auschwitzba, Buchenwaldba – a halálba.

A tábor lakója,
apukád

Tanulmányok a munka megírásánál:

Acsády Ignác: Magyar Nemzet Története
Angyal Dávid: Magyar Nemzet Története
Dr. Kerekes György: A kassai kereskedők életéből
Dr. Kecskeméti Ármin: A zsidók egyetemes története
Simon Dubnov: Weltgeschichte des jüdischen Volke
Magyar Lexikon – Az Egyetemes Ismeretek Encyklopédiája
Lányi M. és Békefy Propper Hermin: Szlovenszkói Zsidó Hitközség Története
Židovska Ročenka pre Slovensko 5700/1940
Dr. Molnár Béla: A kassai orvosok története.
Dr. Wick Béla: Kassa Története és Műemlékei,
Bukovsky Béla: Košicky Maraton
Az anyahitközség Chevra Kadisájának Aranykönyve
Az ortodox hitközség Chevra Kadisájának matrikulája
Az anyahitközség 1940-ben még létező archívája
A temetők és Friedman Lulu Mayer számos emlékezése és útmutatása

The Story of the Jewish Community of Košice

Hebrew Version:
YEHUDA SCHLANGER

Translated from the Hebrew:
Gabriela Williams

April 1991

FOREWORD

The flood came and devoured that wonderful tribe of people who had constantly struggled to improve their communities. A bastion of the Diaspora disappeared, and the sands of time began to bury it as they had buried other people and civilizations. The shadow of forgetfulness is already eroding the brain cells that store the memory of thousands of Košice Jews who died in the holocaust. Those of us who witnessed the destruction and survived cannot permit this.

The purpose of this book is to immortalize the gallery of devoted people who headed the Jewish communitities of Kosŏice, who participated in the work of religious charitable and social institutions, as well as the countless ordinary members who worked incessantly to support and educate their families. All glorified the name of Israel and majority were finally destroyed in the terrible furnace. The book covers some 500 years of history of the Jews in Košice

The focus, however, is on the past 150 years — a mere six generations from the timeth Jews were allowed settle in the town. The end was tragic. But we, the survivors, are also witnesses to the national rebirth of Israel in its land. Many former residents of Košice participated with no small effort and self-sacrifice in the buildingof the country. Their sons have served the state in many and varied field. Now the grandsons are following in their footsteps. They are still young, most of them still at school, but it is our hope that they will not disappoint their grandsires. As they browse through these pages let them remember and take pride in their heritage.

We are grateful to the late Mr. Arthur Görög for his magnificent work in compiling the original, Hungarianversion of this book. For three years, with endless love, patience obstinacy,

he meticulously researched bibliographical material as well as records of the Hevra Kadisha (Burial Society) of Košice and the surrounding communities. In his work he revived persons and historical events we had almost forgotten or even known. He wrote in Hungarian, and the book is permeated with his unending yearning for the old homeland, as well as with the love of his only daughter. It is throuh her generous assistance that the publication of this book for the people of Kosice and their descendants both in Israel and abroad was made possible

Görög passed away before he could realize his dream of publishing what he had written. His daughter sent the manuscript to the Yad Vashem Institute in Jerusalem, and after much effort on our part, the Institute and Görög's daughter agreed to hand over the manuscript for publication. Some years ago our friend, the late Israel Ehrlich wrote about the Jews of Kŏsice and the days of the Holocaust The present book complements the former, since it includes previously as well as the story of the post-war period when most of the survivors had already left the field of slaughter.

The present, somewhat abbreviated, English version of the book is for the younger and future generations who may wish to know about their past Thanks is extended to all those former Košice inhabitants who did not spare efforts to help us accomplish the task of preparing this book in memory of the Jewish community of Košice and its outstanding son, Mr. Arthur Görög.

Some words about myself, the author of the Hebrew version of the book, which served as the basis for the English translation. I used the Hungarian version written by Arthur Görög. I collected material from the Hebrew Encyclopedia and from the almost documentary book of William Shirer. The Rise and Fall of the Third Reich, and also took into account my personal memories of events that occurred when, as a youth, I grew up in Košice.

I did not mention the many names that appear in the Hungarian version in order not to discriminate against those

who perished in the Holocaust and whose names were not reported. Assuredly all of us had fathers mothers, sisters, and brothers worthy of being included in this chronicle, yet the pages of this book would not suffice to list all of these wonderful people. For that reaso, only a very few individuals are mentioned. The book is dedicated to all of those who did not survive to live with us.

I wrote the book to best of my ability If by word or sentence I have offended, I beg the reader's pardon.

Yehuda Schlanger

I.

The story of the Jews of Košice begins at a time when the town was a bustling and important commercial center housing the Royal Mint. In a picturesque manner the author describes how, in the month of Heshvan (November) 1492, the first Jew, Yaacov Mendel, arrived in town escorted by a company of soldiers to protect him against marauders that infested the countryside, and a Minyan (10) Jews for prayers. Yaacov Mendel was an expert coin minter, a resident of Buda where he was also in charge of the Jews and their representative at the court of King Mathias the First. During his reign, the lot of the Hungarians improved considerably.

Mendel was sent to improve the kingdom's finances that were suffering from a "liquidity shortage", apparently because of the wars of King Mathias against Ladislav. In addition to his expertise in minting coins, Mendel was also an experienced tax collector. In this capacity he visited several of the surrounding townships, and obviously was not especially popular among his clients on whom he occasionly exerted undue pressure to fullfill his task.

According to the town archives, on March 24, 1524, King Louis the Second, son of King Mathias I, appointed a Jew named Isaac to the position of Mendel. The great historian Dubnov also mentions Isaac as "the Jew of Kashua" who who was an expert in coin minting and served in that capacity for a long time, despite the jealousy of the lords that reigned in the city.

Some sixty years later, the town records again mention a Jew, named Alazarus. He was a physician, an expert diagnostician, who in 1606 was sent by King Siegmund to treat his sick favorite, Duke Bocskay. Alazarus diagnosed correctly — the Duke was afflicted with an incurable malady. However, other physicians intervened and had Alazarus removed, apparently because he was a Jew, and he returned to the king's court in Krakow.

Less than ten years later Duke Betlen Gabor became the ruler of Kassa (the Hungarian name of the town). Betlen was an enlightened

ruler, free of prejudice against Jews, and granted extensive privileges to the Jewish merchants that came to the city, despite the overt opposition of the town's board of trade. The records of that time indicate that Betlen's personal physician was also a Jew. Despite Betlen's humane attitude towards Jews, they were not granted the privilege of residing within the city limit. Yet it must be assumed that on holidays and feast days several Jews remained, and by special license, they apparently congregated for prayers at the house of the physician.

During 1650 the spiritual leaders, rabbis and kabbalists of most European countries assembled in Nagy Ida to deliberate on the coming of the Messiah. Nagy Ida lies some 20km. southwest of Kassa and at that time was an important Jewish center. The background to the deliberations was a series of events, such as severe epidemics, pogroms and endless wars that preoccupied most of European Jewish commuities. Apparently they had come to the conclusion that the End of Days was approaching and therefore the subject of the Messiah was deemed worthy of discussion. The place was chosen because of its ruler's reputed tolerance of Jews. All the delegations came to Kassa for a short rest and then continued through the South Gate towards Nagy Ida. The deliberations ended in a draw and the congregation dispersed without accomplishing anything.

No record remains of the hundred years that followed that assembly. On March 1, 1765, the town council published a proclamation more or less worded as follows : "Jews are forbidden to remain within the town limits after sunset. Any citizen of the town who permits a Jew to remain in his house overnight, is breaking the law and will be fined 12 guilden". Nevertheless, with time the harsh rigidity of the economic organisations who jealously guarded their own vested interests was somewhat softened. In 1784 there is a record of a Jew named Meir Israel, a transporter by profession, who was granted permission to reside in the city suburbs. He was an admirable and industrious man, and despite his Christian competitors was awarded the license to transport mail, as well as persons on official business, to neighbouring towns.

In 1814 the records indicate that on Bell Street, near the city walls, a Mrs. Roth was managing a kosher restaurant for Jews employed within the city limits. She had leased the business from the municipal authorities, although up to that time, no real estate within the city was owned by Jews. As the years passed, she employed two Jewish helpers who were also granted permission to reside within the city. Apparently all these exemptions resulted from the 1791 proclamation of Emperor Joseph II. The liberal regulations contained in it also affected the Jews who began to enjoy certain rights which became manifest in their every-day life. Within a few years they struck roots in the city. Their economic improvement and the prevailing liberalism led some of them to transfer their sons from traditional to state schools and even to universities. Thus, from the mid-19th century there was a considerable number of Jews with higher education.

In 1817 Kassa had 11,963 inhabitants of which six were Jews. In 1833, there were 24 Jews. The liberal spirit that swept over most of Europe in 1840 did not miss the Austro-Hungarian monarchy. In that year the liberal delegates to parliament passed a law abolishing the restriction on Jews to reside permanently within the cities of the Empire. This also applied to Kassa, and despite stubborn objections, the mayor was forced to yield to the spirit of the times. From that date onwards, Jews started to flow into the city from the surrounding townlets, at first in a trickle and then in an ever growing stream. In 1944, the number of Jews in Kassa was 12,000.

One of the result of this migration was the decline of Jewish communities in the surrounding settlements. A victim of this movement towards urbnisation was the townlet Rozgony that had a large Jewish community. Almost to a man they decided to move to Kassa, led by their rabbi Kohn Marton. With the help of Rozgony Jews, he was elected the first rabbi of the Kassa community which had meanwhile grown sufficiently to justify the office of a rabbi. Within several years the Jews integrated in all aspects of national life. In the 1848 Hungarian War of Independence they enlisted in the army, a fact which furthered their recognition as full citizens with equal rights.

In 1852 every Jew who could prove his skill in trade or manufacture was granted a business or license from the trade board which only few years before had vigorously restricted the integration of Jews in the economic life of the city. Yet there was a sting in the honey of emancipation. Among some of the Jews the traditional way of life was weakened, they turned their backs to Jewish faith and converted to Christianity.

In 1842 the community began to organise its institutions. On August 29 they submitted a request to the town authorities to open a house of prayers. Their petition was approved and the first synagogue was inaugurated on Bell Street in a building that had formerly served as a grain storehouse. In 1844 the first cemetery in Tatra Street was sanctified and the first Hevra Kadisha established. Among the first to be buried in the new cemetry were the Jewish soldiers killed in the 1848 revolt in which they fought, together with their Hungarian comrades, against the Austrian rule. Although at that time there was no compulsory conscription, many Jewish youth enlisted to fight for freedom and for better future and several fell in battle. The war ended in failure and its repercussion was also felt among the Jews. The victor imposed a payment of 5,000 guilden as war compensation, and the impoverished community had to bear this burden for several years.

With the years several large dry-goods stores opened that contributed to the town's economy and strengthened community life. The free professions also began to flourish, as teachers, doctors, artists, lawyers, rabbis, scholars and artisan joined the community. Some of them began to take office in the trade and manufacturing boards. The railway to southwest opened in 1860 and the citizens of Kassa, including the Jews, were delighted with their new proximity to the capital. The commercial and cultural relations with Budapest were already strong. At the beginning of 1870 the first train from Oderberg arrived in Kassa and a new era in the city's life began. In 1866 the Jewish community already numbered several thousands.

Mosty of them were emancipated and belonged to the Neologic and Status Quo movements (Comparable but not identical to the contemporary Reform and Conservative movements). They began

construction of a magnificent, two-steepled synagogue in Rakoczi str. which was inaugurated in 1866. The first Jewish school opened in 1868.

In that year a national congress of Jewish congregations opened in Budapest. In line with the liberal spirit of the times, most of the members of te Jewish communities inclined towards the modern movement. This included the Kassa community that was represented by its leader, the physician Dr. Kain, who annexed his congregation to the progressive factia action. This constituted the establishment of the mother community of Kassa. The step obviously aroused the wrath of the orthodox group. Not even the authorities succeeded in reconciling the hawks of two groups and the matter ended in total rupture between the two. The orthodox seceded from the mother community and founded a separate congregation with all its institutions. In 1871 they inaugurated their own synagogue on Bell street (which we called the "old synagogue") and the autonomous orthodox congregation became a fact. In 1874 Rabbi Moshe Jungreiss was elected chief rabbi of that congregation.

In later years, one of the leaders of the orthodox community acquired a large lot of land on Bell street near the walls of the old city, and on it built all its institutions such as Beit Midrash (religious school), Talmud Tora (religious high school), Yeshive, Mikveh (ritual bath), kosher slaughter house and various offices. In 1880 they founded their own Hevra Kadisha. Until that time burials were carried out by the mother community.

"The Jew", the first Jewish weekly was published, in German, in the mid-1860s. It was edited by Kassa's Chief Rabbi, Mr. Aharon Bettelheim, a tireless fighter for the modernisation of the ancient Jewish faith. To counter it, the orthodox published a weekly journal in Yiddish, the "Yiddishe Volkszeitung". Its first editor was Hirsch Scheinman who after a short while was replaced by Aharon Weiss. Both declared war against the liberal spirit and fought stubbornly for the Jewish faith according to the Halacha.

Under Bettelheim's influence, the community joined the Neologic movement. His fiery speeches and articles caused almost total rupture

between the orhodox and neologic movements, and it did not want much for the orthodox to declare a ban on Bettelheim. However the moderates on both sides endeavoured to pacify the parties, and the outcome was that Bettleheim was forced to resign. He was extreemly talented, and his passionate spirit drove him to the United States, where he studied and became a physician. He exercised his profession for a while, but later returned to his former occupation and officiated as rabbi first in Richmond and later in San Francisco. He returned to his hometown in 1899 to visit the graves of his fathers and died at sea on his way back to U.S.A. His tempestuous soul found eternal rest in the stormy seas of the great ocean. Meanwhile the rabbis of liberal congregation changed constantly until 1894, when the young brilliant rabbi, Dr. Shimeon Hevesi arrived in town to serve as assistant to Rabbi Liebermann whose health was failing. Dr. Hevesi officiated as rabbi for three years, and later acquired world-wide reputation, especially when he became Chief Rabbi of Budapest.

The ranks of 19th century rabbis closed with rabbi Dr. Joseph Klein who was courteously welcomed by the neologic congregation, according to the spirit of that tranquil period. He had an easygoing temperament and was popular among the community to which he gave serene spiritual leadership.

The second half of the 19th century was noted for its favorable economic conditions. A large number of Jews founded comercial, industrial and manufacturing enterprises, established themselves economically and developed far-flung connections. In parallel with the flourishing social life, several charitable institutions were opened, such as the womens' club which assisted in all kinds of social activities. They held appeals for schools and charitable institutions, supported the newly opened orphanage, projects to succor needy families, the society for visiting the sick, a poor-house etc.

At the dawn of the 20th century, Kassa became a center for the liberal professions — doctors, lawyers, authors, artists, and teachers — as well as for rabbis and religious courts and judges who faithfully served all the surrounding district. In that age millions of opressed people were liberated from the restrictions that had formerly curtailed

their rights and their honor as men was restored. Creakingly the rusty gates of Kassa opened to its Jewish inhabitants. From afar the drums of the Boer War echoed dully. Yet despite the heavy bloodshed, peace and freedom seemed to prevail throughout the planet, and people went about serenly without fear of apocalyptic events.

The size of the Jewish community of Kassa, increased and now numbered about 7,000 members. They enjoyed full freedom as a matter of course and former limitations were forgotten as if they had never existed. The various congregations flourished, and their dues enabled them to manage the necessary institutions without too much difficulty. They were able to pay the salaries of the rabbis, teachers, ritual butchers, Kashrut supervisors, cantors and various functionaries. There was even a budget to fence in the new cemetery on Barcs street. Baron Hirsch opened a branch in Kassa to assist the persecuted Jews of Eastern Europe, especially the victims of Kishinev pogrom, and help them find a new life in Palestine or Argentina.

In 1911 the synagogue of the liberal congregation on Rakoczi street was expanded. The synagogue was inaugurated in a solemn ceremony, led by Rabbi Joseph Klein, and for the first time organ music was heard within the precincts of the prayer house. The members of the orthodox community were horrified and strongly protested against the "disgusting" deed. All that they day prayed and chanted psalms and regarded the event as announcing the end of the world and the coming of the Messiah.

The orthodox community also flourished, although to a lesser degree, and they as well developed their institutions. Dsespite the liberal concepts prevailing at the time, faith continued to be deeply ingrained in the community. The office of the rabbi was held by people belonging to the Jungreiss faction, yet the other community leadership changed frequently due to a lack of decisive and strong personalities.

The orthodox womens' club began its activities only at the beginning of the 20th century, and most of achievements were attained only after World War I.. A general school with four classes was opened, but its standard was lower than that of the neologic congregation. The

orthodox activities did not stress the development of general studies, but, on the other hand, religious studies received maximum attention. They opened a religious secondary school — Talmud Tora — with several classes and excellent teachers (Melameds), and this proved a very good basis for those continuing to study in the Yeshivot. Few towns in the state could boast of so many scholar as Kassa.

One of the clubs that opened at that time was the "Casino" society club on Bercsenyi Str., that served as meeting place for all the Jews of the city, no matter to which congregation they belonged. They met to exchange views, for social occasions and sometimes Purim and Channuka parties were held there. Although the general economic situation in the town had improved, not everything was wonderful. Some community members had to struggle hard to earn their livelihood. Nevertheless, their condition was relatively good because of the assistance extended by the various social institutions, and these had their work cut out. The Jews from Galitzia, the eastern part of the state, and from the Carpathian mountains suffered severe economic hardship despite the abolishment of discrimination and legal restrictions. From time to time a wandering Jew, a small backpack on his shoulders, would appear on the road, marching westward in the hope of improving his lot. In village after village he would search for the Jewish home that would provide him with a meal or perhaps a bed to sleep in, and the following morning he would continue with a modest contribution from his host. Sometimes whole families would make their way until they found a corner where they could support themselves. Kassa was one of their way-stations, and they found a helping hand among the community. From these Jews who arrived from the east, some of Kassa's streets such as Srobar Zrinyi Str. and Bell Str., acquired their Jewish character.

During the first years of the 20th century the Jewish society of Kassa chrystallized, each congregation and movement in its own way. The orthodox enclosed themselves in the Halachic frame and preserved their traditional character. The trend of neologs, on the other hand, was modernization in all fields. Occasionally, and luckily only in a few cases, the traditional values were totally abandoned

and ended with denial of the faith and conversion to Christianity. Many of the members of the neolog congregation excelled in the liberal professions and entered into activities which had been closed to them in the not so recent past. Some became editors of Kassa's daily newspapers. Others opened pharmacies. Playwrights gave wing to their intellectual capacity, and with time became famous throughout Europe.

Many doctors contributed with their experience to general welfare of the city. Several lawyers' offices were established and faithfully represented those who required their services in court. Several painters succeeded so well that their fame became known outside the territory. Jews (including the orthodox) became active in banking and other economic institutions and were appointed as their directors.

Jewish-owned factories opened, and wholesalers of textiles, dry-goods, chemicals, hides, clothes, lumber, furniture, liquor etc., flourished. Nor did the retailers lag far behind. The tranquil times and freedom contributed to the successful advancement of some of the community members.

Unfortunately the carefree years did not last. Events took an unexpected turn when on June 28, 1914, the Archduke Franz Ferdinand, Crown Prince of the Austro-Hungarian Empire, was assassinated by a Bossnian student, member of the Serbian terrorist organisation "The Black Hand". The murder was the fuse that lit World War I.

All the heads of the states seemed to lose their power of logical judgement during those eventful days. The list was headed by the old and broken Emperor Franz Joseph, his decadent Foreign Minister who lacked any kind of conception, as well as the Chief of Staff of the monarchy who was appallingly unimaginative. They found an excellent partner for their intrigues in the arrogant German Kaiser. The other side, with Czar Nicolas and the sinister and the cruel Rasputin tyrannizing the backward and oppressed Russian people, was not much better. The French were motivated by their vengeful feelings against the Germans, while the British, at the height of their power, ruling over large portions of the planet, were influenced by a hesitant

Foreign Minister who lacked all talent and gift of statesmanship. The very name of that man — Sir Grey — symbolized his personality. These then were the men who held the fate of the world in their hands, and on whom millions of people throughout Europe, including of course the Jews of Kassa, depended for their peace and security.

The general mobilization shattered the tranquillity. Thousands of young conscripts recklessly, and even gaily, enlisted and filled the crowded trains that rolled towards the different fronts. Worried mothers accompanied their sons, fearing the unknown and ill-boding future. The farewell scenes were heartbreaking. Fathers considered the events in a fatalistic mood. Families with numerous children were anxious about the future as the head of the family left for war. The problem of supporting the family now fell on the frail shoulders of the wife and mother.

The brigades and divisions deployed at the frontiers of the country. The military commanders were confident that within a few weeks, at most several months, they would return as victors covered in glory. The streets emptied, and became especially deserted during the nights when blackout was imposed. Many shops, offices and workshops closed because their owners or employees were buffeted by the stormy events on the far away plains of Galitzia. Many families who before the war had enjoyed a reasonable income now required the assistance of the community, because the government stipends were not suffient to maintain them. The communities' aid societies now proved their effiency and devotion as they gave a hand to help those in need.

After a while, movement returned to the city. The enthusiasm about the war waned as the first wounded and typhus-ridden soldiers arrived with bitter news from the front. The Jewish physicians proved their skill and devotion in their heroic, self-sacrificing work to save the afflicted. At first news arrived about heroic deeds at the front, in which the Jews also participated. Later, came the news about defeats and heavy losses. These notices darkened the mood of the community. Even the rosy army postcards ceased to arrive for several weeks and in their stead came official army notifications informing the families that

one of their members had fallen in battle. The number of mourning women walking the streets increased; more and more young men, recently discharged from army hospitals where one of their legs had been amputated, hobbled about on crutches in the streets where a only few months before they had proudly walked with their sweethearts. These were everyday sights.

Despite the bloody harvest which had cost so many victims, Jewish society gradually reurned to normal. Life had to go on. The social orgnizations attained unprecedented achievements in aiding those in need and succeeded because all the community spared no financial effort to help where they could.

In 1914 Rabbi Eckstein was elected rabbi of the Status Quo congregation and in 1915 the neologic congregation elected rabbi Dr. Enten Mano. Both rabbis officiated until the Holocaust. They were very popular in their congregations. Rabbi Eckstein was a graduate of the Pressburg Yeshiva and his sermons were always interesting. He was killed in one of the extermination camps.

Dr. Enten, came to Kassa from the town of Merzel. He was broadly educated, an excellent and very persuasive speaker. His proliferous literary activities must also be mentioned. His writings include a study on the history of Kassa which was published in a German journal. Without doubt he was an outstanding figure in the community. His article appeared in the journal of Joseph Patai — a publication of the Zionist Movement in all the Hungarian speaking region. During the period of the expulsions, he asked for an interview with the Catholic bishop of the city. With passionate words he asked that his opressed and humiliated correligionists be granted the most elementary rights such as are granted even to the organizations for prevention of cruelty towards animals. He was unsuccessful. He as well died in one of the camps.

During the war years, the womens' organisations of the orhodox congregation were active in blessed deeds. They did not spare efforts and tirelessly gave help with food, clothing and shelter to the refugees from Galitzia and the Carpathians whose numbers in town increased. There were also many local families who stood in need of spiritual

and material assistance. Families who had lost fathers or sons, or where a member had been seriously wounded. All required individual treatment, and help arrived granted by those women who willingly gave their time, energy and money for that purpose.

The war did not seem to want to end. It was already in its fourth year, collecting its bloody due. Everyone was sick of it, perhaps even those who had initiated it. It had begun with a thunderclap and ended with a tremendous explosion. The heroism, the bood shed by countless millions, the pain — all seemed in vain.

Throughout Europe the deeds caused revolt. First the Russian Revolution, a short while later in the monarchy, and finally in the countries of the axis. The fronts weakened; soldiers went into captivity or came home and no longer obeyed their commanders. The Empire collapsed and in its stead there emerged new states and with them a new era for Europe.

Thousands of Kassa's citizens returned with mixed feelings that everything had been in vain. The Jewish community felt it had paid a special heavy sacrifice. Approximately one hundred of its members died on the frontiers of the monarchy: on the plains of Poland, and Volin, on the cliffs of Doberdo in the Italian Dolomites, in the Balkan towns, and the miserable prisoners' camps of far-away Siberia. Only a few of the fallen were brought, after tremendous efforts on the part of their families, to Jewish burial in the cemetery on Berza Streed. The number of invalids who bore their wounds throughout their lifetime was also quite large.

The war left scars even on those who had returned safe and sound from battle. They found it hard to integrate. The Jews of Kassa – now Košice, the Slovakian name of the town — were anxious about the future. The hundred year old empire had collapsed and in its stead the new republic of Checoslovakia was founded in October 1918 with a new flag, and boundaries that had become more limited. The boundary separated parts that previously had belonged administratively and economically to Kosice. The new government was accepted with mixed feelings. There was general chaos in transport and economic

life, and the government bureaucracy was distrustful of the Jewish community.

Events continued to roll. After several months the soldiers of the Hungarian Revolution conquered Košice and its surroundings. The new rulers were commissars of the Popular Republic of Hungary, and again the flag was changed — but only for a short while: another few months and the new Checoslovakian government conquered the area, this time finally. The consolidation of the state began. The communities relaxed a bit and so did feelings. The state of war was abolished. Joyfully the discharged soldiers exchanged their uniforms for civilian attire. The streets reassumed their normal character, youth again went out to have a good time, as if to compensate themselves for the past days of misery. Women's fashion also changed. The puritan dress — long skirts and buttoned-up blouses — gave way to audacious short skirts and light tops with generous decolletés that excited the town streets.

Some of the comunity members profited from fictitious deals and from the inflation. Yet the charitable institutions continued to work actively because underneath the wealth and gaiety there were quite a number of cases where poverty and misery prevailed. Also, the money that came so easily melted away. There was need for immediate rehabilitation. Businesses were rebuilt. The clerks of the new regime showed their organisational talent. The economic life took off anew. A new chapter began for the communities of Košice who started to take their first steps towards their share of wealth that characterised the first two decades of the century.

Several years later, the neologic congregation built a magnificent new dome-roofed synagogue topped by a huge bronze Magen David — a monumental and impressive building which seated 1,200 people. At the same time they also built a large and modern Jewish elementary school in which the majority of the Jews received their education, taught by the most excellent teachers.

About the same time, the orthodox congregation also began building its new synagogue on Kazinczy street. It was designed in the modern style, with a magnificent fagade topped by a coppula.

It seated 800 people. Adjoining it there was the new, two-storeyed Talmud Tora building, with a five-class elementary school for general studies on its ground floor. That school was a branch of the state school and employed non-Jewish teachers.

The inaugurations of the two synagogues was held with great pomp and solemnity, with representatives of the state authorities among the guests. Rabbis, public figure and guests made speeches; famous cantors led the prayers with accompanying choirs, and in the neologics synagogue the sound of the organ added to festive atmosphere. The end of the festivities also proved to be the end of the gay days of Košice's Jewry. The building had far outstripped the budget allocated for that purpose, and the leaders were forced to increase the membership fees. Elation changed to severe criticism which caused much bitterness among the congregation leadership. For that reason the Gabbais (treasurers) of the congregations changed frequently. The financial difficulties were especially great among the orthodox congregation. They barely managed to pay the salaries of the persons employed by the congregation. I (the author of these lines) remember that I payed the teacher's fee (not a large amount) directly to the Melamed, because only thus was he able to get part of his salary. This occured at least ten years after the innauguration.

The orthodox congregation had meanwhile increased its numbers, apparently because the large number of migrants who came to Košice because of its flourishing economy. That seems to have been the reason for the construction of the new synagogue and Talmud Tora. That institution was almost permenantly crowded. It had nine levels, or classes, for study and about 400 students aged from five to gronups.

It was the largest institution of its kind in the state and its many teachers were directed by the Rabbi Shaul Brach, may he rest in peace. He was a great scholar of the Tora and of the Talmud, an honest and gentle man. After a dynasty of rabbis of the Jungreiss family, he was elected rabbi of the orthodox congregation and devoted his whole soul and heart to the matters of his congregation and sternly managed the Talmud Tora. He would not compromise about matters of the

Halacha despite the innovations and modernization of the era. The strain caused by his spiritual work undermined his physical health and he died at an early age.

Košice became the economic and cultural center of eastern Checoslovakia, and attracted many who desired to improve their social and economic status. During the war, hundreds of people from the southern and northern slopes of the Carpathians had migrated to the city. They strengthened the sepharadic congregation. Led by two excellent men Avrum Hersch Klein and Wolf Reichman, they organised as a faction within the orthodox congregation and wore kapotot (long coats) and Streimlejs (special fur hats). As a result of their power of organisation and their devotion they managed to purchase a lot on Kremen street, and there establish a study and prayer house (Klause) which also served them as a Talmud Tora day and night. In order to avoid coming into contact with Gentiles who mocked and humiliated them on seeing their curious traditional attire, they strove to reside close to their Beit Midrash. But most of them disregarded the humiliating behaviour of their surrounding and proudly wore their special clothes.

Famous rabbis with their courts also arrived in the town. The most famous among them was Rabbi Shmuel Engel (may he rest in peace), the great lord, teacher and rabbi of Radomishl. He was head of the rabbinical court for the whole of Europe, and was very much respected by all the Jewish community of Košice. He was buried in a special vault in Košice cemetery and to this day people suffering from illness or need come to kneel at his grave.

Another deeply respected man was the teacher and rabbi, Avraham Shalom Halberstam from Stropkov. His disciples built him a house, and a Beit Midrash in a corner of his backyard. The modest house of the great rabbi was built at cost price by the engineer Kaboss, who had also constructed the new orthodox synagogue. Numerous people came to visit the Rabbi, ask for his counsel in all kinds of matters, and submit to him their innermost desires.

The most ingenuous of all the great rabbis was Rabbi Yaakov Yekev Frankfurter, an upright and righteous man. His door was kept

open to everyone. He was respected and admired by many and became the chief spokesman for the weak and simple.

Two institutions deserve special mention. One was the Hevra Kadisha (Burial Society) which had been active since the establishment of Košice's community. The society performed its task tirelessly under all conditions, and extended the last grace to members of the congregations. Although the Nazi barbarians robbed all the Tora scrolls and all the holy utensils and destroyed all the community's archives, it was found that after the Holocaust, the records of the orthodox Hevra Kadisha had miraculously remained intact. Thus the names of the congregation founder and active members who had been buried during the course of many years by the Hevra Kadisha, was preserved.

The second institution was the society for visiting the sick. Many people worked devotedly to give a helping hand to those who needed it. Some members took care to provide sick Jews who had been hospitalized in Košice state hospital, with daily rations of Kosher food. Others supplied administrative help and even financial assistance when needed, or approached the hospital offices when special treatment was required. All this was done without remuneration and may their memories be blessed.

The Neologic congregation grew more rapidly than the orthodox one. The elementary school of five classes which the congregation had established, expanded and maintained, reflected the respect with which it was regarded. Its teachers were the best to be had, and they devoted their hearts and souls to their blessed task. Witness to their success in education was a whole generation of excellent citizens, loyal to the Jewish faith and imbued with the Zionist spirit. The teachers alo paid attention to physical education and the spiritual health of their pupils. Maintenance of the school constituted a central goal of the community and therefore it elected a governing committee composed of people of the highest intellectual level to direct it to the best of their ability, to ensure high standards of study and also to take care that the necessary financial resources be available. Several children of the orthodox congregation also studied at the school. The

parents committee which operated since the school's establishment devoted themselves to the welfare of the pupils, especially those that came from needy families. The committee tried to reduce the gap between pupils as far as possible and helped needy students with clothing, food and learning material. A special kitchen for warm meals for such pupils was established, and nurse was employed to look after their health. The school was not reopened after the Holocaust.

Several problems emerged after World War I. War refugees from the north and from the south came to Košice, among them war orphans who needed rehabilitation. Yet the resources of the community were too meager to give effective assistance, so help came from abroad, when American Jewry joined the enterprise. In 1921 the philantropic organization "Joint", founded an orphanage on Florian street. At first it served solely as an orphanage for boys and girls. As additional resources became available, a vocational study unit for inmates as well as for outsiders was founded. "Joint"'s beneficial operations expanded to include loans to small artisans to help them establish workshops and find a livelihood. A year later "Joint" founded a vocational boarding school in the town Michlovce, 75km east of Košice, and many Jewish youth found in it the opportunity to study a profession. They also established a sewing shop, "Alba", where many of the women found a job for their livelihood. During the hot summer months "Joint" maintained a summer camp for needy children of Košice and its surroundings, and every year many children enjoyed several unforgettable weeks of vacation and recuperation A whole gallery of people worked for the "Joint", headed by the almost legendary figure of Irene Matzner who devoted all her efforts to it management. Her heart failed her when she was only fifty; in her memory and to honor her devotion to the institution, the orphanage as named the "Irene Matzner Orphanage". The administration of the orphanage was put into the hands of the educator Shmuel Eros who fulfilled his function faithfuly until the days of the Holocaust, when, like his Warsaw colleague Janos Korczak, he led his orphans, with a bent head, to the camp of the angel of Death.

The Jewish Girls' Club is also worth mentioning. It was founded for the purpose of social work, and with youthful enthusiasm its members participated in the various beneficial activities. They organised artistic performances where all income was devoted to various charitable goals. They initiated appeals at all kinds of festive occasions. In short a group of lovely girls, noble in soul and body who devoted themselves unreservedly to succeed in the tasks they had set themselves.

Thus, in spite of the enormous tasks facing the community after the war, the social organization were materially strengthened, and in 1930 were able to repair the poorhouse, equip the kitchen with modern appliances and provide the needy with meals. In the same place a parents home — Beit Hiba (House of Affection) was founded to provide the needy elderly with a decent place to live. None of the social organizations stinted efforts or money to maintain these charitable institutions.

As already mentioned, the orthodox congregation was unable to maintain the same standards in their institutions. The exception was the women's social organisation which had been founded at the beginning of the century but which started active operation during the war years. This reulted mainly from the enthusiasm of the younger generation of women, who were dissatisfied with the passivity of the past and were willing to contribute their part to further the social needs of the community. The activists of the orthodox congregation were very much strengthened by the work of those wonderful women.

The new political ideas that developed in the years following World War I did not leave the Jewish community of Košice indifferent. The Jewish National Renewal Movement became increasingly popular and attracted congregation members who enthusiastically joined in order to rebuilt the ancient-new homeland. The World Zionist movements were founded in order to realise the yearning aspirations of generations of Jewish people. The Balfour Declaration of 1917, which meanwhile had acquired international recognition, strengthened political activism.

Among the Zionist movements that established themselves in Košice was a branch of Women's Zionist Organisation, WIZO, which was founded in the mid-1920s. Its main purpose was to educate the younger generation according to the ideological guidelines that would prepare it for the realization of Jewish national revival. The Zionist idea united the divided splinters of the community. For the first time women of the orthodox and of the neologic congregations worked togeter amicably and without prejudices. Branches of all the Zionist movements were established in Košice: "Brit Trumpeldor — Ha-Tzohar", "Bnei Akiva", "HaShomer Hatzair", "Maccabee Sports Club". Their representatives were members of almost all congregations and the fences between them fell as all worked together to further the ideal of the national revival of the Jewish people.

Alongside these Zionist activities, the social life of the community continued. There were numerous parties where the income was often devoted to charitable purposes, or among those who could afford it, dances and balls without any special purpose. The young people found ways of expressing their joy of living. The organisers were people whose talents contributed to the success of these events. The dance school of Revesz initiated the young girls and boys into all the new and sophisticated dances and steps, and the parties in which the cream of society participated, became even livelier. In addition to teas and dances there were concerts and recitals. Bronislaw Huberman, who in 1936 founded the Palestine Philharmonic Orchestra, appeared in Košice and captivated the audience with his magic violin. Lectures on current affairs were invited. Thus, for example Dr. Oscar Neumann gave an uplifting lecture. There was no lack of local talent to enliven the occasions with singing and instrumental performances and even with the new jazz melodies. The cultural life of the community was rich and varied, and neither care nor anxiety preoccupied the community who had no inkling of the approaching shadow of destruction. Business was going well, there was time for leisure, entertainment and social activities, and the community generously assisted all kinds of charitable and Zionist enterprises. These young people later enlisted in a variety of community works and activities.

The Jewish cultural institutions in Europe attained no mean achievements during the 1930s. Due to improved communications, the "Habima" theater group from Poland appeared in Košice. Every summer they gave performances in Yiddish in the Municipal Theater. "The Dybbuk" was dramatically and successfully performed, and although they usually appeared during the summer vacation, they nevertheless managed to fill the theater hall several times. The group of Sevilla Pastor from Bessarbia in Rumania, enchanted the Jewish audience of Kos˘ice.

Although Europe had changed with the establishment of new nations following the revolutions that had overthrown monarchic regimes, nevertheless, those who had put their faith in ideals of absolute equality were disappointed. In Poland nationalism and antisemitism prevailed, nor did these phenomena disappear in other countries. Perhaps to the contrary. Post-war upheavals and economic problems caused antisemitism among all the classes of the new states. The communist idea had not solved the Jewish problem of equality. Nor did the socialist ideas fulfill their promises of salvation, neither economically nor socially. Jewish youth was no longe prepared to continue on trodden paths. Even assimilation did not change the overall situation. The Jewish street was conquered by the Zionist idea. Increasingly the best of Jewish youth was captivated by the new spirit of time and enthusiastically joined seemingly diverging ideologies, such as political Zionism, or more activist Zionism, but basically their aspirations were identical. Zionism prevented assimilation and upheld national pride. In Kŏsice as well, Jewish youth participated in these activities, Single people as well as families emigrated to Palestine, despite the fact that the economic and political situation there was not very good; with all their hearts and souls they worked to build the country and establish its industrial foundations. Although some sections of the orthodox communities, because of their religious world view, were hostile to the Zionist ideals there were not a few traditional Jews who adopted the Zionist idea. Their road was not easy, yet despite opposition from certain groups, the ideal was absorbed, and the Zionist clubs and associations in the town flourished.

A short description about Košice seems necessary, especially for those who will never know what it was like, when it was a center of Jewish life. At the entrance of the city, near the bustling railway station, broad steps led down to the heart of a magnificent park with hundreds of chestnuts, well-kept lawns dotted with colorful flower-beds, comfortable benches and green-painted chairs, everything beautifully laid out by the garden-architects. Every Shabat and holiday the park served as a meeting place for community members and their children. From the park, Mlynska street led to the town center. In its broad main street were well kept gardens and at its center, the cathedral, built in Gothic style in the 13th century; the bell tower; and the municipal theater, a monumental building constructed in the classic style in the 17th century. On both sides of the street ran the rails of the tramways that led north wards to the beautiful nature spots of the town, and southwards to residential neighbourhoods and the cemetery. Košice lies on the western banks of the river Hornad and is encircled by hills and forests. In the summerlight the city hills are enchanting as if they had dressed up especially to captivate the beholder. Pine groves cover the slopes of the mountains and raise their heads in pride to the blue skies. In one of the forest clearings one could occasionally observe on Shabat, or on Sundays, groups of youngsters from one of the Zionist clubs sitting together to talk, or to sing Hebrew songs. From the center of town the groups of joyful young people arrived by tram or on foot to these delightful spots.

It will be remembered that Košice was a commercial, industrial and administrative center for a wide region. The main streets were lined with elegant shops with their tasteful windows decorated by experts. Most of them were owned by Jews not a few of whom were traditional and closed on Shabat. On Rosh HaShana and Yom Kippur, even the Neologic Jews closed their business and the Jewish character of the town made itself felt because then everything came to a standstill as it did on Sundays according to municipal regulations. The secondary streets of the town which were considered trade streets and in which Jews generally resided, were of similar character. On Friday nights the houses reverberated with Shabat songs in which all

the family joined in a chorus that was heard in all the town streets. The smells of Shabat food aroused the appetite of passers-by. The main street served as a promenade for the people, especially for the younger, more beautiful members of the Jewish community. On Shabat and holidays Jewish youth used the opportunity to walk and talk together and sometimes to go to one of the area's superb coffee shops.

The preparations for Shabat or Holidays were felt in the majority of Jewish homes. Throughout the week the town squares served as markets for agricultural produce. On Wednesday, the weekly market day, it was especially noisy and crowded. Women carried large baskets heavily laden with all kinds of fruit and vegetables provided by the farmers of the surrounding country who came to sell their wares.

Each season had its special character. In spring, with the warm sunshine melting the street snow into rivulets of water, a peasant woman would offer circlets of the delicate snow-flower. This was usually a sign that spring had arrived and Passover was approaching. The big seasonal cleaning commenced and no family member was allowed to remain idle, everyone had to participate in the clearing out of drawers and dusting of books. This sometimes gave the opportunity of looking at books that had remained hidden throughout the year. The Matzos factory had begun its activity at the beginning of the year and now, before Passover, increased production to provide all the Jews in the town and its surroundings with the necessary unleavened bread. When machines ceased working it was a sign that the festival had begun. Occasional visitors who came to the synagogue were invited for the meal, especially Jewish soldiers who were doing their military service nearby and were unable to hold the Seder in their own homes. The orthodox congregation was reputed for its to hospitality to strangers on Friday evenings and its members competed, sometimes not too politely, among themselves for guests. Some members of the orthodox congregation regularly invited single young men who were not residents of the city once or twice a week for lunch and occasionally helped them out with some money or clothing. These were youngsters who were studying in a Yeshiva or a vocational

school and although the congregation financed their studies, they barely had enough money to maintain themselves.

After the long and cold winter, the Maccabee sports clubs renewed and intensified their activities. Many Jewish youth were active in sports. Soccer was popular, as everywhere else. The Košice Maccabee football group participated in the middle league with no small achievements. Again boys from all the classes and congregations — orthodox alongside neologics — participated in the fun. In ping-pong they a chieved national standards, and there were even some champions.

Tennis and swimming were also popular and Košice Jewish youth participated in several competitions. In winter they participated in ski competitions and also gained recognition in other fields. The gymnasts became known throughout Slovakia and brought no little honor to Jewish sport. Several Jewish clubs organised hikes to more distant places, going part of the way by train and then on foot. These outings bound the group socially. During summer the Maccabbee clubs held the "Blue-White" day during which local and guest athletes from various towns in Checoslovakia competed in different sport events.

During summer, the elder members of the congregation also went to the holiday spots in the town. The closest were the "Gajdae" mineral springs, not far from the city center, where mineral water was sold to the public for a few pennies. The Hornad river bisects the spot, and served as a swimming facility for all. Access was easy, by tram or on foot and picnics were held on the riverbanks.

The other nearby place was "Csermely" forest, ideal for vacationing. It was a favorite of families who arrived to settle down for the day on the broad grass clearings. The children played about and the grownups as well participated in some athletic activity. A cool brook flowed nearby and refreshed aching feet. The distance from the city center was about two km. And one could go there either by public transport or on foot.

Not far away from there, in the hills, was "Banko" a place of lush grass and plants that invited pleasurable activities. At its center was a restaurant and coffee shop. On Saturdays and Sundays young people

held dances and parties there and found in it a good background for their romances. The hardy arrived by foot, the lazy and spoilt by taxi.

Summer was relatively short. Already in August the days became shorter and the nights cooler, and the time of Selihot (prayers of pardon) arrived. Walking quickly in the early dawn, members of the congregation hurried to the synagogues and the school houses. They thrust their hands in the sleeves of their overcoats to protect them against the morning cold. The streets were empty. Only here and there a lonely policeman, wrapped in his overcoat, stood on a street corner waiting for his replacement. Within the synagogues the lights glowed and in weeping chants the Selihot were said, asking for forgiveness as the Day of Atonement approached. On Rosh HaShana and Yom Kippur the synagogues and Batei Midrash filled with worshippers. Sometimes a famous cantor was invited to delight the congregation with his voice.

The streets in front of the synagogues were filled with, usually elegantly dressed, people as they came out from prayers, to walk solemnly home to the festive meals. On the first day of Rosh HaShana, after the Mincha (afternoon) prayer, congregation members made their way towards the river. Standing in long lines on the banks of the Hornad they said the "Tashlih" prayer, reciting the three last verses of the Book of Micah that include:" and Thou will cast all their sins into the depth of the sea" and then shook out the pockets of their clothes as a symbol of purification from sins and of complete repentance. At the end of Yom Kippur, the sounds of hammers were heard as people fulfilled the commandment of erecting the Succah.

The walls of the Succas were kept from year to year and were now taken out of storage. The Succa was erected, the foliage put up and the inner walls were covered with white paper. Youngsters prepared the decorations, and the "Guest" picture was nailed to the wall. The Guests — "Ushpizin" — are Israel forefathers, and according to tradition they visit the Succas of Jews during the festival. On the foliage roof were hung the seven species of the Land of Israel, a symbol of the link between the land and the people of Israel, of the

feast of the farmer and of the continuity between the past and the hope for renewed independence.

After Succot, the weather turned chilly. Autumn rains fell and the wind blew down the leaves that decorated the parks and gardens with the burnishing colors of fall. It was time to gather wood and coal for heating. In the streets groups of wood choppers making an ear-splitting noise chopped the logs and sawed them into sticks which were then stored in orderly piles in the storehouses of the inhabitants. Enormous quantities of potatoes were put into boxes in the cellars; vegetables were stored in sandboxes and cabbage pickled in barrels. Again all the family was recruited to pick the leaves, chop them up in the special shape for pickling and then stuff them into the barrels. Apples were put between the cabbage and in the pickling process acquired a unique and delightful flavor. The preparations for winter already began in summer when the mothers cooked and bottled tomato sauce, pickled cucumbers in big jars and concocted all kinds of jams and preserves to fill the larders.

On October 28, Checoslovakia's Day of Independence, the sports clubs of Košice, not a few of which were Jewish, organized an international Marathon race, the only one of its kind in the country. Every year the world's top runners arrived to participate in the event which created quite a lot of interest among the international athletes and of course also among the local Jewish sport fans.

After a while, without a further warning, winter arrived, often accompanied by fierce winds and freezing cold. The town became covered in snow and people kept to their warm homes as far as possible. The youth clubs began their preparations for the Hannuka festivities which were generally held parallel with Christmas. The shops were crowded and the Jewish merchants also did quite well. The beautifully decorated shop windows, especially toy and gift shops winked at passers-by. Private and public Hannuka parties and dances were held everywhere, often with a social and charitable purpose. More modest children parties were held in almost every home. The schools were on a two-weeks vacation which was used by many for winter sports, especially ice-skating on the tennis courts that were

turned into ice-rinks. To the sound of music, the youngsters skated in circles and rounds. Occasionally there were games of ice-hockey — a sport that was very developed throughout Checoslovakia.

The theater season was in full swing, the cinemas crowded, the fashionable coffee shops did a satisfying business and the bars were noisy with drunkards. Jewish and non-Jewish enterprises flourished. The Jewish "Casino" was generally full of people on Sundays and Gentile holidays. Its library attracted diligent readers and other people of the neighbourhoods. The parks and gardens were deserted in winter. Towards its end, the Feast of Purim came with its happy and lively parties and dances which the Zionist youth organised everywhere. Orthodox youth held Purim plays — foremost among them the traditional "Purim Spiel". Quite a few talents were discovered at these occasions. Throughout the town streets the children carried the traditional "Mishloah Manot" ("Food Gift Parcels") — white napkins covering the best products of their mothers' baking art — to friends and relatives. The day ended with the traditional "Purim Feast".

Among the many voluntary organisations, those belonging to the World Bnei Brit association worked quitely wherever a helping hand was needed to solve the financial and other problems. They did not limit themselves to Kos ˇice but spread their activitrs to part of Slovakia and Karpatorus. Their fields of action encompassed social, financial and cultural works in all the communities For example the Hebrew high schools of Ozhord and Mukacevo received permanent financial aid from the Bnei Brit. The Kŏsice Bnei Brit lodge bore the name of Cassovia — the ancient Roman name of the town. The lodge was a branch of the lodge of Prague which was the central lodge of Checoslovakia. Meetings were held every second week of the month.

Lodge members were elected according to very severe criteria. The lodge on Massaiarska street, had a golden plate on its doors inscribed with the Hebrew "Yivarcheha" ("May God bless you"). Members coordinated their activities and acted for the good of the matter under discussion, usually problems of financial assistance. Occasionally the mood turned sombre. Despite the enlightened regime,

not everything was perfect in Checoslovakia. The world economic crisis of the 1930s was also felt by the Košice community. Although the liberal regime could not be accused of antisemitic inclinations, the authorities occasionally applied the tax instrument to community members with a degree of severity that was definitely suspicious.

Especially matters of confiscation were often carried out to the extent of robbing the so-called debtor of his livelihood. This affected all Jews and among them also some of the generous members of Bnei Brit. The pressure on the lodges to bear some of the burden of its members increased. When the reign of terror began in Germany in 1933, and the first refugees began to arrive in Prague, the Košice Bnei Brit branch, despite of its own difficulties sent sums of money to the mother lodge in Prague.

Events in Germany sent heavy clouds over the Jewish world, including the town of Košice. The following lines give a brief description of this sad story.

Before the establishment of the Third Reich, the Weimar Republic of Germany was already in a state of dissolution. On January 30, 1933 Adol Hitler was sworn in as Chancellor of Germany. That evening, the Nazi commandos, drunk with victory, marched with their metal-tipped boots on the streets, tapping the pavement with military rhythm. In their hand they held burning torches to celebrate their victory. From the start they directed their hatred against the Jews, accusing them of causing all the difficulties that afflicted the German economy. The malaise was of course not specifically German. All the world was suffering from the economic depression, and the Jews no less than the Christians. Yet it was German militarism that had suffered defeat in World War I and it was German national pride that had been affected.

The Jews became the scapegoats for everything, while the great powers sat by with folded arms, indifferent to the developing calamity. The Nürenberg Laws were promulgated in 1935, denying Jews their livelihood and the most elementary rights. The hate against Jews was broadcast to spread among the German people : humiliate, insult, ostracize the people of Israel; confiscate their property, injure them

bodily. All literature and arts connected to Judaism was destroyed and burnt, every cultural and intellectual creation of Jews became forbidden this was followed by expulsion accompanied by every form of violence and the madness reached its peak with Chrystal Night, when synagogues, Jewish schools and institutions, shops and homes were smashed and looted; the following day the victims were forced to pay compensation for the damages incurred. Then came the murder and rape of young and old, men, women and children. Those who did not succeed in escaping were sent to concentration camp. And the murderers grew stronger and threatened the whole world. They found allies mong neighbours and antisemitic gentiles. At the beginning of 1938, Germany invaded Austria and immediately began to persecute the Jews. The so-called "enlightened" nations wrapped themselves in silence. While the Nazi victory parade echoed through Vienna's streets the hunt for Jews went on, their beards were torn out. The Jewish communities of countries bordering on Germany and Austria began to take refugees who were fleeing the massacre. Germany continued giving pacifying declarations to the world, soft words, false promises, lies. They gladly signed agreements. Thus in 1938 they signed the most infamous of accords — The Munich Pact — with Lord Neville Chamberlain, Prime Minister of Great Britain who returned to the island happily waving the piece of paper and declared: "I have saved the world from war". Actually the result was the dissolution of Chccoslovakia. First the Sudetten district was annexed to Germany. The Slovaks detached themselves and established independent Slovakia in which, like their northern German neighbours, they began looting and killing Jew already at the beginning of 1939.

A few months later they spread their "protection" over Bohemia and Moravia where they again began to persecute the Jewish inhabitants whose numbers had increased because of German refugees. The southern part of Slovakia was taken over by Hungary. The principle was the same throughout the area. Wherever the Germans or their allies took over, the Jews became the first victims, communities were destroyed the institutions closed and the libraries burnt. Events

followed the saying of the great German poet: "Wherever books are burnt, human beings are also put to flames". In all the countries where the German terror and its allies ruled, Jews were persecuted, deprived of their elementary rights and antisemitic regulations imposed.

On September 1, 1939 the German loudspeakers blared forth that a state of war with Poland had been declared. To insure themselves against Russian attack, the leaders of Germany came to an accord with the Soviet Union and signed the infamous Ribbentrop-Molotov Pact. The guns began to roar, the Russians advanced from the east, the Germans from the west, and in a few days Poland had lost its independence. The Western powers were surprised and, because they had accepted previous insults, now found themselves involved in a most cruel war. Throughout Europe the guns boomed, aeroplanes bombed innocent people in towns and villages. And, together with the military activities, the Germans sent special units to "deal" with the Jewish people. In most countries the leaders of the Jewish communities remained helpless without knowing what to do. Only the Zionist youth movements began to organise the people to escape. Already in 1938 they had leased cargo ships to carry youth towards Palestine. There they met the British "White Paper" policy which forbad free immigration of Jews. Nevertheless they managed by various indirect ways to overcome those restrictions and in spite of dangers, many succeeded in reaching the shores of safety.

The special Nazi units were extremely active in conquered Poland. Special quarters were established in towns and villages and the Jews in them were deprived of all their freedoms. The Germans overran Europe. Holland, Belgium, France, Denmark fell to their armies, and the evil rule mercilessly persecuted the frightened and terrified Jewish inhabitants. At first they were only expulsed, but it very quickly became apparent that no nation was prepared to accept them.

The persecution continued, often assisted by collaborators of the Nazi regime in the occupied countries. The German-Russian Pact did not last long. In June 1941 the Nazi invaded Russia with an enormous army that in a few months conquered vast areas. Again the Jews were the first to be murdered by the special units. On July

31, 1941 the order was given for the total annihilation of the Jews in the occupied regions. A vast machinery of extermination was put in to gear: concentration camps and gas chambers in the death camps of Auschwitz, Maidenek, Belsen, Sovibor, and Treblinka. The grisly trains rolled unecasingly into the camps and death was everywhere. Sick old people from old age homes, children from orphanages, whole families from Greece and Italy in the south, from France, Belgium, Holland and Norway in the west and from Poland and Russia in the east were loaded on trains and sent to their deaths in the camps.

When Slovakia was occupied by the Hungarians in autumn 1938, the German Nürnberg laws were imposed. Deprivation of elementary rights and restriction of business licenses were the first steps and left many without a livelihood. They were thrown upon the mercy of the community. When the Germans invaded Russia, Hungary joined the war. All foreign Jews and those lacking Hungarian citizenship were immediately expulsed into the conquered territories and never saw their families again. They were murdered on the banks of the rivers Bug and Prut in the Ukraine. The able-bodied Jewish youth was recruited into forced labour gangs. Many were killed by the guards, or died as a result of cold, hunger and deprivation.

The turn came towards the beginning of 1943 when the Nazis were defeated by the Russian army near Stalingrad. There were quite a few Jewish heroes who fought there. On other fronts as well, in the east, south and north, people of many nations, including Palestine, fought the German evil. In the forests and hills, in the underground, Jewish partisans fought to destroy the army of villains. Meanwhile the Germans continued with their hunt for Jews in the countries they had occupied in order to send them to the death camps. Yet the world did not lift a finger to help or to prevent the massere. In despair, and with its last strength, the Jewish youth of Warsaw organized to fight the German murderers. On Passover 1943 units of Jewish youth attacked the Germans who had come to kill them. They fought mightily to square the account and avenge the blood that had been spilt. For a few days they heroically and courageously withstood the vicious enemy who sent in tanks and airforces to subdue them. Fire and blood

swept the streets and still they continued to struggle from amidst the ruins that had been houses. The majority of these heroic fighters, and Mordechai Anilevitch at their head, were killed. The few survivors fled to the forests and mountains and continued their fight against those servants of the kingdom of evil the likes of which mankind had never known before.

The Red Army began to advance westwards, from town to town and from village to village, while on the African and Italian front the armies of the West fought to reconquer Europe. The Russian armies reached the Carpathian mountains and the Hungarian frontier. The Jews of the area breathed a sigh of relief: they thought that this signalled the end of the war. But as a thunder on a summer day, Heaven help us, the special German death units entered Hungary on March 19, 1944, and also came to Košice to annihilate Jews.

This is perhaps the right place to return to autumn 1938.

Following the Munich Pact, the Hungarians invaded our district and also conquered Košice. The twenty years of relative peace ended. Antisemitism and racism took the place of the democratic and liberal rule that had guaranteed equal rights for everyone. The name of the town was again changed from Košice to Kassa. By order of the invaders the activities of all the cultural, social and Zionist organisations, excepting the community leadership, were stopped, and all their properties confiscated. The situation of the Jews in nearby Slovakia was even worse. The Slovaks were faithful allies to the German criminals. The theocratic regime there was basically antisemitic and gleefully carried out the German purpose. At night Slovakian Jewish refugees crept fearfully through forests and hills towards Košice.

The social and Zionist organisations that had already gone underground went into action. The refugees were first given temporary shelter and then sent on to the capital, where conditions were somewhat better, to await the passing of the storm.

Among those who devoted himself wholeheartedly to the salvation operation of Slovakian Jews was Kalman Lorber, the owner of "Glick Brothers Enterprises" near the central railway station of Kosice. When

news about the mass expulsion of Slovakian Jews began to arrive, salvation committees on both sides of the border were organized. Lorber was the committees' representative in Košice. By paying large amounts of money, the Slovkian committee managed to enlist Slovakian collaborators who helped smuggle the unhappy victims of persecution to Košice. At pre-arranged spots, whole, families boarded a Slovakian train that was to take them to Hungary via Košice.

The train conductor was a member of the conspiracy (well-paid, of course) and his task was to slow down the train near the Glick Enterprises to enable the refugees to jump off. At the risk of his life and the life of his family, Lorber awaited them there and sped them on to the shelter of the committee which had made the suitable arrangements. Of course everything was done in the middle of the night. There are many families who owe their lives to the courage of Lorber and his family.

Conditions in Hungary were better relative to the surrounding countries, and therefore the stream of refugees increased daily. The resources available were meager, and the communities were unable to cope with the situation by themselves. The community leaders approached the central offices in the capital, and a roof organisation for mutual help to all the communities was established in order to solve the refugee problem. Yet even this organisation was unable to bear the fearsome burden. They then established the "Omzsa" organisation which in addition to contributions, imposed fees and dues throughout the country. The Joint also came to the rescue and together they extended material assistance to the refugees, the widows and orphans andall those who needed help, and they were many.

On January 1, 1940, the majority of Jewish businesses were closed down and their licences revoked. That meant that many families, owners and employees were suddenly left without means of livelihood. The youth and all those of military age were conscripted into forced labour gangs for an unlimited time. The streets emptied of men, and families became helpless and prone to misery. When Hungary joined the war, following the German invasion of Russia in 1941, the labour gangs were sent to the Russian front to dig ditches for the

Germans, build their fortifications and do all kinds of heavy work. Every recruit had to provide himself, with clothing (civilian), blankets and equipment. Many did not have the necessary means to do so, and arrived in worn out shoes and lacking all basic necessities. They were also sent to the copper mines in the town of Bor in Yugoslavia, and to lay railroad tracks in the mountainous area of Transylvania.

Many expired there because of exhaustion, cold and brutality. Heavy penalties were imposed on the smallest or imagined infringement of rules. The cream of Jewish youth, their loved ones' hope for the future, found their death in the wastelands of Russia. The worst time was the winter of 1942-43. The Germans and Hungarians suffered a resounding defeat and vent all their frustration on those unhappy young men. During the long retreat along the banks of the Don river they trudged in their ragged coats, lacking food and minimal medical attention. One by one they fell in those freezing snow-covered wastes, a long line of youngsters buried without having fullfilled their lives. Due to the terrible sanitary conditions many of them sickened with typhoid fever. In the town Doroshice in the Ukraine they were put in quarantine, in huge barracks that had previously served as storehouses. They lay there on straw, crowded one upon the other without any medical attention. The Hungarians closed all the openings of the building, poured gasoline on its walls and set it on fire. Those who were not burnt immediately and tried to escape were shot. Miraculously a few survived to tell the terrible story to the world. In several other cases the labour gangs were chased on to mined fields and exploded as they ran, thus "clearing" the area. Altogether only a handful returned from the eastern front.

Tragic stories continued to come from Slovakia.

During 1941, Slovakian guards kidnapped Jewish girls and sent them to the Russian front to amuse the German thugs. None returned. Those that managed to evade the kidnappers were also smuggled to Kassa. The women of the community again proved nobility, they opened a girls home and took care of all refugees. The stories of each and every girl were horrifying. One of them, a small 4 or 5 year old child had a specially sad story to tell. She arrived with her parents

at a small forest near the Hungarin border with Slovakia. Apparently the parents sensed that their persecutors were very near their hiding place, and were sure that the little girl would be unable to continue. They hid her in an old ruin covered by a bush. The little girl remained there for two days without food or drink. Peasant women who passed by found the frightened child who weepingly told them that she was being chased by people. They took pity on the baby and brought her to the community offices. Her name was Sheindele. She was lucky and survived the horrors of the war and today lives comfortably in Budapest.

The lot of Košice Jews during the war and especially in 1941 was a heavy one. The Jews that had arrived as refugees following World War I, had meanwhile received their Chcecoslovakian citizenship. Now they were ordered to present themselves to the police and on the spot were deprived of their citizens' papers, which were simply abolished. A few days later 300 of these unhappy people were gathered in the neologic synagogue and sent away to the conquered territories in Ukraine. There they were welcomed by the savage Ukrainian S.S. ruffians whose cruelty exceeded that of their German masters. The long years of the communist era had not changed the brutal character they inherited from the days of Chelminitzky, the Tartar. Men, women and children were murdered in cold blood near Kamenec Podolsk.

Tragic news also arrived from the south. As noted, the Hungarians, helped by the German ruffians, had invaded parts of Yugoslavia. But the Serbian people, well known as freedom-fighters did not submit to the cruel rule of the Hungarian-German invaders. Even in World War I they had fought as partisans against the Austro-Hungarian armies. Now again they organised for guerrilla warfare. In one operation they caught several gendarmes who had been especially cruel to the local population and simply exterminated them. In revenge, the local command arrested the elders of the Serbian town of Ujvidek, together with many innocent Jews, and murdered them on the banks of the Danube.

The general in charge of that criminal operation was later appointed commander of our town and the surrounding areas, and during the Holocaust proved his murderous industry.

Compared to other countries in the east and in the west, the Jews in Hungary had suffered less from pogroms or expulsions throughout their thousand years of history; at most they experienced the blood calumny, which generally had not led to any serious consequences. President Horty and his government were not precisely sympathetic to Jews, but while the surrounding countries of Slovakia, Croatia, Austria, Poland, Ukraine and Checoslovakia were burning and Jews were being sent to death camps, the Jews of Hungary managed to accomodate themselves somehow to the oppressive regulations. They lived in the hope that the wrath would pass and that the majority would survive. The surprise was therefore very great. Good news continued to reach them. Rommel's defeat in El Alamein brought a sigh of relief that Palestine was no longer in danger of being invaded by the Germans. The downfall of the German armies near Stalingrad caused rejoicing as did the news of the American invasion of Casablanca and the liberation of North Africa from the German-Italian conquerors.

There was no end to the joy expressed at the invasion of the Island Pantaleria and we eagerly searched for the spot on the map. We prayed for the Allies' success and not much later came the news of the invasion of Sicily and then of Italy. Impatiently we followed the progress of the Allied armies, noted with satisfaction that the Russians had crossed the Dniester, and that the Red Army had reached the Carpathian mountains. The Hungarian Jews stood up with hope, and then their hope was dashed.

Many questions remain unanswered, especially since several of the community leaders knew about the annihilation of the Jews in Poland and in other parts of Europe. In order to substantiate my statement, I shall refer to a book by Thomas Keneally entitled "Schindler's Ark". Schindler, one of the prominent just of the world, succeeded through a variety of stratagems and at the risk of his own life, to save 1200 of the Jews of Krakow, and its neighbourhood.

He was born in the Sudetenland of Checoslovakia, and early on became aware of the dangers with which mankind was threatened by the atrocities of the monster from Berlin. He arrived in occupied Krakow as a business man and there opened a factory for kitchen equipment in which he employed many Jews. His attitude towards the Jews was sympathetic and he tried in many ways to improve the lot of his persecuted employees, manifesting a warm human relationship, and procuring food for them during those harsh years when the Jews were on their way to extermination camps.

In the autumn of 1942, Dr. Sedlacek, a non-Jewish Viennese dentist arrived in Krakow. He had been sent by the Rescue Committee of Budapest with a list of people, known for their trustworthiness to the committee. Until that time neither the National Committee of Palestine nor the Worlds Zionist Federation knew about what was really happening in Germany and in the occupied countries.

Dr. Sedlacek was sent to Krakow with a large amount of money, hidden in the false bottom of his suitcase, which had been donated by the American Joint for the purpose of rescue operations. The esteemed doctor arrived in Krakow ostensibly "for business purposes". Schindler's name was known to the rescue committee and therefore included in the list.

Sedlaceck met Schindler, introduced himself, and after both persons had sized each other up, Schindler told him about the atrocities, the brutal expulsions, and the executions in the nearby deserted Austrian fortress that he himself had witnessed. Sedlaceck remained silent for a few minutes and then asked Schindler whether he would be prepared to come to Budapest to testify personally about the horrors he had seen so that the matter might be brought to the attention of the Jewish communities throughout the world and in order to arouse the conscience of the enlightened nations. At first Schindler was amazed at the request, but after reflecting for a short while he agreed to go to Budapest. Meanwhile he transferred the money to the Jewish community leaders in Krakow to use at their discretion.

Equipped with a Hungarian visa, Schindler arrived in Budapest towards the end of 1942 and registered in the "Panonia" Hotel in a

room which had been reserved for him by Kastner and Springman. The two met Schindler in his room to hear his report. Schindler paced up and down, extremely agitated and with difficulty began telling his tale, almost in a whisper. He warned his listeners: "Gentlemen, the Nazi beast will be merciless towards any Jew it can lay its hand on.''

"Don't be deluded . The Germans plan to exterminate and totally uproot the Jewish people. Begin by alarming the local leadership. Warn everyone! Time is running out! In Poland and in other occupied countries genocide unknown in the annals of human history is being carried out. You as well are in danger of death. The Nazi monster that knows no boundaries will also come here. Save what can still be saved..."

Exhausted and drained by the terrifying report and by his warnings and tragic prophecies, Schindler sank into his armchair unable to say another word. Kastner and Springman, stunned and greatly perturbed by Schindler's cries, took their leave mumbling a few courtesies.

The problem was that the leaders of the Zionist Federation in Hungary were not very much liked by the heads of the communities in their countries, especially not by Shmuel Stern, head of the Budapest community. Although Schindler's report was transmitted to him word for word by Kastner and Springman, he did not see fit to use his influence among the Hungarian authorities, and even worse, he did not warn the community leaders of his country nor the world about what was happening in Poland. Instead, he gave a statement as follows:

"It is dangerous to think of hurting the culture of the German people and to doubt the goals of the enlightened Hungarian government". (Free translation from original). Actually he concealed all relevant information from the communities, including the community of Košice.

The tragic end came in spring 1944. On March 19, 1944, hope turned to despair. In the early morning hours the rumor flew that the Nazi army had invaded Hungary and had also entered Kassa. The Jews of the town shuddered and the fear of death fell upon them. To this was added the absolute silence of Budapest radio. After a while the

announcer screamed the news that the government had been changed and that one of the new government's priorities was extermination of the Jews. For a whole day S.S. and Wehrmacht units paraded through the main streets of the town. Some hands were lifted to give the Hitler salute. There were also many Gentiles who impatiently awaited the opportunity to give rein to their murderous and greedy instincts. The more subdued among them accepted the events in silence and with heavy faces. In a kind of swoon the Jews helplessly looked into a black future, already feeling the first shadow of the tragedy. The police announced that henceforwards they would give no protection in any matter to the town's Jewish citizens.

The S.S. hurried to proclaim one destructive directive after the other and in less than two and a half months, the flourishing community of 12,000 Jewish souls had been annihilated. The street walls were plastered with notices forbidding Jews to leave their places of residence, to go anywhere in any vehicle. Several days later 20 community members established a Jewish Council. They insisted that every congregation be represented. Two notables were elected as council heads. The German hangmen established these councils to serve their own malevolent interests. Fairly soon the council managed to make contact with the congregation centers in Budapest and in parallel with Christian Kassa members of the Hungarian Parliament. They comiserated with their Jewish fellow-citizens and tried to help by sending petitions to the government. However it rapidly became apparent that these petitions were worthless. Horty himself was a prisoner of the Germans.

Among the cruel directives imposed was the command to wear the yellow star. Everyone was forced to do so — heroes of World War I, public servants, community leaders as well as ordinary people, and with tears in their eyes the Jews fastened the sign of shame on their clothes. With hurried steps they moved about to do their business. The beards and sidelocks disappeared in order not to give the Jew-haters and excuse to harrass an beat them.

The number of Jews in town increased as the Germans gathered the Jewish inhabitants of the surrouding townlets of Torna, Szepsi,

Szikszo, Szanto and others as well as 3,000 Jews from surrounding villages. The uncertainty and the common anxiety led to acts of self-sacrifice and devotion. In exchange for those who came into Kassa, the Slovakian Jews who had previously fled to our town now migrated back to Slovakia where, relatively speaking, conditions were a bit better. There were also some who sought to flee with their families and were robbed and left helpless in the dark forests by those in whom they entrusted their escape. Some died of broken hearts, others committed suicide.

Together with 140 men of the labour gangs they were buried in the Jewish cemetery. Their common grave lies under the memorial of the four pyramids. These tragedies would have caused great distress in usual times, but the conditions were so bad that the members of the community accepted the events with indifference. Several days of quiet followed during which the German devils established their headquarters on Horty Str. 9 and began their acts of humiliation. The women were ordered to clean the command offices. The Jews became truly aware what it meant to be without rights and to be persecuted. The following morning the community was ordered to pay, within three days, one million Pengo as war compensation, and in order to expedite collection several hostages from among the community notables were taken It was a fantastic sum which the community was unable to pay because of the poverty to which it had been driven during the previous years. Nevertheless collection started and this time also included those Jews who had left their faith and had converted to Christianity. The Germans did not exempt them nor were they granted any special privileges. 150,000 Pengo were still lacking but the Germans were still not satisfied and exerted further pressure by taking more hostages and threatening to deal with them in the S.S. manner. From house to house the collection continued until the sum was completed and given to the German Moloch.

Outside everything appeared as usual. Spring came and the warm sun shone on the poor, sad, humiliated people. Sometimes the people asked themselves whether nothing but black nightmares were left in the brutal enslavement, the worst that the German satanic mind could

devise. The order went out that within 48 hours every Jew, or person of Jewish descent was to present himself at the two brick factories on Szepsi road on the outskirts of the city. Those who had been previously gathered in the synagogue were also brought there. The miserable sight to be seen on Szepsi road is hard to describe. Singly or in groups, their meager properties on their backs, the Jews trudged to the concentration spot. Some pushed their belongings on two-wheeled carts, while horse carriages transported the old, the weak and all those who were unable to make their own way to the accursed place. The children who had been torn from their warm homes were crying as they clung to their mothers' skirts. The Christian inhabitants of the town looked on, for the most part appalled at the sight, but there were quite a few who barely hid their satisfaction. The street became a road of tears, torture and pain; many older people, some of them former residents of the Old Age Home where they had known loving care, collapsed, unable to go on towards a frightening future. The eyes of the younger ones and of the children darkened as they marched to the meeting place. The river of condemned people flowed on and the clanging noise of the funeral carts' wheels became audible as they went to meet death.

In the two brick factories which together encompassed an area of less than 15 hectares, 14,000 panic-stricked and desperate people were herded together; bleak wasteland surrounded them.

Chaos broke out among the Jewish intellectuals who had previously been so well-ordered. In an utterly disorderly and undisciplined manner each one found a corner in which to settle between the drying facilities or in the dusty brick storehouses. The community council went into action and imposed a semblance of order among the populace.

Former army officers put up a command spot and organised a militia of sorts. Thousands of people silently obeyed the council and accepted the authority of the command. After 24 hours every family had found somewhere to sleep. Out of the bricks that lay scattered about, several walls were erected to create some privacy. The following day, people were put to work. Sometimes what they did

was completely superfluous and their occupation was intended only to stop them from thinking. The hangmen had had enough experience throughout Europe and apparently were good psychologists, for they made the people work unceasingly. One group dug latrines, to ensure minimal sanitary services and prevent epidemics so that the murderers would not be cheated out of their victims. The doctors put up a clinic and devoted themselves to those who had been undergoing treatment before, and to those who were wounded while working in the camp. On an improvised duplicating machine the writers put out a two-page camp newsletter that contained essential news and gave advice to camp inmates. Organization of supplies became necessary. Most people had provided themselves with food for at most two or three days. By the third day of camp a rudimentary kitchen had been erected which was able to supply everyone with at least one meal. Silently the people stood in long lines with plates in their hands. Those who had previously enjoyed plenty and given generously to others were now reduced to these humiliating circumtances. Water was needed and the camp council approached the town council in the matter. Two of the town council members, Barcs, deputy mayor and Dobosfi, senior town official must surely be remembered among the Gentile Just. Their human loyalty to the Jewish citizens of their town and devoted assistance made the supply of water and food possible. On the advice of the camp council the larders of the abandoned Jewish houses were emptied and the food carted to the camp kitchens. Thus in one form or another the problem of supplies was solved and with food apparently available, the crowds calmed down somewhat despite anxieties for the future which proved to be blacker than the darkest dreams. The council also contacted the center in Budapest and transferred many complaints and requests.

One day a train from the south east passed by and eye-witnesses reported that they had seen several hands waving from the barred ventilation spots. The two camps were filled with anxiety. The council attempted to find out from the railworkers what kind of train it had been. They received only general and vague explanations. Apparently it was train from Slovakia carrying heavily guarded Jewish women.

No further clarifiations were available because German workers took over the train at the frontier, and it was impossible to talk to them.

In the beginning of May, rumors arose that the establishment of a Ghetto was being planned. The news appeared to indicate more moderate treatment. The information was partially true. Several hundreds of Jews, most of them artisans and their families were transferred under heavy guard, to Zriniy and Szerecsen street. Although they were crowded and shut within the ghetto, still they lived in houses and not in the grimy and dusty camp where S.S. ruffians strode about with murderous looks in their eyes. When meeting them, all the unhappy camp inmates had to stop, turn towards them and take off their hats. This was part of the regulations of the Nazi camp. In the ghetto the inhabitants had to suffer from the S.S. hangmen as well as from the thugs of the Hungarian police. Two Hungarian officers who were especially hostile to the Jews did not cease torturing them. They were justly punished after the war: one was executed and the other imprisoned for 20 years. Was that an appropriate punishment for all the atrocities and crimes they committed during the war years?

The Germans encircled the brick factories with guard towers and forced the prisoners to put up the barbed wire fence to keep them in their prison. There was no escape. The chances of fleeing in that sea of hostile and hating people were nil. Fear of death enveloped every corner. They slept neither by day nor by night. The mothers who had been used to their daily routine now sat about listlessly; the children cried and within days lost their vivacity and became mature anxious people. Only a 10-15 minute walk separated them from their homes. The people sat around in that hell and reflected: "Where did we err, where did our forefathers err? Our fathers taught us the faith in One God and to believe in the good of our fellow-men... We always strived for perfection, we were the leaders of progress... Look at King David who wrote one hundred and fifty psalms that are sung in joy and in sorrow by all the nations of the world... We have contributed to humanity in all in all fields: in medicine, science, literature, law, art, poetry... A third of the Nobel prize winners belong to our people although we constitute only one thousands of a part

of world population... Yet despite all this, and perhaps because of our Judaism, our fate has been persecution, progroms, expulsions and murder... Perhaps because we no longer have a land of our own we are made scapegoats of all the evil and trouble that exist in the world... Perhaps our fathers were wrong in taking Herzl and his Zionist idea too seriously... Possibly none of this would have happened if we had a homeland as other people do...". Thus the days crept by until the end came.

The hope that those living in the Ghetto would be saved, vanished. Except for a few artisans which the Nazis singled out for all kind of work, everyone was returned to the camp. On Saturday, May 13, 1944 they were taken, together with members of the Jewish Council, to the police headquarters. They were brutally searched and everything valuable was taken away. After being beaten, they were led under heavy guard to the camp. In long lines they passed through the streets blinking dazedly at the people who were continuing their everyday life, laughing and talking in the warm spring sunshine. They were entering hell and the gates of the camp clanged shut behind them.

Monday, May 15, was the blackest day. Like monsters with open jaws, a long line of freight cars entered camp no. 1. The trained S.S. ruffians went into action, took down the pitiful cells that had been built, and brutally pushed the miserable human beings towards the train. Anyone who lagged was ferociously beaten with sticks and gun butts. The agonised cries rose to the heavens but to no avail. The doors were locked and the train rolled away towards the death chambers.

Grief enveloped those that remained. Tears flowed unceasingly and the sobs rent the air. Prayers and entreaties rose despairingly everywhere. The words of the anonymous poet came true:

"I have drunk the poisonous cup,
My soul has been filled with sorrow".

The night wind howled and clouds hid the moon. Gun shots were occasionally heard. When dawn broke, the remnants in the camp gazed wordlessly at each other, sometimes breaking the silence with

words of despair. Where were the liberators? So near, yet so far away. Why were they delaying. They had been camped in the Carpathians for several weeks. Why weren't they bombing the accursed rail tracks instead of the cities. Why weren't the bridges being blown to prevent the death trains from reaching their goal? Was there no pity for the hundreds of thousands that were being driven to their deaths? The Allies will have to bear witness in the court of history for not having lifted a finger to prevent the annihilation of our people.

Meanwhile the sands of time were running out for the unhappy victims.

The days passed, the first, second, third and fourth day after the expulsion. On the fifth day the blood-thirsty train arrived again, its maw swallowed up the beaten, paralysed men, women and children, and about a fourth of the community disappeared towards extermination. The thought arose sometimes about how the S.S. and others of their ilk, who had been children of mothers could behave in such a manner towards other beings of flesh and blood. The second transport left on May 19, 1944, exactly one month after the city had been conquered by the Nazis. The clock continued to tick, eating up the minutes, hours and days. On Friday, May 25, the nightmare train renewed its operation and another quarter of the camp inmates were led to slaughter. There were no illusions left.

The camp was dissolved. Those that still remained were gathered in the right wing and a group of hostages who had been kept elsewhere joined them in the drying cells of the factory. Even the sick and the mentally ill were pushed into into the crowded space. Shots were heard during the night as the half naked victims lay on the straw. The terrifying visions became reality. On the second of June nineteen hundred and forty four, the steel monster came and took the last of the camp inmates to the gas chambers of Auschwitz. An end had come to the flourishing Jewish community of dear Kassa-Košice.

In the dark and lightless city
Silence reigns.
Hushed are the alleys.

Noiseless the streets.
Deserted the dwellings of Israel.
All sounds are muted.
No voice to be heard.
Sorrow and mourning in every corner.
The boisterous laughter of youth has been silenced,
And with it — man.
No longer do temples resound with singing.
The schools are emptied,
Closed are the charities, the stores and the workshops,
As the death trains roll towards the furnaces.

On June 6, 1944 — D-Day — the Allied armies landed on the coast of Normandy. The bells of liberty were already beginning to ring on the shores of the Atlantic. Italy was almost free. On June 21, the Russian army attacked the German and Hungarian posts throughout the eastern front. The Nazi had used the relative pause in the fighting since March in order to carry out their satanic plans to exterminate Hungarian Jewry. How cruel was the hand of fate.

Battles continued on all fronts. Many of the young men who had been taken to the forced labour gangs in the east managed to escape to the Russians during the German retreat . At first they were sent to prison camps. In 1943, in coordination with the Russians, the Checoslovakian army organised to fight the Germans. Many of the soldiers were recruited from the prison camps. The Jewish prisoners volunteered for this army and fought courageously wherever they were sent. They excelled particularly in the Carpathian ridge. Many of them, including Jewish soldiers from Košice fell in battle, yet they fought ferociously to avenge their brothers whose blood had been spilt by the German and Hungarian barbarians. Several Košice Jews were among the liberators of the city in January 1945.

As soon as the town was liberated, Košice was declared the temporary capital of Checoslovakia. Edward Beneš, the President

partisans who had fought the enemy in Banska — Bistrica; from Romania; even a handful of Košice Jews who had fled to Sweden.

The most humane behaviour of the Swedish people is worthy of mention. They did not forget the principles of morality during those harsh times and saved many of our people, giving them shelter and hiding them from the evil demons. One of Sweden's most outstanding sons was Raoul Vallenberg, who was sent to Budapest in those dark days of Hungary's history and risked his own life in order to save the Jewish remnants. Thousands owe their lives to that wonderful man. After the liberation of Budapest he was invited to Debbreczen by Russian military authorities and thence all traces of this devoted and wonderful friend of the Jewish people disappeared. Israel will not forget him and may his name be eternally engraved in history.

As the months passed, occasional refugees arrived, discharged from one or the other hospital, some of them without a leg or arm. All found helping hand and a roof among their friends and comrades who had returned a few weeks earlier. Surprisingly few towns and villages had been so heavily afflicted as Košice. Of its 12,000 Jews perhaps 600 returned, broken in spirit and in body. A few people returned to the surrounding villages but when they could not find their place in the prevailing poisoned antisemitic atmosphere, they made their way to Košice and joined the pitiful remnant of the Jewish community. In July 1946 some of Košice's citizens were liberated from Russian captivity and made their way back through Romania, Hungary until they came to Bratislava. There they were taken to the Russian headquarters and were made to stand in line for identification. The group was composed of Hungarian citizens of Checoslovakia and Slovaks who had fought in the Hungarian army against the Russians, and a small number of Jewish survivors. The Slovaks who had fought with the Germans and were no better than them, were immediately discharged and sent home.

The Hungarians and the small group of Jews were sent to prisoners camp in Malacky in order to prove to the authorities that they had not been "hostile elements" during the war. Their explanations that they were Jews, victims of the atrocities that the Germans had perpretrated

of Checoslovakia, who had been forced to flee his country 1938, returned to Kŏsice and there made a statement regarding the political future of the liberated nation. During the first days after the liberation the few Jewish survivors crept out, pale and weak from the dark cellars in which they had hidden for more than a year. A trickle of survivors from the death camps, dressed in striped prison clothes, also arrived. Their attempts to recover their property and houses which their Christian neighbours had meanwhile confiscated, were mostly unsuccessful. In Beneš' statement regarding the future of his country no mention was made about the Jewish survivors, no reference on how to treat the unhappy victims that were slowly returning and how to rehabilitate them.

From the start of the new era, the Slovkian guardists began to fill the official posts in the town. The antisemitic Arisators and Slovakians military took over the army. Yesterday's guards declared an amnesty for the crimes they themselves had committed. With arrogant confidence, without a prick to their conscience, they gave tongue to their antisemitic feelings and declared that more Jews had returne than had been expulsed or killed. As Slovakian chauvinism gained hold, the use of any other language but Slovakian was forbidden. The Slovaks behaved as victors and not as senior partners of all the terrible crimes of the leader in Berlin. No wonder that the survivors who returned were treated with contempt. In those countries where the Jews had been expulsed or exterminated, the leaders learned how to exploit the holocaust for their own benefit. Officially they spoke about their citizens who had been victimized by the Nazis and their helpers, without mentioning tht most of the victims had been Jews. They insisted on payment of compensationf or the evils inflicted on their governments and citizens, despite the fact that many of them participated fully in the mayhem perpetrated by the Germans.

Familiar faces continued to return to town. Gaunt figures in ragged clothes, with small blue numbers tattoed on their arms and the eternal little pack on their shoulders. They came from the snowy Carpathian mountains; from secret bunkers where they had hidden; courageous

were to no avail. The Hungarians wrote home, and their families quickly came to their rescue and freed them. Only the Jews had nowhere to write to — there was no one left to liberate them. By a lucky chance one of the Hungarians who had been freed took a letter from the Jewish prisoners to the office of "Joint" in Bratislava, who then went into action and liberated them from Checoslovakian captivity fifteen months after the end of the war. In Malacky they had been imprisoned for more than a month. In 1945, a few weeks after the liberation of Košice, a refugee bureau was established in the town in order to give financial and other assistance to those that were returning. The office was managed by the refugees themselves and they cooperated with the United Nations Refugees Association (UNRAA), who sent help in the form of food such as rice, coffee, cocoa, tinned food and other provisions that could not be bought even for money. Parcels of new clothing arrrived and enabled the survivors to discard the hated prison clothes and other rags which they had been wearing.

A community committee was founded and was officially recognized by the authorities. It was headed by orthodox Jews and officially united all the various Jewish movements that had previously existed in traditional ways and this caused no small amount of bitterness among the neologic congregation members. They claimed that a progressive society was unable to accept a way of life full of anachronisms, that orthodoxy was liable to drive away Jewish youth and push them towards assimilation.

The High Holidays prayers in 1945 were held both in the orthodox and neologic synagogues. The orthodox congregtion was larger. The neologic synagogue was in need of repairs, the rubbish that had accumulated had to be disposed of and the furniture renewed. With tears in their eyes the congregation members rolled up their sleeves and went to work to make the place ready for the Rosh HaShana and Yom Kippur prayers — the first and last to be held there. At first the synagogue served as a storehouse for furniture that had been robbed from Jewish flats. Later it became a grain storage. Hundreds of freight carts filled with the wheat dumped their contents in it. The synagogue

was well suited to the purpose since the windows with their beautiful vitrages had been shattered to bits by stones thrown at them during the war days, and the wind blowing through them served to air the grains.

Rabbi Raphael Blum was appointed chief rabbi of the orhodox congregation and served, as mentioned before, as chief rabbi for the whole community. He was a good scholar, but held office only for a few years.

The Jewish Agency and the Joint again proved their efficiency in assisting the needy, who were many. The representatives of both institutions always came at the right time and in the right place. A new Hevra Kadisha was established, as well as some of the charity institutions for the united community. There was no lack of problems.

Most of community members had remained penniless. Many of them were ill, the result of years of deprivation. Two physicians, Dr. Braf and Dr. Michal, who had survived the jaws of death devoted themselves unreservedly to help the sick and in many cases succeeded in prolonging their lives.

An aid fund established by the Community Committee to grant loans to those who wished to open business, or even only as a means of subsistance. With time the fund became a granting agency, because no one demanded the return of the loans. Money was not all the Committee dealt with. Many approached it with requests for help in getting licenses for their enterprises, because no business could be opened without a license and the licensing authorities were not too generous in giving out their documents, especially since the official positions were filled with functionaries not known for their love for Israel. Again the committee members worked tirelessly to fulfill such requests.

Gradually the Jews of Košice re-integrated in the commercial life of the city. Life went on . Business began to flourish. The ruins of war had to be rebuilt and the damages repaired. The American Marshall Plan operated actively throughout Checoslovakia and enormous amounts of money were poured into the national

economy speeding up its rehabilitation. All this was also felt among the Jewish community.

Nature ran its course. The pain for the lost loved ones dulled, in spite of the fact that the shadows of the past were not forgotten among those who remained. Documentation of the lives of those who had died became necessary in order to enable the survivors to renew their ordinary lives, marry and raise a family to ease the terrible loneliness. Many found suitable partners and began a new life. Efforts were made to return the community to its usual life. The big orthodox synagogue on Pushkin str. was put at the disposal of the whole community and was filled with worshippers on the High Holidays. Perhaps some came to demonstrate, possibly unconsciously: Our souls may be bruised, but we are here, we live. The soul-communing atmosphere that prevailed among the friendly faces brought about a spiritual uplift among congregation members now that they were together again among their people. In 1946 the congregation invited Cantor Shalom Katz from Romania. His melodious voices contributed to the solemnity of the occasion. He stayed in Košice for two years and then went on to USA where he acquired world fame. Payment of the relatively high fee for the cantor was made possible by contributions from congregation members who had meanwhile recovered financially and were happy to give material assistance to the community.

The process of rehabilitation continued. The initiative and ingenuity displayed by those that returned was amazing. With surprising talent they managed to create from scratch flourishing enterprises that integrated in the economy. Unemployment was unknown.

Most Jews knew how to disguise their newly found well-being, remembering the words of the prophet Jeremiah :"let not the rich man glory in his riches", yet their success aroused the envy and anger of the antisemitic Gentiles. Many also helped and assisted those who were passing through on their way to Palestine.

As a defeated country, Hungary remained under Russian conquest. The regime was communist, and the economic conditions were difficult. Like most who had survived the death camps, the Jews of

Hungary distrusted socialist slogans and were seeking the possibility of living in their own country. Many were unable to integrate in the former valley of death and looked to Palestine. Officially emigration from Hungary was not possible. The road was closed. They therefore had to smuggle themselves into Checolovakia through the north-eastern border. The transfer was made possible with the help of Zionist activist who worked as a secret underground in Hungary. Once over the border, they were taken care of and broght to Košice, where members of the Zionist movement and of the congregation assisted them for a while. Then they were sent to Bratislava and thence smuggled into Austria.

The famous Zionist illegitimate immigration operators took over in Austria to bring the refugees to Palestine. Because of its liberal policy of not hindering emmigration, Checoslovakia was the transfer point for all refugees from eastern Europe, from Russia, the Baltic countries, Poland, Romania and Hungary. Checolovakia was then balancing between East and West, and thus was an exception compared to all other neighbouring countries which lived under the firm rule of the Russians.

The road to Palestine was certainly not strewn with roses. Ever since the White Paper of 1939 the British had pursued a stubborn policy against Jewish immigration, using naval forces to hinder the poor refugees from reaching their promised old-new homeland. Neither the intervention of famous statesmen nor the underground activities in Palestine helped to improve the situation. The ships were captured at sea; if they did manage to reach the shore, the people were not allowed to disembark and in any case the ships were conveyed to Cyprus to camps of "displaced persons". After obstinate struggles on the part of the Zionist Movement and the intervention and influence of world famous statesmen and intellectuals, the representatives of the Jewish Agency managed to bring the case of the partition of Palestine and the estalishment of a Jewish State before the General Assembly of the United Nations On November 29, 1947 the proposal to partition Palestine and establish a Jewish and an Arab state was put to vote and was approved by majority of 33; 13 nations voted against and

10 abstained. Wild rejoicing errupted throughout the Jewish world. In Checoslovakia festive parties were held wherever Jews resided. Zionist organisations began appeals for money to enable the purchase of arms, because the Arab countries did not accept the UN decision and threatened to destroy the Jewish state as soon as the British had left. The Jewish settlements in Palestine were almost weaponless, they had very little money, nor were the various countries of the world willing to sell arms to the emerging state. They were also afraid of the Arab countries who threatened to impose trade embargo on anyone who dared to offer military assistance. Checoslovakia was perhaps the only country that was prepared to sell arms and even train the young Jewish soldiers on how to use them. In February 1948 a political upheaval occured in Checoslovakia.

The Communist Party, sponsored by the Russians, took over the government. The Jews of Košice knew that with the new radical communist ideology their future and security would never be safe again. Almost unanimously all the community members and leaders decided: "Let us go, House of Jacob". They began to take steps to realize their dreams of immigrating to Palestine. In contrast to all the other communist countries, Checoslovakia openly permitted their emigration. There were certain restrictions regarding the type of goods that the emigrants could take with them; everyone came with their passports and financed the trip by themselves. Those who lacked the necessary means, were assisted by other community members.

On May 14, 1948, the Jewish People's Council declared the establishment of the State of Israel. A sunny day dawned on the Jewish world. Members of the United Nations recognized the newly established state. The joy also swept through Košice and all members of the community enthusiastically joined the festivities for Jewish salvation and liberation after two thousand years of dispersion. The ceremony was held in the municipal theater with the participation of the community leaders and representatives of the local authorities.

All were swept on a tremendous wave of jubilation. The stage was decorated with blue-white colours and the flags of the host country,

magnificent speeches were held and the occasion ended with the full-throated singing of HaTikva that echoed throughout the streets.

Nevertheless, those present were also gripped by anxiety and doubt: would the new state be able to cope with an invasion of Arab countries? The following morning the War of Independence broke out. Actually the war had been going on intermittently since the UN declaration of November 1947. During the first stage, gangs of Arab ruffians, led by representatives of Arab Leage and supported with their money, weapons and volunteers, began to attack Jewish settlements. To face Arab attacks the Jews had the Hagana, with four divisions of the Palmach — 2,100 fighters; a field corps, reserves and guard company who were tied to the defense of villages and settlements, and youth companies. The Etzel and Lehi forces which at the beginning of the war had acted independently were integrated into the Israel Defense Force. Altogether some 50,000 soldiers fought courageously and forcefully, and successfully laid down the structure of the newly emerging state. On May 16, 1948 the Arab armies invaded Israel. The defenders boldly threw back the invaders and heroically stopped the advance of their armies. The aim of the Arabs was to conquer the big cities, cut off the coastal plain from the remainder of the country, and then destroy the opposition of the smaller settlements and towns.

Breathlessly and anxiously the Jewish world watched the development of events, but they did not remain idle. A large number of young men who had fought with the Allies volunteered to help and joined the land, air and naval forces of the IDF. Zionist organisations throughout the world collected monies to help equip the Jewish army.

Many Checoslovakian joined the war efforts of the Jewish world. With the approval of the authorities, a training base for IDF volunteers was established in the town of Hranica. Jews of Košice also joined the volunteers. With short truce intervals the war lasted about 20 months. On July 20, 1949 the Syrians signed an armistice agreement and this brought the War of Independence to an end. It had cost a fearful price in lives: 6,000 people, including 4,000 soldiers, were killed.

Following the establishment of the State of Israel on May 15, 1948, most of the Jews of Košice decided that their place was no

longer in foreign lands. Although they had re-established themselves economically and socially, they found that there was no point in waiting any longer. The new State was winking at them attractively and they set about to realize the centuries old dream of returning to Eretz Israel.

Feverishly they began with the preparation of all the formalities involved. These were not so simple. A list of all the items they wished to take with them had to be submitted for careful examination by a variety of official committees. The process also involved bartering with various government offices. For seemingly unimportant items whose value was mainly sentimental, the authorities demanded special permits and these were not always granted. There were also problems involved in dissolving their business and commercial assets. The income tax authorities imposed all kinds of hindrances, demanded money even in cases where this was not justified, and the Jews paid, in order to receive the precious permit. Their residences flats and houses — were easily given up; this time they were going home. Then huge crates — lifts — were packed with all the furniture and belongings and brought for final inspection by the customs authorities. The process was watched nervously by the owners, and finally the lifts were sealed and sent to one of the ports for dispatch to Israel. The emigrants breathed a sigh of relief, packed their personal belongings and left for Bratislava. After passport control they crossed the border on the train to Austria on their way to the beloved country. The majority arrived almost penniless at the ports where ships waited to take them to Haifa, Israel.

The problems facing Israel during its first steps of statehood were not comparable to those of any othe nation throughout history.

Immigrants with different languages, customs, traditions, arrived from all the corners of the world., They differed from each other in mentality, dress, eating habits and way of life. All had to be integrated into a single new nation. At the time only 600,000 Jews were living in the country; they were recovering from war, their cash box and food stores were empty and they had to cope with a thousand and one social, political and economic problems. Within two years the flood

of refugees had doubled the size of the population. The thousands of arrivals needed shelter, food, education, employment and health services while at the same time there were still the problems of security and protection against possible attacks. An austerity program was introduced to provide for the minimum essentials, and share out the little that was available equally among all. On the whole matters went fairly smoothly and no one remained hungry. Employment was provided as far as possible. Immigrant camps were erected and although conditions were far from luxurious no one remained without a roof over his head. The Košice Jews were absorbed under the same difficult conditions yet for the first time in their lives felt really at home. The search for housing and employment began and within a relatively short time they integrated wholly into the life of the country.

Košice was almost totally empty of Jews. The community leaders were replaced by new people. They began to think of putting up a memorial for those who had been killed in the Holocaust. At first the plan was to put up a memorial near the brick factory, but in the end it was decided to erect a memorial plaque on one of the walls of the old and now silent synagogue on Bell Str. No. 7. The original project of a monumental memorial was abandoned and instead a black marble plaque was put up that cried to heavens at the appalling tragedy that had overtaken Košice's Jews. At the innauguration ceremony, in which all the community participated, Rabbi Steiner and Artur Görög, the author of the Hungarian chronicle of Kosice Jews, mourned the victims of the Holocaust. A pyramid of four heavy concrete blocks was erected in the cemetery and the remains of all the victims which had been buried in the various cemeteries of the area, were enterred in that common grave. A plaque was attached to the pyramid, bearing the inscription "In memory of the martyrs that died in santification of His Name". A special memorial day was fixed for future generations: the first Sunday of the third or fourth week of May. But the survivors remembered the day when the death transports started from the brick factory and each year memorial services were held in the synagogue of Pushkin street. All those that remained assembled there to pray for

the salvation of the souls of the saintly people and sing the palms. The prayer for the dead "God, full of compassion" ended the service.

In spring 1949, Ehud Avriel, the first Minister of Israel to Checoslovakia came to Košice from Prague, his official place of residence. All the community was very excited and flattered by the honor of welcoming a representative of the State of Israel. They saw in him a spiritual and possibly political power. During the ceremonies Avriel gave a speech at the Košice social club. Although only a few were able to follow his speech which was given in Hebrew, everyone listened avidly. The club was only a pale shadow of its former magnificent existence and a short while later closed its doors for ever. The number of Jews in Košice dwindled. Most of them emmigrated to Israel and many dispersed to various corners of the world. The many social and charitable institutions became empty of content and of people. All the leadership was now concentrated in one building of Bell Str. Nos. 5-7. The Beit Midrash and school were annexed in relatively new buildings to the ancient ones. The whole complex became a reflection of Massada.

Nevertheless, some institutions continued their activities: the Mikveh — the ritual bath; the ritual slaughterhouse, and the Talmud Tora — the religious school. A kosher kitchen provided the institutions with meals. Except for the great orthodox synagogue on Pushkin street, the life of the community was directed from this strange complex — all that remained of the many properties of the Košice community. Perhaps even the great synagogue will also change its purpose as has been the fate of many other synagogues.

The kosher kitchen became a link between community members. The sorry survivors from outlying regions arrived there to hold weddings, bar-mitzvahs and other celebrations, such as a common Seder, Hannukka and Purim festivities which were renewed to bring some joy to the sad remnants and somehow relieve their memories of the sombre past.

There were frequent changes in leadership. In 1950 Dr. Friedrich resigned from his post as community leader and A. Görög took his place. He held the post for six years, serving the community through

difficult times, especially during the trial of Slansky, the Jewish Secretary General of the Communist Party. It was a harsh period. The newspapers and all the media reported widely on the affair and accompanied the reports with vicious libellous antisemitic attacks on the Jews and on the State of Israel. The antisemites of the town, of which there was no lack lifted their heads and openly declared their hate for Jews. It was not easy during such a time to deal with the frightened congregation, provide the necessary community services, maintain contact with the authorities and cope with the problem of a meager budget. The community had heavy debts which had to be met, and lacking other alternatives, it became necessary to sell the remaining community properties, among them the neologic synagogue which had been the symbol of the original Jewish community. For a relatively insignificant sum, the building was sold to the municipality. It had already ceased to operate as a synagogue and was serving as a grain storage. The wind howled through its broken windows, the organ was mute and even thieves entered and tried to steal the aluminium pipes of the instrument.

All matters of the Jewish communities of Slovakia were managed by a central religious council in Bratislava. After the death of Rabbi Frieder, Rabbi Eliahu Katz, the Rabbi of Nitra, took his place.

Occasionally he visited Košice. He was a great scholar and represented the Slovakian Jews very well. The Secretary General of the religious council was Joseph Lippa, member of the communist party, who was extremely efficient when dealing with official matters. The noble activities of "Joint" were terminated by the authorities. The care of the old, and sick, was transferred to a social security association in Zurich. More often than not, the distribution of resources was carried out not according to just and honest criteria, but according to the particular interests of the officials.

As the years passed the children born after the war became old enough to require schooling and it became necessary to ensure a minimal Jewish education. A Jewish scholar arrived from one of the towns of south-east Slovakia, and with infinite patience he taught the

children the basic Jewish values and some Hebrew. Altogether the results were quite satisfactory.

As already mentioned, collective Seders were held in the dining room attached to the kosher kitchen on Bell Str. There were still lonely men and women who had not succeeded in overcoming their tragic past, and bore the unforgettable suffering on their frail shoulders. They looked and searched for some light from the past. Rabbi Shlomo Steiner, the chief rabbi of the community, read the Haggada and gave interpretations to the audience. The traditional dishes and the festive occasion reminded them of their fathers' home that had been destroyed. The atmosphere was lightened by the red-cheeked children who avidly followed the ceremony, fought over who would ask the Four Questions and who would steal the Afikoman. Finally it was decided that everyone would participate and the evening ended with loud singing of the "Had Gadia" and "Next Year in Jerusalem".

Chief Rabbi Steiner had come to Košice as a temporary rabbi, but after a while decided to take permanent office. He fulfilled his task faithfully and acted as chief rabbi for the whole area, receiving his salary as a civil servant of the state. When he saw that he was unable to give his children and the children of the community an adequate Jewish education he left his post and emmigrated from Košice. His follower was Rabbi Gustav Wald from central Slovakia. He was not a resident of Košice and had spent most of his life in trade. Because of lack of housing he had been forced to live in one of the surrounding villages and was appointed because there was a shortage of rabbi. Despite his past he fulfilled his function adequately to the satisfaction of all the community. He was the last rabbi to hold office in Košice.

Time took its roll, and the remnants of Košice community aged. The old and sick people were increasingly in need of health services. Luckily Košice had good hospitals where Jewish doctors practiced. The Jewish doctors of Košice had been famous in the past. From everywhere in eastern Slovakia and from Karpatorus the difficult cases had been sent to be cured in the modern and well-equipped hospitals of Kos˘ice in the 1920s. Now fate was relatively kind to the old and crippled. Some thirty Jews worked in the state hospitals and

they took upon themselves to care for those in need of their services. Their loyalty to their people intensified and they did everything they could to help community members in distress. They managed to cure some, prolong the lives of others and in all cases, gave back the sick the joy of life and hope for a better future.

Again diplomatic representatives of Israel visited Košice, among them Nahum Lavan, the Secretary of Israel Ministry. His excellent manner left a deep impression on the community who derived hope and encouragement from his words. At the beginning of the Six-Day War in 1967, Checoslovakia cut off its diplomatic relations with Israel and until 1990 there was official contact between Israel and the orphaned community, except possibly for a few private visitors from Israel to Kosice or vice-versa. These occasional meetings provided the community with news about their loved ones who now lived apart.

By now there were quite a few pensioner's among the community. The state pensions were meager and barely sufficed to support them. Some people now took occasional jobs to make up the difference. The women took in sewing, or knitting or worked as babysitters. Others received "Tusex" checks from relatives abroad to supplement their income. These " checks" were sold abroad for hard currency by the Checoslovakian government and enabled purchase of otherwise unavailable goods in special shops put up by the government for the specific purpose. The checks could also be converted into local currency. The distribution center still exists in Zurich and checks were also sent to Israel where friends and relatives bought them in order to assist their loved ones in Kos˘ice to overcome their penury. Today, one regular salary, even among the younger people is usually insufficient to support a family, so that it is quite common for both partners to work.

Following the fall of the communist regimes in Eastern Europe in 1989—90, Checoslovakia returned to democratic rule. President Vaçlav Havel came to Jerusalem. With his visit the contact between Israel and the remnants of the Jewish xommunities in his country, including the community of Košice was renewed.

EPILOGUE

This book has taken the reader to distant and near past, to the memories of each of us, to the days of childhood and youth in school and Talmud Tora, to the vital social activities of old and young and to the figures that left their indelible mark on our lives.

We have recorded events with which we identified or we opposed. To our great regret we had to take the reader to the terrible tragedy that afflicted our people in Košice and elsewhere. We have walked through the narrow streets of the old city, in the alleys that led to the buildings to which many of us are sentimentally bound. We have recorded the lives of wonderful people who accompanied Košice throughout its history, and visited the magnificent and the small synagogues where Košice Jews said their prayers and which are now in ruins. We have mentioned the Hassidic courts and their charitable activities; the various charity institutions and their many charitable activities; the sports clubs that instilled pride among youth and brought glory to the community; the Zionist organisations that educated youth to love of their homeland. We have spoken of the brave soldiers who took up arms to fight in the armies of Checoslovakia, Russia, Britain and among the partisans to combat the German hangmen and avenge the blood spilt by those monsters. We cannot forget the long list of innocent dead who would have enrichened our lives. We have remembered the teachers and rabbis who guided our lives; the physicians who cured and cared; the lawyers who gave their best efforts to seek justice and rights for the people of Israel; the artists who made our lives beautiful and the many public and community servants who worked uncreasingly to serve our people.

May this book be a memorial to the Jewish people of Košice for future generations and for all eternity.

מראה כללי של בית הקברות
General view of the Cemetery

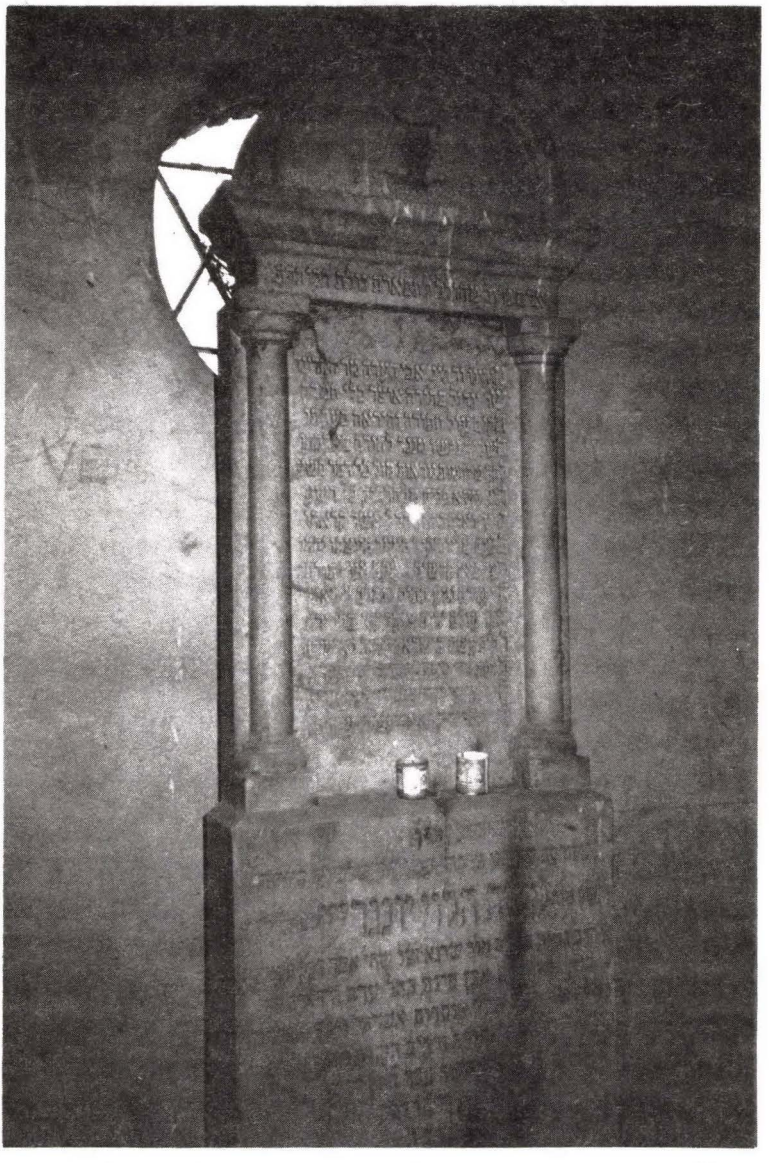

מצבתו של הרב משה יונגרייז זצ"ל, רבה הראשי של הקהילה האורטודוקסי
(לצערנו לא השגנו את תמונתו)

Tombstone of Moshe Jungreiss of Blessed Memory.
Chief Rabbi of the Orthodox Community
(unfortunately we could not obtain his picture)

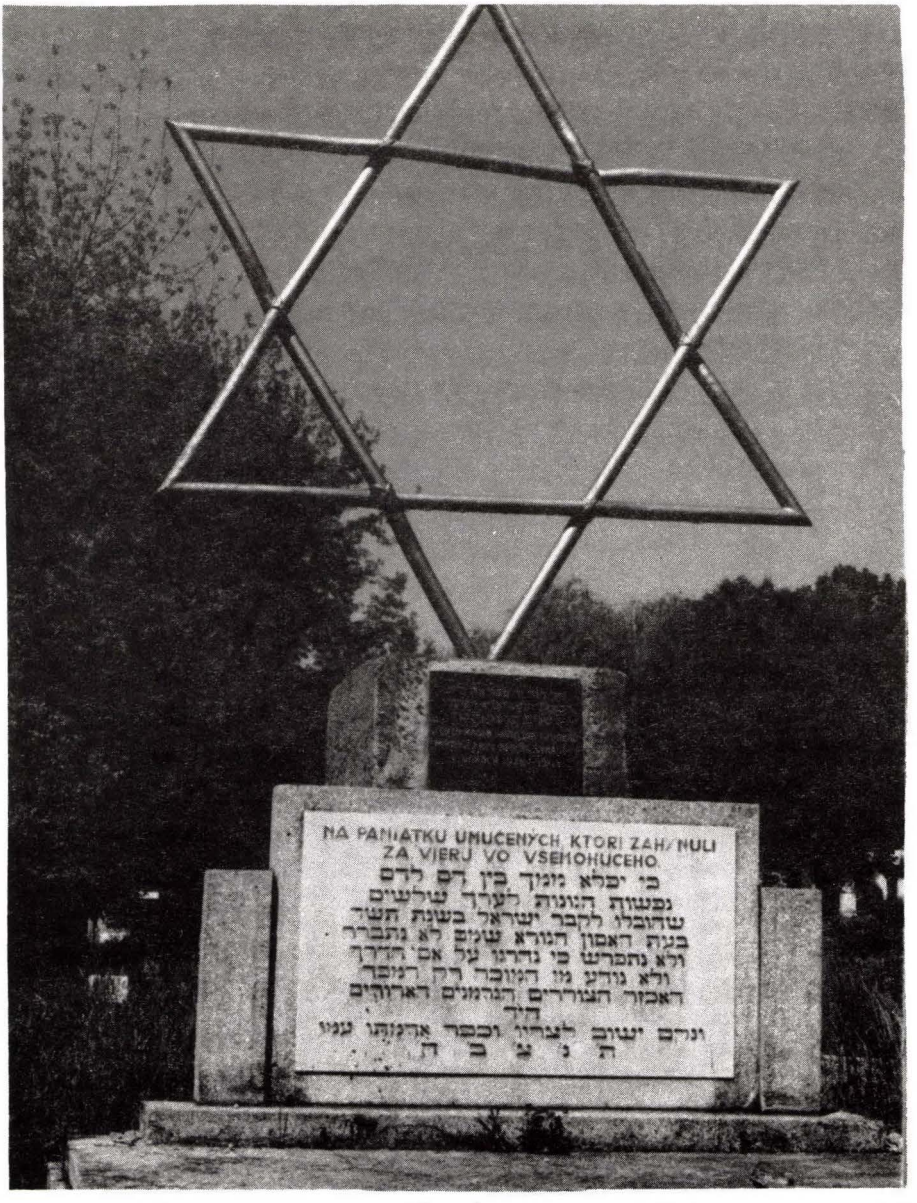

מגן דוד זה פאר את בית הכנסת הנאולוגי לשעבר בשנים תרפ"ט — תש"ז — כעת משמש כאנדרטה לניספים בשואה, שהוקמה בבית הקברות בקושיצה

This Star of David adorned the forwer Neologic Synagogue
Today it standa in the Jewish Cemetery of Kosice as a memorial to the victims of the Holocaust

בית הכנסת הנאולוגי

The Neologie Synagogue

אוהלי צדיקים בבית הקברות בקושיצה
Tents of the Just in the Kosice Cementry

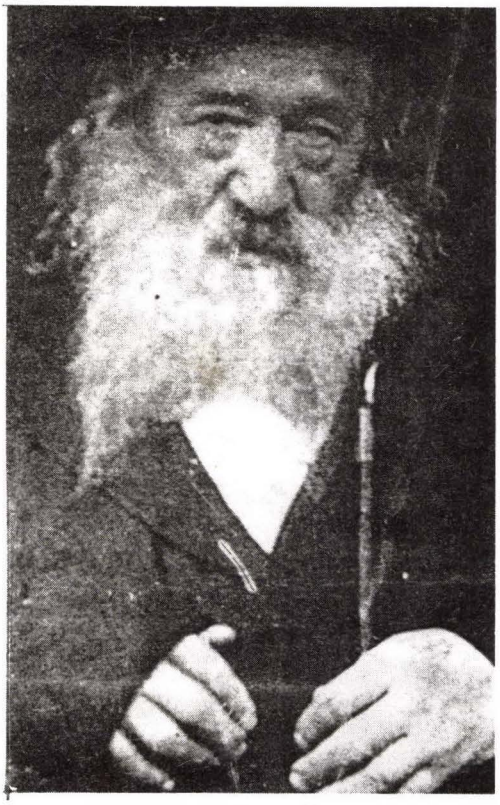

רבי אברהם שלום הלברשטם מסטרופקוב
Rabbi Shalom Halberstam of Stropkov

רבי אהרן הורביץ מבייטש
Rabbi Aharon Horwitz of Baitsch

רבי חנה ה"ש מקולשיץ

מימין לשמאל: ר׳ דוד גרוסבארד־טרייטל; ר׳ יצחק לייב שרייבר; ר׳ משה ריינהולד־פרענקל; ר׳ שמואל ענגל זצ״ל; ר׳ הענך פאק — הדיין; בנו ר׳ אשר פאק

השם ינקום דמם!

Right to Left:Rabbi David Grossbart-Treitel; Rabbi Ytzhak Leib Schreiber; Rabbi Moshe Reinhold-Fraenkel; Rabbi Shmuel Engel; Rabbi Chanoch Pak — Dayan;

his son Rabbi Asher Pak

May the Lord arenge their deaths

Portrait of Rabbi Shaul Berach of Magendorf

רב אקשטיין ומשפחתו. הרב כיהן כרבה של קהילת סטטוס קואו
Rabbi Eckstein and family. Chief Rabbi of the Status Quo Community

ד״ר אֶנטֶן עמנואל רבה הראשי של קהילה הנאולוגית
Dr. Enten Imanuel — Chief Rabbi of the Neologie Community

בית המדרש "פועלי צדק" על יד בית הכנסת הישן
The "Poalei Tzedek" Beit Midrash by the Old Synagogue

לוח הזכרון על חומתו של בית הכנסת, הזועק, לא לשכוח את החורבן האיום של יהדות קושיצה והסביבה

Memorial Plaque on the Synagogue Wall.
Lamenting the Terrible Destruction of the Jews of Kosice and its

בית הכנסת הישן ברח׳ הפעמון
The Old Synagogue on Bell Str.

בית כנסת החדש, כניסה לעזרת נשים

The New Synagogue — Enytrance to the Ladies Gallery

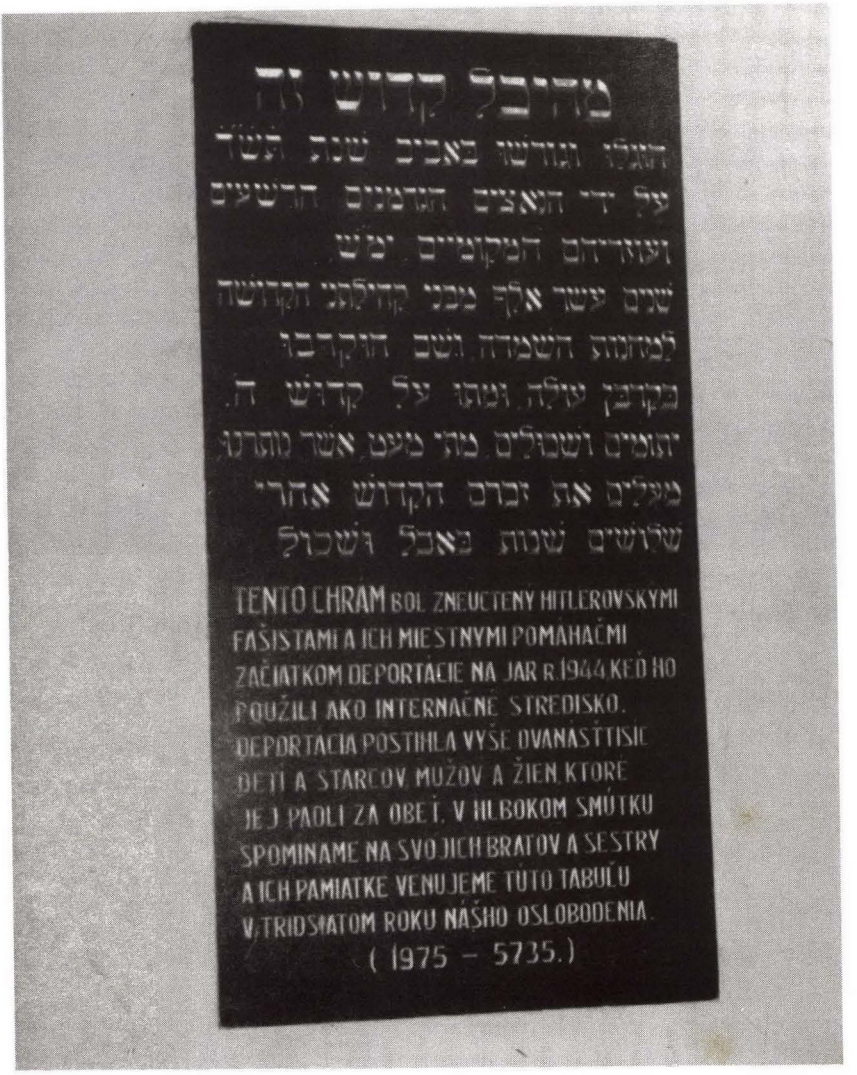

לוח זכרון לזכר הניספים בשואה

Memorial Plaque Commemorating the Victius of the Holocaust

בית כנסת החדש האורטודוקסי מראה מן הרחוב פושקין
The New Orthodox Synagogue — view from Puskin Str.

ישיבת בני עקיבא "בן זכאי" בקושיצה בשנת 1946

The "Ben Zakai" Kosice Bnei Akiva Yeshive — 1946

קבוצת כדורגל "מכבי קושיצה" בשנת 1937

The "Kosice Macabi" Soccer Team 1937

אל מלא רחמים שוכן במרומים,
דיין אלמנות ואבי יתומים,
המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה,
במעלות קדושים וטהורים,
כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים,
את נשמות קדושי העיר קאשוי / קושיצה והסביבה,
שנהרגו ושנשרפו ושנחנקו בידי הנאצים ועוזריהם,
בהם צדיקים, אנשי מדות, אנשי אמונים,
תינוקות של בית רבן, עוללים ויונקים,
בגן עדן תהא מנוחתם.
לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתם,
ה' הוא נחלתם, יזכור לנו עקדתם,
ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם.
ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם.
בזכותם נדחי ישראל ישובו לאחוזתם ולמולדתם,
והקדושים לזכרון תמיד, נגד עיניך צדקתם,
יבואו שלום וינוחו על משכבותם,
יעמדו לגורלם לקץ הימים
ונאמר אמן.

נזכור ולעולם לא נשכח!

טראנספורט 1 — כ"ב אייר תש"ד — 1944 מאי 15
" 2 — כ"ו אייר תש"ד — 1944 מאי 19
" 3 — ג' סיון תש"ד — 1944 מאי 25
" 4 — י"א סיון תש"ד — 1944 יוני 2

ת נ צ ב ה

בארך היה יליד "אובערלאנד" איפה ששררה אוירה של "אשכנז" במובן המתנגדים, בו בזמן שאויהעל היתה עיר חסידית מובהקת. ואכן דוקא פאראדוקס זה איחד אצלו שילוב של תורה, חסידות ודרך ארץ.

אחרי 3 שנים באויהעל (בשנת 1889 בערך) הפצירו בו שיקבל על עצמו סוף סוף רבנות באיזה קהלה באזור, כי אחרי שחותנו נפטר והיו לו כבר ארבע צאצאים, היה חייב לדאוג גם לפרנסה. באותו הזמן הציע לו את משרת הרבנות במאגענדארף, קהלה קטנה ליד פרעסבורג וסערדאהעל. אחרי שהבטיחו לו שיוכל להחזיק שם ישיבה, נאות לקבל את המשרה, וישה שם שמונה עשרה שנה עד 1907 בערך.

בשנת תרס"ח (1908 בערך) ביקר אצל אמו שהתגוררה בירושלים. בתקופת שהותו בירושלים, ביקר אצל הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל, רבה הראשי של העדה החרדית בארץ ישראל.

בשנת תר"ע (1909) נתקבל כרב ואב"ד בעיר קראלי. קראלי היתה קהלה חרדית עם מוסדות חרדיות מפותחות מאוד, ישיבה גדולה תלמוד תורה, מוסדות צדקה וכו' הרב ר' שאול בראך החדיר באנשי הקהלה "אמונת צדיקים" קרי חסידות, וכידוע ביקר הרב בראך רבות אצל אדמור"ים, צאנז, שינאווא ועוד. אחרי שעזב את קראלי ועבר לקאשוי, קבלו אנשי קראלי במקומו את האדמו"ר מסאטמאר (זצ"ל).

בשנת תרפ"ג — 1922 נבחר לרבה של הקהלה האורטודוקסית בעירנו קאשוי אחרי פטירתו של הרב ר' יצחק צבי יונגרייז זצ"ל. הרב בראך היה אז בן ששים. כידוע הנהיג את הקהלה ביד רמה והשקיע רבות בניהול הישיבה הגדולה. השאיר דור ישרים ומבורך, משפחה עניפה, תלמידי חכמים יראים ושלמים. כמו כן השאיר כ־20 ספרים שבחלקם הודפסו וחלקם נשארו בכתב יד. נפטר כ"ו שבט תש"ש — 1940. תהי נשמתו צרורה בצרור החיים ויעמוד לגורלו לקץ הימין. ויהיה למליץ יושר לכל בית ישראל.

קיצור תולדות חייו של הגאון הרב ר' שאול בראך זצ"ל, רבה של קאשוי – קושיצה.

הרב ר' שאול בראך זצ"ל נולד בכ"ט שבט תרכ"ה (1865) בניטרא (אז אוסטריה־הונגריה, כעת צ'כוסלובקיה). הוריו היו אנשים אמידים בעל עסקים. סבו מצד אמו היה הרב ר' יעקב מאיר פרידנלדר רבה של שוראני (סלובקיה).

עד גיל 11 למד בתלמוד תורה – ישיבה קטנה, אם כי כבר אז היהי מסוגל ללמוד גמרא לבד. אחר כך כלומר, מגיל 11 עד לבר מצוה למד את השיעורים שלמדו בשתי הישיבות בניטרא. כידוע היו בניטרא שתי קהלות אורטודוקסיות ולשניהם רבנים וישיבות משלהם. באותו הזמן הוא הלך משיעור לשיעור בשתי הישיבות וגם עמד במבחן בשתיהן, כשבכל ישיבה למדו מסכת אחרת.

לסעודת הבר מצוה באו שני הרבנים לשמוע את דרשת העילוי, וזה היה מאורע מיוחד, כי שני הרבנים מעולם לא נפגשו, ואילו בסעודת הבר מצוה נפגשו ואף שוחחו בידידות.

מיד אחרי הבר מצוה בשנת תרל"ח – 1878, נסע לישיבה של המהר"ם שיק זצ"ל בעיר חוסט, הספקי ללמוד שם פחות משנה בגלל פיטרתו של המהר"ם שיק, ברי"ח שבט תרל"ט – 1879. תמיד הזכיר את החדשים הקצרים הללו כיסוד בלימודו.

כ־3 חדשים לאחר מכן בחודש אייר באותה שנה, עבר לישיבה הגדולה של החתן סופר במאטערסדארף איפה שלמד ארבע שנים רצופות, עד גיל שמונה עשר. באותה שנה נפטר אביו ואז נסע הביתה. כידוע היתה הישיבה במאטערסדארף הישיבה החסידית הביותר מכל יתר הישיבות בהונגריה ובאזור. בישיבה למדו כ־ארבע מאות בחורים. ראש הישיבה החתן סופר זצ"ל נפטר בגיל צעיר והוא סך הכל בן ארבעים ושמונה.

בגיל עשרים, אחרי שספג תורה וחסידות במאטערסדארף, נסע לישיבה של בעל הקדושת יו"ט בסיגעט ולמד שם שנה אחת ועם שובו נשא אשה מהעיר אויהעל, מרת רבקה לבית קרויס, שהיה מבין חשובי העיר וגם עשרי מופלג. 3 שנים ישב בקלויז של אויהעל ולמד ללא דאגות, כי הפרנסה היתה על גבו של חותנו העשיר. כידוע גם שהרב ר' שאול

בשנת תרע"ז (17 — 1916) הגיע לעיר קאשוי (אז עוד הונגריה), התקבל כאב בית דין, והמשיך התפקיד זה 18 שנה עד לפטירתו י"ט אדר א' תרצ"ה — 22 פברואר 1935. גם מכאן המשיך להשיב למאות השואלים אותו בדבר הלכה.

בשמונה ספרי "שאלות ותשובות מהר"ש" הודפסו 1096 (אלף תשעים וששה) בירורי הלכה בכל הנושאים, אשר השיב לאלפי שואליו. עוד מאות רבים נשארו בכתובים שטרם יצאו לאור. כמו יצא לאור ספר "שפתי מהר"ש על התורה", חידושי מהר"ש על מס' וקונטרס שם משמואל, על תולדות הגאון מראדאמישלא זצ"ל.

חמשה וששים משנות חייו הקדיש לשימוש ברבנות בערים: בילגורי, דיקלא, ראדאמישלא, קאשוי — קושיצה.

מקום מגוריו האחרון כולל בית המדרש, היה בבית בפינתי (לוז'נסקי 1 והורטי טער 11) איפה שגר יחד עם בתו מינדל וחתנו הרב ר' דוד היילפרין הי"ד.

כמעט כל הכתבי יד הנותרים נשתמרו במרתף של הבית ובשוב שני הנכדים (שמעון ושרגא) מצאו אותם בשלמותם, והעבירו אותם לאחיהם הרב ר' אלחנן שליט"א, אשר הצליח לברוח מקאשוי עוד בשנת 1939 ממש ברגע האחרון.

בשנת תשל"א — 1971 נוסדה בירושלים "ישיבת מהר"ש ענגל" לאברכים לשם השתלמות בהוראה, הישיבה עומדת תחת פיקוחו של הרב הגאון ר' אלחנן היילפרין שליט"א מלונדון ובנו הרב ר' יצחק לייב היילפרין שליט"א, רב ברמות ג' — ירושלים.

הגאון ר' שמואל ענגל זצ"ל נפטר בי"ט אדר א' תרצ"ה בגיל שמונים ושתיים, הובא לקבורה בבית העלמין בקאשוי. באוהל שהוקם על הקבר מקום קבורתו יחד עם זוגתו השניה מרת שפרינצה ע"ה.

תהי נשמתם תרורה בצרור החיים ויעמדו לגורלם לקץ הימין. ויהיו מליצי יושר בעד כל עם ישראל.

65 משנות חייו — מאז החל משמש ברבנות בעיר בילגורי, דוקלא, רדומישלא ולבסוף ח״י שנה בעיר קאשוי בסלובקיה — האיר באור התורה לאלפים ובהסתלקותו, בשנת תרצ״ה. בגיל פ״ב שנים, השאיר אחריו אלפי שאלות ותשובות וחידושי תורה בפלפול ובהלכה אשר בחלקם ראו אור עולם וכתבי־יד רבים שטרם הוצאו לאור.

קיצור תולדות חייו של הגאון מראדאמישל הרב ר׳ שמואל ענגל זצ״ל — אב בית דין בקאשוי.

נולד בטארנוב — גאליציא, א׳ אייר תרי״ג (1853).

התיתם בגיל רך מאביו ר׳ זאב זצ״ל, ואמו מרת אסתר ע״ה גידלה אותו.

עוד בשחר ילדותו התפרסם כעילוי מופלא התורה ובחסידות, ובהיותו בן י״ד (14) היה שמו הולך לפניו כבקי בש״ס, שולחן ערוך על כל חלקיו ונושאי כליו. היה ידוע בשם ״העילוי מטארנאוו״ (דער טורנער עילוי).

בצעירותו למד בקלויז של טארנאוו ואצל הרבנים הגאונים באלפין וסאלאלאוו. היה חסיד מובהק של הגה״צ בעל דברי חיים מצאנז זצ״ל (ר׳ חיים הלברשטאם זצ״ל).

בשנת תרכ״ט נשא לאשה את מרת שרה פיגא ווייסמן, בתו של אחד מנגידי בילגוריי. אחרי מותה נשא את בת אחותה חנה הרמן ע״ה. ובשנת תרל״ג (1873) בהיותו בן עשרים נתמנה כרב בעיר בילגוריי וכיהן שם כשבע שנים. מאחר ובילגוריי היתה שייכת לרוסיה והוא היה אזרח גאליציא (אוסטרי־הונגרי) היה נאלץ לעזוב. כשנתיים ימים ישב בעיר רודניק, אצל האדמו״ר הגה״ק ר׳ ברוך מגארליץ זצ״ל.

משנת תרמ״א (1881) כיהן כאב בית דאין בעיר דיקלא.

בשנת תרמ״ט (1889) הוכתר לרב ואב בית דין בעיר ראדאמישלא (בין טארנאוו לקראקאו) בה כיהן עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה 1914. במשך 25 שנים אלו, יצא שמו בכל אירופה כפוסק בר סמכא ובעיקר בעניני היתר עגונות כתב מאות שאלות ותשובות.

משנת 1914 ועד 1916 התגורר כפליט בעיר וויצן שבהונגריה. רב העיר הגאון המפורסם מהו״ר ישעיהו זילברשטיין זצ״ל כיבד אותו מאוד וחלק לו את הכבוד הראוי.

בירור ההלכה במקום. ידוע היה בין המתדיינים והבוררים למיניהם כי בדין־תורה או בבוררות אשר הגאון מרדומישל יושב בראשו, חבל לבזבז את הזמן עם כל מיני תכסיסים ועורמות, היות שהיה ידוע כבעל־חוש מפותח, במיוחד להבדיל בין דברי אמת לתכסיס או עורמה.

ראוי לציין כאן קטע המובא בקונטרס "שם משמואל" אשר יצא לאור בשנת ת"ש, בעריכת אבי הרה"ג מוה"ר דוד הלפרין הי"ד וזה לשונו: "שאר בשרו האדיר ר' יוסף ענגיל ז"ל אמר פעם אחת לבן אחיו ר' מאטיל ענגיל מטארנא, שאל־נא את דודך (הכוונה לר' שמואל ענגיל) מה זה אשר לפי זכרוני בהיותו בר ארביסר היה בקי כמעט בכל תוספות הש"ס ושמו נודע בשם "טורנער עילוי" ודמיתי שיהיה כשאגת אריה וכשנסע מטארנא (לאלפין וסאקאלעוו ללמוד אצל הרבנים הגאונים דשם) ובא בחזרה אחרי שנה ומחצה היה בקי בכל הפרמ"ג וחוו"ד ותהום כל העיר וכל הידי"צ הגאונים השתעשעו עמו וראיתי פוסק גמור ועל כן תשאל אותו מדוע בכל תשובה מפלפל בדברי ה"נודע ביהודה" ו"החתם סופר" ואינו עוסק בדברי עצמו, על זה השבי רבנו זצ"ל: כך מקובלני מרבותי שה"נודע ביהודה" וה"חתם סופר" נשלחו מן השמים לקבוע הלכות בישראל וע"כ טוב לי לעסוק בדבריהם מבדברי".

התרת עגונות מחללי חרב

ידועה לרבים פעילותו הענפה לשם מציאת פתרון להיתר עגונות למאות אחרי המלחמה העולמית הראשונה ובזה הראה מומחיות מעל לכוח התפישה הרגילה, ומי שמעיין בספריו יכול להיווכח עד כמה קלע תמיד למטרה בפסקי־הדין בנידון וגם הגאון מלבוב ז"ל בעל ה"בית יצחק" והגאון מברעזאן ז"ל הצטרפו אליו בהכרעתו בענין העגונות. רבנו ז"ל הסביר פעם את דרכו בקביעת ההוראה כדלהלן:

"קיבלתי מרבותי שהסמיכו אותי, שקודם שדנין על איזה ענין הוראה, צריך לצייר אפשרות הווית הדבר בעיני שכל ודעת אנושי בטבע המציאות ועל־פי־זה תברר ההלכה בדעת תורה, סמוך ונראה לאיכות אפשרות הדבר וכאשר תחליט ויגזור אומר השכל ודעת התורה, כן יהיה ותקום ומיניה לא תזוז".

והוסיף ואמר: "מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי, כלומר: שלא אמרתי דבר שאהיה צריך לחזור בזה, כי חשבתי דרכי מקודם על אדני־מה הטבעו".

הגאון מרדומישלא

אופייני הוא שדווקא העיירות הקטנות שבפולין היו אלה, שמהן צמחו גדולי הדור, גאוניו וחסידיו. כך גם נתברכה העיירה הקטנה רדומישל, שבה כיהן הגאון ר' שמואל ענגל זצ"ל, הידוע בפי כל "הגאון מרדומישלא", בעל מחבר ספרי 'שאלות ותשובות מהר"ש' וספר 'שפתי מהר"ש' על התורה.

כנכדו, אשר נולד בביתו וחי במחיצתו עד גיל שתים־עשרה, קשה לי לתת תיאור מלא של האיש, כי היריעה לא תספיק לכך ומה עוד שבכל נסיון ביוגרפי יש חשש של המעטת הדמות ע"י רצון כן להכללת הכול במינימום של ביטוי, ולכן אנסה כאן להבליט אחדות מתכונותיו למען יספרו לדור אחרון.

אהבת ה' ותורתו משולבת באהבת כל נפש מישראל, היתה מיסודותיו ותכונותיו הנעלים וזה התבלט בכל מעשיו, כאשר קירב כל אחד אהבת רעים ללא הבדל בין תלמיד חכם שעמו השתעשע בדברי תורה והלכה, לבין פשוטי העם. לעתים קרובות מאוד התרעם על אלה אשר מחפשים דווקא להבליט את הצד השלילי שבאדם והיה רגיל לצטט את דברי הבעש"ט הקדוש, כי איש מישראל הטרוד כל היום בעסקי פרנסה ובכל זאת משכים בוקר וערב לבית־הכנסת או מתפנה לקיום מצוה כלשהי, אף שאינו יודע פירוש התפילה, בכל זאת מלאכים ושרפים מזדעזעים לקול דבריו. וכתוצאה מדרך זו, תמיד קירב בימין של מנהיג רחמן, בראותו בכל איש מישראל את צלם האלוקים, כלומר את החלק החיובי שבאדם.

כוח שיפוטו

מאות רבני העולם פנו אליו, מי בכתב ומי על־פה, לפסוק הלכה בהלכות מסובכות אשר פנים להן לכאן ולכאן ורק שודא דדייני יכולה להכריע.

וביושבו כסאות למשפט היו בינתו וחוכמתו רבות עד להפליא, פסק דינו היה תמיד החלטי וללא היסוס, מכיוון שדרך־לימודו היה עמוק ולשם

תואר פני איש אלוקים קדוש יאמר לו, רבינו האי
גאון שר התורה רשכבה"ג חסיד ועניו
מרן ר' שמואל ענגעל זצוקללה"ה
האב"ד דק"ק ראדאמישלא נולד א' דר"ח אייר, שנת
תר"ג. נתבקש בישיבה של מעלה י"ט אדר א', תרע"ה
מנ"כ בק"ק קאשו, יע"א.

דער גרעסטער טייל פון יידן אין קאשוי האבן פארלאזט די שטאט. אויף דער וואנט פון דער אלטער שיל אין דער זוואנארסקא גאס איז געשאפן געווארן א דענקטאוול. אזוי אויך אויף דעם בית הקברות איז אויפגעשטעלט געווארן א מאנומענט, 4 בעטאן־זוילן אין דער פארם פון א פיראמידע. מיט דער אויפשריפט: **"לזכר המעונים שניספו על קידוש השם"** (צום אנדענק פון די געפייניגטע און אומגעקומענע אויף קידוש השם) א ספעציעלע שווערע צייט איז געווען פאר די איבערגעבליבענע אין קאשוי, אין יאר 1952, בעת דעם משפט פון סלאנסקי וועלכער איז געצוונגען געווען מודה צו זיין אין קאאפעראציז מיט די ציוניסטן, ער איז פאר משפט געווארן צו טויטשטראף אן איז געהרגט געווארן אין יאר 1952. 10 יאר שפעטער איז ער רעהאביליטירט געווארן. (סלאנסקי איז געווען דער גענעראל־סעקרעטער פון דער קאמוניסטישער פארטיי אין דער צס"ר).

די ענינים פון דער קהילה זענען אויסגעפירט געווארן דורך דער "רעליגיעזער־קאמיסיע" מיטן זיצארט אין בראטיסלאווא. ביז 1967 פלעגען נאך באזוכן אין קאשוי, דער סעקרעטער פון דער ישראלדיקע אמבאסאדע, אבער נאכדעם זענען איבערגעריסן געוואָרן די דיפלאמאטישע באציאונגען מיט ישראל, אזוי אז דאס ביסל יידן זענען געבליבן אין גאנצן פאריתומט, אויסער גאר זעלטענע באזוכן פון קאשויער אין ישראל, אדער פארקערט.

אין די לעצטע 2 יאר איז געווארן אביסל לייכטער די קאמוניקאציע מיט טשעכאסלאוואקיע און מערערע יידן פארן אויף קבר אבות. ס'נישטא דארט מער וואס צו זוכן, נאר קבר אבות.

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים ויעמדו לגורלם לקץ הימים.

(ארטאדאקסישע און נעאלאגישע) אבער אין צווייטן יאר 1946 איז געווען די תפילות אין די ימים נוראים, נאר אין די ארטאדאקסישע שיל. עס האט געדאוונט פארן עמוד, דער בארימטער חזן ר׳ שלום כ״ץ, ער איז נאך 2 יאר אריבער קיין אמעריקע. אלע יידן זענען געקומען צו די תפילות, די שיל איז געווען געפאקט מיט אלע סארט יידן. דאס איז געווען א דעמאנעסטראציע: **״מיר זענען דא! מיר לעבן!.** די הצלחה פון די יידן זיך ווידעראויפצובויען האט ארויסגערופן. א קנאה בײַ דער אנטיסימיטישער באפעלקערונג.

באלד נאך דער באפרייאנג האבן זיך ארגאניזירט אלע ציוניסטישע פארטייען אונטער דער ציוניסטישער פעדעראציע. ספעציעל די יוגנט פארטייען האבן ארגאניזירט הכשרות, און בעיקר פארבעררייט די יוגנט צו עליה קיין ישראל. אזוי ווי אונגארן און פוילן האבן נישט דערלויבט יידן אויסצוואנדערן, האט די ״בריחה״ (מיט דער הילף פון שליחים פון ישראל צוזאמען מיט די ארטיקע ציוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציעס) איבערגעפירט יידן דורך די גרענעצן פון אונגארן און פוילן אין דער סלאוואקיי, דארך קאשוי קיין בראטיסלאוואַ, און פון דארט קיין ווין/עסטרייך, ווייטער קיין איטאליע, און ווייטער מיט אילעגאלע עליה קיין ישראל, אדער קפריסין. דאס אלעס א דאנק די לָויאלע פארהאלטונג פון טשעכוסלוואקיי צו ישראל. און ווי עס איז באקאנט איז געווען טשעכאסלאוואקיע די אייניציקע מדינה אין מזרח אירופה וועלכע האט מסכים געווען פארקויפן געווער פאר דער הגנה. און עס איז היינט מער קיין סוד ניט אז אין דער טשעכאסלאוואקיי זענען אויסגעבילדעט געווארן אסאך יידישע בחורים פון ישראל (פאראשוטיסטן, פילאטן א.אז.וו.).

די אידיליע איז אנגעגאנגען ביז פאברואר 1948, וועו די קאמוניסטישע פארטיי האט איבערגענומען די מאכט. אויך די יידן אין קאשוי האבן זיך געמאכט דעם חשבון הנפש, און כמעט אלע האבן באשלאסן צו פארלאזן דעם סיר הבשר.

דעם 14־טן מאי 1948, ה׳ באייר תש״ח. איז פראקלמירט געווארן ״מדינת ישראל״. אין שטאט־טעאטער איז אפגעהאלטן געווארן א פארזאמלונג, מיט דער אנווועזנהייט פון אלע חשובע לייט. אסאך יוגנטליכע האבן זיך פרייוויליג געמאלדן צו דער ״הגנה״, צווישן זיי אויך עטליכע יונגעלייט פון קאשוי. מיט דער באווילִיגונג פון דער טשעכישער רעגירונג איז אויפגעשטעלט געווארן א אויסבילדונגס לאגער אין הורניצה.

צו פארניכטן אויך דאס ביסל איבערגעבליבענע יידן אין אונגארן. וואס פאר א ביטערער גורל! נישט צו פאַרשטיין!

יידישע קעמפער אין דער מלחמה: אין יאר 1943 האט זיך ארגאניזירט די טשעכוסלוואקישע ארמיי צווישן וועלכע עס זענען־געווען עטליכע יונגע לייט פון קאשוי, וועלכע זענען געווען אין רוסישער געפאנגענשאפט, זיי האבן געקעמפט ביים באקאנטן דורכגאנג פון "דוקלה". עטליכע יידישע סאלדאטן פון קאשוי האבן אנטייל גענומען אין דער באפרייאונג פון קאשוי, קושיצה איז באַפרייט געוואָרן!

יידן קימען צוריק קיין קושיצה: די עטליכע יידן וועלכע האבן זיך אויסבעהאלטן אין קאשוי, זענען ארויס פון די קעלערס. צוביסלעך האבן אנגעהויבן צוריקצוקומען עטליכע יונגע מיידלאך און בחורים אין זייערע לאגער־קליידער, עטליכע לייט וועלכע האבן געקעמפט מיט די פארטיזאנער ביי באנסקה־ביסטריצה, א קליינע גרופּע פון קאשויער וועלכע האבן זיך געראטעוועט אין שוועדן. אויך עטליכע יונגעלייט וועלכע האבן זיך אויסבעהאלטן אין בודאפעסט, א דאנק דעם באקאנטן "**חסיד אומות העולם ראאול וואלנבערג**" פון 12000 יידן אין קאשוי זענען קוים 600—700 צוריק געקומען פון דער אומגעגנט נאר איינצעלנע צוריקגעקומען, און זיך באזעצט אין קאשוי. די גויישע באפעלקערונג האבן געזאגט, עס זענען צוריקגעקומען מער יידן ווי מען האט דעפארטירט. עס זענען געווען פראבלעמע ביים צוריק באקומען די וווֹנונגען און הייזער.

גאנץ שנעל איז ארגאניזירט געווארן דער "דזשאינט" און די "אונרא" וועלכע האבן געזארגט פאר קליידונג און לעבענסמיטלען פאר די נויטיקע. באלד האט זיך ארגאניזירט די קהילה, חברה קדישא, סאציאלע אינסטיטוציעס, מעדיצינישע הילף א.אז.וו. יידן האבן אנגעהויבן זיך איינצוארדנען. דִער אמעריקאנער מארשאל־פלאן האט אסאך דערצי געהאלפן, וועלכע האט געגעבן הילף ווידער צו ארגאניזירן האנדל און אינדוסטריע. א קליינער טייל האבן ווידער געפונען זייערע משפחות, אנדערע האבן ווידער חתונה געהאט און אויפסניי אויפגעשטעלט פאמיליעס, טראץ אלע צרות, צער און פיין, אבער דאס לעבן מוז ווייטער גיין.

דאס ערשטע יאר נאך דער באפרייאונג, 1945, זענען פארגעקומען די תפלות פון ראש השנה און יום כיפור אין ביידע בתי כנסת

אריינקומענדיק האבן זיי געטראפן דעם דיין זאגן תהלים. וועו זיי האבן אים פארגעלייגט די פראגע, איז ער אויסגעבראכן מיט א ביטער געוויין, און האט גאזאגט: **טייערע פריינט־לויט דער הלכה וואלט איך געמעגט דאס דערלויבן, אבער איר וויסט דאך די הויכע מדרגה פון די וועלכע נעמען אויף זיך די גזרה פון שטארבן אויף קידוש השם.**"

(איבערזעצט פון עברית, פון ספר שו"ת מהר"ש חלק שמיני)

14000 יידן פון קאשוי און פון דער אומגעגנט זענען דעפארטירט געווארן אין 4 טראנספארטן פון 15־טן מאי ביז 2־טן יוני. און דערפאר איז באשטימט געווארן י"ג סיון־דרייצן טאג אין חודש סיון, 2 טעג נאך דעם לעצטן טראנספארט, וועלכער איז אין דעם טאג אונגעקומען קיין אושוויץ.

עטליכע פאמיליעס איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן אין קאשוי, און עטליכע פאמיליעס אדער איינצעלנע איז געלונגען צי אנטלויפן קיין בודאפעסט. עס איז אנצונעמען אז בערך 10% פון קאשויער און אומגעגנט זענען לעבן געבליבן און געפינען זיך היינט אין ארץ ישראל און אין אנדערע לענדער.

1 — טער טראנספארט: — כ"ב באייר תש"ד — 15 מאי 1944
2 — טער טראנספארט: — כ"ו באייר תש"ד — 19 מאי 1944
3 — טער טראנספארט: — ג' בסיון תש"ד — 25 מאי 1944
4 — טער טראנספארט: — י"א בסיון תש"ד — 2 יוני 1944

דאס איז געווען, און מער נישט דא!
אבער מיר וועלן דאס קיינמאל נישט פארגעסן!!!

וועו מיר דערמאנען זיך אין דעם ביטערן און אכזריות׳דיקן גורל, אז געוני אין די חדשים מאי־יוני 1944 וועו ס׳האט אנגעהויבן צו שיינען אביסל די זון פון פרייהייט, די אליאאירטע כוחות האבן אויפגענומען די אפענזיווע אין נארמאנדיע, די רוסישע ארמיי האט דערגרייכט איין זיג נאכן אנדערן. דווקא אין די צייט האבן די נאציס מיט זייערע אונגארישע העלפער אויסגענוצט און פאווירקליכט זייער בעסטיאלן ציל,

פרייטיק דעם 19־טן מאי 1944, כ״ו אייר תש״ד, איז ארויס דער **צוויטער טראנספארט.** די פארבליבענע האבן זיך שוין נישט געמאכט קיין שום אילוזיע, און געווארט אוף ווייטערדיקע טראַנספאָרט, אדער אפשר דאך וועט געשען א נס?

דאנערשטיק דעם 25־טן מאי 1944, ג׳ בסיון תש״ד, האבן ווידער פארלאזט די רוצחישע וואגאנען צוזאמען מיט בערך 3000 קרבנות. די הערצער פון די פארטריבענע זענען געווען שוין אזוי וויט פארשטיינערט, אז קיין טרערן זענען מער נישט געווען.

פרייטיק דעם 2־טן יוני, י״א בסיון תש״ד, האבן די מערדער צוזאמענגענומען די איבערגאבליבענע אין דער ציגלפאבריק (דער לאגער), די קראנקע, אלטע, און גייסטיק קראנקע. דאס איז געווען דער לעצטער טויטן־צוג וועלכער האט פארלאזט די שטאט צו די גאז קאמערן.

דער לעצטער פסק דין אין קאשוי־וועגן קידוש השם:

עס שרייבט הרב ר׳ אלחנן היילפרין שליט״א (א אייניקל פון ראדומישלער גאון זצ״ל, ראש בית דין אין קאשוי 1917־1935), וועלכער איז אוועק פין קאשוי אין יאר 1939 קיין לאנדאן, היינט רב אין גאלדערס־גרין לאנדאן.

״וען איך האב באזוכט אין קאשוי נאך דער מלחמה, פון וואנען מיינע עלטערן זענען פארטריבן געווארן, האט מיר דערציילט אונדזער פריינט ר׳ אברהם צבי קליין (ז״ל), אז וען עס איז באקאנט געווארן דער צוועק פון די דעפאר־טאציע, וען מען האט שוין געווסט פון די גאז־קאמערן, האבן זיך פארזאמלט עטליכע פריינט ביי אונדז אין הויז, אין עק פון געטא, (הורטי מיקלוש טער 11 — לוז׳ענסקי פאל 1) און האבן געמאכט פלענער פון אנטלויפן אדער זיך אויסבעהאלטן. זיי האבן אויך דיסקוטירט איבער זעלבסט־מארד (דורך עפענען דעם גאז) אין פאל אז עס וועט נישט געלונגען דער פלאן פון בריחה, נאר אבי נישט אריינצופאלן אין די האנט פון די רוצחים. זיי האבן באשלאסן צו בעטן די הסכמה פון קאשויער דיין הגאון הרב ר׳ הענך פאק (ז״ל) וועגן זעלבסט־מארד. זיי האבן אויסגעוויילט א קאמיסיע פון דריי, וועלכע זאלן גיין צום דיין מיט דער פראגע. די דריי זענען געווען: ר׳ אברהם צבי קליין, הרב ר׳ דוד היילפרין (מיין פאטער) און הרב ר׳ יצחק קליין, ד׳ ינקום דמם.

געווארן אין פיינט. די האפנונג אז דער רעגענט "הורטי" וועט קענען העלפן, אבער עס האט זיך ארויסגעוויזן אז ער אליין איז אויך געווען אונטער נאצישער קאנטראל. באקאנטע יידישע־אונגארישע פאטריאטן מיט הויכע אויסצייכנונגען, האבן געמוזט טראגן די געלע לאטע אזוי ווי אלע ענדערע. אלע יידן פון די ארומיקע שטעטלעך: טורנה, ספשי, סיקסו, סנטו, און נאך, האט מען פארטריבן און זיי קאנצענטרירט אין קאשוי, בסך הכל בערך 3000 יידן.

עטליכע פאמיליעס האבן פארזוכט זיך צו ראטעווען אין דער סלאוואקאי, א טייל פון זיי זענען אומגעקומען אויפן וועג, עטליכע זענען באגאנגען זעלבסטמארד. די אלע קדושים, צוזאמען מיט 140 יונגע מענער פון די ארבעסס־לאַגערן, זענען געקומען צו קבר ישראל אין קאשויער בית הקברות, אין קבר אחים. דער געמיינזאמער קבר געפונט זיך אונטער די פירזייליגע־פיראמידע אויפן בית הקברות. עס איז ארויפגעלייגט געווארן אויף די יידן א קריגס־שטייער פון 1 מיליאן פענגו, וועלכע די יידן האבן באצאלט, מיט דער האפנונג אז אפשר וועט דאס העלפן. ליידער איז דאס געווען דער לעצטער פסח אין קאשוי וען יידן האבן זיך אוועקגעזעצט צום סדר און האבן געגעסן די **ביטערסטע מרור** אין אוינדזער געשיכטע. נאך דעם ביטערן פסח האט זיך אונגעהויבן דאס ארויסטרייבן אלע יידן פון דער שטאט, און דאס אלץ אין גאר א קורצער צייט.

דעם 22־טן אפריל 1944, האבן די רוצחים ארויסגעטריבן פון דער דעאַק פערענץ גאס בערך 1000 יידן, מענער פרויען און קינדער, און אריינגעפאקט אין דער גרויסער קאזינצי שיל. צווי טאג שפעטער זענען אלע יידן פארטריבן געווארן אין דער ציגל פאבריק. בערך 14000 יידן זענען דארט קאנצענטרירט געווארן. עס איז נישט צו באשרייבן די פאניק וואס סיהאט געהערשט,אבער דאך איז דער עולם געווען דיסציפלינירט ווי וויט מעגליך.

מאנטיק דעם 15־טן מאי 1944, כ"ב באייר תש"ד, זענען אריינגעפארן אין לאגער א לאנגער צוג מיט לאסט־וואגאנען, אין וועלכע די נאציס מיט זייערער אונגארישע העלפער, האבן ארויסגעפירט דעם **ערשטן טראנספארט** אין די גאז קאמערן אריין. נישט מער ווי 3 טעג זענען אריבער,טעג פון פיין און ליידן, נישט וויסנדיג וואס דער מארגן וועט ברענגען.

כמעט אלע ארגאניזאציעס און פארטייען, ציונים כלליים, מזרחי, חרות, ארטאדאקסן, סטאטוס־קוא, נעאלאגן א.אז.וו. כדי שמועסן איבער ענינים וועלכע געהערן צום כלל.

נעבן די אלע קהילות, האבן אויך פונקציאניערט יוגנט גרופירונגען ווי צ.ב. תפארת בחורים, בני אמונים, בני עקיבא, בית״ר, הבונים, השומר הצעיר א.אז.וו. אויך איז געגרינדעט געווארן פאר מיידלעך די ״ייִדישע מעדכען שולע״.

אין יאר 1938, איז קאשוי באזעצט געווארן דורך די אונגארן, אוו דא האבן זיך אונגעהויבן די צרות. קודם כל האט מען פארטריבן אלע פוילישע פליכטלינגע וועלכע זענען געקומען קיין קאשוי אין ערשטן וועלטקריג. שפעטער וועו אונגארן האט זיך אנגעשלאסן אין קריג צו דער דייטשער זייט, האט מען אלע יונגע לייט גענומען אין די ארבייטס־לאגערן קיין אוקריינע, אלע יידישע איינווינער פון קאשוי און פון דער אומגעגנט זיינען קאנצענטרירט געווארן אין געטא, פון געטא אין דעם ציגל־לאגער, און פון דארט טראנספארטירט געווארן אין די גאז־קאמערן.

איינצעלהייטן איבער דער דעפארטאציע:

אין יאר 1944 האט די יידישע באפעלקערונג פון קאשוי געציילט 12,000 נפשות און די יידן פון דער אמגעבונג: טורנה, ספשי, סנטו, שעניע, און נאך, 3000.

אין אנהייב פון יאר 1944 איז די רוסישע ארמיי געקומען ביז צו די קארפאטן, און האבן זיך אנגעהויבן צו דערנענטערן ביז צו דער אונגארישער גרענץ. אין דער זעלבער צייט האבן די אליאירטע כוחות געהאט גרויסע דערפאלגן אין איטאליע. די שמחה איז געווען גרויסע אבער ליידער צו פרי.

דעם 19טן מערץ 1944, כ״ד אדר תש״ד, אין דער פרי האבן די דייטשן אריינמארשירט קיין קאשוי. די אונגארישע רעגירונג האט דערקלערט אז אלע יידן וועלן דעפארטירט ווערן, לויט אן אופמאך צווישן אונגארן און דייטשלאנד. פארשידענע גזרות זענען ארויסגעגעבן געווארן. עס איז געשאפן געווארן א יודן־ראט וועלכער האט פארזוכט בילדן קאנטאקט מיט פריערדיקע גויישע פריינד, ווי אויך מיט דער קהילה אין בודאפעסט. אבער ליידער זענען אלע פריערדיקע פריינט, פארוואנדלט

פלעצער און אויך א בנין פאר דער תלמוד תורה צוזאמען מיט דער פאלקסשולע, ווי אויך א ישיבה קטנה.

1914-1918, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען א סאך יידן פון גאליציע/פוילן געפליכטעט און זיך באזעצט אין קאשוי. צווישן זיי זענען געווען עטליכע רבנים, אדמורי״ם (רעבעס), און די שטאט האט זיי אויפגענימען מיט גרויס כבוד.

דער ראדאמישלער גאון ר׳ שמואל ענגל זצ״ל. איז געקומען קיין קאשוי אין יאר תרע״ז (16-1917). איז אויפגענימען געווארן אלץ ״ראש בית דין״. נפטר געווען י״ט אדר תרצ״ה־1935.

הרב ר׳ הענך פאק זצ״ל, איז געקימען פון ריישע/גאליציע, איז אויפגענומען געווארן אלץ דיין, האט געלעבט אין קאשוי ביז דער דעפארטאציע אין יאר 1944, הי״ד.

צווישן די רבנים און אדמורי״ם זענען געווען: ר׳ אהרן הורוביץ זצ״ל (דער בייטשער רבי) געפליכטלינגט אין 14-1915. ר׳ חנה האלברשטאם זצ״ל (דער קאלאשיצער רבי) געלעבט אין קאשוי פין 1915 ביז 1923. ר׳ דוד זינגער זצ״ל (דער פילזנער רב) נפטר געווארן אין קאשוי תרפ״א/1921. ר׳ זלמן מרגולית זצ״ל (דער לאנקער רב). ר׳ שלום ריינמאן (דער רב פין נאראל) געלעבט אין קאשוי פין 1918. אין יאר 1925 איז ער צוריק קיין פוילן. דער רבי ר׳ יעקב פראנקפורטער זצ״ל (געקומען קיין קאשוי אין יאר 1890 פין אונגארן). רבי מאיר אייכנשטיין הי״ד (זידיצ׳ויבער רבי). ר׳ שמאי שיקלר הי״ד (רב אין מארינבאד). דער סטראפקאווער רבי זצ״ל רבי אברהם שלום האלברשטאם, א אייניקל פין צאנזער רבי. געקומען קיין קאשוי אין יאר 1931 פין סטראפקאוו. רבי שלום אדלער זצ״ל, דער רב פון דער ״ישועות ישראל״ שיל.

אין יאר 1922, איז אויפגענומען געווארן אלץ רב אין דער ארטאדאקסישער קהילה, הרב הגאון ר׳ שאול בראך זצ״ל, אויפן פלאץ פון הרב ר׳ יצחק צבי יונגרייז זצ״ל. הרב בראך איז געווען רב אין קראלי און אין מוגנדארף. האט אנגעפירט מיט דער גרויסער ישיבה אין קאשוי. נפטר געווארן כ״ו שבט ת״ש/1940.

הגם עס האבן עקזיסטירט פארשידענע קהילות, ארגאניזאציעס, לאנדסמאנשאפטן, איז אבער געווען אן ענגע צוזאמענארבעט אויפן סאציאלן געביט. עס איז כדאי צו דערמענען דעם קלוב ״קאסינו״ אין דער ברצ׳ני גאס, ווו עס זענען צוזאמענגעקימען די עסקנים פון

איז אפגעהאלטן געווארן א דין־תורה ביים רב פון וויצן (ר׳ דוד לייב זילברשטיין זצ״ל) וועלכע האט ארויסגעגעבן א פסק הלכה לטובת דער ארטאדאקסישער קהילה.

אין יאר 1874, איז אויסגעוויילט געווארן אלץ רב פון דער ארטאדאקסישער קהילה, א באקאנטער גאון פון א אלטער רבונישע דינאסטיע, הרב ר׳ משה הלוי יונגרייז זצ״ל וועלכער האט געגרינדעט די ערשטע ישיבה אין קאשוי. געווען רב 33 יאר, נפטר געווארן׳ סיון תרס״ו־1906.

אין יאר 1894, אין דער נעאלאגישער קהילה האבן זיך זייער אפט געווקסלט די רבנים. נאך הרב ליבערמן ז״ל איז אין יאר 1894 אויסגעוויילט געווארן הרב הושי שמעון, וועלכער איז געווען רב אין קאשוי 3 יאר און איז אריבער קיין בודאפעסט, נאך ד״ר הושי שמעון איז געווען רב, הרב ד״ר יוסף קליין.

1906־1922, דער יורש פון הרב יונגרייז זצ״ל איז געווען במשך פון 17 יאר זיין זון הרב ר׳ יצחק יונגרייז זצ״ל, (נפטר געווארן ט״ו טבת תרפ״ג־1922). זיין עלטסטער זון הרב ר׳ שמואל יונגרייז זצ״ל איז געווען דיין אין קאשוי, ביז צו זיין פטירה אין יאר 1938 נאך א שווערער קרענק.

אין די יארן 5־1903, האבן געווויינט אין קאשוי בערך 7000 יידן. די קהילות האבן ארגאניזירט פארשידענע צדקה אינסטיטוציעס, ווי למשל: א יתומים הויז, א פילאנטראפישע אינסטיטוציע ״בארען הירש״ און נאך אנדערע. די אינסטיטוציעס זענען געשאפן געווארן, כדי צו העלפן ארעמע לייט.

אין יאר 1914, זיינען אויסגעוויילט געווארן אלץ רב פון דער נעאלאגישער קהילה, הרב ד״ר אנטן מנו. און אלץ רב פון דער סטאטוס־קוואָ־קהילה, איז אויסגעוויילט געווארן הרב ד״ר עקשטיין. הרב עקשטיין איז געווען א תלמיד פון דער פרעסבורגער ישיבה. ביידע רבנים זענען געווען זייער באליבט אין דער קהילה.

אין יאר 1918, איז געגרינדעט געווארן די טשעכאסלאוואקישע רעפובליק, די שטאט האט באקומען דעם נאמען ״קושיצה״. אין דער זעלבער צייט האט די נעאלאגישע קהילה געבויט א שיל (בית כנסת) מיט 1200 זיצפלעצער, ווי אויך א נייע פאלקסשולע (בית ספר). אויך די ארטאדאקסישע קהילה האט אנגעהויבן בויען א נייע שיל מיט 800

אין יאר — 1817, האבן געווינט 6 יידן אין קאשוי מיט א ספעציעלער דערלויבניש. דער סך הכל איינווינער אין קאשוי איז געווען דעמאלט 12,000.

אין יאר 1840, האט דער עסטרייך־אונגארישער פארלאמענט דערלויבט יידן זיך באזעצען אין די גרויסע שטעט. אזוי אז אסאך יידן פון ארום קאשוי האבן זיך איבערגעצויגן אין דער שטאט. אזוי למשל איז באקאנט אז אלע יידן פון שטעטל "ראזגוני" זיינען אריבער קיין קאשוי. איינער פון די גאר ערשטע איינווינער אין קאשוי, איז געווען די באקאנטע פאמיליע כ"ץ, ר' משה מנדל כ"ץ ז"ל.

אין יאר 1842, האט דער שטאט־ראט דערלויבט צו עפענען א שיל (בית כנסת) אין דער גלאקן גאס (האראנג־זוואנארסקה).

אין יאר 1844, איז געגרינדעט געווארן די אלגעמיינע "חברא קדישא". די ערשטע קברים זענען געווען יידישע סאלדאטען וועלכע האבן געקעמפט אלץ פרייוויליגע אויף דער אונגארישער זייט אין דער מלחמה אין יאר 1848, אבער אז דירעוואלוציע איז נישט געלונגען. האבן די יידן געמוזט באצאלן א קריגס־שטייער פון 5000 גולדן. דיי יידן האבן פראטעסטירט און... באצאלט.

אין יאר 1866, ווייל די יידישע באפעלקערונג איז פון טאג צו טאג געוואקסן, איז נאך אין זעלבען יאר אויפגעבויט געווארן די שיל (בית כנסת) אין דער ראקאצי גאס.

אין יאר 1868, 2 יאר נאך דער דערעפנונג פון בית כנסת, איז אויך דערעפנט געווארן די ערשטע יידישע שולע (בית ספר).

אין יאר 1871, איז געגרינדעט געווארן די "ארטאדאקסישע קהילה" וואס האט באלד אנגעהויבן בויען סעפעראטע רעליגיעזע אינסטיטוציעס. דער ערשטער רב פון דער ארטאדאקסישער קהלה איז געווען, הרב ר' אברהם יעקב רוזע זצ"ל פון אויהעל. ער איז געווען רב א קורצע צייט. נפטר געווארן אין קאשוי, און ליגט אויפן ערשטן אלגעמיינעם בית עולם נעבן בעטלען גאס.

אין דער זעלבער צייט האט אויך די נעאלאגישע קהלה געברענגט א רב פון גאליציע, הרב ר' טעוועלע זצ"ל. ער איז געווען אַ חסידישער יד, א גרויסער תלמוד־חכם, און נישט געווסט קיין אינטערשיד צווישן ארטאדאקסן און נעאלאגן, ווייל אין פוילן זענען אלע קהילות געווען צוזאמען. כדי אויסצומיידן א מחלוקה צווישן די 2 קהילות.

Sándor Scheiber, Héber Kodex maradványok magyarországi kötés/táblákban, Budapest, 1969.

שייבר, קטעי תעודות עמוד 16.

שייבר, קטעי תעודות עמוד 166.

„די שטאט קאשוי איז געווען דעמאלט (1400-1500) די קרייז־הויפטשטאט, צו וועלכען עס האָט געהערט אויך די שטאט אונגוואר און די יידן פון גאנצן קרייז האָבן געצאלט די שטייערן אין קעניגליכן פינאַנץ־אַמט אין קאשוי" דאס באַווייזט אַז יידן האבן געווינט אין קאשויער געגנט ביז אונגוואר אין סוף פון 15־טן יאָרהונדערט. די צאָל יידן איז נישט באַקאַנט. (פרקים בתולדות יהודי רוסיה הקרפטית. דב דינור)

די יידן וועלכע האבן געהאט די ערלויבניש צו האנדלען אין דער שטאט דעם גאנצן טאָג האבן געווינט אין שטעטל נאג׳אידה. אין יאר 1650 איז פארגעקומען א פארזאמלונג פון רבנים און מקובלים אין נאג׳אידה.

דעם 1־טן מערץ 1765 איז פארעפענטליט געווארן אַ דאקומענט אין וועלכן עס הייסט: „עס איז פארבאָטן פאר יידן זיך צו געפינען אין דער שטאט קאשוי נאך זון־אונטערגאנג (ביינאַכט). און ווער עס וועט זיך געפונען ביינאכט אין דער שטאט, וועט באשטראָפט ווערן מיט 12 גולדן. (ווייזט אויס אַז דער ערשטער פארבאָט פון די יאָרן 1500—1600 איז אפשר אינצווישן פארגעסן געווארן, און איצט ווידער באַנייט געווארן).

אין יאר 1784, האט באקומען דער „ייד מאיר ישראל" א דערלויבעניש צו ווינען אין איינעם פון די פארשטעט פון קאשוי. ער האט געהאט די קאנצעסיע פון טראנספארטירן די פאסט ווי אויך די בעאמטע פון דער שטאט, פון איין פלאץ אין צווייטען.

אין יאר 1791, איז איינגעטרעטן א דערלייכטערונג פאר די יידן, דורכן קעניג יוזעף דער 2־טער.

אין יאר 1814, איז געעפנט געווארן א כשרער רעסטאראן פאר די יידן וועלכע פלעגן קומען אין דער שטאט צו האנדלען. (די פרוי רוט, וועלכע האט אנגעפירט מיטן רעסטאראן, האט באקומען א ספעציעלע דערלויבעניש פאר 2 יידישע ארבעטער, צו בלייבן שלאפן אין דער שטאט).

500 יאָר אין קאשוי־קושיצה — קורצע היסטארישע פאקטן.

(ש. פרי)

הגם די אפיציעלע דערלויבעניש פאר יידן צו וווינען אין דער שטאט ממש, איז געגעבען געווארן ערשט מיט 150 יאָר צוריק (בערך אין יאָר 1840), ווייסן מיר היינט, אז די יידישע געשיכטע אין קאשוי, הויבט זיך אָן מיט 500 יאָר צוריק.

דער באַקאַנטער היסטאריקער שמעון דובנאָוו שרייבט איבער אַ יידן מיטן נאמען: **„אייזיק דער ייד פון קאשוי"**, וועלכער איז נאמינירט געווארן פון קעניג צו פראדוצירן די מטבעות (געלט־מינצן) פאר דער מלוכה.

אויך אין ארכיוו פון דער שטאט איז פארצייכנט, אז דעם 24־טן מערץ 1524, האט דער קעניג לואי דער 2־טער, דער זון פון קעניג מאטיאש, נאמינירט דעם ייד „אייזיק" צו דער אויבנדערמאנטער פאָזיציע.

יידן האָבן אין יענער צייט נישט געהאט קיין דערלויבניש צו וווינען אין דער שטאט ממש. אָבער עטליכע יידן האבן באַקומען אַ פערזענליכע דערלויבניש זיך צופאַרהאַלטן אין דער שטאט איבערן טאג כדי צוהאַנדלען. אבער האבן געמוזט פארלאזן די שטאט אין די נעכט. אין יאר 1969 איז פארעפנטליכט געווארן אַ זאמלונג פון דאָקומענטן דורך ש. שייבער־ בודאפעסט. ש. שרייבער שרייבט:

„שוין אין יאָר 1493 זיינען געווען יידן אין קאשוי. און אַלץ סימן האט ער געפונען צווישן די דאָקומענטן, אַ וועקסל וואס דער „ייד מאנדל" האט פארגעלייגט צו איינקאסירן, דאס וועקסל איז אויסגעלייזט געווארן דורך אַ מיטגליד פון קאַשויער שטאט־ראַט אין דעם 12־טן אַפריל1484. און באַשטעטיגט מיטן זיגל פון פעריפֶעטק יעקב מנדל. שפעטער, נאך עטליכע יאָר האט דער זעלביקער „יאקובוס מאנדל" אויסגעפועלט ביי אולַסלו (ולאַדיסלאַב), צו פארלענגערן די פריווילעגעיע פאר די יידן (אין 26־טן יולי 1493). ביי דער זייט פון פריווילעגיע־דאָקומענט זיינען באצייכנט די פאַראַגראַפן, מיט די אותיות פון אלף־בית. (נעבן די לאַטיינישע אותיות). דאס אַ סימן אַז דער דאָקומענט איז געווען אין יידישע הענט.

דעם יושר פון דער טשעכישער דעמאקראטיע. אבער אין איין טאג, זענען די אלע אילוזיעס זיך צעפאלן ווי אַ קאָרטן געביידע. פאַרוואָס? ווייל דאס אלץ איז געווען געבויט אויף לופט, נישט אויף אייגענע ערד. דער רעזולטאט איז, אז יידן זענען ניט זיכער אין די גלות לענדער , זיי, די מערהייט אומות העולם זענען געווען אזן בלייבן אַנטיסעמיטן. שונאי ישראל. נאר אין מדינת ישראל, ווי די השגחה העליונה האט באַוויזן, אַז הגם מיר האבן פארלוירן 6 מיליאָן פון אונדזערע טייערסטע, לעבט ווייטער דאס יידישע פאלק. אבער דאסמאל אויף זיין אייגענער ערד. נאר דאס איז די זיכערהייט פארן המשך פון יידישן פאלק.

און צוריקקערענדיק צו די פסוקים פון האזינו: **זכור ימות עולם** אויב מיר וועלן ריכטיק לערנרן די **פארגאנגנהייט,** וועלן מיר קענען ווידער אויפבויען די קעגנוואַרט; כדי צו פארזיכערן די **צוקונפט,** די **שנות דור ודור.** ווייל די פארגאנגענהייט און די קעגנוואַרט, פארזיכערן די צוקונפט. וועד סיאיז מוותר אויף די פארגאנגענהייט, האט נישט קיין אויסזיכט אין דער צוקונפט.

דאס אויפשטעלן די **מצבת זכרון-מאנומענט,** פאר די קדושים פון דער שטאט קאשוי און סביבה, אויפן בית עולם אין חולון — ישראל. וווּ עס פארזאמלען זיך יאר־איין־יאָר אויס הונדערטער פון די פאַמיליעס־ אנגעהעריגע, איז פון אַ גאר וויכטיקע באדייטונג. מיר זענען מקיים דערמיט דעם היסטאָרישן באפעל פון: **זכור ושמור.**

אַ וויכטיג באדייטונג וועט דערפאַר זיין דאס ארויסגעבן פון **„ספר קאשוי"** וועלכעס דארף פאראייביקן דעם אנדענק פון די יידן אין קאשוי, און צוגלייך אויך באלערנען די קומענדיקע דורות.

„לו חכמו ישכילו זאת יבינו לאחריתם" אויב מיר וועלן לערנען מיט חכמה די פאַרגאנגענהייט, וועלן מיר פאַרשטיין ווי אזוי בויען די צוקונפט.

שרגא פייביש הלפרין

פאַרוואָרט

זכֹר ימות עולם, בינו שנות דור ודור״.
(דברים ל״ב 7)
געדענק די געשיכטע פון דער וועלט,
פאַרשטיי די יארן פון יעדן דור.

״לוּ חכמו ישכילו זאת יבינו לאחריתם״
(דברים ל״ב 29)
ווען זיי וואלטן באַטראַכט מיט חכמה,
וואלטן זיי פאַרשטאַנען די דערפאלגן.

אויפן יסוד פון די אויבנדערמאנטע פסוקים, אוּן ווען מיר שטייען דא בּיי דער מצבה אין טאָג פון יאָרצייט, י״ג בסיון, אוּן דערמאנען די גרויזאמע געשעענישן פון אונדזערע עלטערן בּרידער אוּן שוועסטער, פון אָנהויב 1939 בּיז צום לעצטן טראנספאָרט, שטעלט זיך די פראַגע, פאַר וואָס וויידער עפענען די וווּנדן? דער ענטפער איז: וואָס מער מיר דערווייטערן זיך פון דער טראגעדיע, הוֹיבט מען אן צו גלויבן אוּן צו זיין זיכער, אַז דאָס קען מער נישט פאַסירן, אוּן אַודאי נישט אין דער היינטיקער דעמאקראטישער וועלט. דאס זענען די ארגומענטן פון די ליבּעראַל־דענקענדע יידן אוּן נישט יידן, אוּן דערפאר איז נישט וויכטיק, אויב יידן האבּן אַ אייגענע מדינה אדער נישט. יידן קענען לעבּען ווי פרייע בּירגער אין דער גאנצער וועלט. דאס זעלבע זאגן אויך אַ טייל פון די עקסטרעם־רעליגיעזע יידן, זיי מיינען, אז נאך דעם וואָס ס׳איז געשעען, גייט וווייטער אן דאס רעליגיעזע לעבּן אין אלע גלות לענדער, ישיבות, רעבּישע־הויף א.אז.וו. איצט וועט דארף אַן אייגענע מדינה, דאס וועט געשעען וועט משיח וועט קומען. בּיידע וויל דערמיט זאגן, אז נישט דוקא אַן אַייגענע מדינה פארזיכערט דעם עקזיסטענץ פון אידישן פאָלק.

אבּער וועט מיר מישן אַדוּרך די בּלעטער פון 500 יאר יידן אין קאשוי, דערמאן איך זיך אין בּליענדע צייטן, די צייט פון צווישן ערשטן אוּן צוויטן וועלט־קריג, אַ צייט פון מנוחה ושמחה אין אַלע הינזיכטן, פרנסה, געזעלשאפטליך לעבּן רעליגיע, קולטור א.אז.וו. מיר אַלע זענען געווען זיכער, אַז אַזוי וועט דאס אונגיין אויף אייביק. די תפילה פון **״ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים״** ווי אויך די תפילה פון **״וירושלים עירך ברחמים תשוב״** האבּן מיר געזאגט אלץ טעקסטועלע תפילה, וואָס ס׳האָבּן מחבר געווען די ״אנשי כנסת הגדולה״. אין דער זעלבּער צייט האבן די יידן, וועלכע האבן נישט געזאגט קיין תפילות, געגלויבּט אין

בעזרת השם

חלק זה הובא לדפוס בעזרת תרומתו הנדיבה
של בן עירנו בעילום שם;
לזכר אלפי הקדושים תושבי העיר והסביבה
שנהרגו ושניספו במחנות הנאצים
ימח שמם וזכרם

אברהם שלונסקי

נדר

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוֹחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאָיְמוּ מִלְּסַלֵּחַ,
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
דָּבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ...
עַד שֶׁךְ עֶלְבּוֹנַי, עַד כְּלָם, עַד כְּלָהֶם
עֲדֵי יִכְלוּ כֹּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי.
קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבֹר לֵיל הַזָּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחְזֹר לְסוּדִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפָּעַם.

פסוקי עידוד:

מאור עינים ישמח לב שמועה טובה תדשן עצם.

(משלי ט״ו)

שמח נפש עבדך כי אליך ד׳ נפשי אשא.

(תהלים פ״ו)

שרגא פרי

500 יאָר אין קאשוי־קושיצה

קורצע היסטורישע פאקטן

אפריל 1991

קוים לדמותו ופועלו של הרב אקשטיין ז"ל

בשנת 1914 נבחר לקהילת סטטוס קוו הרב אקשטיין. היה בוגר ישיבת פרסבורג. דמותו הצנועה עמדה בשרותה של הקהילה בקאשה, כרב, כמורה וכפרשן. את הידע הרחב ינק מן הישיבה שבה רכש כאברך בשנות לימודיו אצל הכתב סופר הידועה.

היה תלמיד חכם היודע את התלמוד על בוריו. דרשותיו בבית הכנסת רתקו אליו את שומעיו.

בסוגיות קשות בתלמוד או בהלכה, לא פעם נעזר והתיעץ אצל הרב הגאון מרדומישלא, שלעיתים קרובות היה אורחו בביתו של הרב שמואל אנגל זצ"ל.

כמורה לדת היהודית בבתי ספר שונים, הוכיח את בקיאותו גם בספרות הכללית ובפרט ביצירות הסיפרותיות היהודית, שהקסים את תלמידיו בשיעורי היהדות.

הרב אקשטיין נפעם מהתנועה הציונית, ובכל ההזדמנויות נתן ביטוי להשתייכותו לזרם החדשני להתחדשות הלאומית.

אדם מיוחד היה הרב אקשטיין, אשיותו האינטלקטואלית תרמה ליחודו. הצמאון הבלתי נידלת לדעת ולהתענין בכל שנעשה מסביבו. למרות הידע המעמיק שלו בכל רזי היהדות נשאר הרב אקשטיין דמות עממית פופולרית. בזה רכש את הערצת כל בני קהילתו.

אפילו בימי החושך הנוראים ניסה הרב אקשטיין למתן מצוקותיהם שבה היו שרויים אנשי הקהילה עם דברי עידוד במטרה להקל על המועקה הבלתי אנושית.

באביב שנת אלף תשע מאות ארבעים וארבע יחד עם בני קהילות קושיצה נרצח בידי המרצחים הנאציים במחנה ההשמדה באושביץ.

ה' ינקום דמו.

העולם היהודי, ותרומתו לתנועה הציונית התבטאה בכתב עת שבעריכת יוסף פטאי בשפה ההונגרית בשם: „Mult és Jövö" ביטאונה של התנועה הציונית בארצות דוברי הונגרית.

הרב ד"ר אנטן שימש בין שאר תפקידיו מרכז חינוך ללימודי דת היהודית, בבתי הספר התיכוניים בכל רחבי העיר. הוא אישית נתן שיעורים בכמה בתי ספר, וגם כאן לא שכח לחנך את הדור הצעיר, להיות נאמן לעם היהודי ברוח הציונות.

לפעילות הברוכה שמו קץ המרצחים הנאציים עם כיבוש העיר באביב של שנת 1944. יחד עם בני קהילות ישראל נעקר ממקום כהונתו ונרצח עם מיליוני עמנו באושויץ. ה' ינקום דמו.

לדמותו של הרב ד"ר עמנואל אנטן ז"ל

בראש הקהילה הנאולוגית בקאשה עמד הרב ד"ר עמנואל אנטן כמעט 40 שנה.

נולד בעיירה מרצל בהונגריה המערבית. היה בוגר סמינר לרבנים בבודפשט. בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1915 עלה על כס הרבנות הנאולוגית בקאשה. כבר בתחילת כהונתו, למרות גילו הצעיר הוכיח את עצמו, בשעה שהגיעו בשורות קשות מהחזיתות השונות שדרשו מן הרב ד"ר אנטן תשובות לא שיגרתיות בכל מיני בעיות.

עם תום המלחמה נשבו רוחות חדשות בעיר ששמה הוחלף לקושיצה. עם הקמת הרפובליקה הצ'כוסלובקית, השקיע שוב את כל כוחו למטרות שיקום אחרי הבערה הגדולה. על רקע השינוי שחל במפת האזור, תפקידו העקרי היה, להקים קשר עם השלטונות החדשים, כמי שעמד בראש קהילת האם, ולארגן את הקהילה לעידן החדש.

הרב ד"ר אנטן היה נפעם מרוח הציונית, שקיבלה תנופה מואצת בשנים אחרי מלחמת העולם הראשונה. נאומי ודרשותיו בבית הכנסת על עניני דיומא, היו משולבים בקטעים נלהבים אודות המפעל הציוני, שהיה בראשית דרכו, מפעל שכבש בהדרגה את אנשי הקהילה הנאולוגית, ובמקצת גם את הקהילה האורטודוקסית.

בשנת 1927 הקימו את בית הכנסת הנאולוגי החדש. בהקמתו ובתיכנונו, היה הרב ד"ר אנטן הרוח החיה של העשיה הגדולה. על יד בית הכנסת בית הספר הנאולוגי, שהוחזק ע"י הקהילה באופן עצמאי. גם כאן מעורבותו האישית היתה מורגשת בכול. בית הספר הצטיין כבית ספר ראשון במעלה בעיר כולה. אולם ההתעמלות של בית הספר המצויד היטב שימש גם את ספורטאי מכבי קושיצה, ולא מעט כשרונות התפתחו והביאו תהילה ליהדות העיר ע"י הישגיה המצוינים.

הרב ד"ר אנטן היה גם סופר ופובליציסט נודע. עבודתו המעמיקה בכתב־עת יהודי בשפה הגרמנית שהופיע בהמשכים תחת הכותרת: „Zur geschichte der Juden in der Tschechoslowakei" פורסמה בכל

אפילוג

ספר זה לקח את הקורא למסע אל העבר הרחוק והקרוב יותר, אל הזכרונות של כל אחד מאיתנו אל חוויות הילדות וגיל הנעורים; אל חוויות בית־הספר או תלמוד תורה; אל חיי החברה התוססים של בני הקהילה הצעירים והמבוגרים כאחד; אל הדמויות שהותירו את רישומן עלינו. זכרנו את המעשים שהזדהנו איתם או שהתנגדנו להם. הספר לקח אותנו, לדאבוננו הרב, אל האסון הגדול שפקד אותנו, את משפחותינו ובני קהילות קושיצה והסביבה, בימים הטראגיים ביותר. עשינו מסע ברחובות העתיקים, בסמטאות הצרות, אל הבניינים הרבים שלכל אחד מאיתנו היו סנטימנטים לא מעטים אליהם. רשמנו רשימת אנשים נפלאים שליוו את בני הקהילה לכל אורך הדרך המתפתלת. היינו בבתי הכנסיות המפוארים והצנועים יותר שהתפללנו בהם, שהיינו עדים לבניינם ולצערנו גם לחורבנה. הזכרנו את החצרות של אדמו״רים ואת מעשיהם הטובים. את מוסדות הצדקה הסוציאליים ואת מעשי החסד הרבים של אנשי הקהילות. התהלכנו באתרים היפים של העיר, שהשאירו עלינו רשמים לא מועטים, ובפרט הרחובות שהיו מאוכלסים ביהודים. את המועדונים הציוניים שהינחו את הנוער לאהבת המולדת החדשה. זכרנו את הספורטאים שהביאו תהילה ויכולנו להתגאות בהם. את אלה שהצליחו לאחוז בנשק במסגרת הצבא הצ׳כוסלובקי ברוסיה, בבריטניה ובשורות הפרטיזנים, להילחם עד חורמה בקלגסים הנאציים הידועים לשימצה, כדי לנקום את דמם הטהור של בני משפחותינו. לא נשכח את השורה הארוכה הארוכה של הנספים, שהיו יכולים עדיין להעשיר את שורותינו בדמותם הנפלאה. הזכרנו את המורים והמלמדים, שנתנו ממרצם בתפקידם החשוב. לכל הרופאים הנפלאים, שטיפלו בחולי עם ישראל בכל השנים. ציינו גם את עורכי הדין, מקרב בני הקהילה, שייצגו ונאבקו על זכויותיהם של בני ישראל לפני הערכאות, בכל הזמנים. את כל האמנים היהודים המקומיים ואת אלה שהתארחו בעירנו והנעימו את השעות הבלתי נשכחות של רבים מאיתנו. את עובדי הציבור ואת עמלי בני ישראל שאיכלסו את העיר במספר גדול. יהי ספר זה גלעד לקהילת קושיצה לדורות הבאים עד קץ הימים.

בשנות 1991 חלו שינוים מרחיקי לכת במרכז אירופה. המשטרים הרדיקליים בכל אירופה המזרחית והמערבית התמוטטו. גם בצ'כוס־לובקיה המבנה המדיני הוחלף בהנהגה דמוקרטית. הקשר הדיפלומטי חודש בין ישראל וצ'כוסלובקיה. שוב אפשר לבקר בכל אתר ואתר בארץ זו לרבות גם בקושיצה. מספר חברים כבר ביקרו בעיר. להפתעתם חלו שינויים עד כדי כך ושקשה להכיר אפילו את המקומות המוכרים, פרט למרכז העיר.

והחולים שהתגוררו בתחומי העיר. כשלושים רופאים יהודיים עבדו בבתי־החולים הממלכתיים בקושיצה. אלה קיבלו על עצמם לעזור ולחזק את הציבור הזקוק לשירותי הבריאות. הנאמנות לעמם התעוררה ביתר שאת, והם עשו הכל ללא לאות כדי להיות לעזר לחולי עם ישראל, מעל ומעבר לנדרש. בני הקהילה הרגישו שבעת מצוקה יש למי לפנות. לרבים החזירו הרופאים את יכולת התפקוד ולרבים אחרים חדוות חיים יחסית, והאריכו שנותיהם ואולי גם את התקווה בעתיד טוב יותר.

באותם הזמנים עדיין הגיעו, מפעם לפעם, אורחים לקושיצה מהסגל הדיפלומטי של ישראל. בין אלה שהופיעו בעיר יותר מפעם אחת היה נחום לבן, מזכיר הצירות הישראלית. התנהגותו הנפלאה השאירה רושם עז על בני הקהילה, ששאבו ממנו לא מעט עידוד ותקווה לעתיד. עם פרוץ מלחמת ששת הימים, בשנת 1967, ניתקה צ'כוסלובקיה את היחסים הדיפלומטיים עם מדינת ישראל ומאז לא היו שום מגעים רשמיים של בני הקהילה המיותמת עם מדינת ישראל, פרט אולי למקרים בודדים של מבקרים מישראל או להיפך, וביקורים מקושיצה בישראל. הביקורים ההדדיים האלה סיפקו את הידיעות על אודות יקיריהם הנמצאים בישראל ועל אלה שנשארו בתחומי העיר קושיצה.

בקרב בני הקהילה היה מספר לא מבוטל של גימלאים. הגימלאות המשולמות היו זעומות מאוד ולא הספיקו למחיה. לכן עבדו אחדים בעבודות מזדמנות, כדי להשלים את החסר. הנשים עבדו בתפירה, בסריגה, או שימשו כשמרטפיות. היו כאלה שיכלו להשלים את פרנסתם על־ידי המחאות „טוזקס", שקיבלו מארצות אחרות. למעשה, היו אלה שקים שהשלטונות בצ'כוסלובקיה הפיצו בכל רחבי העולם, בפרט בארצות המשגשגות, שם נמכרו בדולרים אמריקניים או במטבעות שהשלטונות היו מעוניינים בהם. עבור המחאות אלה אפשר היה לקנות בחנויות, שנפתחו באופן מיוחד למטרה זו, מצרכים שונים שבחנויות אחרות לא היו בנמצא. המחאות לא היו על שמות המקבלים, כך שהיה אפשר להפוך אותן גם למטבע מקומי. מרכז ההפצה עדיין קיים בציריך ומשם הגיע גם לישראל. גם מכאן נשלחו המחאות לקושיצה, לקרובים ולידידים. זו היתה אחת הדרכים לפתור את מצוקתם הכלכלית. בדרך כלל משכורת רגילה אחת, אפילו אצל הצעירים יותר, לא הספיקה לכלכלת הבית. לכן, כמעט בכל משפחה עבדו שני בני הזוג לפרנסתם.

היהדות וקצת לשון עברית. האיש היה תלמיד חכם ובסבלנות רבה לימד את הילדים והנוער והשיג תוצאות טובות למדי.

כזכור, את לילות הסדר ערכו באופן קולקטיבי בחדר אוכל בעל מטבח כשר, שהיה ברחוב הפעמון. עדיין היו נשים וגברים עריריים שלא הצליחו להתגבר על העבר הטראגי וסחבו על גבם השחוח את יסוריהם הבלתי נשכחים. היו שם כל אנשי הקהילה שחיפשו אור קלוש שנותר עוד מן העבר הלא כל כך רחוק. את ההגדה הקריא הרב שלמה שטיינר, שכיהן כרבה של הקהילה, והוסיף פירושים לציבור המקשיבים. המאכלים המסורתיים והחגיגיים של ליל הסדר הזכירו להם את בתי אבותיהם החמים שנחרבו ביד זדונית. את נקודת האור העניקו הילדים הנחמדים, סמוקי הלחיים, שהשתתפו בענין רב בטקסים. הם התחרו ביניהם מי ישאל את ארבע הקושיות. בסוף הוחלט שכולם יחד, וכך גם סחיבת האפיקומן. בשירה אדירה של חד גדיא והמלים „לשנה הבאה בירושלים" סיימו את ליל הסדר.

על כס הרבנות ישב הרב שלמה שטיינר. למעשה בא לשמש כרב זמני ואת תפקידו מילא בנאמנות, אבל בהמשך הזמן נמלך בדעתו ונשאר כרב קבוע ואף מונה כרב של האיזור כולו. את משכורתו קיבל כעובד המדינה. הוא היה מודאג מכך שלא ראה עתיד למסורת היהודית ומחוסר היכולת לתת חינוך יהודי לבניו, כרצונו. לכן עזב את משרתו והיגר מקושיצה.

ממשיכו של הרב שטיינר היה הרב גוסטב וולד, שמוצאו ממרכז סלובקיה. מרבית שנות חייו עסק במסחר. לא היה תושב העיר, שכן בגלל מחסור בדיור נאלץ להתגורר באחת העיירות שבסביבה. את המינוי כרב קיבל מפני שהיה מחסור ברבנים בסלובקיה ומחוסר ברירה התקבל. אבל לשבחו ייאמר שאת תפקידו מילא לשביעות רצונם של כל בני הקהילה. הרב וולד סיים למעשה את שורת הרבנים שכיהנו בעיר קושיצה.

הזמן, כן הזמן, עשה גם הוא את עבודתו המואצת, בפרט בבני הקהילה הקשישים יותר. מפאת בריאותם הרופפת, תוצאת תלאות העבר העגום, נזקקו יותר ויותר לשירותי הרפואה. למזלם התברכה קושיצה בבתי־חולים טובים למדי, שבהם פעלו גם רופאים יהודים מצויינים וידועי שם. ציבור הרופאים של קושיצה היה לשם דבר גם בעבר. מכל המזרח סלובקיה וקרפטורוס נשלחו לריפוי המקרים המסובכים ביותר. בתי־החולים היו מצויינים, עם מכשור מודרני, כבר בשנות העשרים. כעת הגורל היה די נדיב לאותם הקשישים, התשושים

כל הקשיים שהיו כרוכים בתפקיד. בפרט קשה היה לנהל את ענייני הקהילה בזמן משפטו של סלנסקי, מזכירה הכללי היהודי של המפלגה הקומוניסטית. כל כלי התקשורת עסקו בהפצת השנאה נגד היהודים. העיתונים כתבו בהרחבה על המשפט והשמיצו את מדינת ישראל ואת יהודי העולם, וחזרו על הכזבים המתועבים שהעכירו את היחסים עם היהודים. אנטישמים רבים, שלא היו חסרים בחוצות העיר, שוב זקפו קומתם. את שנאתם השמיעו ללא מעצורים, בגלוי ובכל מקום. באווירה שכזאת לא היה קל לנהל את הקהילה המפוחדת. ארתור גרג עשה כמיטב יכולתו, במצב הנתון, להושיט את שירותי הקהילה כנדרש. המגעים עם השלטונות, בימים הטרופים הללו, לוו בלא מעט התרגשויות. לא היה קל להתמודד עם התקציבים המדולדלים שעמדו לרשות הקהילה. הקהילות השאירו כירושה חובות כבדים שהיה הכרח לסלקם. לא היה מנוס מלמכור את הנכסים של הקהילות. סמלה של קהילת האם, בית הכנסת הנאולוגי, נמכר לתשלום חובות לעיריה תמורת סכום לא משמעותי. אף על פי שנפשם בכתה, לא היתה ברירה אלא למכור. בלאו הכי שימש בית הכנסת כמחסן תבואה והרוח יילל דרך החלונות השבורים והדלתות הסדוקות. האורגן האילם השמיע את קולו רק כשגנבים בלילה ניסו לפרוץ ולגנוב את צינורות האבץ שלו.

ענייני הקהילות של סלובקיה כולה כוונו על־ידי מועצה דתית מרכזית שישבה בברטיסלבה. עם מותו של הרב פרידר בא במקומו הרב אליהו כץ, רבה של העיר ניטרה. הוא עמד בראשו של המשרד המרכזי בברטיסלבה. מפעם לפעם ביקר גם בקושיצה. היה תלמיד חכם לא רגיל, וייצג את יהדות סלובקיה על הצד הטוב ביותר. מזכירה הכללי של המועצה הדתית היה יוסף ליפה, חבר המפלגה הקומוניסטית, שבעניינים רשמיים היה מאוד יעיל, בהיותו איש מפלגה.

פעילותו האצילית של ארגון הג׳וינט הופסקה על־ידי השלטונות. כדי לא להפקיר את הקשישים החולים והתשושים הועבר הטיפול בהם לחברת ביטוח סוציאלית שמושבה היה בציריך שבשוויץ. חלוקת המשאבים לא נעשתה תמיד לפי קריטריונים צודקים, אלא לפי ראות עיניהם של עסקנים, שלא תמיד הצדק והיושר היו נר לרגליהם.

עם השנים הגיעו הילדים שנולדו אחרי השואה לגיל בית ספר והיה הכרח לדאוג שיקבלו חינוך יהודי מינימלי. מאחת העיירות מדרום־מזרח סלובקיה הגיע מורה שהקנה לילדים אלה את יסודות

שנה בשנה נערכו טקסי זיכרון בבית הכנסת ברחוב פושקין. התאספו כולם לתפילות לעילוי נשמתם של הקדושים ולאמירת פרקי תהלים. עם תפילת „אל מלא רחמים" סיימו את טקס האזכרה.

באביב 1949 בא לביקור אהוד אבריאל, הציר הראשון של מדינת ישראל, לקושיצה, ממקום מושבו בפראג הבירה. בני הקהילה היו מאוד נרגשים ויחד עם זה היו גאים על הכבוד שנפל בחלקם, שנציגה של מדינת ישראל בא לבקרם. למעשה ראו בו גם בא־כוח רוחני ואולי אפילו מדיני שלהם. במסגרת חגיגית נשא דברו באולם המועדון החברתי, לפני קהל רב של בני קושיצה היהודים. הוא נאם בשפה העברית שמעטים הבינו את תוכנה, למרות זאת שתו בשקיקה את כל מלותיו. המועדון החברתי, שהיה צלו הקלוש של עברו המפואר, נעל, זמן קצר אחרי האקט החגיגי הזה, את דלתותיו לצמיתות.

מכאן ואילך הצטמצם מספר בני הקהילה. רובם עלו למדינת ישראל ורבים התפזרו במדינות שונות בעולם. עם השנים התרוקנו המוסדות הסוציאליים הרבים מהפעילים המסורים. כל ההנהגה של קהילת קושיצה התרכזה בבניין של הקהילה ברחוב הפעמון 5—7. בית המדרש שבגוש הבניינים היה מחובר למבנים החדשים, כחלק מהמבנים העתיקים. כל גוש הבניינים הצטייר כמצדה אחרונה.

עדיין התקיימו מוסדות מסויימים, כמקווה טהרה, בית השחיטה לעופות ותלמוד תורה בקנה־מידה מצומצם מאוד. כאן הקימו מטבח כשר, שהעבירו מהמועדון החברתי, שאת ניהולו קיבלה על עצמה הנהלת הקהילה. חוץ מבית הכנסת האורתודוכסי הגדול שברחוב פושקין, התרכזו כל חיי הקהילה במבוך מוזר זה. זה מה שנשאר מהנכסים הרבים של קהילות קושיצה. יש להניח שעם הזמן אפילו בית הכנסת הגדול יחליף את יעודו, כמו שאר בתי הכנסיות שבעיר, ויעבור לאתר המשונה הזה.

המטבח הכשר היווה את החיבור בין חלקי הקהילה. לכאן הגיעו יהודים משאר הקהילות המדולדלות. במקום זה התקיימו חתונות, בר מצוות ושאר האירועים, כגון לילות סדר לכל בני הקהילה, חגיגות חנוכה, לכאן הגיעו ילדים בני הקהילה בפורים לשמח את שארית הפליטה מהאפרוריות של ההווה, מקדרות העבר ומהעתיד נטול התקווה.

ראשי הקהילה התחלפו לעתים קרובות. בשנת 1950 התפטר ד"ר פרידריך מראשות הקהילה. ארתור גרג, המחבר, קיבל לידיו את ניהולה של הקהילה. שש שנים תמימות עמד בראש הקהילה, עם

אחרי מלחמה מתישה, מחסני מזון ריקים וקופה ריקה. היו אלף ואחת דאגות חברתיות, פוליטיות וכלכליות שהמדינה הצעירה היתה צריכה להתמודד אתן. זרם אדיר של פליטי חרב, שהגיע במספר גדול לחופי הארץ, הכפיל את מספר התושבים במשך שנתיים. היה צריך לדאוג לקורת גג, למזון, לחינוך לילדים, לתעסוקה למבוגרים ולארגון שירותי בריאות לכולם ולשמור על בטחונם מפני סכנות שארבו לכל אורך גבולות הארץ. כדי לספק את המינימום הדרוש, הנהיגו משטר צנע לכל, והתחלקו במעט שהיה עם כולם. העניין התנהל יחסית כשורה. לא היה בישראל אדם רעב, דאגו גם לספק תעסוקה במידת היכולת. הקימו מחנות עולים, ואיש לא נשאר ללא מיטה להניח עליה את ראשו. לתנאים אלה הגיעו גם בני קושיצה. לראשונה בחייהם הרגישו את ביתם האמיתי, למרות הקשיים. התחילו התרוצצויות אחרי תעסוקה ודיור, אך במשך זמן לא ארוך הסתדרו פחות או יותר והשתלבו מכל הבחינות בחיי המדינה.

העיר קושיצה התרוקנה ממרבית בני הקהילה. מובן שראשי הקהילה התחלפו באישים חדשים. באחד הימים ניגשו להנציח את זכרם של הניספים בשואה. תחילה התכוונו להנציחם באחד המקומות הקרובים לבית החרושת ללבנים. לבסוף הוחלט על אחד הקירות של בית הכנסת הישן והאילם, שברחוב הפעמון 7, כאתר ההנצחה. התכוונו למשהו מונומנטלי, אך לבסוף הסתפקו במשהו צנוע יותר — לוח שיש שחור, הזועק אל השמים, על השואה הנוראה שפקדה את קהילת קושיצה והסביבה. הרב שטיינר וארתור גרג, המחבר של ספר זה בלשון ההונגרית, הספידו את קורבנות השואה במעמד כל בני הקהילה. בבית הקברות העמידו לזכרם ארבעה גושי בטון בצורת פירמידה. העבירו מתחתם את עצמותיהם של קורבנות השואה, שהיו מפוזרים בקברים ללא שם וסימון בבית העלמין היהודי בקושיצה ומבתי העלמין היהודיים שבסביבות העיר. על גושי הבטון האלה קבעו לוחות שיש שעליהם חקוקות הכתובות: „לזכר המעונים שניספו על קידוש השם". גם קבעו לדורות הבאים את יום הזיכרון, ליום הראשון של השבוע השלישי או הרביעי בחודש מאי. אבל שארית הפליטה זוכרת את יום הזיכרון לפי הטרנספורטים של הניספים.

טרנספורט ראשון: — כ"ב באייר תש"ד — 15 מאי 1944
טרנספורט שני: — כ"ו באייר תש"ד — 19 מאי 1944
טרנספורט שלישי: — ג' בסיון תש"ד — 25 מאי 1944
טרנספורט רביעי: — י"א בסיון תש"ד — 2 יוני 1944

ב־20.7.49, עם חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה, נסתיימה למעשה מלחמת העצמאות, שתבעה קורבנות רבים בנפש. שילמנו מחיר יקר — כ־6,000 הרוגים, מהם 4,000 אנשי צבא.

עם הכרזת המדינה ב־15.5.48 כבר לא מצאו מרבית בני הקהילה של קושיצה את מקומם בנכר, אף על פי שכמעט כולם התבססו מבחינה כלכלית וחברתית. רבים החליטו שאין להם מה לחכות יותר, כי המולדת שזה עתה קמה לתחיה קורצת להם מעבר לים. הם קמו להגשים את חלומם ואת הכיסופים של עם עתיק יומין. בקדחתנות ניגשו לסדר את העניינים הפורמליים שכלל לא היו פשוטים. היה צורך לערוך רשימות של חפצים שהתכוונו לקחת איתם. כל הרשימות עברו בדיקות קפדניות, דרך ועדות שונות ומשונות של השלטונות, והדבר היה כרוך בלא מעט מקח וממכר עם המשרדים הממונים האלה. עבור כל דבר פעוט ערך, שבשבילם היה חשוב, היו צריכים להגיש בקשות למשרדים שונים, ולא תמיד נענו בחיוב. חיסול העסקים היה כרוך שוב בלא מעט בעיות. היה צורך לסיים את החשבון עם שלטונות מס הכנסה, שגם הם ערמו לא מעט מכשולים בדרכם, ודרשו כספים שכלל לא הגיעו להם. באין ברירה שילמו כדי לקבל את האישור הנכסף. על דירותיהם ויתרו בנקל, שהרי הפעם עמדו לחזור הביתה, לצור מחצבתם. הזמינו ארגזים גדולים (ליפטים), שנאורזו בהם הרהיטים, חפצי הבית ושאר המטלטלים. הארגזים האלה היו צריכים להיבדק אחרי האריזה על־ידי אנשי מכס שגרמו לא מעט דפיקות לב לאנשי הקהילה. אחרי סגירתם על־ידי פקידים אלה, נשלחו לאחד הנמלים בדרך למדינת ישראל ואז נשמו לרווחה. אחרי כל הסידורים עם המטענים האישיים נסעו לברטיסלבה. משם עברו עם דרכוניהם את הגבול ברכבת מיוחדת לעבר הארץ הנכספת, אמנם בהתרוממות רוח, אבל אחרי ההוצאות הרבות שהיו להם הגיעו מרביתם בחסרון כיס אל אחד הנמלים, משם באחת האוניות של מדינת ישראל — לחיפה.

מדינת ישראל עשתה את צעדיה הראשונים כשהיא נתונה בבעיות ששום מדינה בעבר לא עמדה בפניהן, בשום תקופה של דברי ימי העולם. מכל קצות תבל הגיעו עולים למולדתם החדשה, דוברי עשרות רבות של לשונות, עם הרגלים שונים, מסורות שונות, לבוש שונה, מנטליות שונה, אופי שונה והרגלי אכילה שונים. מכל זה היה צריך לגבש אומה חדשה ואחידה. הישוב בארץ מנה בסך הכל 600 אלף נפש, והיה

אין קץ ניגשו לחגוג את גאולת עם ישראל מהשעבוד של שנות אלפיים. את החגיגות ערכו בתיאטרון העירוני. במסגרת החגיגות השתתפו כל המי ומי מקרב הקהילה. גם אנשי השלטון נכחו בהן, ואף הם נסחפו בשמחת אין קץ של הנוכחים. הבמה היתה מקושטת בצבעי תכלת לבן, בשילוב דגלי המדינה המארחת. נאומים נלהבים נישאו במרחב התיאטרון. עם סיומם שרו את התקווה שהדהדה אפילו מחוץ לכותלי התיאטרון.

אך גם חרדה אחזה באנשי הקהילה לקראת הבאות. הספקות כרסמו בנשמותיהם של הנאספים. האם תצליח ישראל להתמודד עם סכנת הפלישה של ארצות ערב?

למחרת פרצה מלחמת העצמאות. למעשה התנהלה המלחמה כבר מיום החלטת האו"ם ב־29.11.47. בשלב הראשון של המלחמה נלחמו כנופיות ערבים שהודרכו על־ידי שליחים של הליגה הערבית, שנתמכו על־ידי ארצות ערב בכסף, בנשק ובמתנדבים. הכוח העברי שקידם את פניה של התוקפנות הערבית כלל את אירגון ההגנה עם 4 גדודי פלמ"ח, שמנו 2,100 לוחמים, חיל שדה, עתודאים וחיל משמר, שהיו רתוקים להגנת מקומות מושבם בכפרים ובערים וגדודי נוער. כוחות אצ"ל ולח"י, שבתחילת המלחמה פעלו באופן עצמאי, צורפו במרוצת המלחמה לצבא הגנה לישראל. יחד לחמו כ־50,000 איש עד הכרזת המדינה ב־15.5.48, בגבורה ובעוז. המבצעים הרבים עד לתאריך זה הניחו, למעשה, את התשתית של המדינה בדרך ההצלחה. ב־16.5.48 פלשו צבאות ערב למדינה שזה עתה קמה. במלחמה הרואית הדפו את הפולשים בגבורה, עיכבו את ההתקדמות של הצבאות, שמשימתם היתה לכבוש את הערים הגדולות, לנתק את חוף הים מן הישוב ואחרי כן לחסל את ההתנגדות של הישובים הקטנים. כל העולם היהודי עמד בנשימה עצורה ובדאגה רבה לראות כיצד יפול דבר. אבל לא עמדו באפס מעשה. רבים מבני הנוער ששירתו בשורות בעלי הברית התנדבו לעזרת הישוב. באו רבים ששירתו בחילות האוויר, השריון, התותחנים ובקשר. אירגונים ציוניים הטילו מכסות כספים על הציבור היהודי בכל רחבי העולם כדי לצייד את הצבא היהודי בנשק ובכלים הדרושים. רבים בצ'כוסלובקיה התנדבו למאמצי המלחמה של העולם היהודי. בעיירה הרניצה שבצ'כיה הוקם, בהסכמת השלטון הצ'כוסלובקי, בסיס אימונים לאלה שהתנדבו לצה"ל, וגם בני קושיצה והסביבה היו בין המתגייסים. המלחמה נמשכה, עם הפוגות, כשנה ושמונה חודשים.

האוניות נתפסו בלב ים וגם אלה שהצליחו להגיע לחוף לא הורשו לרדת הם נשלחו תחת משמר כבד של אוניות מלחמה לאי קפריסין, ששם הקימו הבריטים מחנות עקורים. אחרי מאבקים קשים של התנועה הציונית ובהשפעת אנשי שם בעולם האקדמי ומדינאים מקרב נציגים של האומות המאוחדות, הצליחו אנשי הסוכנות היהודית להביא את עניין ארץ ישראל להצבעה בעצרת האומות המאוחדות ב־29 בנובמבר 1947. ההצעה זכתה ברוב של 33 קולות, נגד הצביעו 13 ו־10 נמנעו. הוחלט לחלק את ארץ ישראל לשני חלקים — למדינה יהודית ולמדינה ערבית. ההצבעה עוררה שמחת אין קץ בכל העולם היהודי. מובן שהתקיימו בכל רחבי צ'כוסלובקיה חגיגות ליהודים שהתגוררו בה. אירגונים ציוניים נרתמו לאיסוף כספים מאנשי הקהילה כדי לקנות נשק, כי מדינות ערב לא הסכימו להחלטה של עצרת האו"ם. הם איימו לפתוח במלחמה עם עזיבת הבריטים. הישוב היהודי עמד כמעט ללא נשק וגם מקורות כספיים היו חסרים, והמדינות השונות לא ששו למכור נשק למדינה שבדרך. הן גם חששו מהתגובות של ארצות ערב שאיימו להטיל חרם כלכלי על המדינות, שימכרו נשק ליהודים. צ'כוסלובקיה היתה אולי המדינה היחידה שהסכימה למכור נשק, ואפילו לאמן בחורים מקרב הנוער היהודי לאחוז בנשק.

בפברואר 1948 חל מפנה פוליטי בצ'כוסלובקיה. המפלגה הקומוניסטית תפסה את השלטון, בהשראת הרוסים. יהודי קושיצה ידעו בבירור ששום אידיאולוגיה לא יכולה להבטיח שוב את עתידם ובטחונם, בפרט אידיאולוגיה כה רדיקלית. ההחלטה היתה כמעט פה אחד, של כל אנשי הקהילה, לפי הסיסמה „בית יעקב לכו ונלכה". הם עשו צעדים ראשונים להגשים את כיסופיהם ולעלות לארץ ישראל. לשבחה של ארץ זו יש לומר שבניגוד לכל הארצות הקומוניסטיות, התאפשרה העליה מצ'כוסלובקיה באופן גלוי, למרות שהיו הגבלות מסויימות על הוצאת חפצים. כולם באו בדרכוניהם ובמימונם העצמיים. לאלה שידה לא השיגה, מימנו יתר אנשי הקהילה את הוצאותיהם.

ב־14 במאי 1948 הצהירה מועצת העם על הקמת מדינת היהודים, היא מדינת ישראל. היום הנכסף הגיע, יום שטוף שמש זרח על העולם היהודי. מדינות האומות המאוחדות הכירו במדינה שזה עתה נולדה. השמחה, כמובן, שטפה גם את יהודי קושיצה. בהתלהבות

גבוה יחסית והקהילות יכלו לשאת זאת מפני שאנשי קהילה רבים עשו חיל בעסקיהם ששגשגו בעיר, והדבר איפשר לשלם לחזן את שכרו.

אלה שחזרו ניגשו לשקם את עסקיהם. המעשים היום־יומיים העידו על התושיה והכשרון שלהם, שמאפס יכלו ליצור במשך זמן קצר עסקים משגשגים. המושג של מחוסרי עבודה לא היה קיים בעיר. רובם ידעו להצניע את הצלחתם וזכרו את הכתוב בספר ירמיה: „אל יתהלל עשיר בעושרו". אחדים פעלו במתן עזרה לאלה שהיו במעבר בדרך לארץ ישראל. הצלחתם של השבים ושיקומם שוב עוררו את חמתם וקנאתם של הגויים האנטישמים.

הונגריה כמדינה מנוצחת היתה תחת כיבוש רוסי. המשטר היה קומוניסטי והמצב הכלכלי היה קשה. רוב היהודים שניצלו ממחנות ההשמדה לא התרשמו יותר מסיסמאות סוציאליסטיות, וחיפשו אפשרות לחיות בארץ שלהם. הם לא מצאו את מקומם בגיא ההריגה של אתמול. לכן נכספו לארץ ישראל. באופן רשמי היציאה מהמדינה לא היתה אפשרית, והדרך היתה חסומה לפניהם. לכן היו צריכים להתגנב לצ'כוסלובקיה. הם באו דרך הגבול הצפון־מזרחי, והמעבר הוסדר על־ידי פעילים ציוניים בהונגריה שפעלו במחתרת בארץ זו. מעבר לגבול כבר זכו לטיפולם של אנשי הבריחה שסייעו להם להגיע לקושיצה. אירגונים ציוניים וסוציאליים של הקהילה דאגו לכל מחסורם ואחרי זמן קצר נשלחו במאורגן לברטיסלבה ומשם העבירו אותם אנשי הבריחה לאוסטריה. בארץ זו פעלו אנשי הבריחה, עטורי תהילה, מארץ ישראל, שהסדירו את הנתיב לארץ ישראל הנכספת. צ'כוסלובקיה היתה המדינה שדרכה עברו כל פליטי השואה ממזרח אירופה, מרוסיה, מהארצות הבלטיות, מפולין, מרומניה ומהונגריה. כל זאת הודות למדיניות של צ'כוסלובקיה, שלא שמה מכשולים בדרכם. יש לציין שהמדינה התנדנדה מבחינה פוליטית, בין השפעה מערבית ומזרחית. לכן היתה צ'כוסלובקיה מדינה יוצאת דופן לעומת המדינות שהיו תחת השפעה רוסית מובהקת.

הדרך לארץ ישראל לא היתה סוגה בשושנים. מאז הספר הלבן ניהלו הבריטים מדיניות נגד העליה, הפעילו כוחות ימיים כדי להכשיל את דרכם של פליטי החרב, שכה נכספו להגיע למולדת החדשה־ישנה. לא עזרו התערבויות של מדינאים ואנשי שם ולא פעולות מחתרתיות בארץ ישראל. בריטים חסמו דרכם של פליטי השואה.

תמיד במקום ובעיתוי הנכון. אנשי הקהילה הקימו את החברה קדישא מחדש, ובאופן חלקי גם את יתר המוסדות הסוציאליים של הקהילה המאוחדת. בעיות שוב לא היו חסרות. רוב בני הקהילה היו מחוסרי כל. רבים חזרו עם בריאות רופפת. היה צורך לטפל בהם. שני רופאים, ד"ר ברף וד"ר מיכל, שזה עתה ניצלו מציפורני המוות, התמסרו ללא ליאות לחולים אלה והצליחו במקרים רבים להאריך את שנותיהם.

ועד הקהילה הקים קרן עזרה לסייע לכל מיני משימות. היו כאלה שהיו זקוקים להלוואה לפתיחת עסק והיו כאלה שקיבלו את ההלוואות לצורכי קיום. במרוצת הזמן נהפכה הקרן לסעד מפני שאיש לא תבע את החזר הכסף. לא תמיד הכסף ענה על הכל. היו רבים שפנו לוועד להשתדל אצל השלטונות לסדר להם רשיונות עסק. השתדלנים לא חסכו מאמצים כדי להשיג למבקשים את הרשיון הנכסף, ובפרט שבמשרדים האלה לא ישבו אוהבי ישראל במיוחד.

אנשי הקהילה השתלבו לאט בחיים הכלכליים של קושיצה, שהרי החיים דרשו את שלהם. שוב נפתחו עסקים משגשגים. תוכנית מרשל האמריקנית פעלה בכל צ'כוסלובקיה במרץ רב. היה צורך לבנות מחדש את ההריסות שהמלחמה גרמה ולתקן את הנזקים. האמריקנים הזרימו משאבים גדולים. חיי הכלכלה של המדינה קיבלו תנופה חדשה והדבר נתן אותותיו גם בין אנשי הקהילה.

עם חלוף הזמן דרשו חוקי הטבע את שלהם. הכאב של שארית הפליטה נפוג במקצת, אף על פי שצלו העגום של העבר ליווה את החוזרים. תיעוד המוות של אלה שניספו היה הכרח השעה, כדי שכל אלה שחזרו בגפם יוכלו שוב להשתלב בחיים רגילים פחות או יותר. גברים ונשים נישאו שוב, כדי להקל את הבדידות ולבנות משפחה. רבים מצאו את בן או בת זוגם והקימו משפחות לתפארת.

את חיי הקהילה שוב ניסו להכניס לתלם הרגיל. בית הכנסת האורתודוכסי הגדול ברחוב פושקין עמד לרשות הקהילה. בימים הנוראים התמלא ציבור מתפללים. בתת ההכרה רצו גם להפגין, למרות נפשותיהם הפצועות, שבכל זאת אנחנו כאן. האווירה של נשמה יתירה בין הפנים הידידותיות הביאה את המתפללים להתרוממות רוח על ששוב הם ביחד, בתוך עמם. בשנת 1946 הוזמן לימים הנוראים החזן שלום כץ מרומניה. קולו הערב תרם לא מעט לחגיגיותם של מועדים אלה. שנתיים ימים הועסק החזן בקהילת קושיצה. אחרי כן הוזמן לארה"ב ושם התפרסם כחזן בקנה־מידה עולמי. שכרו של החזן היה

בשנת 1946, שנה ורבע אחרי תום המלחמה. חודש ויותר איישו את מחנה השבויים במלצקי.

בשנת 1945, שבועות מספר אחרי שיחרורה של העיר, הוקם משרד לקבלת הפליטים השבים. תפקידו היה להושיט עזרה בכסף ובסידור ראשון. המוסד הסוציאלי „אונרא" הסתייע במשרד הנ"ל. דרכו הגיעו לכל הפליטים השבים מצרכי מזון שלא יסולאו בפז. מדובר במצרכים כגון אורז, קפה, קקאו, שימורים ועוד, שאפילו בכסף לא היו בנמצא. משלוחים של בגדים בכמויות גדולות הגיעו, כדי להחליף את בגדי הפסים ושאר הסחבות שאותם לבשו פליטי החרב.

הוקם ועד הקהילה שקיבל הכרה רשמית מן השלטונות. בראש הוועד עמדו אנשי אורתודוכסיה. באופן רשמי איחדו את כל הזרמים שהיו בעבר בתחומי סלובקיה. מינו רב אורתודוכסי, שניהל את הקהילה בעיר ברוח אורתודוכסית, שגרמה ללא מעט התמרמרות בקרב אנשי הקהילה הנאולוגית אשר נטו יותר לכיוון הליברליות. טענתם היתה שהחברה הפרוגרסיבית לא תשלים עם ההשקפות האנכרוניסטיות שירחיקו את בני הנוער מהיהדות, עד כדי שמד.

התפילות של הימים הנוראים בשנת 1945 נערכו בשני בתי הכנסת, האורתודוכסי והנאולוגי. בבית הכנסת האורתודוכסי היו מתפללים במספר גדול יותר מאשר בנאולוגי. בבית הכנסת הנאולוגי היה צורך לתקן את ההריסות, לסלק את האשפה שהצטברה, לסדר את הריהוט השבור. כשדמעות בעיניהם, הפשילו אנשי הקהילה את שרווליהם, ניקו, סידרו והכינו את המקום לתפילת ראש השנה ויום כיפור, הראשון והאחרון אחרי השיחרור. יותר לא נאמרו בו תפילות. תחילה שימש בית הכנסת כמחסן של רהיטים מהדירות השדודות. מאוחר יותר שימש המקום כמחסן לתבואה ולדגנים. מאות קרונות רכבת עמוסי תבואה הביאו לכאן. בית הכנסת היה מתאים למטרה זו מפני שכל החלונות הצבעוניים (הויטרז'ים) הנהדרים נשברו ביידוי אבנים על־ידי האספסוף בימי השואה, כך שמשבי הרוח איוורו את הדגנים.

הרב רפאל בלום מונה כרבה הראשי האורתודוכסי של העיר קושיצה, והיה רב ראשי יחיד בכל הזרמים. הוא היה תלמיד חכם, כיהן רק מספר שנים.

הסוכנות היהודית והג'וינט שוב הוכיחו את יעילותם במתן עזרה לנזקקי הסעד, שמספרם היה רב מאוד. המוסדות האלה הופיעו

לטובה את ההתנהגות האנושית של ממשלת שבדיה, שלא שכחה את עקרונות המוסר בזמן הרת גורל של העם היהודי והצילה רבים מאיתנו ונתנה להם מחסה מפני הרדיפות של מלאכי הרשע. אחד מהבנים הנפלאים שלהם, ראול ולנברג, שנשלח לבירת הונגריה בימים החשוכים ביותר בהיסטוריה של ארץ זו, השליך נפשו מנגד כדי להציל את שארית הפליטה. אלפים חבים את חייהם לאיש נפלא זה. אחרי שיחרורה של בודפשט הוזמן ולנברג לעיר דברצן על־ידי השלטונות הצבאיים הסובייטים, ומאז נעלמו עקבותיו של האיש, ידיד נפש ומסור לעם היהודי. עם ישראל יזכור את האיש לעד. יהי זכרו חרוט בדברי הימים של עמנו לנצח.

חלפו חודשים ומפעם לפעם הגיע פליט מבית חולים זו או אחר, קטוע יד או רגל. כולם מצאו יד מושטת וקורת גג אצל חבריהם שהקדימו אותם בכמה שבועות. בתדהמה קבעו שמעט ערים נפגעו ושכלו כל כך רבים כמו קושיצה. מ־12,000 בני הקהילות חזרו אולי 600 נפשות, שבורות בגופם, ברוחם ובנפשם. מבני העיירות והכפרים שבסביבה חזרו בודדים למקומותיהם העוינים. מובן שלא מצאו את מקומם בתוך האווירה המורעלת. הם עברו לקושיצה והיוו את שארית הפליטה של העיר. ביולי 1946 שוחררו כמה מבני קושיצה מהשבי הרוסי, דרך רומניה והונגריה, בואכה לברטיסלבה. שם נלקחו למפקדת העיר. בתוך הקבוצה היו הונגרים אזרחי צ'כוסלובקיה שלחמו בשורות הצבא ההונגרי נגד הרוסים. היו אנשי צבא סלובקים שהשתתפו בקרבות נגד הצבא האדום ומספר קטן של יהודים שנשארו לפליטה. עשו מסדר והעמידו אותם בשורות. את הסלובקים שלחמו בצד הגלקסים הנאציים, ושהם עצמם לא היו טובים מהם, שחררו מיד ושלחו הביתה. את ההונגרים ואת הקבוצה הקטנה של היהודים לקחו לעיירה מלצקי, למחנה שבויים, כדי שיוכיחו שלא היו אלמנטים עויינים בזמן המלחמה. לא עזר שום הסבר שהם יהודים וקורבנות הרשע של אלה, שפקדו לשלוח אותם למחנה. ההונגרים כתבו הביתה וחיש מהר באו בני משפחה ושחררו אותם. רק ליהודים לא היה לאן לכתוב ולכן גם לא היה מי שישחרר. רק באקראי נשלח פתק עם אחד ההונגרים המשוחררים, שהעביר את המכתב לידי יהודים ואלה שלחו את הפתק לברטיסלבה וכך הגיע למשרד הג'וינט. אנשי הג'וינט פעלו מיד ושיחררו את הקבוצה הקטנה של היהודים מהשבי הצ'כוסלובקי

הגרמני הברברי. רבים מבני קושיצה היו בשורות המשחררים ששחררו את העיר בינואר 1945.

עם שיחרורה של העיר, הוכרזה קושיצה כעיר הבירה הזמנית של צ'כוסלובקיה. אדוארד בנש, הנשיא של המדינה, שאנוס היה לברוח מארצו בשנת 1938, הגיע לקושיצה. כאן נתן את גילוי הדעת על עתידה הפוליטי של המדינה המשוחררת. בימים הראשונים של השיחרור יצאו יהודים מהמרתפים, שבורים וחיוורים מהמחבוא החשוך שהסתתרו בו במשך כשנה. הגיעו בזרם איטי גם בני העיר ממחנות מוות שונים, בבגדי הפסים של אסירי מחנות ההשמדה. הם ניסו להחזיר את דירותיהם ואת רכושם, שבינתיים נתפס על־ידי שכניהם הנוצרים, אך ברוב המקרים לא הצליחו בכך. יש לציין שבגילוי הדעת של בנש על עתיד המדינה, לא נאמרה אף מילה ביחס ליהודים שנשארו לפליטה. שום הוראה לא ניתנה איך להתייחס לחוזרים האומללים, לרכושם השדוד ואיך לשקמם. כבר בראשית הדרך איישו הגרדיסטים הסלובקים את המשרות הרשמיות של המדינה ושל העיר. אנשי הצבא הסלובקי האנטישמיים שוב מילאו את שורות כוחות הביטחון. הם בעצמם, הגרדיסטים של אתמול, הכריזו על חנינה על כל הפשעים. הם מצאו חיש מהר את דרכם למפלגות הנכונות שבשלטון. בהרגשת בטחון וללא נקיפות מצפון, בעזות מצח, נתנו דרור ללשונם האנטישמית והכריזו שיותר יהודים חזרו מאלה שגורשו. השוביניזם הסלובקי חגג בחוצות העיר. מותר היה לדבר אך ורק סלובקית. הסלובקים התנהגו כמנצחי המלחמה, ולא כשותף בכיר לכל הפשעים הנתעבים של המנהיג מברלין. אחרי כל זה לא פלא שהתנהגו בבוז אל החוזרים. במדינות שמהם גורשו והושמדו היהודים, ידעו המנהיגים לנצל את השואה לטובתם. באופן רשמי דיברו על האזרחים שלהם שנפגעו על־ידי הנאצים ועוזריהם, ללא שום הדגשה שמדובר כמעט אך ורק ביהודים. הם דרשו בתוקף פיצויים והשתתפות בצער שהגיעו להם ולממשלותיהם על הקורבנות, אף על פי שכמעט כולם שיתפו פעולה בלב ובנפש עם השודדים והרוצחים הנאציים בכל אתר ואתר.

המשיכו להגיע לעיר פנים מוכרות. רזים, בבגדים בלויים, על זרועותיהם מספרים מקועקעים והצרור הקטן הנצחי על שיכמם. הם באו מההרים המושלגים של הקרפטים. הגיעו גם המסתתרים מהבונקרים והפרטיזנים שלחמו בעוז בסביבות בנסקה ביסטריצה. מרומניה וגם משבדיה הגיעה קבוצה קטנה של בני קושיצה. יש לציין

בעיר באפלה ללא אורות,
הכל שקט, סמטאות שאננות,
אילם הרחוב, ריק מיהודים,
משכנות ישראל שוממים.
הכל מחריש, אין קול,
מכל פינה עצב ושכול,
הנוער התוסס נדם,
נאלם השחוק ואיתו האדם.
השתתק שאון בתי כנסיות,
נדמו בתי מדרש ההומיות,
נסגרו כל מוסדות צדקה,
ננעלו בתי עסק ומלאכה,
עם אחרוני הרכבות,
שהובילו אותם לנתיב המשרפות.

בשישי ביוני 1944 נחתו גדודי בעלי הברית בחופי נורמנדיה. פעמוני החרות כבר צילצלו בחופי הים האטלנטי. איטליה כמעט היתה משוחררת. ב־21 ביוני 1944 הסתערו הרוסים על עמדות הקלגסים הגרמניים וההונגריים בכל החזית המזרחית. ומחודש מרץ 1944 ניצלו הנאצים את ההפוגה הזמנית שהיתה בחזיתות כדי לבצע את זממם השטני, להשמיד את יהדות הונגריה. איזה אכזריות של יד הגורל.

בינתיים נמשכו הקרבות בכל חזיתות אירופה. רבים מהצעירים, שנלקחו לפלוגות עבודת הכפיה בחזית המזרחית, הצליחו לברוח, בשעת הנסיגה, אל הרוסים. תחילה נלקחו בשבי. בשנת 1943, בתיאום עם הרוסים, התארגן צבא צ'כוסלובקי כדי ללחום נגד הגרמנים. את הצעירים גייסו בעיקר ממחנות השבויים. רבים מהבחורים היהודים התנדבו לצבא שזה עתה הוקם. הם לחמו בעוז ובהקרבה בכל מקום שאליו נשלחו. בפרט הצטיינו בכיבוש מעבר דוקלה, אחד המעברים החשובים של רכסי הקרפטים. רבים מהם נפלו בקרבות אלה וביניהם גם בחורים מקושיצה. במקומות שלחמו היתה משימתם העיקרית לנקום את דם חבריהם שקיפחו את חייהם בידי האויב ההונגרי, ולנקום את דם יקיריהם שכה הושפלו, עונו ובסוף הומתו על־ידי השטן

על המשחררים הקרובים והרחוקים. למה הם מתעכבים כל כך? כבר לפני כמה שבועות חנו על מדרונות הקרפטים! מדוע לא מפציצים את מסילות הברזל? במקום ההפצצות המסיביות על הערים, מדוע לא הורסים את הגשרים, כדי לשבש את התחבורה למשרפות? אם לתליינים שלנו אין שום חמלה על מאות האלפים שמובילים אותם לטבח, יצטרכו לתת את הדין גם בעלות הברית לפני בית דין של דברי הימים, על כך שלא עשו מאומה כדי להכשיל, או אפילו לעכב, את קצב ההשמדה. בינתיים שעונם של האומללים גמא את הדקות, השעות והימים. והימים חלפו. חלף יום ראשון של הגירוש, ובעקבותיו השני, השלישי והרביעי עם צער עמוק ביותר. ביום החמישי שוב הגיעה הרכבת של המולך הצמא לדם. הפה הפעור בלע את הקורבנות, שהלכו משותקים, שבורים גם מן המכות שספגו מן התליינים בשעת זירוזם. הפיות הפעורים של ארונות המתים הניידים נסגרו עליהם, ושוב יצאו רבע מאנשי הקהילה לדרך ההשמדה. לפעמים צצו מחשבות של תמיהה על כך שאת קלגסי האס.אס. ושאר הברברים ילדו אימהות בשר ודם. הטרנספורט השני יצא ב־19.5.44, בסך הכל חודשיים מאותו היום שהשטן הגרמני כבש את העיר.

השעון תקתק וגמא הלאה את הדקות, השעות והימים האיומים. חלפו שישה ימים, האבדון שוב הגיע. ביום השישי, 25.5.44, הגיעה רכבת הבלהות בשעות הבוקר. שוב התמלאה עם האומללים שכבר לא טיפחו שום אשליות ביחס לעתיד. שוב נטלו רבע משוכני המחנות, שפחד איום השתקף בעיניהם הזולגות דמע.

והקץ של המחנות הגיע. את האנשים הנותרים ריכזו במחנה הימני בתוך כמה תאי ייבוש. במשך היום הביאו בני ערובה שהחזיקו אותם במקום אחר. בצעדים כושלים הגיעה הקבוצה העצובה. הכניסו למחנה את החולים התשושים, ואפילו על חולי הנפש לא ויתרו וגם הם רוכזו במחנה. בלילה האחרון נשמעו יריות רובה מקצות המחנה. הקורבנות שכבו חצי ערים על יצועם הדווי ובלילה שמעו את נאקות הרוח שכאילו בישרו את קיצם המר. הפציע השחר והחזיונות הנוראים התאמתו. בשנים־עשר ביוני אלף־תשע־מאות־ארבעים־וארבע הגיעה מפלצת הפלדה ונטלה את אלה שנותרו. בא הקץ על יהדות קושיצה־קאשה היקרה והמפוארת, עם סגירת אחרוני קרונות המוות, לקראת הדהירה לעבר אושוויץ ולהשמדה.

צרות מתחלואים. אולי אבותינו שגו שלא לקחו ביתר רצינות את הרצל ורעיונו ואת תנועת הציונות. כל זה לא היה קורה, לוא היתה לנו, כמו לכל העמים, ארץ מכורה. הימים זחלו לאט והביאו את הקץ. לפתע כל התקוות התבדו. את הגטו שהיווה אפשרות קלושה להצלה חיסלו. פרט למספר בעלי מלאכה, שקלגסי האס.אס. ניצלו אותם לכל מיני עבודות מפרכות, כולם הוחזרו לשטחו של המחנה. עוד לפני שהועברו למחנות, עשו חיפוש על גופם. כל דברי הערך נגזלו מהם. יחד עם אנשי מועצת היהודים הועברו לבניין המשטרה. זה היה בשבת ה־13.5.44. קלגסי המשטרה עינו אותם בצורה ברברית. אחרי כן סידרו את האומללים המוכים שורות שורות, והובילו אותם דרך רחובות העיר תחת משמר כבד, לכיוון המחנות. האנשים המעונים והמושפלים ראו בתמהון שהגויים ממשיכים בחייהם כרגיל: אנשים מטיילים, צוחקים, השמש זורחת, אביב בחוצות העיר והם בתחתית השאול. מאחריהם שוב נסגרו השערים של המחנות ושוב היו בתוך נתיב הייסורים. הרגשת אבדון השתלטה עליהם, ללא שמץ של תקווה.

יום שני, ה־15.5.44 היה יום השני השחור משחור. שורה ארוכה של קרונות משא נכנסו למחנה מספר אחד. כמו מפלצות הסתדרו בשורה, עם לוע פעור. קלגסי האס.אס. המאומנים נכנסו לפעולה, פירקו בגסות רבה את התאים שבנו במו ידיהם מלבנים. יצאו אנשים שבורים, במין עילפון, עם צרור קטן בידיהם, לעבר הרכבת. לגבי אלה שהיו איטיים יותר, הפעילו המרצחים את המקלות וקתות הרובים. נשמעו צעקות עד לב השמים, בכי מר, תופת ממש. הדלתות של הקרונות ננעלו. הרכבת שעטה לעבר המשרפות.

הדמעות לא פסקו לזלוג לאלה שנשארו. לילה של יגון עטף את שוכני המחנה. אנחות וגניחות התפרצו מלבותיהם. אחרים השמיעו תפילות ותחנונים. הנשמות טולטלו בגלי היאוש. התאמתו מילותיו של המשורר האלמוני:

את כוס התרעלה רוקנתי
כעת בצער התמלאתי.

ברוח יללה כמבשרת רעות. הירח התכסה מפעם לפעם בעננים. יריות רובה נשמעו בלילה האפל. עלה עמוד השחר, בפנים מעונות ובלי מלים התהלכו מתוך המחנות. מדי פעם נשברה השתיקה. המלים בטאו רק את האכזבה המרה. שקועים במחשבה, במפח נפש, חשבו

היה לקבל, מפני שבגבול קיבלו לידי עובדי רכבת גרמנית את הרכבות מהסוג הזה, אותם אי־אפשר היה לדובב.

בראשית חודש מאי הגיעו שמועות שמתכננים להקים גטו בתוך העיר. הידיעה נראתה כסימן ליחס מתון יותר. המידע היה נכון חלקית. כמה מאות מן היהודים, בעיקר בעלי מלאכה עם משפחותיהם, הועברו תחת משמר כבד ושוכנו ברחוב זריני וסרצ'ן. אמנם סגורים היו לחלוטין בתוך הגטו ואפילו שהצפיפות היתה רבה, בכל זאת גרו בבתים ולא במחנה מאובק ומרופש, שבו הסתובבו קלגסי אס.אס. עם מבטים רצחניים. אלה מהאומללים שנקלעו למקום היו צריכים לפנות לעברם, לעצור ולהוריד את כובעיהם. זה היה שייך לתקנות הנאצים של המחנה. למרות שבגטו לא היו תלייני האס.אס., היו שם קלגסי המשטרה ההונגריים שמיררו את חייהם של אלה, שהיו בדרך להשמדה. בעיקר היו אכזריים שני קציני משטרה שעינו את אנשי הקהילות. אחרי המלחמה באו אלה על עונשם. את אחד מהם הוציאו להורג והשני קיבל 20 שנות מאסר. האם זה היה עונש הולם על כל הייסורים והעינויים שגרמו בימי השואה? סביב המחנה, בבית החרושת ללבנים, הקימו הקלגסים מגדלי שמירה. הזקיפים היו ז'נדרמים וקלגסי המשטרה. בים של גויים עוינים ושונאים לא היה כל סיכוי לברוח. מכל פינה תקף פחד מוות וחידלון. ימים כלילות התייסרו ללא שינה, על סף האבדון. האמהות, שהיו רגילות לפעילות שיגרה ולטרדות היום, הושבתו לפתע מכל, ורק האימה והיגון היו מנת חלקן יום יום. הילדים התבגרו בן יום, ללא עליצות ועם פנים נפולות. מכל פינה נשמע בכי מר מפי עוללים ותינוקות. רק 10—15 דקות הליכה הפרידו אותם מבתיהם החמים והמסודרים וכעת ישבו בתוך התופת והרהרו: איפה שגינו? היכן שגו אבותינו? הרי אבותינו הנחילו את האמונה באל אחד והאמינו בטוב שבבני האדם. תמיד שאפנו לשלמות. היינו המובילים בכל עת לעבר הקידמה. הנה דוד המלך, בעל התהילים, על 150 המזמורים, שנאמרים בשעת אבל ומצוקה וגם בשעת שמחה בפי כל העמים. תרומותינו ברפואה, במדע, בספרות, במשפט צדק, בשירה קלאסית וגם באמנות מעידות על המשך תרומותינו לאנושות. למרות תרומתם היו רדיפות, פוגרומים, רציחות וגירוש מנת חלקם. גם בימינו מהווים אחינו שליש ממקבלי פרסי נובל, אף על פי שחלקנו בתבל הוא רק פרומיל אחד. הדבר נובע מכך שאנחנו עם ללא עצמאות מדינית כבר אלפיים שנה, כלי משחק בידי צוררים ושעיר לעזאזל לכל

האפל ברחבי אירופה. קבוצה גדולה עסקה בהתקנת גדרי תיל סביב בתי החרושת, כדי לבודד אותם מהעולם של אתמול. קבוצה שניה עסקה בכריית שירותים. דאגו להגיינה מינימלית, כדי שלא יפרצו מגיפות ולא ישבשו לתלייניים את מזימותיהם הרצחניות. הרופאים אירגנו מרפאה. זה היה ממש צו השעה. טיפלו בחולים לא רק מבחינה נפשית. רבים היו בעיצומם של טיפולים שונים, וגם נפצעו בתאונות עבודה והיה צורך בטיפולם המסור של הרופאים. אלה שמשכו בעט סופרים, הוציאו במכונת שכפול עלון בן שני דפים, שסיפק ידיעות הכרחיות ועצות טובות לשוכני מחנות המעצר. היה הכרח לארגן את האספקה. במקרה הטוב, הביאו האנשים אוכל לשניים או לשלושה ימים. הבעיה היתה קשה מאוד, אבל כבר ביום השלישי הקימו שני מטבחים, שיכלו לספק לפחות צלחת אוכל לכל. בשעות הצהריים עמדו כאלמים בשורות ארוכות, עם כלי אוכל. עוד לפני יומיים נהנו אומללים אלה מהשפע שהיה בבתיהם המסודרים, ואפילו העניקו אוכל בנדיבות לאחרים, וכעת לאן הגיעו! היה צורך לדאוג לאספקת מים לאנשים אלה. המועצה פנתה בכובד ראש למועצת העיר. יש לזכור לטובה שני אנשים נוצרים, חסידי אומות העולם, ובמיוחד את סגן ראש העיר ברץ' ואת הפקיד הבכיר בעיריה דובושפי, שמתוך נאמנות ליהודים האומללים נתנו ביטוי לאנושיותם ורק בעזרתם התאפשרה אספקה למטבחים וגם זרימת המים למחנה. תרמה לעניין גם העצה של מועצת היהודים, שאת המזווים של הדירות העזובות יש לרוקן, לאסוף את תוכנם מרחוב לרחוב ולהוביל על גבי עגלות למטבחים של המחנות. את בעיית האספקה פתרו איכשהו, אבל המחשבות האפלות הטרידו את מנוחתם ואת נפשותיהם הסוערות. למחשבות אפלות כאלה ביחס לעתיד, איש לא נתן דעתו אפילו בחלומו הנורא ביותר.

המועצה עמדה בקשר עם המרכז שבבירת הונגריה, העבירה תלונות רבות והרבה בקשות לעזרה.

באחד הימים נסעה רכבת משא מכיוון דרום־מזרח. מפתח האוורור המסורג התרוממו מספר ידיים למעלה, כך דיווחו עדי ראיה. חרדה גדולה אחזה בשני המחנות. אנשי מועצה ניסו לברר אצל עובדי הרכבת, המוכרים להם, מה היתה רכבת זאת. אלה לא ידעו לתת הסבר מקיף, פרט לכך שהרכבת היתה מסלובקיה ושהיו בה נשים יהודיות מגורשות תחת משמר כבד. הבהרות מפורטות יותר אי־אפשר

הרוע האפל גם ליתר בני הקהילה. בזמן לבלוב העצים, בחג הפסח, החג של אלפי השנים, חג של יציאה מעבדות לחרות, נדחפו היהודים לשעבוד הברוטאלי ביותר שמוח שטני יכול להמציא.

באה הפקודה, שכל נפש יהודית בעיר הזדעזעה ממנה. בתוך 48 שעות חייב כל יהודי או ממוצא יהודי להתייצב בשני בתי החרושת ללבנים, שנמצאו בשני צידי דרך ספשי אשר בפאתי העיר. לשם העבירו גם את אלה שהיו מרוכזים כבר קודם בבית הכנסת. אין לתאר את המראה העגום שנראה בעליית דרך ספשי. יהודים בודדים או בקבוצות, שזה עתה עזבו את בתיהם המסודרים, סחבו על גבם את רכושם הדל לעבר מקום הריכוז. אחדים דחפו את מטלטליהם על עגלה דו־אופנית. עגלות רתומות לסוסים העבירו את הזקנים התשושים, חולים, נכים ואת כל אלה שלא היו מסוגלים ללכת בכוחות עצמם, למקום הארור הזה. הילדים, שנעקרו מבתיהם החמים, נצמדו לשמלות אמותיהם בבכי מר מאוד. אזרחי העיר הנוצרים הביטו בתדהמה על המראה העגום. היו גם רבים שנתנו ביטוי לשמחתם. זו היתה דרך של דמעות, דרך של כאב ודרך של מעונים. על דרך היסורים כשלו הזקנים, הגברים והנשים רכוני ראש, שבורים מהעתיד שבאופק. הצעירים והילדים חשכו עיניהם מרוב צער וצעדו למקום הריכוז. בדרך כשלו רגליהם של שוכני בית אבות שזה עתה טופלו בידיים אוהבות, ומעדו חוסי בתי היתומים בנתיב היסורים.

בשני בתי החרושת ללבנים הצטופפו 14,000 יהודים, בשטח של פחות מ־15 הקטרים. על 14,000 הנפשות המבוהלות והשבורות עד מאוד העיק האבדון השחור וסביבם האדמה השוממה.

על היהודים המשכילים השתלטה כאן האנדרלמוסיה. הם נשברו ובחוסר משמעת התמקמו בין מתקני הייבוש או במחסני הלבנים המאובקים. איכשהו מצא כל אחד מההמון בקושי פינה משלו. המועצה הצליחה לארגן סדר בתוך ההמון. קציני צבא לשעבר הקימו כעין מפקדה ואחרי כן אירגנו משטרה פנימית. אלפי האנשים צייתו בשקט להוראות של המועצה וקיבלו את מרות המפקדה. במרוצת 24 שעות היה לכל משפחה מקום להניח את ראשה. מהלבנים שהיו בשטח עשו מחיצות וכך יצרו לעצמם מעט פרטיות. כבר למחרת הפעילו את האנשים בכל מיני עבודות, לפעמים לגמרי מיותרות, אך נועדו להעסיק אותם כדי שלא יהיה להם פנאי לחשוב. התליינים היו פסיכולוגים טובים, ולכן העבידו אותם ללא הפסקה. את כל זה רכשו מנסיונם

הקהילה היו שרויים בו, קיבלו את הידיעות המרות האלה בשוויון נפש. הימים האפלים והסוערים עשו אותם אדישים לכל דבר. אחרי כמה ימי רגיעה יחסית, קבעו הקלגסים של האס אס את המפקדה הראשית שלהם בכיכר הורטי מספר 9. מיד הגיעו המעשים המשפילים. ציוו להביא את נשות הקהילה לעבודות ניקיון במטה שלהם. רק עכשיו הרגישו באמת את ההשפלה. מה פירושו להיות ללא זכויות, ללא אפשרות למחות נגד הגזירה, להיות כל־כך חסרי אונים בידי הברברים האכזריים. למחרת נתנו פקודה שבמשך שלושה ימים יש לשלם מיליון פנגו כפיצויי מלחמה. כדי לזרז את הגביה לקחו בני ערובה מקרב נכבדי העיר. הסכום היה דמיוני מפני שהגזירות של שנות השלטון ההונגרי הביאו את בני הקהילה כמעט עד פת לחם ורובם היו נתמכי סעד על־ידי המוסדות הסוציאליים היהודיים. דין המשומדים שעברו בעבר לדת הנוצרית היה כדין היהודים. שום זכויות־יתר לא קיבלו מהקלגסים. להיפך, החזירו אותם למקום שהיו שייכים אליו בעבר. שבורים הלכו בדרך לקנוסה, ובלית ברירה גם הם הצטרפו לאיסוף הכסף. את כל הסכום אי־אפשר היה לאסוף. היו חסרים 150 אלף. הקלגסים לא הסתפקו בזה. המועצה קיבלה פקודה מפורשת מלווה באיומים, שמשך 24 שעות יש להשלים את הסכום. כדי לתת תוקף לדרישה הגדילו את מספר בני הערובה ואיימו שבשיטה האס אס יסדֵירו איתם את החשבון. בלית ברירה אספו מבית לבית את יתרת הכסף ומסרו אותו לידי המולך הגרמני. בחוצות העיר התנהל הכל כרגיל. האביב הגיע, שמש חמימה זרחה גם על בני הקהילות העצובים והמושפלים. לפעמים שאלו את עצמם האם החיים שלהם מורכבים רק מלילות חשוכים? האם כל זה רק חלום בלהות? אבל עם קרני השמש באו העננים הכבדים והשחורים. הגיע חג הפסח, הסבו לליל הסדר המסורתי עם המצות המרות ביותר מאז יציאת מצרים. מספר קטן של יהודים התאספו עוד פעם בבית התפילה. בפעם האחרונה שמזמורי תהילים נאמרו על־ידם. אבל כל זה לא הרגיע אותם. הרגשת אבדון העיקה על נפשם הנרעשת. המועקה והמראות האפלים לא איחרו לבוא. הסיוטים התרחשו במהירות. ב־22 באפריל, ביום שטוף שמש, פינו בחיפזון את רחוב דאק פרנץ, שהיה מאוכלס כמעט רק ביהודים. כ־1,000 נפשות — נשים, גברים, נוער, ילדים וטף, ביניהם חולים שבקושי עמדו על רגליהם — הועברו לבית הכנסת ברחוב קזינצי עם חפצים מועטים שיכלו לאסוף במהירות. מכאן נפתח

לנסוע ממקום למקום בשום כלי רכב. אחרי כמה ימים הקימו עשרים חברי הקהילה מועצת יהודים. עמדו על זה שכל הקהילות יהיו מיוצגות בה. מינו שני אנשי קהילה מכובדים שיעמדו בראש המועצה. התליינים הקימו את המועצה, כדי לשרת את האינטרסים האפלים שלהם. אנשי הקהילה הצליחו כבר בימים הראשונים להקים קשר עם המרכזים הקהילתיים של בודפשט. הם גם התקשרו עם אנשי מועצת העיר הנוצרים ועם חברי בית הנבחרים של הפרלמנט ההונגרי, שהיו תושבי העיר קאשה. אחדים מאלה ביקרו במשרדי הקהילה, נרגשים ומשתתפים בצערם של היהודים, וניסו לעזור. התקשרו לשליט המדינה, אבל חיש מהר נודע שלפניות אלה לא היתה שום תכלית. השליט הורטי עצמו היה שבוי בידי הגרמנים.

הגזירות הקשות היו על סדר היום. הודיעו על חובה לענוד את הטלאי הצהוב, והתקנה חייבה גם גברים שהצטיינו במלחמת העולם הראשונה, כאלה שהיו גיבורי מלחמה, אנשי הקהילה שעמדו בראש החברה וכאלה שמילאו שליחויות ציבוריות אצל השלטונות. כולם נאלצו לענוד את אות הקלון הצהוב. דמעות של אין אונים התגנבו לעיני הגברים ובני המשפחה כאחד. הטלאי הצהוב בלט על בגדי היהודים. בצעדים מהירים השתדלו לסדר את ענייניהם ההכרחיים. נעלמו הזקנים והפיאות, כדי לא לתת עילה לשונאי ישראל ולאספסוף להתגרות בהם ולהכותם. בינתיים, בעל כורחם, גדל מספר היהודים בעיר מיום ליום. את אחינו ממחוז קאשה ריכזו בעיר. מן העיירות טורנה, ספשי, סיקסו, סנטו ועוד, וגם מן הכפרים הקטנים והגדולים יותר, הגיעו כ־3,000 יהודים. המועצה היהודית התמודדה די טוב כדי למצוא דיור לאנשים אלה. אי־הוודאות והצרות המשותפות הביאו את אנשי הקהילה לפתיחות ולהקרבה. לעומת אלה שהתווספו, היו יהודים שבזמנו מילטו נפשם לעירנו, וכעת עשו את דרכם בחזרה לסלובקיה. שם היה המצב טוב יותר. היו גם אמיצים, שבדרך זו רצו להציל את עצמם ואת משפחותיהם. היו מקרים שנשדדו על־ידי המבריחים שלהם ונעזבו לנפשם באמצע היערות העבותים. היו כאלה שניספו מרעב או שהתאבדו כי לא מצאו דרך להציל את עצמם. אחדים מאלה הובאו לקבר ישראל, יחד עם 140 גברים מפלוגות העבודה השונות, שמצאו את מנוחתם בבית העלמין של העיר. קברות אחים נמצאים מתחת מצבת זכרון של ארבע הפירמידות. בזמנים רגילים היו טראגדיות אלה מעוררות התרגשות עזה, אבל במצב הקשה שאנשי

הנאצית שאינה יודעת גבולות תגיע גם לכאן. תצילו מה שניתן להציל...".

שינדלר, תשוש ונרגש מן הדו"ח המזעזע שמסר ומאזהרותיו ונבואותיו הטראגיות, שקע לתוך כורסתו בלי יכולת להוציא עוד הגה מפיו. קסטנר ושפרינגמן האזינו בדומיה לזעקותיו של שינדלר, נרגשים גם הם, עזבו את החדר ונפרדו מהאיש, תוך מלמול מלות אדיבות.

הבעיה היתה, שראשי ההסתדרות הציונית בהונגריה לא נהנו מאהדתם של ראשי הקהילות בארצם, ובראשם — ראש הקהילה של בודפשט, שמואל שטרן, שהדו"ח של שינדלר הועבר אליו כמעט מלה במלה ע"י קסטנר ושפרינגמן. שטרן, לא מצא לנכון לנצל את השפעתו בקרב אנשי השלטון ההונגרי, וחמור מזה: אף לא הזהיר את ראשי הקהילות בארצו על רקע ההתרחשויות בפולין, ולא את ראשי העולם היהודי מעבר לימים. במקום זה מסר הצהרה בזו הלשון:

„מחשבה מסוכנת היא לפגוע בתרבות העם הגרמני ולפקפק במטרות השלטון ההונגרי ההגון" (ציטוט בתרגום חפשי מהמקור).

למעשה, כל המידע הוסתר מבני הקהילות, לרבות אנשי הקהילה בקושיצה, והסוף הטראגי הגיע באביב 1944.

ב־19 בחודש מרץ 1944 נהפכו התקוות ליאוש. כבר בשעות המוקדמות של הבוקר פשטה הידיעה שהצבא הנאצי כבש את הונגריה ונכנס גם לקאשה. יהודי העיר נחרדו. נפלה עליהם אימת מוות. הוסיפה לחרדה השתיקה הרועמת של רדיו בודפשט. אחרי זמן־מה נפסקה השתיקה. הקריין השמיע בקול צווחה את הידיעה שהממשלה הוחלפה בממשלה חדשה, שמשימותיה העיקריות יהיו חיסול היהודים. במשך היום צעדו מחלקות אס אס והוורמכט ברחובות הראשיים של העיר. מספר ידיים התרוממו להצדעה היטלראית במועל יד. רבים מהגויים ציפו בקוצר רוח להגשמת היצר החמסני והרצחני שלהם. השקטים מביניהם קיבלו את המאורעות בשתיקה ובסבר פנים רעות. היהודים, לעומתם, בכעין עילפון ובחוסר אונים, צפו לעתיד השחור. למחרת כבר הורגש צלה הראשון של הטראגדיה והיראה מן המאורעות שעתידים היו לבוא על יהודי קאשה. מפקדת המשטרה הודיעה שמכאן ואילך לא תיתן הגנה בשום עניין לאזרחים היהודים. גזירות רדפו גזירות בקדחתנות ממפקדות האס אס. במשך פחות מחודשיים וחצי הושמדו הקהילות המפוארות של העיר קאשה, שמנו 12,000 נפשות. הופיעו מודעות קיר שליהודי אסור לעזוב את מקום מגוריו ואסור

באחד הימים, בסתיו 1942, הגיע לקרקוב מבודפשט הד"ר סדלצ'ק, רופא שיניים וינאי, לא־יהודי. הוא בא בשליחות ועד ההצלה, שישב באותה עת בבודפשט. ברשותו היתה רשימה של אישים, שהיו ידועים במהימנותם לשולחיו, שכן עד לאותו זמן גם הועד הלאומי בא"י וגם ההסתדרות הציונית ברחבי העולם לא היה בידם מידע מהימן על המתרחש בגרמניה וגרורותיה ובארצות הכבושות על ידן.

ד"ר סדלצ'ק נשלח לקרקוב עם מזוודה בעלת תחתית כפולה, ובתוכה סכום כסף גדול, שנשלח ע"י הג'וינט האמריקאי, כדי לעזור בהצלה ככל שניתן יהיה. הד"ר הגיע לקרקוב „לצורך עסקים", כביכול.

שמו של שינדלר היה ידוע זה מכבר לועד ההצלה, ומובן, ששמו נכלל ברשימה השמית.

סדלצ'ק נפגש עם שינדלר וסיפר לו, שהוא נשלח מטעם הג'וינט וההסתדרות הציונית, כדי לקבל מידע על המתרחש. אחרי שבחנו איש את רעהו, סיפר שינדלר על הזוועות, על הגירושים הברוטליים, ועל ההוצאות להורג על־יד המבצר האוסטרי השומם שבקירבת העיר. את כל אלה הוא סיפר כעד ראייה.

אחרי דממה של כמה רגעים פנה סדלצ'ק אל שינדלר בשאלה, האם יהיה מוכן לבוא לבודפשט ולמסור אישית על כל הזוועות האלה, כדי לפרסמן בין הקהילות היהודיות ברחבי העולם ולעורר את מצפונם של העמים הנאורים. שינדלר נדהם לרגע מן הפנייה, אך לאחר הרהור קצר הסכים לנסוע לבודפשט. בינתיים העביר שינדלר את הכסף לאנשי הקהילה בקרקוב, כדי שיעשו בו שימוש כראות עיניהם.

שינדלר, מצוייד בויזה להונגריה, הגיע לבודפשט בשלהי 1942. הוא התאכסן במלון „פנוניה", בחדר שהוזמן עבורו ע"י קסטנר ושפרינגמן. עוד באותו יום נפגשו קסטנר ושפרינגמן עם שינדלר, והמתינו בקוצר רוח לדו"ח מפי האורח. שינדלר התהלך בחדר נרגש ונסער, מתחיל את סיפורו בקושי, כמעט בלחש, מספר להם את כל הידוע לו, ומזהיר את שומעיו: „רבותי, החיה הנאצית לא תחוס על אף יהודי שבהישג ידה. אל תהיו שאננים גם אתם. תוכניתם של הגרמנים היא להשמיד ולעקור מן השורש את העם היהודי. תזעיקו ראשית כל את המנהיגות המקומית. הרעישו עולמות. הזמן פועל לרעתכם! בפולין ובארצות הכבושות מתבצע רצח עם, שלא היה כדוגמתו בהיסטוריה האנושית. גם אתם נמצאים בסכנת מוות. המפלצת

שמחוץ לעלילות דם, שהסתיימו בדרך כלל ללא תוצאות מרחיקות לכת, כמעט שלא קרו פוגרומים וגירושים המוניים. קשה לומר שהשליט הורטי וממשלתו התייחסו ליהודי הונגריה באהדה. אבל בימי השריפה הנוראה בארצות שמסביב, בסלובקיה, קרואטיה, אוסטריה, פולין, אוקראינה וצ'כיה, שבהן נרדפו היהודים ונשלחו למחנות מוות, יכול רוב רובה של האוכלוסיה היהודית של הונגריה לחיות עם הגזירות, איכשהו. היהודים חיו בתקווה שהזעם יעבור וחלק גדול של יהודי הונגריה יינצל. לכן היתה ההפתעה גדולה מאוד. הידיעות הטובות זרמו ללא הפסקה. בעקבות הניצחון הגדול על רומל על־יד אל עלמיין, נשמנו לרווחה על שארץ־ישראל נמצאת מחוץ לסכנת הפלישה הגרמנית. היתה שמחה בשל מפלת צבאות גרמניה על־יד סטלינגרד. קיבלנו בסיפוק רב את פלישת האמריקנים בקזבלנקה ואחרי כן את שחרור צפון אפריקה מהצבאות הנאציים של גרמניה ואיטליה. לא ידענו קץ לשמחתנו כשפלשו לאי פנטלריה, וחיפשנו בקדחתנות את הנקודה במפה. התפללנו שיצליחו בדרכם. אחרי זמן רב באו הידיעות על הפלישה לסיציליה ובעקבותיה דרך מצרי קלבריה לאיטליה. בקוצר רוח עקבנו אחרי ההתקדמות של צבאות בעלי הברית כמעט יום יום. קיבלנו בסיפוק רב את הידיעות שהארמיות הרוסיות חצו את נהר הדנייסטר. הצבא האדום הגיע להרי הקרפטים. יהודי הונגריה זקפו את קומתם בתקווה גדולה — תקווה שהתבדתה לחלוטין.

לשאלות רבות אין מענה, למרות שלרבים ממנהיגי הקהילות היה ידוע, שבפולין ובמקומות אחרים באירופה מתנהלת השמדה של עם ישראל.

וכדי לבסס את דבריי, אביא כאן כמה שורות מתוך ספר של חומס קיניאלי, ושמו: „תיבתו של שינדלר" שינדלר, אחד מחסידי אומות העולם הבולטים, הצליח בכל מיני תחבולות, תוך סיכון חייו, להציל 1200 מיהודי קרקוב וסביבתה. שינדלר, גרמני יליד הסודטים שבצ'כוסלובקיה, היה בין אלה, שראו סכנה לאנושות ממעשיו של הצורר מברלין. בתור איש עסקים הגיע לקרקוב הכבושה, ופתח שם מפעל לכלי מטבח, שבו העסיק רבים מיהודי המקום, מתוך יחס אוהד ליהודים הנרדפים. בכל הדרכים הוא השתדל להיטיב את מצבם, תוך גילוי יחס אנושי וחם, בעזרה להשגת מזון, בשנות הארבעים הקשות, כאשר יהודי פולין היו בדרך למחנות ההשמדה.

מזעזעים. זכורה ילדה בת 4—5, שסיפורה נגע ללב במיוחד. היא הגיעה עם הוריה סמוך לגבול, בעת הבריחה מסלובקיה. כנראה הרגישו ההורים שהרודפים נמצאים קרוב למחבואם והיו בטוחים שהילדה לא מסוגלת להמשיך. החביאו אותה בחורבה מוסתרת באמצע הסבך. הקטנה נשארה במסתור, ומים ואוכל לא באו לפיה יום־יומיים. נשים כפריות שעברו ביער מצאו את הילדה המפוחדת ובקול בוכים הסבירה לנשים שהיא נרדפת על־ידי אנשים. נכמרו רחמיהן של הנשים הטובות והן הביאו אותה למשרדי הקהילה. שמה היה שיינדלה. המזל האיר לה פנים והיא חיה כעת חיים מסודרים בבודפשט.

בימי המלחמה, ובפרט בשנת 1941, קדרו פני אנשי הקהילות. היהודים שהתיישבו בעירנו בזמן מלחמת העולם הראשונה, ושנחשבו אז כפליטי חרב, וקיבלו זכות אזרחות מקומית עוד במשטר הצ'כו־סלובקי, נצטוו להתייצב במשטרה. בו במקום שללו מהם את הזכויות האזרחיות שהקנתה להם תעודת האזרחות. פשוט ביטלו את המסמך. אחרי ימים ספורים אספו אותם בבית הכנסת הנאולוגי; מספרם היה כ־300. האומללים גורשו באכזריות לשטח הכיבוש בקדמת אוקראינה על־ידי משמר כבד של ז'נדרמים. שם קיבלו אותם התלמידים של קלגסי האס־אס האוקראינים, שבאכזריותם עלו על רבותיהם. שנות המשטר הקומוניסטים לא שינו את אופיים האכזרי מתקופת חמלניצקי. את הגברים, נשים, נוער, ילדים ותינוקות רצחו בדם קר על־יד קמנץ פודוסלק. גם מדרום המדינה הגיעו בשורות מרות ביותר. כזכור, נכנסו ההונגרים, בעזרת הקלגסים הגרמנים, לחבל־ארץ של יוגוסלביה. העם הסרבי, שהיה ידוע כעם לוחם חופש, לא נכנע לשלטון האכזר של הכיבוש הגרמני־הונגרי. עוד במלחמת העולם הראשונה היו הפרטיזנים ידועים בעוז רוחם. הם לחמו נגד צבאות אוסטרו־הונגריה. גם בשנים האלה התארגנו ללוחמת גרילה. באחת הפעולות הם לכדו כמה ז'נדרמים שהתאכזרו במיוחד לתושבים המקומיים וחיסלו אותם. המפקדה הראשית של האיזור אספה, כנקמה, את הנכבדים הסרבים של העיר אויוידק, יחד עם יהודים רבים חפים מפשע. הם נרצחו על־ידי אנשי צבא הונגריים על שפת נהר הדנובה. האלוף שפיקד על רצח חפים מפשע התמנה למפקדה הראשי של עירנו וסביבתה בימי השואה. גם כאן הוכיח את חריצותו הרצחנית.

אם נשפוט את דברי הימים של יהדות הונגריה במשך כ־1000 שנות היסטוריה, ואם נשווה לארצות המערב והמזרח כאחד, יש לציין

הכפייה שלחו לחזית הרוסית לכריית חפירות, לבניית ביצורים ושאר עבודות קשות. כל אחד מהמגויסים היה חייב לדאוג ללבוש, לשמיכות ולשאר האבזרים הדרושים, מכספו שלו. רבים הגיעו בלבוש דל ביותר, עם נעליים בלויות, שלא היה להם ממה לממן את הציוד. נשלחו גם לאזור עיירת בור אשר ביוגוסלביה לעבודות כרייה במכרות נחושת. רבים נספו שם מאפיסת כוחות ומיחס ברוטאלי. פלוגות רבות סללו מסילות ברזל בשטח ההררי של טרנסילבניה. בכל מקום שרר משטר נוקשה עם עונשים חמורים על כל עבירה מדומה. מצבם הקשה ביותר היה בחזית הרוסית. אלה שגויסו היו ממיטב בני הנוער היהודי, שהשאירו מאחור את יקיריהם, שכל תקוותם היתה בבחורים הנפלאים האלה. העדר טיפול רפואי מינימלי והיחס האכזרי עשו בהם שמות. שיא הסבל היה בחורף שנת 1942—1943. הגרמנים וההונגרים נחלו מפלה מוחצת ואת כל תסכולם הוציאו על הבחורים האומללים האלה. בעת הנסיגה הגדולה, על־יד פיתולי נהר הדון, בקור העז ובלבושם הדל בחוסר מזון וביחס אכזרי, נפחו רבים את נשמתם בערבות השלג והכפור. שורות ארוכות של בחורים נפלאים, שלא הספיקו עדיין לחיות, נקברו בדמי ימיהם. התנאים הסניטאריים היו מהגרועים ביותר. רבים מהם חלו בטיפוס הבהרות בעיירה דורישיצ'י אשר באוקראינה. בודדו את החולים האלה בצריפים גדולים, ששימשו בעבר כאסמים. ללא שום עזרה רפואית וללא טיפול שכבו האומללים על חבילות קש. הצפיפות היתה נוראה. המרצחים ההונגרים סגרו את פתחי הצריפים, שפכו בנזין על דפנות בית החולים המאולתר והציתו אותו. אלה שהיה להם כוח וניסו איכשהו לצאת נקטלו על־ידי המרצחים במכונות־יריה שהציבו מסביב. רק בנס נשארו בודדים, כדי לספר לעולם על הפשע הנתעב. מכל אלה שהיו בחזית המזרח, מעטים נשארו בחיים. בפלוגות העבודה השתמשו לפעמים כדי לפנות שדות מוקשים ורבים מהבחורים נהרגו בעת הפיצוץ בפעולות אלה.

מסלובקיה השכנה זרמו כל העת בשורות איוב. הגרדיסטים הסלובקים חטפו במרוצת שנת 1941 בנות יהודיות ושלחו אותן לחזית הרוסית כדי לשעשע את הקלגסים הגרמנים. אפילו שריד לא נשאר מהבנות האומללות האלה. כדי להציל מה שאפשר, בדרך לא דרך, את הבנות שנותרו בסלובקיה, הצליחו להבריח אותן גם לעירנו. נשי הקהילות שוב הוכיחו את נפשן האצילה. הן הקימו מעון לילדים ולבנות ודאגו לכל מחסורם. לכל אחת מחוסות המעון היו סיפורים

כשהגיעו הידיעות על הגירושים ההמוניים מסלובקיה, התארגנו משני עברי הגבול ועדות הצלה. נציגו של הועד בקושיצה היה קלמן לורבר. הועד בסלובקיה גייס למטרה הזאת משתפי פעולה סלובקיים. עבור לא מעט ממון הם היו מוכנים לקחת חלק בהברחת האומללים לקושיצה. במקום מסוכם מראש עלו משפחות ויחידים על רכבות משא בסלובקיה, שיעדן היה הונגריה דרך קושיצה. נהג הקטר היה בסוד העניינים, מובן עבור כסף רב. תפקידו היה להאט את נסיעת הרכבת על־יד המפעל כדי שנוסעיה יוכלו לקפוץ מן הקרונות. במקום המתין להם קלמן לורבר, שסיכן את בטחונו האישי ואת עתיד משפחתו, אסף אותם אל ביתו, עד שנמצא סידור עבורם באמצעות קרובי משפחה או על־ידי התנועה הציונית. מובן שפעולות אלה נעשו בחשכת הלילה. לא מעט משפחות חבות את חייהן לקלמן לורבר ובני ביתו.

האירגונים הציוניים והסוציאליים, שכבר היו במחתרת, נכנסו לפעולה. הפליטים זכו ראשית כל למחסה זמני, ואחרי ימים ספורים נשלחו לעיר הבירה, שם התנאים היו טובים יותר, כדי שיסתדרו עד יעבור זעם. המצב בהונגריה היה טוב, יחסית, לזה ששרר בארצות הגובלות בה, כך שזרם הפליטים ממקומות אלה גדל מיום ליום. האמצעים היו דלים. התברר שהקהילות לבדן לא יוכלו להתמודד בבעיה הכבדה. ראשי הקהילות פנו למרכז שבבירה לעזרה. אז הקימו את מוסד הגג של כל הקהילות לעזרה הדדית, כדי לפתור את בעיית הפליטים ושאר הפורענויות. הוברר שגם המוסד הזה לא עומד בעומס, ולכן יסדו את ארגון „אומז'ה". הארגון לא הסתפק בתרומות, אלא הטיל היטלים על בני הקהילות בכל חלקי הארץ. לעזרתו בא גם הג'וינט. ביחד הגישו עזרה חומרית לפליטים, לאלמנות, ליתומים וגם נזקקי סעד לא נשכחו מרשימת מקבלי העזרה. מספרם היה גדול למדי.

ב־1 בינואר 1940 נסגרו מרבית העסקים היהודיים בקאשה. מאותו יום ואילך נשללו רשיונות העסקים מבני הקהילות האלה. פירוש הדבר היה שמשפחות רבות וגם המשפחות של המועסקים נשארו בן לילה ללא מחיה. את הנוער ואנשי הקהילה בגיל שירות צבאי גייסו לפלוגות עבודת־כפייה לזמן לא קבוע מראש. הרחובות התרוקנו מהגברים. המשפחות נהיו חסרות אונים והעוני ארב בכל פינה. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה, בשנת 1941, הצטרפו גם ההונגרים, כזכור, לצבא המרצחים, כיאות לבעל ברית נאמן. את פלוגות עבודת־

שנשארו לפליטה, ונשלחו להרג ולהשמדה. העולם המשיך להחריש ולא נקף אצבע כדי להפסיק את הגירוש ולמנוע את ההשמדה. מתוך יאוש ובכוחות אחרונים התארגן הנוער בוורשה ללחום בגרמנים המרצחים. בפסח 1943 תקפו יחידות של נוער יהודי פלוגות מרצחים גרמנים שבאו לחסלם. הם לחמו בעוז כדי לפרוע את החשבון ,לגמול להם ולנקום את הדם הרב שנשפך, בגבורה עילאית, באומץ רב ובעוז רוח. ימים ספורים החזיקו מעמד נגד צבא השטן שהחיש תגבורת, כוחות אוויר ושריון כדי להכניע. במשך חודש ויותר היו קיני התנגדות בין תלי החורבות, אף על פי ששרפו והשמידו הכל בכל הרחובות. רובם נפלו מות גיבורים, ובראשם מפקדם מרדכי אנילביץ', ואלה שנותרו לפליטה עברו ליערות ולהרים והמשיכו את מלחמתם, כדי להכניע את מלכות הרשע, שלא היה לו תקדים בכל דברי הימים של האנושות. בקרב מכפר לכפר ומעיר לעיר התקדם הצבא האדום מרוסיה. במקביל לחמו כוחות הברית בחזיתות צפון אפריקה ובאיטליה. הלוחמים בחזית המזרח הגיעו להרי הקרפטים ולגבול הונגריה. היהודים באזור נשמו לרווחה, וחשבו שקרוב קץ המלחמה. ואז, כמו רעם ביום בהיר, ב־19.3.44 נכנסו היחידות המיוחדות להונגריה וגם לקושיצה כדי לשלחם להשמדה.

כאן המקום לחזור לסתיו 1938. הסכם מינכן הביא שינויים וסערות. ההונגרים פלשו לאזורנו וכבשו גם את עירנו. עשרים שנות רגיעה יחסית באו לקיצן. משטר גזעני ואנטישמי החליף את השלטון הדמוקרטי והליברלי שהזכויות לשוויון עוגנו בו בחוק, ללא הבדל גזע ודת את שם העיר שינו מקושיצה שוב לקאשה. לפי צו הפסיקו פעילותם של אירגונים חברתיים, סוציאליים, תרבותיים ומועדונים ציוניים, פרט להנהגות הקהילות. את כל רכושם של האירגונים האלה החרימו.

בסלובקיה השכנה מצב היהודים היה גרוע יותר. הסלובקים היו בעלי ברית נאמנים לצורר הגרמני. השלטון התיאוקראטי היה אנטישמי מיסודו ועשה בחדווה את מלאכתו הפושעת. משם זרמו באישון לילה דרך יערות והרים יהודים נרדפים לעירנו.

בין אלה שלקחו חלק בפעולות הצלה של היהודים מסלובקיה היה קלמן לורבר, עם מסירות נפש אין קץ. הוא היה מבעליו של המפעל ,,אחים לורבר גליק", ששכן על־יד מסילת הברזל הראשית שבצפונה של העיר.

והנפחד. תחילה הסתפקו בגירוש היהודים ממקום מושבם, אבל עד מהרה התברר ששום מדינה לא מוכנה לקלטם. נערך מצוד על הנרדפים בכל פינות אירופה. לא חסרו בכל המדינות האלה משתפי פעולה. הברית הגרמנית—רוסית לא החזיקה מעמד זמן רב. ביוני 1941 פלשו הנאצים לתוך רוסיה בכוח רב. בחודשים הראשונים כבשו שטחים נרחבים. בכל מקום הפעילו יחידות רוצחים נגד היהודים. ב־31.7.41 נתנו פקודה לחיסולם הסופי של כל אחינו שבשטחי הכיבוש הגרמני. הקימו מנגנוני המתה ומשרפות במחנות השמדה בעיירות אושוויץ, מיידנק, בלזץ, סוביבור ובטרבלניקה. שליטתם היתה כמעט מוחלטת בכל אירופה. הרכבות למחנות ההשמדה זרמו ללא הרף מכל המדינות. פינו בתי־אבות יהודיים ותשושים מבתי־חולים; ילדים ותינוקות גירשו ללא רחם מבתי יתומים. את כולם גירשו והובילו למחנות מוות ורצחום באכזריות. מיוון ואיטליה בדרום, מצרפת, בלגיה ונורבגיה ממערב, מפולניה ורוסיה וממרכז היבשת נשלחו רכבות מוות ללא הפסקה ושם נרצחו רובם.

עם כיבוש דרום סלובקיה על־ידי ההונגרים, בסתיו 1938, הופעלו חוקי נירנברג כיאות לבעל הברית הגרמני. שלילת זכויות יסודיות ושלילת רשיון עסקים היו ראשית צעדיהם הבלתי אנושיים. רבים נשארו ללא מחיה וללא פרנסה, ונזקקו בן לילה ללחם חסד של הקהילה. עם פלישת הצבא הנאצי לשטחי רוסיה, גם ההונגרים הצטרפו למלחמה. אלה מבין היהודים שהיו חסרי אזרחות הונגרית ונתינים זרים גורשו לשטחי הכיבוש כבר בימים הראשונים, ומעולם לא זכו לחזור לחיק המשפחות. על־יד הנהרות בוג ופרוט בקידמת אוקראינה הומתו, נהרגו ונרצחו באכזריות רבה. גייסו את מיטב הנוער היהודי לעבודות כפייה קשות, ורבים מהם נרצחו על־ידי שומריהם קשי הלב ללא רחמים. גם הכפור, הרעב והיחס האכזרי, הביאו למותם של רבים בערבות רוסיה.

על סף 1943 חל מפנה במלחמה. הצבא הנאצי נחל כשלון ומפלה מידי הצבא הרוסי על־יד סטלינגרד. בשורות צבא זה לחמו לא מעט גיבורים מבני העם היהודי. גם ביתר החזיתות בצפון ובדרום וגם במזרח לחמו בגבורה עמים שונים, ובהם נוער מארץ ישראל, בעוז רוח. ביערות, בהרים ובמחתרות נלחמו פרטיזנים יהודים באומץ ובגבורה כדי להדביר ולהשמיד את צבא הקלגסים. בינתיים הפך השלטון הגרמני את כל ארצות אירופה לשטחי ציד על היהודים

והכריז: „היצלתי את העולם מן המלחמה". למעשה גרם להתפוררותה של צ'כוסלובקיה. לפי ההסכם קרעו תחילה את חבל הסודטים וסיפחוהו לגרמניה. סלובקיה נפרדה מחמדינה על־ידי הסלובקים הבדלנים שהקימו את סלובקיה העצמאית והאנטישמית, ובמקביל לגרמנים בצפון בזזו והרגו יהודים כבר בתחילת 1939. אחרי חדשים ספורים פרשו „חסותם" על בוהמיה ומוראביה. ראשית דרכם היתה גם כאן ברדיפות היהודים, שמספרם לא היה קטן מאלה שהגיעו כפליטים מגרמניה. החלק הדרומי של סלובקיה נכבש על־ידי ההונגרים. בעיקרו של דבר, קורבנות הרשע בכל מקום היו היהודים. בכל המקומות שהגרמנים ובני בריתם כבשו נחרבו קהילות, נהרסו מוסדות ונשרפו ספריות. לא בכדי אמר גדול המשוררים הגרמניים: היכן שספרים נשרפים, שם יעלו באש גם בני אנוש. בכל הארצות האלה מצא הצורר הנאצי שותפים נאמנים לרדיפות ולשלילת זכויות אלמנטריות, והנהיג חוקים אנטישמיים.

באחד בספטמבר 1939 הדהדו הרמקולים ברוב עוצמה. הצורר צרח שהוא במצב מלחמה עם פולניה. כדי להצליח באין מפריע, ללא חשש מרוסיה הסובייטית מצד מזרח, הסכימו המנהיגים משתי הארצות לקשור ברית בין המשטר הרוסי לבין הגרמני. כך נולד הסכם ריבנטרופ—מולוטוב. כבר באותו הבוקר, באחד בספטמבר, רעמו התותחים, ממזרח הרוסים וממערב הגרמנים, ובמשך ימים ספורים שמו קץ לעצמאות פולניה. מעצמות המערב הופתעו כביכול, ובשל הבלגתם הממושכת מצאו את עצמם בקרב אכזרי ובמצב מלחמה. בכל מקום במערב אירופה רעמו התותחים, מטוסים הפציצו תושבים שלווים בערים ובכפרים. במקביל לפעולות המלחמתיות נשלחו יחידות מיוחדות „לטפל" בעם היהודי. מנהיגי קהילות היו אובדי עצות בכל מקום ובכל מדינה. רק תנועות הנוער הציוניות התחילו להתארגן להצלה. כבר בשנת 1938 שכרו אוניות משא להציל נוער ולשלוח אותו לעבר ארץ ישראל, אבל כאן נתקלו במדיניות הספר הלבן של הבריטים. למרות ההגבלות הגיעו רבים, בדרך לא דרך, ובסיכונים לא מעטים, לחוף מבטחים.

בפולניה הכבושה הפעילו הגרמנים ביתר עוז את היחידות המיוחדות. הקימו רבעים מיוחדים בכל אתר והגבילו חירותם בגזרות חמורות. הגרמנים כבשו עד מהרה את כל מערב אירופה, את בלגיה, הולנד, דניה וצרפת ומשטר הרשע רדף ללא רחם את עם ישראל הנרעש

באותו הערב צעדו אנשי פלוגות הסער הנאציות, שיכורי ניצחון, במגפיהם המפורזלים ההולמים בקצב על המרצפות, בידיהם היו לפידים בוערים כדי לחגוג את נצחונם. כבר בראשית דרכם הפנו את כל האשמותיהם ושנאתם נגד היהודים על הקשיים שהציפו את כלכלת גרמניה. המשבר לא היה ספציפי לארצם, הקשיים האלה היו נחלת כל העולם, היהודים סבלו מהם לא פחות מהתושבים הגויים. המיליטריזם הגרמני נחל תבוסה במלחמת העולם הראשונה. גאוותה הלאומית של גרמניה נפגעה חמורות וגם לזה מצאו ביהודי את השעיר לעזאזל. חולשת ההנהגה הדמוקרטית ופילוגה תרמה גם היא לעלייתו של הצורר לשלטון. המעצמות הגדולות ישבו בחיבוק ידיים ונתנו בשוויון נפש למשטר הרשע להתפתח. כבר בראשית דרכם חוקקו הנאצים את חוקי נירנברג הידועים לשימצה נגד עם ישראל. שללו פרנסה, שללו זכויות אלמנטריות, הפיצו שינאת יהודים בקרב הגויים, והחלו להחרים, להשפיל ולבזות. החרימו רכושם בכוח הזרוע, ופגעו בהם גם פגיעות גופניות, ועד מהרה היה זה מחזה יום־יומי בכל אתר בגרמניה. הפקיעו דברי ספרות ואמנות שהיו קשורים בעם היהודי, השמידו ושרפו כל נכס תרבות, ואסרו את השימוש ביצירות רוחניות של גדולי הסופרים. עד מהרה ציוו לגרשם בכל מיני דרכים, באלימות ובכוח. לשיא הפורענויות הגיעו בליל הבדולח: שרפו בתי כנסיות, בתי מדרש ומוסדות צדקה. בזזו בתים, רצחו תינוקות, הרגו צעירים וזקנים ואנסו נשים — ולמחרת דרשו בעזות מצח פיצויים על כל הנזקים, מקורבנותיהם היהודים. את אלה שלא הצליחו להימלט כלאו במחנות הריכוז. שם היתה מנת חלקם עינויים, רעב ומחלות ובסוף מוות. בינתיים התעצמו המרצחים ואיימו על כל העולם היהודי. גם בעלי ברית מצאו במדינות השכנות ובגוי האנטישמי. בתחילת שנת 1938 פלשו לאוסטריה ומיד נגשו למלאכת הרדיפה במרץ ובאין מפריע — הרי העמים „הנאורים" התעטפו בשתיקה. בשעת מצעד הניצחון שהדהד ברחובות וינה הראשיים, ערכו מצוד על יהודי העיר ותלשו זקנים. עד מהרה קלטו הקהילות בארצות שונות את פליטי החרב שמילטו נפשם מעמק הבכא. כלפי ארצות שמעבר לגבולות גרמניה השמיעו הנאצים מלות פיוס ודברי הרגעה, הפריחו בדותות, הבטחות שווא, וגם חתמו על הסכמים. כך נולד בשנת 1938 הסכם מינכן המפורסם, על כל הכזבים. שושבינו הראשי היה ראש ממשלת בריטניה, נוויל צ'מברליין. עם שובו הביתה נפנף בשמחה בגליון נייר שהיה בידו

עם מיטב אומנות האפיה של האמהות, שנשלחו לקרובים וידידים. את החגיגות חתמו סעודות פורים.

בתוך הקבוצות הוולונטריות הרבות שעשו את מלאכתן הברוכה, פעלו חברי אירגון בני ברית העולמי בצינעה, בכל שטח שנדרש מהם לתת כתף ולפתור בעיות, שהיו רבות מאוד. פעולת האירגון לא הצטמצמה רק לעיר קושיצה, אלא מחצית סלובקיה וקרפטורוס היו שטח העשיה שלה. המשימה העיקרית היתה אירגונים סוציאליים, חברתיים ותרבותיים של הקהילות בכל האיזור הנרחב. הגימנסיות העבריות שבאוז'הורד ובמוקצ'בו קיבלו תמיכה מתמדת מאירגון בני ברית. מועדון קושיצה נשא את השם „קסוביה" לפי שמה של העיר בימי שלטון רומי. למעשה המועדון של קושיצה היה שלוחה של המרכז אשר היה בפראג — הסניף העולמי בצ'כוסלובקיה. כל שבוע שני בחודש התכנסו החברים מכל האיזור שבו פעלו. בחרו את החברים למועדון לפי קריטריונים קפדניים ביותר. ברחוב מסיארסקה היה המועדון שעל דלתו התנוסס לוח מוזהב שעליו חרותה המילה „יברכך". החברים פעלו בתיאום מלא, אך ורק לטובת העניין שעל סדר היום. את ההתכנסות ערכו במסגרת חגיגות ודנו על ההפניות של הסיוע. לפעמים מצב הרוח התקדר. למרות המשטר הצ'כוסלובקי הנאור לא הכל היה שפיר. המשבר הכלכלי העולמי בשנות השלושים נתן אותותיו גם בקהילות קושיצה. את המשטר הליברלי אי אפשר היה להאשים בנטייה אנטישמית, אבל השלטונות הפעילו את מכונת המסים באכזריות ובדרך כלל פגעו באנשי הקהילות באופן שאמר דרשני. בפרט כשהפעילו את אנשי ההוצאה לפועל, סיימו אלה מלאכתם עד כדי שבירת מטה לחמם של רבים, ובתוכם גם מנדיבי הלב של מועדון בני ברית. גם הם נפלו קורבן לשרירות ליבם של השלטונות. בזמנים אלה במיוחד גברו הלחצים על המועדון, שהיה צריך לשאת בעול כבד. בשנת 1933 החל שלטון האימים בגרמניה. ראשוני הפליטים הופיעו בפראג. המועדון „קסוביה", למרות הקשיים הרבים, שלח את הסכומים שהטילו על הסניף של בני ברית בקושיצה, למרכז בפראג. המאורעות בגרמניה הטילו עננים קודרים על שמי העולם היהודי, ובתוכו על העיר קושיצה. השורות הבאות יציינו בקיצור את השתלשלות ההיסטוריה העגומה ביותר.

ערב ייסודו של הרייך השלישי הרפובליקה של ויימר עמדה לשבוק חיים ב־30 בינואר 1933 הושבע היטלר לקנצלר של גרמניה.

ריבות מפירות העונה והכינו מרקחות שונות וטעימות עד למלוא המזווה מכל טוב.

ב־28 באוקטובר, שהיה יום העצמאות של צ'כוסלובקיה, אירגנו חוגי הספורט של קושיצה, שלא מעטים ביניהם היו יהודים, מירוץ מרתון בינלאומי, היחיד במינו במדינה. משנה לשנה התכנסו מטובי הרצים בעולם בענף ספורט זה, שגרם התעניינות לא מעטה בקרב ציבור הספורט העולמי, ולא פחות אצל בני הנוער היהודי המקומי.

אחרי זמן מה, ללא שום התרעה, הגיע החורף, לפעמים עם רוחות וקור עז, והכל התכסה בשלג. האנשים הסתגרו בבתיהם החמים עד כמה שהיה אפשרי. מועדוני הנוער התכוננו לחגיגות חנוכה, שבדרך כלל היה מקביל לחג המולד הנוצרי. החנויות המו אדם. גם הסוחרים היהודים עשו עסקים לא רעים. חלונות הראווה המקושטים היטב קרצו לעוברים ושבים, במיוחד חנויות צעצועים ומתנות. נשפי חנוכה נערכו גם בבתים פרטיים ובפרט הוקדשו לילות אלה להתרמת הציבור למטרות סוציאליות וחברתיות, שבה לקחו חלק מרבית נשות הקהילה והנוער. גם במקומות ציבוריים ערכו נשפי חנוכה, בשילוב עם ריקודים שהכנסותיהם הוקדשו למשימות הנ"ל. היו גם מסיבות צנועות לילדים, כמעט בכל בית יהודי. בתי־ספר ממלכתיים יצאו לחופש של שבועיים לפחות. את ימי החורף ניצלו אחדים מבני הנוער מזמנם הפנוי לעיסוקי ספורט כמו החלקה על הקרח. מגרשי טניס הפכו למשטח גדול של קרח ובצלילי מוסיקה, במעגלים מעגלים, החליקו על המשטחים של המים הקפואים. לפעמים היו גם משחקים של הוקי קרח, ספורט שהיה מפותח מאוד בצ'כוסלובקיה.

עונת התיאטרון היתה בעיצומה. בתי הקולנוע היו מלאים, הקונדיטוריות שבאופנה עשו מחזור לא קטן ובתי המרזח המו מציבור השיכורים, שהביאו לשגשוג של בתי היין היהודיים והלא־יהודיים כאחד. הקסינו היהודי היה מלא בדרך כלל בימי ראשון ובימי חג נוצריים. בספריה של הקסינו נוספו קוראים חרוצים וגם חברים שהיו מהסביבה. הפארקים והגינות היו עזובים ממטיילים בחורף. בסיומם של ימי הסגריר הגיע חג פורים, חג העליצות, ונשפים של בני נוער ציוני נערכו במקומות רבים. גם נוער אורתודוכסי נטל חלק בחגיגות וערך הצגות פורים. ה„פורים שפיל" הידוע משך רבים מבני הנוער המסורתי למחזות האלה, שלא מעט כשרונות התגלו ביניהם. בחוצות נשאו הילדים בידיהם צלחות של משלוח מנות, מכוסות במפית צחורה,

במעילו באחת מקרנות הרחוב וחיכה להחלפת משמרתו. ובתוך בתי הכנסיות היו אורות רבים ובקול בכייה נאמרו הסליחות לקראת הימים הנוראים. בראש השנה וביום כיפור התמלאו בתי הכנסיות ובתי המדרש במתפללים. לפעמים הזמינו חזנים ידועי שם שהנעימו בקולם לציבור באי בתי הכנסת. הרחובות בראש השנה המו מאנשי הקהילה בצאתם מבתי התפילה, לבושים על פי רוב בהידור, נשים אלגנטיות ויפות בצד הגברים, פסעו לעבר בתיהם לסעוד את הארוחות החגיגיות. וביום הראשון של ראש השנה, אחרי תפילת מנחה, יצאו אנשי הקהילה לעבר הנהר. בשורות ארוכות התייצבו על שפתו של ההורנד להתפלל תפילת תשליך ולהגיד את שלושת הפסוקים האחרונים מספר מיכה שנכלל בהם הקטע „ותשליך במצולות ים כל חטאתם" ולנער את כיסי הבגד, סמל להיטהרות מן החטאים וחזרה בתשובה שלמה. ובמוצאי יום כיפור כבר הדהדו החצרות של הבתים מהלמות הפטישים כדי לקיים את המצווה של הקמת הסוכה. הוציאו ממקום אחסונן את הדפנות המוכנות שאחסנו במשך השנה, עסקו בהרכבה ודאגו לסכך. מבפנים ציפו את הדפנות בנייר צחור. הצעירים מקרב המשפחות הכינו קישוטים מרהיבים רבים. קבעו בה את תמונת האושפיזין, כינוי לאבות האומה הבאים לפי המסורת לבקר בסוכותיהם של ישראל, סמל של אי־הינתקות מן העבר הרחוק, ממכורתו של עם ישראל, כי חג סוכות היה חגו של עובד האדמה, אות לתקווה של חידוש קוממיותו.

אחרי סוכות כבר היו הימים ימי סגריר. גשמים של סתיו היו בעיצומם, עלי שלכת נישאו, אך עדיין קישטו העלים את המראה בפארקים ובגינות בשלל צבעים. הגיע הזמן להצטייד בעצי הסקה ופחמים לחורף. וברחובות חבורות של חוטבי עצים, שברעש מחריש אוזניים עשו את מלאכתם הקשה בניסור ובביקוע, ובסוף סידרו את העצים בתוך המחסנים של התושבים. כמויות של תפוחי אדמה מילאו את הארגזים במרתפים, וירקות בתוך תבניות של חול. דאגו לכמות של כרוב שהחמיצו בתוך חביות. בני משפחה התגייסו להכנתו, לברר את העלים, לקצץ במקצצה מיוחדת למטרה זו, ולדחוס לתוך החביות. בין שורות הכרוב הטמינו תפוחי עץ ובבוא הזמן, כשהכרוב החמיץ, התפוחים קיבלו טעם מיוחד, מעדן ממש. כבר בקיץ עסקו האמהות בהכנת כל מיני מצרכים לחורף. בעונת הירקות בישלו מיץ עגבניות ומילאו בקבוקים רבים. בצנצנות גדולות החמיצו מלפפונים, בישלו

בחורי ישיבה בצד נוער נאולוגי בטניס שולחן הגיעו להישגים ארציים, ואפילו אלופים היו ביניהם. שיחקו גם טניס, והשתתפו בתחרויות שחייה. בחורף לקחו חלק במירוצי סקי, ובענפים שונים הגיעו לתוצאות טובות למדי. חמתעמלים היו לשם דבר בכל סלובקיה, והנחילו לא מעט כבוד לספורט היהודי. רבים מהנוער היהודי ארגנו מסעות רגליים ומקומות מרוחקים יותר, חלקם ברכבת, ומשם המשיכו ליעדם. הטיולים האלה תרמו לגיבוש של חברת הנוער.

מועדון „מכבי" ערך בימי הקיץ „יום תכלת־לבן", ובו התחרו ביניהם בכלל ענפי הספורט בשילוב עם אורחים ספורטאים בני נוער יהודי ממקומות שונים בצ'כוסלובקיה.

בימי הקיץ גם בני הקהילה המבוגרים ביקרו לעיתים תכופות באתרי הקיט של העיר. הקרובים ביותר היו מרחצאות „גיידה", לא רחוק ממרכז העיר ובהם באר מים מינראליים שנמכרו בפרוטות. הנהר הורנד חצה את האתר ושימש לרחצה לציבור הרחב. רבים ערכו בו פיקניקים והוא שימש גם לחילוץ עצמות. אפשר היה להגיע אליו ברגל או בחשמלית.

האתר השני הקרוב היה „צ'רמל" המיוער והיה מצויין להינפש בו. לכאן הגיעו בדרך כלל משפחות משפחות והתמקמו על כרי הדשא הרחבים, וסביבם הילדים עם משחקיהם הרגילים. גם המבוגרים לקחו חלק בפעולות התעמלות שונות. את האתר חצה פלג מים שבו ציננו את רגליהם העייפות בימי קיץ חמים. המרחק לאתר זה היה בערך שני קילומטרים ממרכז העיר. אפשר היה להגיע בתחבורה ציבורית או ברגל.

במרחק לא גדול משם, בגבעות, היה אתר „בנקו" מדושן בצמחיה וכרי דשא נרחבים, עם אפשרות לבילויים. במרכז האתר היתה מסעדה עם בית קפה. בימי שבת ויום ראשון נערכו מסיבות תה עם ריקודים, והנוער הבוגר מצא בו מקום לבילוי ולרומנטיקה. לאתר זה היה אפשר להגיע ברגל, ומפונקים או בעלי יכולת הגיעו במוניות שירות.

הקיץ היה קצר יחסית. כבר באמצע אוגוסט הימים נהיו קצרים יותר, הלילות היו צוננים וימי הסליחות הגיעו. באשמורת הבוקר, בצעדים מהירים נחפזו בני הקהילה לבתי כנסיות ולבתי מדרש. את ידיהם טמנו בתוך שרוולי המעילים כדי להגן מפני צינת הבוקר. הרחובות היו ריקים מאדם, רק פה ושם עמד שוטר בודד מכורבל

מפגש לכל היפות והיפים. גם כאן ימי שבת וימים טובים היו שייכים לצעירי הקהילות, שמצאו הזדמנות לטייל זה בצד זו לשיחת רעים ולפעמים סרו לאחת הקונדיטוריות המשובחות שברחובה הראשי של העיר.

לקראת שבת וחג אפשר היה לחוש תכונה רבה במרבית בתי ישראל. הכיכרות שימשו בכל ימי השבוע כשוק למוצרים חקלאיים. בימי רביעי היה השוק סואן והומה במיוחד, כי ביום זה היה שוק שבועי. האמהות נשאו סלים עמוסים לעייפה בפירות, ירקות ושאר מצרכים שבהם הציפו איכרי הסביבה מדי שבוע את שווקי העיר.

אפשר היה לחוש את ייחודן של כל עונות השנה. באביב, עם הפשרת השלגים בשמש חמימה, עם פלגי מים בצידי הרחובות, עמדה אשה כפרית עם זרים של פרחי שלג עדינים והציעה אותם לעוברים ושבים. בדרך כלל היה זה אות שהאביב הגיע וחג הפסח מתקרב. בעבודת הניקיון התקופתית נטלו חלק כל בית יהודי, וכל בני המשפחה היו עסוקים בסידור המגירות ובאיוורור הספרים. לפעמים נתן הדבר הזדמנות לעיין בספרים שהיו כל השנה גנוזים. בית חרושת למצות כבר החל בראשית השנה את פעולתו, ובימים שלפני הפסח הגביר את תפוקתו כדי לספק מצות לכל אנשי הקהילות ולסביבתה של העיר. ההכנות נמשכו עד שהתקדש החג.

מבתי כנסיות הוזמנו אורחים שהזדמנו לעיר, בעיקר אנשי צבא יהודים, ששירתו בסביבה ולא יכלו להסב בליל הסדר בבתיהם. במיוחד היה נהוג אצל אנשי הקהילה האורתודוכסית להזמין לשולחנם בלילות שבת אורחים, ולפעמים התחרו ביניהם כדי לזכות בהם. בכך נתנו ביטוי למנהג היפה של הכנסת אורחים. פרט לגילויים אלה, היו רבים מאנשי הקהילה האורתודוכסית שהזמינו באופן קבוע בחורים, שלא היו תושבי העיר, מספר פעמים בשבוע לארוחת צהריים. אלה למדו בישיבה או למדו מקצוע ולא יכלו לממן את קיומם. את הוצאות הלימוד מימנו מקופת הקהילה, בדרך כלל, ולפעמים העניקו להם המארחים גם עזרה כספית כדי להשלים את לבושם הדל.

אחרי החורף הארוך והקר גם מועדוני הספורט „מכבי" התעוררו לפעילות אינטנסיבית יותר. רבים מהנוער היהודי עסקו בכל ענפי הספורט. כדורגל, כמו בכל מקום אחר, היה הפופולארי ביותר. קבוצת „מכבי" קושיצה השתתפה באחת הליגות הבינוניות עם הישגים לא מבוטלים. בה שיחקו באחווה בחורים מכל הרבדים של הקהילות,

שורות ספורות על המראה של העיר, לדורות הבאים, שלא ידעו את העיר קושיצה, שבאותם הימים היתה עיר ואם בישראל. כבר בכניסה לעיר, מתחנת הרכבת הסואנת, יורדות מדרגות רחבות לליבו של פארק נהדר עם מאות עצים של ערמוני בר, מדשאות מטופחות עם ערוגות פרחים יפות, פרי תכנונם של אדרכלי גינון. בכל מקום ספסלים נוחים וכסאות צבועים בירוק. מדי שבת ובימים טובים שימש הפארק למפגש רעים לבני הקהילות, על ילדיהם וטפם. היציאה מהפארק הוליכה מרחוב מלינסקה אל מרכזה של העיר. ברחובה הראשי רחב הידיים היו גינות מטופחות, מלאכת מחשבת של אמני גינון. במרכזו של הרחוב הראשי היתה הקתדרלה, הבנויה בסגנון גותי מן המאה ה־13, מגדל פעמונים ותיאטרון עירוני — בניין מונומנטאלי בסגנון קלסי מהמאה ה־18. משני צידי הרחוב היו נתיבי ברזל של חשמליות, שהוליכו צפונה לאתרי הטבע היפים של העיר, ודרומה לשכונות ולבתי העלמין. העיר קושיצה שוכנת על הגדה המערבית של הנהר הורנד, מוקפת הרים ויערות. באורם של ימי קיץ הגבעות של העיר מקסימות, כאילו התקשטו במיוחד כדי לשבות את ליבו של המסתכל. בהם חורשות עצי אורן המכסות את מורדות ההרים ומתנשאות בגאווה על רקע תכלת השמיים. ובתוך ישבו לפעמים צעירים וצעירות מהמועדונים הציונים בקרחת אחד היערות ושוחחו או שרו שירים עבריים או אחרים, בימי שבת או בימי ראשון. ממרכז היער היו מגיעות בקרונות חשמליות, או ברגל, חבורות חבורות לאתרים האלה, בעליצות נעורים.

כזכור שימשה העיר מרכז מסחרי, תעשייתי ומנהלי לאזור נרחב. בצידי הרחובות הראשיים היו חנויות אלגנטיות עם חלונות ראווה ערוכים בטוב טעם על־ידי מומחים לדקורציה. מרביתן היו בבעלות יהודים ומספר לא קטן מהם היו שומרי מסורת וחנויותיהם היו סגורות בשבתות, אבל בראש השנה וביום כיפור גם אנשי הקהילה הנאולוגית נעלו את עסקיהם ואז אפשר היה לחוש את צביונה היהודי של העיר, כי בימים אלה היו חנויות מושבתות כמעט כבימי ראשון של סוף שבוע, שהיו סגורות בגלל החוק לסגירת עסקים. בלילות שבת הדהדו הבתים מזמירות, כשבדרך כלל כל אנשי המשפחה הצטרפו כמקהלה והקולות בקעו לרחובות העיר. גם ריחות המטעמים של שבת עוררו תיאבון של עוברי אורח מזדמנים. הרחוב הראשי שימש גם כטיילת של אנשי העיר, ובפרט הצעירים שביניהם. גם לנוער היהודי היה

תרומה לכל מיני מטרות סוציאליות וחברתיות וגם למשימות ציוניות. הצעירים האלה נרתמו מאוחר יותר לעבודות קהילתיות שונות ובהן מצאו שטחים לפעול למען הכלל.

בשנות השלושים הגיעו מוסדות התרבות היהודיים להישגים לא מבוטלים בארצות אירופה. הודות לקומוניקציה שהשתכללה, הגיעה לקושיצה להקת תיאטרון „הבימה" מפולין. מדי קיץ הופיעו בתיאטרון העירוני בשפת יידיש, הציגו את „הדיבוק" בצורה דרמטית ובכשרון רב. אף על פי שהציגו בימי פגרה, הצליחו כמה וכמה פעמים למלא את אולם התיאטרון. גם מבסרביה שברומניה הגיעה להקה של סבילה פסטור, שהקסימה במשחקה את הציבור היהודי בקושיצה.

כזכור חל שינוי במפת אירופה. הוקמו מדינות חדשות ; המהפכות שינו משטרים מונארכיים. האמונה ברעיונות לשוויון מוחלט איכזבה. בפולין שלטה הלאומנות והאנטישמיות וגם בארצות אחרות לא חוסלה. להיפך, המצוקה של אחרי המלחמה והבעיות הכלכליות גרמו להתגברות האנטישמיות בכל השכבות של המדינות החדשות. הרעיון הקומוניסטי לא פתר את בעיית היהודים. הרעיונות הסוציאליסטיים איכזבו. האידיאולוגיות השונות לא הביאו ישועה, לא מבחינה חברתית ולא מבחינה סוציאלית וכלכלית. הנוער היהודי שוב לא היה מוכן ללכת בדרכים שגרתיות. אפילו ההתבוללות לא שינתה את המצב הכללי. הרחוב היהודי נכבש על־ידי הרעיון הציוני. יותר ויותר נתפס הנוער למשבי הרוח החדשניים, נרתם בלהט נעורים לאידיאלים הציוניים. סניפים של מועדונים בעלי תפיסות שונות נפתחו. אחדים מהמועדונים דגלו בציונות מדינית לאומית, ציונות אקטיבית יותר, אבל השאיפות היו למעשה זהות. הציונות חסמה בפני הציבור שלא שמר מסורת את הדרך להתבוללות וזקפה את גאוותו הלאומית. הנוער המסורתי גם הוא לא היה אדיש לרעיון ונרתם לעשייה. משפחות וגם בודדים עלו ארצה, ואף על פי שהתנאים הכלכליים והפוליטיים בארץ לא היו שפירים, התמסרו בכל כוחם לבנייה ולהנחת התשתית של המדינה בדרך. חלק מהאורתודוכסיה היה עוין לתפיסה הציונית מטעמי אמונה. לא מעט בעיות הם גרמו לאנשי הקהילה שאהדו את הרעיון. למרות ההתנגדות של חוגים מסויימים, האידיאל נקלט והיינו עדים לפריחתם של מועדונים ציוניים אלה בעיר קושיצה.

תנועות ציוניות כלל־עולמיות נוסדו כדי להגשים את השאיפות הנכספות של העם היהודי מדורות רבים. את התנופה לאקטיביות הפוליטית נתנה ביתר שאת הכרזת בלפור משנת 1917, שבינתיים קיבלה הכרה בינלאומית. בין יתר התנועות הציוניות נוסד סניף של מועדון ויצ״ו העולמי באמצע שנות העשרים, שמטרתו העיקרית היתה לחנך את הדור, מבחינה רעיונית, למצוא את הדרך להגשים את מחשבת התחיה של העם היהודי. הרעיון הציוני ליכד את השורות המפולגות של בני הקהילה. לראשונה פעלו נשות הקהילה האורתודוכסית ביחד עם נשות הקהילה הנאולוגית ללא מחיצות ודעות קדומות. נוסדו סניפים של כל התנועות הציוניות. כמעט כולן היו מיוצגות בעיר קושיצה ללא הבדל השתייכות לזרם זה או אחר. נפתחו סניפים של „ברית טרומפלדור — הצה״ר״, „בני עקיבא״, „השומר הצעיר״ וסניף של המועדון לחינוך גופני „מכבי״ העולמי. גם כאן נפלו המחיצות בין אנשי הקהילה וביחד טיפחו את רעיון ההתחדשות של עם ישראל הנצחי.

במקביל לפעולות של המועדונים הציוניים התנהלו חיי חברה על מי מנוחות. נערכו מסיבות חברתיות שהכנסותיהן הוקדשו למטרות שונות. גם מסיבות ריקודים לא נעדרו מהחוגים של בעלי היכולת. החברה הצעירה, חדורת חדוות נעורים, מצאה פורקן במסיבות האלה. המארגנים היו הצעירים, עם כשרון לא מבוטל, שתרמו מיכולתם להצלחת הנשפים האלה. בית־הספר לריקודים של רבס סיפק לרקדנים ולרקדניות המעולים את כל הריקודים החדשניים שהופיעו באותה עת והוסיפו הצלחה למסיבות. בדרך כלל היו מיוצגים כל המי ומי מקרב הנוער הצעיר. מחוץ למסיבות תה ומסיבות ריקודים ערכו קונצרטים ורסיטלים. בין אלה שהופיעו בקושיצה הי הכנר בשם ברוניסלב הוברמן, שהקסים עם כנורו את שומעיו. בשנות השלושים התפרסם כמייסד התזמורת הפילהרמונית של ארץ־ישראל. הוזמנו מרצים על נושאים אקטואליים. למשל, הוזמן ד״ר נוימן אוסקר, שעורר את התפעלות הנאספים. גם כשרונות מקומיים השתתפו בכל מיני אירועים — בזמרה, בפריטה על פסנתר, ואפילו בנגינת ג׳אז חדשנית, והעשירו את בני הקהילה מבחינה תרבותית. דאגות וחששות עוד לא הטרידו את אנשי הקהילה, כיוון שעוד לא היה אפילו צל של תקופת החורבן. העסקים התנהלו על מי מנוחות. נמצא פנאי גם לבילויים ולבידור, חיפשו את חיי החברה ומתוך נדיבות לב הרימו

על שמה את המוסד של „ג'וינט" בשם „בית היתומים על־שם מצנר אירן" כדי להנציח את זכרה. ניהולו האדמיניסטרטיבי של המוסד הופקד בידי הפדגוג שמואל ארוש. את תפקידו מילא בנאמנות רבה עד ימי השואה. כחברו לתפקיד מוורשה, יאנוש קורצ'אק, התייצב בראש היתומים ובראש מורכן התייצב במחנה האיסוף של מלאך המוות.

יש להזכיר את המועדון של בנות ישראל של קושיצה. הוא נוסד כדי להפעילן לעבודות סוציאליות. המועדון נרתם בלהט נעורים לפעולות מבורכות. אירגנו למטרות אלה הצגות מקרב הכשרוניות שבהן, ומובן שכל ההכנסות היו מוקדשות למשימות סוציאליות שונות. התרימו את הציבור היהודי בכל מיני אירועים חגיגיים כדי להיות עזר.

למרות המשימות הגדולות של השנים שאחרי מלחמת העולם הראשונה, התחזקו האירגונים הסוציאליים מהבחינה החומרית, ובשנת 1930 שיפצו את בית התמחוי של הקהילה, ציידו את המטבח בציוד מודרני וסיפקו ארוחות לאנשי הקהילות שהיו זקוקים להן. בנות המקום הקימו בית אבות שנקרא בשם „בית חיבה", שנתן קורת גג לזקני העיר הנזקקים. האירגונים הסוציאליים לא חסכו מאמצים חומריים ונפשיים כדי לקיים מוסדות צדקה אלה.

כבר הוזכר שהמוסדות הסוציאליים של הקהילה האורתודוכסית לא עמדו ברמה של הקהילה הנאולוגית, אבל כבר בתחילת המאה, ובפרט בשנות מלחמת העולם הראשונה, התארגנו נשות הקהילה האורתודוכסית גם לעבודות סוציאליות. הראשוניות שייכת לנשים הצעירות שהושפעו מהתנועות לשוויון האשה ונרתמו בלא פחות התלהבות לעבודות חברתיות. הנשים לא הסתפקו יותר בפסיביות כבעבר. הן היו מוכנות גם לתרום חלקן לקידום הסוציאלי של הרחוב היהודי. אנשי הקהילה האורתודוכסית קיבלו תגבורת רצינית בדמותן של הנשים הנפלאות האלה בכל תחומי העשייה.

עד עתה צוינה האקטיביות החברתית והסוציאלית של אנשי הקהילות, ובפרט הפעילויות הברוכות של מועדוני הנשים בתחומים השונים. בשנים של אחרי מלחמת העולם הראשונה התפתחו רעיונות פוליטיים חדשניים ולא השאירו אדישים גם את אנשי הקהילות בקושיצה. תנועת התחיה הלאומית שנעשתה פופולארית יותר ויותר, רתמה סביבה את בני הקהילות לבנות מולדת חדשה־ישנה בהתלהבות.

ישראל וברוח הציונות. לא פחות שמו דגש על חינוך גופני ובריאות הנפש של החניכים. משימה מרכזית של הקהילה היתה בית־הספר ולזה בחרו ועד מאנשי הקהילה שרמתם ההשכלתית היתה ברמה גבוהה ואלה ריכזו בידיהם את הכיוון והרמה והם שדאגו למשאבים הדרושים. יש לציין שבין כותלי בית־הספר למדו לא מעט מילדי הקהילה האורתודוכסית. ליד המוסד החינוכי פעל ועד הורים מאז יסודו של בית־הספר, שגילה מסירות נפש כלפי הילדים מקרב משפחות מעוטות היכולת. אנשי הוועד השתדלו לצמצם עד כמה שאפשר את הפער. כמאה ילדים זכו בטיפולו המסור של הוועד שדאג לכל מחסורם כגון ביגוד, מזון, וצורכי לימוד. הוועד הקים מטבח לארוחות חמות לילדים הנזקקים, והעסיק אחות בית־ספר שהשגיחה על המצב הבריאותי של הילדים. אחרי השואה לא חידש בית־הספר את פעילותו יותר.

אחרי מלחמת העולם הראשונה התרבו בעיות לא מעטות. פליטי חרב מקרב אחינו מצפון ומדרום מצאו מקלט בעיר קושיצה. בין אלה היו יתומי מלחמה לא מעטים ששיוועו לשיקום. אך משאבי הקהילה היו דלים מהושיע. העזרה באה מעבר לים. יהדות ארה״ב נרתמה למשימה. האירגון הפילנטרופי ,,ג׳וינט״ הקים בשנת 1930 בית יתומים ברחוב פלוריאן. המוסד שימש ראשית כל בית ליתומים וליתומות. בהזרמת משאבים גדולים הקימו מחלקה ללימוד מקצוע לאלה שחסו בין כתלי הבית ומחוצה לו. במשך הזמן הרחיבו את פעילותו הברוכה גם למתן עזרה חומרית לבעלי־מלאכה זעירים בהלוואות ללא ריבית כדי שיקימו עסק לפרנסתם. אחרי שנה הקימו בעיירה מיכלובצה, 75 ק״מ מזרחית לקושיצה, בית־ספר מקצועי ללימודי מלאכה עם פנימיה, שוב מצאו רבים מהנוער המקומי ומהסביבה הזדמנות לרכוש מקצוע. הקימו גם מתפרה בשם ,,אלבה״; רבות מהנשים מצאו בה את פרנסתן.

המוסד של ,,ג׳וינט״ בקושיצה שימש בימי הקיץ החמים קייטנה לילדי העיר והסביבה שהיו זקוקים להבראה. משנה לשנה זכו רבים מהילדים באושר ובמרגוע במשך כמה שבועות בלתי נשכחים.

ילריה שלמה של אנשים פעלה למען המוסד של ,,ג׳וינט״, ובראש המפעל עמדה דמות כמעט אגדית, מצנר אירן, שאת עבודתה הברוכה ניהלה במסירות אין קץ. בשנתה החמישים ליבה לא עמד לה במאמץ לנהל יותר את המוסד, ובגיל זה נאספה אל עמה. לאות הוקרה קראו

העיר. נטמן באוהל מיוחד בבית העלמין בקושיצה. עד היום הזה באים להשתטח על קברו חולים או אנשים במצוקה.

איש נערץ היה גם אברהם שלום הלברשטם, האדמו"ר מסטרופקוב. חסידיו הקימו לו בית. בחלק האחורי של החצר בנו בית מדרש. המהנדס קבוש, זה שהקים את בית הכנסת האורתודוכסי החדש, בנה את ביתו הצנוע של האדמו"ר במחיר עלות. רבים צבאו על פתחו של האיש לשאול בעצתו ושטחו את משאלות לבם בעניינים שונים.

אחד מן האדמו"רים, תמים שבתמים, היה רבי יעקב יקב פרנקפורטר. איש ישר וצדיק היה בכל מעשיו. דלתו היתה פתוחה לכל. איש מכובד ונערץ היה על רבים ובראש ובראשונה היה דוברם של אנשים קטנים ונחשלים.

בין המוסדות הסוציאליים יש לציין שוב שני מוסדות צדקה. המוסד הראשון הוא החברה קדישא, שפעלה בכל הזמנים מאז יסודה של הקהילה הראשונה בקושיצה. ללא לאות עשו את עבודתם הברוכה בכל התנאים והושיטו את החסד האחרון לבני הקהילות. למרות שהנאצים הברברים שדדו את כל ספרי התורה, כלי הקודש, והשמידו את כל הגנזכים של הקהילות, נמצא לאחר השואה, בדרך נס, ספר חברה קדישא של הקהילה האורתודוכסית ובו רשימת המייסדים והפעילים הרבים של כל השנים, שעסקו בחסד גדול זה. מובן שהספר מכיל את כל אלה שהובאו לקבר ישראל על־ידי החברה.

המוסד השני הוא החברה ביקור חולים. אנשיה פעלו במסירות נפש לתת יד לכל בני הקהילה שהיו זקוקים לעזרות החברים המצוינים. לאלה שהיו זקוקים לאוכל כשר יום יום טרחו להביאו וכך גם לחולים היהודים שאושפזו בבית־החולים הממלכתי בקושיצה. היתה ניתנת גם עזרה כספית, אדמיניסטרטיבית, או אפילו פניה להנהלת בית־החולים לטיפול יוצא־דופן. כל זה נעשה שלא על מנת לקבל פרס. יהי זכרם ברוך.

הקהילה הנאולוגית גדלה וצמחה יחסית לקהילה האורתו־דוכסית. בית־הספר העממי עד רמה של חמש כיתות, שפעל על־ידי הקהילה, הוסיף לא מעט כבוד לאנשיה. בית־הספר הוקם, הורחב והוחזק על־ידי הקהילה. המורים היו מהטובים ביותר מהבחינה הפדגוגית. הם היו מהשורה הראשונה, ובלב ונפש התמסרו לתפקידם המבורך. הם הצליחו לחנך דור של אזרחים מצוינים וגם נאמנים לעם

בעיקר בקהילה האורתודוכסית, שם היו הקשיים הפיננסיים חמורים ביותר. בקושי רב יכלו לשלם אפילו את המשכורות של המועסקים בה. זכור לי שדמי לימוד בתלמוד תורה שילמתי למלמד ישירות (סכום לא גדול) ובדרך זו הוציא חלק ממשכורתו. זה היה לפחות עשור אחד מאז חנוכת בית הכנסת.

אנשי הקהילה האורתודוכסית התרבו בינתיים הודות לכל אלה שמסיבות שונות הגיעו לעיר קושיצה המשגשגת. נראה שזאת היתה העילה לבנייה המואצת של בית הכנסת והבניין של תלמוד תורה. הקהילה טיפחה באופן מתמיד את המוסד החינוכי הזה. היו בו תשע רמות לימוד, מגיל חמש, וכ־400 תלמידים איכלסו את הבניין. המוסד היה הגדול מסוגו במדינה. על־יד המלמדים הטובים, המכוון העיקרי היה הרב שאול ברך זצ״ל, שהיה ידען גדול בתורה ובתלמוד, איש ישר ונעים הליכות. הוא היה רבה הראשי של הקהילה האורתו־דוכסית ונבחר אחרי תום כהונתם של שושלת הרבנים ממשפחת יונגרייס. הרב התמסר בלב ובנפש לענייני הקהילה וניהל את הישיבה ביד רמה. בענייני ההלכה לא ידע שום פשרות, למרות החידושים והמודרניזציה של התקופה. העבודה הרוחנית המאומצת עירערה את כוחו הפיסי והוא נאסף בטרם עת אל עמיו.

העיר קושיצה היתה מרכז תרבותי וכלכלי של מזרח צ׳כוסלובקיה. העיר קרצה לרבים שרצונם היה לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי. בתקופת המלחמה זרמו לעיר מן העיירות שבמדרונות הצפוניים והדרומיים של הקרפטים. יהודים אלה חיזקו את העדה הספרדית בקהילה, את לובשי הקפוטות והשטריימלך. הם התארגנו כסיעה בקהילה האורתודוכסית, בהנהגתם של שני אישים מצויינים, אברום הרש קליין וולף רייכמן. בכוחם האירגוני ובמסירות נפש רכשו מגרש ברחוב קרמן והקימו בית מדרש (קלאוז), ששימש גם ללימודי תלמוד יומם ולילה. כדי להימנע מן המגע עם גויים לעגניים ומהתעללויות שלהם, בראותם את לבושם המסורתי והשונה, השתדלו להתגורר סביב בית המדרש. אבל רובם לא שמו לב לתופעות הבזויות האלה והשתמשו בגאווה בלבושם המיוחד.

הגיעו לעיר גם רבנים גדולי שם, עם החצרות שלהם. הגדול ביניהם היה רבי שמואל אנגל זצ״ל, האדמו״ר מרדומישל, שהיה ראש בית דין ליבשת אירופה כולה. הוא היה מכובד מאוד על כל יהודי

גם אופנת הנשים התחלפה. הלבוש הפוריטני — החצאית הארוכה והחולצה המכופתרת עד לסנטר — הוחלף בחצאית קצרה, נועזת, וחולצות קלות עם מחשופים נדיבים שריגשו את רחובות העיר.

אחדים מאנשי הקהילה הרוויחו הון מעסקי האוויר והאינפלציה. מוסדות סוציאליים פעלו ביתר שאת מפני שליד העושר הרב והעליצות, הופיעו עוני ומחסור במספר לא קטן של מקרים. גם הכספים, שבאו בקלות יחסית, נגמרו. היה צורך מיידי לגשת לעבודה שיקומית. את העסקים הקימו מחדש. הפקידות של המשטר החדש הוכיחה את כוחה האירגוני. החיים הכלכליים קיבלו תנופה מחודשת. פרק חדש החל בקהילות קושיצה שעשו את צעדיהן הראשונים לקראת שגשוג במשך שני עשורים.

אחרי שנים אחדות הקימה הקהילה הנאולוגית בית כנסת חדש נהדר עם גג בתבנית כיפה גדולה, עם מגן דוד גדול מברונזה בראשה, שממרחקים נתן עדות על בניין מונומנטאלי ובו 1,200 מקומות ישיבה. במקביל עם בניית בית הכנסת בנו את בית־הספר העממי היהודי הגדול והמודרני ביותר בקושיצה. רוב רובו של הנוער היהודי חונך בין כתליו על־ידי פדגוגים מן המעולים ביותר.

בערך באותו הזמן גם הקהילה האורתודוכסית ניגשה למלאכת הבניין של בית כנסת חדש ברחוב קזינצי בסגנון מודרני, ובו 800 מקומות ישיבה. החזות החיצונית היתה מפוארת, עם כיפה הסוגרת את גגו של בית הכנסת. על־ידו בנו את בניין תלמוד תורה החדש בן שתי קומות ובקומת הקרקע בית־ספר עממי עם חמש כיתות ללימודי חול. בית־הספר היה שלוחה של בית־ספר ממלכתי עם מורים לא יהודים.

חנוכות בתי הכנסיות החדשים נחגגו ברוב פאר והדר. גם מוסדות המדינה היו מיוצגים. נאמו רבנים, אנשי ציבור וגם אורחים. חזנים ידועי שם נשאו תפילה עם מקהלות ובבית הכנסת הנאולוגי הוסיפו צלילי האורגן חגיגיות למעמד. שורות של רבנים נתנו ברכתם לשגשוגן של הקהילות ולבתי הכנסת החדשים. עם תום החגיגות נגמרו ימי קושיצה העליזים, בפרט לגבי הנהלות שתי הקהילות. התברר שהבנייה עלתה מעל ומעבר לתקציב שהוקצב למטרה. באין ברירה היו אנוסים להעלות את מסי הקהילה. החגיגות התחלפו בביקורות נוקבות והדבר הביא למרירות רבה בקרב ההנהלה של הקהילות. בגלל זה התחלפו הגבאים לעיתים קרובות. הקשיים היו גדולים.

גם אלה שיזמו אותה. כפי שהיא פרצה ברעם אדיר, כך נגמרה בהתפוצצות כבירה. לשווא היו מעשי הגבורה, הדם של מיליונים שנשפך וגם הכאב. בכל רחבי אירופה גרמו מעשים אלה למרידות. ראשית פרצה המהפכה ברוסיה. אחרי זמן מועט פרצה מרידה גם במונארכיה ואחרי כן בכל ארצות הציר. החזיתות התרופפו, החיילים נפלו בשבי, או זרמו הביתה, לא צייתו יותר למפקדיהם. כל האימפריות התמוטטו. בשטחן הוקמו מדינות חדשות. בא עידן חדש לארצות אירופה.

אלפים מאזרחי העיר שבו עם רגשות מעורבים, שהכל היה לשווא. בפרט שילמו הקהילות בקורבנות רבים. כמאה אנשי הקהילות נפחו את נשמתם בכל חזיתות המונארכיה: על מישורי פולין, ווהלין, על צוקי דוברדו באזור הדולומיטים באיטליה, בערי הבלקן ובמחנות השבויים הירודים של סיביר הרחוקה. רק אחדים מהנופלים זכו, אחרי מאמצים רבים של המשפחות, לבוא לקבר ישראל בבית העלמין שברחוב ברצה. הגיעו גם נכים במספר לא קטן, שנשאו את צלקות המלחמה עד כלות נשמתם.

אחרי השריפה הגדולה השאירה המלחמה צלקות רבות גם באלה שחזרו בריאים בגופם. ההשתלבות לא היתה קלה. יהדות קאשה, שמעתה נקראה קושיצה, היתה חרדה לקראת העתיד. האימפריה בת מאות השנים התפוררה ונוסדה הרפובליקה הצ'כו־סלובקית בחודש אוקטובר 1918, דגל חדש, גבולות שהצטמצמו לממדים קטנים יותר. גבולות הפרידו חלקים מהאזור שהיו שייכים אדמיניסטר־טיבית וגם כלכלית לקושיצה. ברגשות מעורבים קיבלו את השלטון החדש. אנדרלמוסיה שררה בכל, בתחבורה ובחיים הכלכליים. המנגנון הממשלתי התייחס לאנשי הקהילות בחוסר אמון.

המאורעות המשיכו להתגלגל. אחרי חודשים מספר כבשו חיילי המהפכה ההונגרית את העיר קושיצה והאזור. הבעלים החדשים היו הקומיסארים של הרפובליקה העממית של הונגריה. ושוב החלפת דגל, אמנם לזמן קצר; חלפו כמה חודשים, והשלטון הצ'כוסלובקי החדש כבש את האזור בחזרה, סופית. הקונסולידציה של המדינה החלה. הקהילות נרגעו במקצת וכן גם הרגשות. ביטלו את מצב המלחמה. החיילים המשוחררים החליפו בסיפוק את מדיהם בלבוש אזרחי. הרחובות קיבלו את צביונם הרגיל. הנוער שוב חיפש פורקן בבילויים, כאילו רצו לפצות את עצמם על הימים העגומים.

כשעוד לפני חודשים ספורים טיילו בגאווה ברחוב הראשי של העיר עם נערותיהם האהובות. כאלה היו פני הדברים ואלה היו המחזות היום־יומיים.

החברה היהודים חזרה אט אט אל עצמה, למרות קציר הדמים שתבע קורבנות רבים. החיים היו צריכים להימשך. האירגונים הסוציאליים של הקהילה עשו מעל ומעבר, ללא תקדים. הם יכלו לעשות זאת מפני שאלה שישבו בארץ לא חסכו כל מאמץ כספי כדי להיות לעזר.

ב־1914 נבחר לקהילת סטטוס קוו הרב אקשטיין. ב־1915 נבחר לרבה של הקהילה הניאולוגית הרב דוקטור אנטן מנו. שני הרבנים כיהנו במשרתם עד תקופת השואה. הרבנים היו מאוד אהודים על קהילותיהם. הרב אקשטיין היה בוגר ישיבת פרסבורג. את דרשותיו שמעו בני הקהילה בעניין רב. את מותו מצא באחד ממחנות ההשמדה.

הרב דוקטור אנטן הגיע לעירנו מהעיירה מרצל, והיה אדם עם השכלה רחבה. היה נואם בחסד, עם כוח שכנוע רב. יש להזכיר את פעילותו הספרותית הענפה. בין כתביו כלול מחקר על דברי ימי העיר קאשה, שפירסם בכתב־עת בשפה הגרמנית. ללא ספק היה אחת הדמויות הבולטות של הקהילות. מאמריו הופיעו בכתב־עת של יוסף פטאי, שהיה בטאונה של התנועה הציונית בכל האזור דובר ההונגרית. בתקופת הגירושים ביקש ראיון אצל הבישוף הקאתולי בעיר. פנה אליו במלים נרגשות ביותר וביקש את הזכויות האלמנטריות, המגיעות אפילו לארגון צער בעלי חיים, לאנשי הקהילה המדוכאים והמושפלים. מובן שמאמציו לא נשאו פרי. גם הרב מצא את מותו הטראגי באחד ממחנות ההשמדה.

במשך שנות המלחמה עסקו ארגוני הנשים של הקהילה האורתודוכסית בעבודה ברוכה. הן לא חסכו ממרצן. ללא לאות הושיטו עזרה במזון, לבוש וקורת גג לפליטים מגליציה ומהקרפטים, שמספרם גדל בעיר. גם בקרב אנשי הקהילה לא היו חסרים כאלה שהיו זקוקים לסעד נפשי, רוחני וחומרי. היו משפחות שכולות ומשפחות שבניהן נפצעו בחזית במספר לא מבוטל. כל אלה היו נזקקי טיפול אינדיבידואליים, ותמיד הגיעה העזרה מאותן הנשים שהיו מוכנות לתרום מזמנן, ממרצן וממונן.

המלחמה לא אבתה להסתיים. השנה הרביעית כבר היתה בעיצומה וגבתה את מס הדמים העצום שלה. כולם מאסו בה, כולם

ושליטתה בחלקים שונים על כדור הארץ, הושפעו משר החוץ של האימפריה, שהיה נטול כל כשרון מדיני והססן. היה זה סר גריי, שעצם ימו מסגיר את אישיותו. בידי אלה, ראשי המדינות, היה גורלו של העולם ובהם היו תלויים חיי מיליונים בכל רחבי אירופה וגם שלומם ובטחונם של אנשי הקהילות בעיר.

הגיוס הכללי הוציא משלוותם את כל חייבי הגיוס. אלפי הצעירים התגייסו, בקלות ראש ואולי אף בעליצות, ומילאו את הרכבות העמוסות לעייפה שנעו לעבר החזיתות השונות. האמהות ליוו את בניהן בדאגה רבה אל הבלתי נודע המבשר רעות. מחזות הפרידה היו קורעי־לב. גם האבות התייחסו למאורעות בהכנעה של חוסר ברירה. למשפחות מטופלות בילדים התגנבה החרדה מהמחר הבלתי נודע, עם התגייסותו של ראש המשפחה. בעיות הפרנסה היו מוטלות עתה על כתפיה החלשות של הרעיה.

האוגדות והחטיבות תפסו עמדות בגבול המדינה. מפקדי הצבא היו בטוחים שבמשך שבועות, ולכל היותר חודשים ספורים, יחזרו כמנצחים עטורי תהילה.

הרחובות התרוקנו, ובפרט נעשו שוממים בלילות עם הפעלת ההאפלה. חנויות רבות, משרדים ובתי מלאכה נסגרו. בעליהם ובעלי מקצוע אי שם במישורי גליציה טולטלו על־ידי סופת המאורעות. משפחות רבות, שעד המלחמה היו מאוזנות מבחינה כלכלית, הזדקקו לתמיכת הקהילות, מפני שהסיעוד הממלכתי לא היה בו די לקיים את המשפחות שבארץ. ארגוני הסעד של הקהילות נתנו כתף בימים טרופים אלה והוכיחו את יעילותם ואת מסירות הנפש של הפעילים.

עם הזמן גברה התנועה בעיר. נפוגה ההתלהבות מן המלחמה. הגיעו ראשוני הפצועים וחולי הטיפוס עם הבשורות המרות מן החזית. הרופאים היהודים הוכיחו את מיומנותם בהצלת נפשות והקרבה עצמית בעבודתם ההירואית.

תחילה הגיעו ידיעות ממעשים למופת, שגם אנשי הקהילה לקחו חלק בהם. עם הזמן באו חדשות על מפלות ואבידות קשות. הידיעות האלה עכרו את מצב הרוח של משפחות בני הקהילה. גם הגלויות הורודות של הדואר הצבאי נפסקו לפעמים לשבועות מספר ובמקומן הגיעו ההודעות הרשמיות על נפילת בן משפחה בחזית. יותר ויותר נשים אבלות נראו בחוצות העיר. היו גם תופעות של צעירים שהשתחררו מבתי חולים צבאיים, כשהם נשענים על קביים בלי אחת הגפיים,

השנים בתחילת המאה ה־20 עברו בסימן של התגבשות חברתית. מובן שכל זרם נהג בדרך משלו. האורתודוכסים הסתגרו בתוך המסגרת ההלכתית ושמרו על צביונם המסורתי. לעומת זאת אנשי הקהילה הנאולוגית הלכו בדרך המודרניזציה בכל התחומים. לא היו חסרות תופעות של נטישת ערכים מסורתיים ואף בגידה בעמם והמרת דתם. למזלנו הרב מקרים כאלה לא היו במספר גדול. רבים מאנשי הקהילה הנאולוגית עשו חיל במקצועות החופשיים ונכנסו לתחומים שהיו נעולים לפניהם בעבר הלא רחוק. אחדים מהאנשים נעשו עורכי העתונים היומיים שהופיע בעיר. נפתחו בתי מרקחת בבעלות יהודית. מחזאים נתנו דרור ליכולת הרוחנית שלהם ובמרוצת הזמן התפרסמו בכל רחבי אירופה. רופאים תרמו לא מעט מנסיונם המבורך למען רווחתם של כל תושבי העיר. נוסדו משרדי עורכי־דין שייצגו בנאמנות במשפטים את אלה שהזדקקו לשירותם. אחדים מאמני הציור ראו ברכה במלאכתם וחרגו מעבר לגבולות האזור. גם במוסדות כלכליים עשו אנשי הקהילות (גם האורתודוכסים) חיל, כמו בבנקאות, ומונו לנהל אחדים מהמוסדות האלה. נוסדו בתי חרושת בבעלות יהודית בתחומים שונים. שגשגו בתי מסחר סיטונאיים כגון טקסטיל, דברי מכולת, כימיקלים, עורות, קונפקציה, עצים, רהיטים משקאות חריפים, יין וכו'. גם בקמעונות הגיעו להישגים לא מבוטלים. נראה שהזמנים השלווים והחופש תרמו להתקדמות המוצלחת של אחדים מאנשי הקהילות.

השנים השאננות לא ארכו עד אין קץ. חל מפנה בלתי צפוי בעולם השליו. ב־28 ביוני 1914 נרצח הארכידוכס פרנץ פרדיננד, יורש העצר של אוסטרו־הונגריה, בידי סטודנט בוסני, חבר אירגון הטרור הסרבי „היד השחורה". הרצח היה העילה למאורעות שגרמו למלחמת העולם הראשונה.

כל ראשי המעצמות כאילו איבדו את שיפוטם ההגיוני בימים טרופים אלה. המלך פרנץ יוזף הישיש, השבור, ושר החוץ הדקדנטי שלו בלי שום קונצפציה, ולא פחות הרמטכ"ל של המונרכיה עם חוסר דמיון משווע, מצאו שותף מצויין למזימות בדמותו של הקיסר הגרמני הרברבן. לא שונה מהם היה בצד שכנגד. הצאר ניקולאי הרוסי, שבעזרת רספוטין האכזר שלט ללא מצרים בארץ המפגרת והמדוכאת. הצרפתים שהניעה אותם הנקמנות נגד הגרמנים, ובריטניה הגדולה בשיא פריחתה

הקהילה האורתודוכסית הזדעזעו מן המעשה „הבזוי". ללא פשרות מחו לפני ראשי הקהילה הנאולוגית. באותו יום עסקו השמרנים בתפילות ובאמירת תהילים, וראו במעשה קץ העולם וביאת המשיח.

הקהילה האורתודוכסית קיבלה תנופה, אמנם בהיקף קטן יותר, ופיתחה מוסדות קהילתיים. האמונה היכתה שורשים עמוקים יותר, למרות התפיסות הליבראליות של אותם הזמנים. כזכור, במשרת הרב כיהנו אנשי יונגרייס, רק ראשי הקהילה התחלפו תכופות בהעדר אישיות נמרצת יותר. ראשית פעולתו של מועדון הנשים האורתודוכסיות היה רק בתחילת המאה ה־20. המועדון הגיע לשיאים רציניים רק אחרי מלחמת העולם הראשונה.

נפתח בית־ספר כללי עם ארבע כיתות, אבל ברמתו היה נחות מזה של הנאולוגים. הפעילים של הקהילה השמרנית לא שמו דגש מיוחד כדי לפתח בית־ספר ללימודים כלליים. לעומת זאת לימודי קודש זכו לתשומת לב מירבית. נפתח תלמוד תורה עם מספר כיתות, עם מלמדים מעולים, והיווה מעבר טוב לאלה שהגיעו לישיבות שונות. מעט מן הערים במדינה יכלו להתפאר בתלמידי חכמים כה רבים כבעירנו.

אחד מן המועדונים שהוקם היה „חוג החברה 'הקסינו'" ברחוב ברצ'ני, ששימש מפגש חברתי לכל אנשי הקהילות בלי הבדל של ההשתייכות. נפגשו להחליף רשמים, גם לפגישות חברתיות, ולפעמים ערכו נשפים בחגים כמו פורים וחנוכה.

אמנם המצב הכלכלי בעיר השתפר, אבל זה לא אומר שהכל היה שפיר וטוב. חלק מאנשי הקהילה נאבק קשות בעד הקיום היום יומי. יחסית מצבם היה נסבל, הודות למוסדות הסוציאליים שפעלו במקרים האלה. העזרה בדרך כלל לא בוששה לבוא. משימות לא היו חסרות למפעלים הסוציאליים. במזרח המדינה, בגליציה, וגם היהודים בקרפטים, היו במצוקה כלכלית קשה עוד יותר. עידן של אפליה וחוסר זכויות חלף, בדרכים הופיע מפעם לפעם היהודי הנודד עם הצרור הקטן על כתפו, ופניו מועדות לכיוון מערב עם תקווה לסעוד את ליבו ולחפש מקום לינה, ולמחרת היה ממשיך כשתרומה צנועה בכיסו. לפעמים עשו משפחות שלמות את דרכן עד שמצאו פינה משלהן, עם אפשרות להתפרנס. תחנתם, בין היתר, היתה גם העיר שלנו. אצל אנשי הקהילה מצאו יד מושטת לעזרה. לכן רחובות אחדים של העיר קיבלו צביון יהודי כמו רחוב שרובר זריני, פעמון וכו'.

הוליכה את צאן מרעיתו על מי מנוחות והיה אהוד על כל אנשי הקהילה.

המחצית השניה של המאה התשע עשרה הצטיינה מבחינה כלכלית לטובה. מספר די גדול של אנשי הקהילה יסדו מפעלי מסחר, תעשיה ומלאכה, התבססו חומרית ופיתחו את קשריהם המסועפים. במקביל לחיי חברה משגשגים, נפתחו מועדוני צדקה, כגון מועדון נשים, עם יד מושטת לכל מיני פעילויות חברתיות וסוציאליות. ערכו מגביות לטובת בתי־ספר ומוסדות צדקה. נפתח בית יתומים, מפעלים לקידום משפחות נצרכות חברת ביקור חולים, בית תמחוי ועוד.

העיר קאשה נהייתה מרכז לאנשי רפואה, עורכי־דין, רבנים ודיינים, סופרים, אמנים, מורים בכל ענפי המקצוע, מוסדות שיפוט הלכתיים, ששירתו בנאמנות לא רק את העיר אלא את כל האזור הקרוב והרחוק יותר. התקופה הזאת העלתה את מיליוני הנדכאים מעל המכשולים של חוסר זכויות ורוממה את כבוד האדם. נפתחו לפני הדורות הקודמים של בני עמנו שערי העיר קאשה החלודים, שחרקו בכבדות באדני הפתחים. בינתיים, על סף המאה העשרים, נשמעו מרחוק רעמי התותחים מארץ הבורים הרחוקה. לעיני הבריות הצטיירה המלחמה כמאורע קל ערך, למרות מרחץ הדמים הכבד. בכל זאת שרר בכל אתר על כוכב הלכת שלנו חופש, ושלום כמעט שאנן, ללא כל חשש של תופעות אפוקליפטיות.

בינתיים התעצמו הקהילות בעיר גם מספרית, נהנו מחופש מוחלט בכל התחומים, נשכחו כל ההגבלות של העבר, כאילו הכל היה מובן מאליו. בעיר נפתח סניף האירגון של הפילנטרופ הידוע הברון הירש, שמשימתו היתה לעזור ליהודי מזרח אירופה הנרדפים, בפרט אחרי הפוגרום בקישינב, ולסייע לשארית הפליטה להגיע לארץ ישראל או לארגנטינה.

הקהילות שגשגו ושלמו בלי דאגת יתר את משכורותיהם של המועסקים: הרבנים, המורים, אנשי המשרד, שוחטים, משגיחים וחזנים. היה גם תקציב לגדר את בית העלמין החדש שברחוב ברצה. באותם הזמנים מנו אנשי הקהילה כ־7,000 נפש והמיסים ששולמו על ידי אנשי הקהילה אפשרו לנהל את ענייני הקהילות על מי מנוחות.

בשנת 1911 הרחיבו את בית הכנסת של הקהילה הליבראלית ברחוב רקוצי. בטקס חגיגי, ובניצוחו של הרב יוסף קליין, חנכו את בית הכנסת. לראשונה נשמעו צלילי האורגן בבית התפילה. אנשי

הקהילה האורתודוכסית מגרש גדול ברחוב הפעמון, שהיה סמוך לחומת העיר העתיקה. על חלקה זו בנו את כל מוסדות הקהילה כגון בית מדרש, ישיבה, תלמוד תורה, מקווה טהרה בית שחיטה ומשרדים שונים.

בשנת 1881 חנכו את בית הכנסת ברחוב הפעמון שנקרא בפינו בית הכנסת הישן. את החברה קדישא האורתודוכסית יסדו בשנת 1880. עד אז ביצעה את שירותי הקבורה קהילת האם. בשנת 1874 נבחר הרב משה יונגרייס לרבם הראשי של האורתודוכסים

באמצע שנות הששים של המאה הופיע „היהודי", השבועון הראשון של הקהילה, בשפה הגרמנית, ובעריכתו של איש אחד כמעט, אהרון בטלהיים, רבה הראשי של העיר, לוחם ללא לאות עבור מודרניזציה של האמונה הקדמונית. כמשקל־נגד יצא לאור שבועון בשפה האידית בשם „יידישע פולקסצייטונג", שעורכו הראשון היה הירש שיינמן, ולאחר זמן קצר הוחלף על ידי אהרון וייס, שהשיב מלחמה שערה נגד הרוח הליבראלית ובעד האמונה לפי ההלכה. בהשפעת הרב בטלהיים הצטרפה הקהילה לזרם הנאולוגי. המאמרים והנאומים הסוערים של בטלהיים גרמו קרע כמעט מוחלט בין הזרמים האורתודוכסים לבין הנאולוגים. לא היה חסר הרבה כדי שיכריזו עליו חרם. אבל המתונים משני המחנות הסתפקו בהשקטת הרוחות, ובסופו של דבר אולץ להתפטר. האיש היה מאוד מוכשר ורוחו הסוערת מצאה אותו בדרך לארצות־הברית, שם נתן מרצו ללימודים, והוסמך לרפואה. עסק זמן־מה כרופא, אבל מאוחר יותר חזר לעיסוקו הקודם. כיהן כרב בקהילת ריצ'מונד ומאוחר יותר שימש כרבה של סן פרנציסקו. בשנת 1899 הגיע לארץ מולדתו להשתטח על קברות אבותיו ובדרך חזרה נפח נשמתו בלב ים. נפשו הסוערת מצאה מנוחת עולמים באוקיאנוס הגדול והרוגש.

בינתיים התחלפו רבנים בקהילה הליבראלית, עד שבשנת 1894 נקלע לעיר רב צעיר ומבריק, שלמעשה הגיע כדי לשמש עוזרו של הרב ליברמן, שבריאותו התרופפה. שמו של הרב היה ד"ר הושי שמעון שכיהן בעיר שלוש שנים. מאוחר יותר התפרסם כרב בקנה־מידה עולמי, בפרט כששימש כרב הראשי של בודפשט.

את שורת הרבנים של המאה התשע עשרה סגר הרב ד"ר יוסף קליין, שהתקבל באדיבות על ידי אנשי הקהילה הנאולוגית לפי רוח הזמנים השלווים. מזגו היה נוח לבריות, לכן מנהיגותו הרוחנית

כבר בשנת 1844 קידשו את בית הקברות הראשון ברחוב טטרא. מובן שבאותה השנה נוסדה חברה קדישא. בין הראשונים שנקברו בבית העולם החדש, היו החיילים היהודים שהשתתפו במהפכת 1848 בצד ההונגרים נגד ההגמוניה האוסטרית. הם לחמו בעד חזון החופש ולעתיד טוב יותר. אף על פי שבאותם הימים לא היה גיוס חובה, רבים מבני הנוער היהודי התגייסו לשירות הלוחמים נגד האוסטרים. אחדים מהם נפלו בשדה הקרב, והוטמנו בבית הקברות החדש. המלחמה נסתיימה בכשלון. בעקבות מפלה זו סבלו גם היהודים, מפני שהמנצחים הטילו עליהם פיצויי מלחמה בגובה של 5,000 זהובים, ואנשי הקהילה המדולדלת נשאו עוד שנים את העול הזה על גבם.

במרוצת השנים נפתחו חנויות גדולות בכל שטחי המסחר, שהביאו שגשוג לעיר וגם ביססו את חיי הקהילה. התווספו אנשי מקצועות חופשיים, מורים, רופאים, אנשים יודעי אמנות, רבנים, תלמידי חכמים, דיינים, עורכי־דין ובעלי מלאכה. אחדים מהם כבר תפסו עמדות בלשכת המסחר והמלאכה. מהעיר נסללה מסילת ברזל לכיוון דרום־מזרח, שנפתחה בשנת 1860, דבר שגרם שמחה לא מעטה לתושבי העיר ולא פחות לאנשי הקהילה, שהמסילה קירבה אותם לעיר הבירה. הקשר המסחרי והתרבותי כבר היה באותן השנים הדוק ביותר. בראש השנה ב־1870 הגיעה הרכבת הראשונה לקאשה מאודרברג, ופתחה עידן חדש בחיי היום יום של התושבים.

בשנת 1866 כבר מנו אנשי הקהילה אלפים אחדים. רוב רובם היו אנשי השכלה מתקדמים, והשתייכו לזרם הנאולוגי וניגשו לבנות בית כנסת מפואר ראשון על שני מגדליו ברחוב רקוצי, שנחנך בשנת 1866. בית־ספר יהודי ראשון נפתח בשנת 1868.

בבודפשט נפתח קונגרס כלל ארצי של קהילות בשנת 1868. בהתאם לרוח הליבראלית של אותם הימים נטו רוב אנשי הקהילות לכיוון הזרם החדשני. גם קהילת קאשה יוצגה על ידי ראש הקהילה, ד״ר קאין, רופא במקצוע, שצירף קהילתו לאנשי הפרוגרס. וכך נוסדה קהילת האם של העיר קאשה. מובן שצעד זה עורר את חמתם של אנשי האורתודוכסיה. אפילו השלטונות לא הצליחו לפייס בין הניצים, שבינתיים החריף מאוד הריב ביניהם, וכך נעשה הקרע מוחלט. האורתודוכסים פרשו מקהילת האם ויסדו קהילה נפרדת על מוסדותיה. בשנת 1871 חנכו בית תפילה ראשון ברחוב הפעמון וכך נוסדה הקהילה האורתודוכסית האוטונומית. במרוצת השנים רכש אחד מראשי

בחיי העיר. השגשוג הכלכלי והליבראליות הביאו אחדים מהיהודים להעביר את בניהם מהחינוך המסורתי לבתי־ספר ממלכתיים וגם לאוניברסיטאות. לכן כבר באמצע המאה ה־19 היו יהודים בעלי השכלה גבוהה במספר די גדול.

בשנת 1817 היה מספר התושבים בקאשה 11,963 — מזה רק שישה יהודים. בשנת 1833 מספר היהודים היה 24 נפשות. הרוח הליבראלית שהציפה את מרבית מדינות אירופה בשנת 1840 לא פסחה גם על המונארכיה. האסיפה הלאומית קבעה בחוק להסיר את כל המגבלות גם מיהודי העיר קאשה ולהתיר להם לגור בתחומה. מאותה השנה התחילו לזרום לעיר, תחילה בקילוחים איטיים, ובמרוצת השנים נהפכו לזרם אדיר מכל הסביבה הקרובה והרחוקה ובשנת 1944 מספר היהודים בקאשה היה 12,000.

כזכור העבירו צירים ליבראליים של הפרלמנט האוסטרו־הונגרי בשנת 1840 חוק שביטל את ההגבלות שאסרו על היהודים להתיישב באורח קבע בערי המדינה. ההוראה לא פסחה גם על העיר קאשה, למרות ההתנגדות העיקשת של ראשי העיר. בסופו של דבר נכנעו לרוח התקופה. הקהילות של הכפרים והעיירות בסביבה התדלדלו מיושביהם היהודים שהתגוררו בהם מאות בשנים. לעומת זאת מספר היהודים גדל בקאשה. אחת העיירות ש„נכנעו" לסיסמה „מהכפר לעיר", בראשית האורבניזציה של היהודים באזור, היתה רוזגוני שבה היתה קהילה גדולה והחליטה, כמעט כאיש אחד, לעבור לקאשה יחד עם רבם, קון מרטון. בכוחם המספרי של אנשי רוזגוני נבחר קון מרטון כרב ראשון של קהילת קאשה, שבינתיים התרבה בה מספר היהודים והצדיק בכך את כהונת הרב. משך שנים ספורות השתלבו היהודים בכל שטחי החיים. כבר במלחמת העצמאות של ההונגרים, בשנת 1848, התגייסו לצבא. המעשים האלה סייעו להם לקבל הכרה כאזרחים שווי זכויות. הליבראליות היתה אליה וקוץ בה. אצל אחדים החיים המסורתיים נחלשו, פנו עורף לאמונה והתנצרו. בשנת 1852 קיבל כל יהודי שהוכיח את מיומנותו במקצועות המסחר והמלאכה רשיון עסק מלשכת המסחר, שלפני שנים אחדות הגבילה בעקשות את השתלבותם בחיים הכלכליים של העיר. התחילו לארגן את מוסדות הקהילה בשנת 1842. ב־29 באוגוסט פנו להנהלת העיר לפתיחת בית תפילה. הבקשה אושרה וברחוב הפעמון נחנך בית כנסת ראשון, בבניין ששימש בעבר מחסן לתבואה.

דת משה. חרף היחס ההומאני ליהודים, לא הוענקה להם רשות ישיבה בתוך תחומי העיר קאשה. אולם בזמן החגים יש לשער ששהו מספר יהודים בתוך העיר, שהתכנסו להתפלל בביתו של הרופא, כנראה לפי רשיון מיוחד. במרוצת שנת 1650 התאספו המנהיגים הרוחניים, רבנים, אנשי קבלה, ממרבית מדינות אירופה בנאג׳ אידה שהיתה באותם הזמנים מרכז חשוב ליהודים. העיירה שוכנת בערך עשרים ק״מ מדרום־מערב לעיר קאשה. המנהיגים התאספו כדי לדון על ביאת המשיח. הרקע להתכנסות היה שורת אירועים שהתרחשו, כגון מגיפות חמורות, פוגרומים ומלחמות אין קץ, שהעסיקו את מרבית הקהילות באירופה. כנראה באו למסקנה שהגיע קץ הימים ולכן יש לדון בסוגיא זו. המקום נבחר להתכנסות בגלל המוניטין שיצאו לעיר בזכות הסובלנות של השליטים כלפי היהודים. כל באי הכנס סרו לעיר למנוחה קצרה ומשם המשיכו בשער הדרומי לעבר העיירה. הדיונים הגיעו למבוי סתום, והחבורה הנכבדה התפזרה ללא שום תוצאות.

מאה שנים עברו מאותו הכנס, ושום רישומים לא נותרו על אודות היהודים שהיו בעיר ובסביבתה. ב־1 במרץ 1765 התפרסמה החלטה של מועצת העיר בזו הלשון, בערך: „אסור ליהודים לשהות בתחומי העיר אחרי שקיעת החמה, והיה אם מישהו מאזרחי העיר יאכסן יהודי בביתו ללינת לילה, יעבור בכך על החוק וייקנס בתשלום 12 זהובים״. בכל זאת במרוצת הזמן, ריככה רוח ליבראלית במקצת את הנוקשות של ארגונים כלכליים ששמרו בקנאות על האינטרסים המקצועיים שלהם. קיים רישום משנת 1784 על יהודי בשם מאיר ישראל, עיסוקו מוביל, שקיבל רשות לגור בפרברי העיר. אדם חרוץ ונערץ היה, למרות המתחרים הנוצרים. הוא זכה לקבל רשות להובלת הדואר לערים השכנות וגם להולכת אנשים בתפקיד רשמי.

בשנת 1814 נזכר לראשונה שברחוב הפעמון, על־יד חומות העיר, ניהלה גברת רוט מסעדה כשרה ליהודים בתחומי העיר. את העסק שכרה מהרשויות העירוניות, ועד אותם הזמנים לא היה בתחומי העיר נדל״ן בבעלות יהודית. במרוצת השנים העסיקה שני עוזרים יהודים שבמשך השנים קיבלו רשות להתיישב בה. ההקלות האלה התחילו כנראה בשנת 1791 בזמן מלכותו של יוזף ה־II, שלפי הוראותיו הליבראליות גם היהודים התחילו ליהנות מזכויות מסויימות, דבר שנתן אותותיו בחיי היום יום. במשך שנים ספורות היכו שורשים

ראשית כתיבת ההיסטוריה על יהודי קושיצה מעידה שהעיר היתה מרכז מסחרי חשוב וסואן, שישבו בו דוכסים רבים, והיתה בו מטבעה ממלכתית של מלכי הונגריה. בשנת 1492, בחודש חשוון, משתמש המחבר בתיאור ציורי איך היהודי הראשון, יעקב מנדל, הגיע בליווי פלוגת חיילים כדי לשמור על בטחונו האישי, כנראה נגד ליסטים ששרצו באותם הזמנים בסביבה. יעקב מנדל היה מומחה להטבעת מטבעות ומקום מושבו היה בודה. הוא היה ממונה על היהודים ונציגם בחצר המלך מתיאש ו, שבימי ממלכתו השתפר מצב יהודי הונגריה. יעקב מנדל נשלח לשפר את מצב הפיננסים של הממלכה שסבלה מ„חוסר נזילות". כנראה שאוצרות המדינה התדלדלו בגלל המלחמות שנהל המלך מתיאש נגד לדיסלב. מנדל לא בא בגפו, ודאג להביא כמניין יהודים איתו. במקביל למומחיותו בהטבעת מטבעות היה גם מנוסה בגביית מיסים. בתפקידו זה ביקר במספר יישובים בסביבה ובתור שכזה לא היה אהוד במיוחד על מרבית הקליינטים שלו. לפעמים הפעיל לחץ־יתר כדי למלא תפקידו כראוי.

ארכיון העיריה מציין שבשנת 1524, ב־24 בחודש מרץ, מינה המלך לואי השני, בנו של המלך מתיאש, יהודי בשם אייזיק לתפקיד של מנדל. גם ההיסטוריון דובנוב מציין את אייזיק בתור „יהודי מקשאו", שהיה מומחה למטבעות ושימש זמן ממושך בתפקידו למרות צרות עין של אותם האדונים ששלטו בעיר. אחרי כמה עשרות שנים שוב מציין הגנזך העירוני יהודי בשם אלזרוס, רופא דיאגנוסטיקן מצויין, שנשלח על־ידי זיגמונד ה־III בשנת 1606 לטפל בדוכס בוצ'קאי, האהוד על המלך, שהיה חולה. אבחנתו של אלזרוס היתה נכונה — לדוכס היתה מחלה ממארת חשוכת מרפא. כנראה השפיעו הקולגים למקצוע לסלקו, בגלל יהדותו, והוא חזר לחצרו של המלך בקרקוב פחות מעשור אחד, בזמן שלטונו של הדוכס הנאור בטלן גבור, שהיה שליט העיר קאשא. בטלן היה משוחרר מדעות קדומות כלפי היהודים, נתן זכויות מפליגות לסוחרים מבני ישראל שפקדו את העיר, למרות שראשי לשכת המסחר לא ראו בעין יפה את זכויות היתר שהעניק. הרישומים של אותם הזמנים מציינים שגם רופאו האישי היה מבני

Mátyás és Beatrix bevonulása Budára 1476-ban. A zsidók tóratekercsel és a Tízparancsolat kettős kőtáblájával várják a királyt. A zsidók küldöttségét Jacobus Mendel prefektus vezeti.
Vizkelety Béla kórajza után. 30 x 40 cm. Ltsz.: 64.1775

כניסתו של המלך מטיאס הראשון עם ארוסתו לבודה בשנת 1476.
היהודים מקבלים את פניו של המלך עם ספר תורה ולוחות הברית.
בראש המשלחת עומד יעקב מנדל נציג של קהילת בודה.
המשלחת היהודית נראת בפינה השמאלית של התמונה.

של מימון, או שנפטר טרם הצליח להגשים את מטרתו, נמסר כתב היד למוסד יד ושם בירושלים על ידי בתו. אחרי מאמצים רבים, בהסכמת בתו והמוסד, הצלחנו לקבל רשות לפרסם את ספרו ועם זה גם להגשים את רצונו ולהנציח שמו של המחבר, **ארתור גרג**, זכרונו לברכה.

הספר חובק כחמש מאות שנה של היסטוריה על יהדות העיר, ומהווה למעשה דברי הימים של יהדות קושיצה, מנתינת הרשות להתיישב בתחומי העיר, וזה בסך הכל שישה דורות או 150 **שנה**. אמנם עם סוף טראגי מאוד, אבל יש לציין שאנחנו דור עדי ראייה של **ההתחדשות הלאומית** של **עם ישראל** בארצו. רבים מבני קושיצה נמנים עם בוניה של המולדת החדשה, ותרמו תרומה לא מבוטלת של מאמצים והקרבה עצמית. משפחות העמידו לרשות המדינה דור נפלא של בנים המשרתים את האינטרסים של עמנו בכל התחומים. כעת גם הנכדים הולכים בעקבות הבנים. לעת עתה הם ממלאים את ספסלי הלימודים בבתי־ספר שונים, ואנו תקווה שגם הם לא יאכזבו את אבותיהם הנפלאים, ויוכלו להתפאר בעברם כשידפדפו בספר זה שנשאיר להם כמורשה.

אמנם, לפני שנים ספורות נכתב ופורסם ספר, פרי יצירתו הנפלאה של חברנו **ישראל ארליך** ז״ל, על דברי ימי קושיצה ותקופת הכליון במקביל לספרו נוציא לאור יצירתו של **ארתור גרג**, שיעשיר את בני עירנו בחומר שעדיין לא פורסם גם על התקופה שאחרי השואה, כאשר רוב שארית הפליטה כבר עזבה את גיא ההריגה.

נציין את הערכתנו הרבה לסופר ולמחבר של ספר זה בלשון ההונגרית, **ארתור גרג**, על העבודה הנפלאה, על החומר הרב ועל המחקר המעמיק, העקשנות והלב היהודי האוהב, שהנציח את גלריית האנשים, שהפיח בהם רוח חיים של אלמוות, את האירועים ההיסטוריים שלא ידענו עליהם בעבר. השורות היפות של הכיסופים למולדת שפיעמו בלבו ללא הרף, ואת אהבתו הרבה לבתו היחידה **נעמי מקובר** שמפעם לפעם הזכיר בשורותיו, ושבעזרתה הנדיבה התאפשר לנו להוציא לאור את הספר לאנשי קושיצה בישראל ובחו״ל, ובעיקר לדורות הבאים.

יהודה שלנגר

למלאכה ולהקים יד ליוצאי עירנו שניספו בשואה הנוראה. להודות על האמת היינו מסוייגים מאוד מתוכניתו, אולם הוא דיבר בלהט שלבסוף סחף אותנו בהתלהבותו.

נגשנו לביצוע והכינונו את קול הקורא הראשון שנשלח לכל יוצאי קושיצה והסביבה בפברואר 1985. להפתעתנו הרבה מצאנו הענות אצל החברים וגם אצל אלה שחיים בחו"ל, מכל הבחינות.

מובן שנגשנו למלאכה ביתר מרץ. פנחס דויטש ויוסי שרון קיבלו על עצמם לרכוש את החלקה בבית העלמין בחולון מחברא קדישא.

לפי התרשים של המקום שהגיע לידינו, היתה השאלה איזה גלעד נקים לזכר יקירנו. פנינו לגרפיקאים, אבל בעת ובעונה אחת החלטתי לנסות את כוחי ודמיוני לבנות תבנית לדוגמה; החלטתי נבעה גם מטעמים הסכוניים, מפני שעבודות כאלה כרוכות בהוצאות לא קטנות. לא שפענו בתקציבים גדולים באופן מיוחד. זכך נולדה האנדרטה שלנו לפי המודל שהכנתי.

עזרה לא קטנה מצאתי בחברי יעקב וייס במיוחד בהליכים ובפיקוח על קבלן המצבות והודות לו זכתה המלאכה לביצועה הטוב ביותר. בכל המבצעים שלנו הוכיח את מיומנותו בכל.

פעילותו של אמיל לוינגר בתור קופאי הצעיד את מפעלינו קדימה בדרך להצלחה.

שמואל פרידמן (דוגו) תרומתו הרבה באירגון הכנסים והאדמיניסטרציה היתה לעזר רב.

שרגא פרי ניסיונו העשיר השלים את מאמצינו להביא את ההנצחה לסיומה.

תבוא על הברכה יהודית גליקמן שפעלה רבות ורתמה רבים מיוצאי קושיצה לענייננו.

ההקדמה לא תהיה שלמה אם לא נזכיר שני אנשים פעילים שהקדישו מזמנם וממרצם לעבודות ההנצחה: פרקש טיבור ז"ל וד"ר וולד אברהם ז"ל שפעילותם למען המטרה הנכספת זכתה להוקרה של הועד ושל כל ציבור יוצאי קושיצה.

האנדרטה לזכר יקירינו הנספים הושלמה וב־6.6.86 זכתה לגילויה. ההצלחה הזאת דירבנה אותנו להמשיך ולהשלים את ההנצחה ע"י הוצאת ספר. ההמשך לא היה קל כלל ועיקר נאבקנו בקשיים לא מעטים.

נודע לנו שבן עירנו **ארתור גרס** ז"ל אסף וכתב במשך שלוש שנים תמימות חומר לספר על יהדות קושיצה, על ההיסטוריה ועל השואה בשפה ההונגרית, השתמש בביבליוגרפיה רחבה ובספרי חברה קדישא של קהילת קושיצה והקהילות של הסביבה. עז היה רצונו להוציא לאור את יצירתו, וכנראה מחוסר אפשרות

הקדמה

המבול כילה את רוב רובו של השבט הפורח עם האנשים הנפלאים, עם המאבקים התמידיים למען רווחתן של הקהילות. ויחד עם זה נאלם אחד המבצרים של הגלות. חולות הזמן היו קוברים לצמיתות כשם שהזמן קבר אתרים בהיסטוריה זעמים עם תרבויות מפותחות, כמו שנשכחו דמויות של העבר הלא רחוק ויחד איתם יצירותיהם הנפלאות. האופל של השיכחה התחיל כבר לכרסם בתאי המוח של הזיכרון אודות אלפי בני קהילת קושיצה הנפלאים שניספו בשואה. אנחנו עדי ראייה של החורבן, לא יכולנו להרשות לעצמנו להשאיר את כל זה לשיכחה. לכן ספר זה ינציח את הגלריה של האנשים הנפלאים, את מוסדות הדת והצדקה, את האנשים הנפלאים שעמדו בראש הקהילות, את כל אלה שלקחו חלק בעבודה סוציאלית, את אלה שרוממו את שם ישראל ברבים ואת כל עמלי ישראל בני קושיצה שעמלו קשות בעד קיומן, חינוכן ופרנסתן של משפחותיהם הנפלאות וזבסוף מצאו את מותם בשואה הנוראה.

כבר בראשית שנות השבעים פנה משרד החינוך אל בתי הספר ברחבי המדינה בהצעה להנציח את קהילות אירופה שנחרבו בשואה. במושב בורגתא השוכן מזרחית מנתניה. רבים מתושביו הם יוצאי קושיצה; לכן הנהלת בית הספר העממי במושב זה ,החליטה לאמץ את זכר הקהילה .לטקס הנצחה הוזמנו אנשי הועד של חוג יוצאים קושיצה, ובין המוזמנים היה גם כותב שורות אלה.

ילדי בית הספר הכינו טקס הנצחה, וכל המהלך של הטקס גרם להתרגשות עמוקה לאנשי הועד. עם סיומו של הטקס הודה ראש החוג ליוזמי ההנצחה על הטקס המרשים והבטיח להעניק ספריה לבית הספר עבור המחשבה האצילה. לצערי מן ההבטחה לא יצא דבר וכל הענין נשכח. עד היום הזה מעיק על מצפוני על אי קיום ההתחיבות, למרות שאישית לא הייתי חבר בועד החוג.

חברנו יוסי שרון הדגיש בהזדמנויות לא מעטות את אכזבתו מכך, שקהילות קטנות רבות ייחסו חשיבות להנצחת עברם לדורות הבאים, שורות של מצבות זכרון עומדות לעדות על קהילותיהם החרבות בכל בתי העלמין הגדולים ומשום מה לקושיצה עדיין אין גלעד מתאים.

בסתיו 1984 פנה שוב יוסי שרון בין היתר גם אלי. בינתיים ועד חוג יוצאי קושיצה הוחלף באנשים חדשים. יוסי הציע שאולי הפעם השעה כשרה לגשת

דפוס ליפא פרידמן, בני ברק
רחוב רבי עקיבא 19, טל. 03-795550

יהודה שלנגר

דברי ימי קהילות קושיצה

ניסן תשנ"א — אפריל 1991

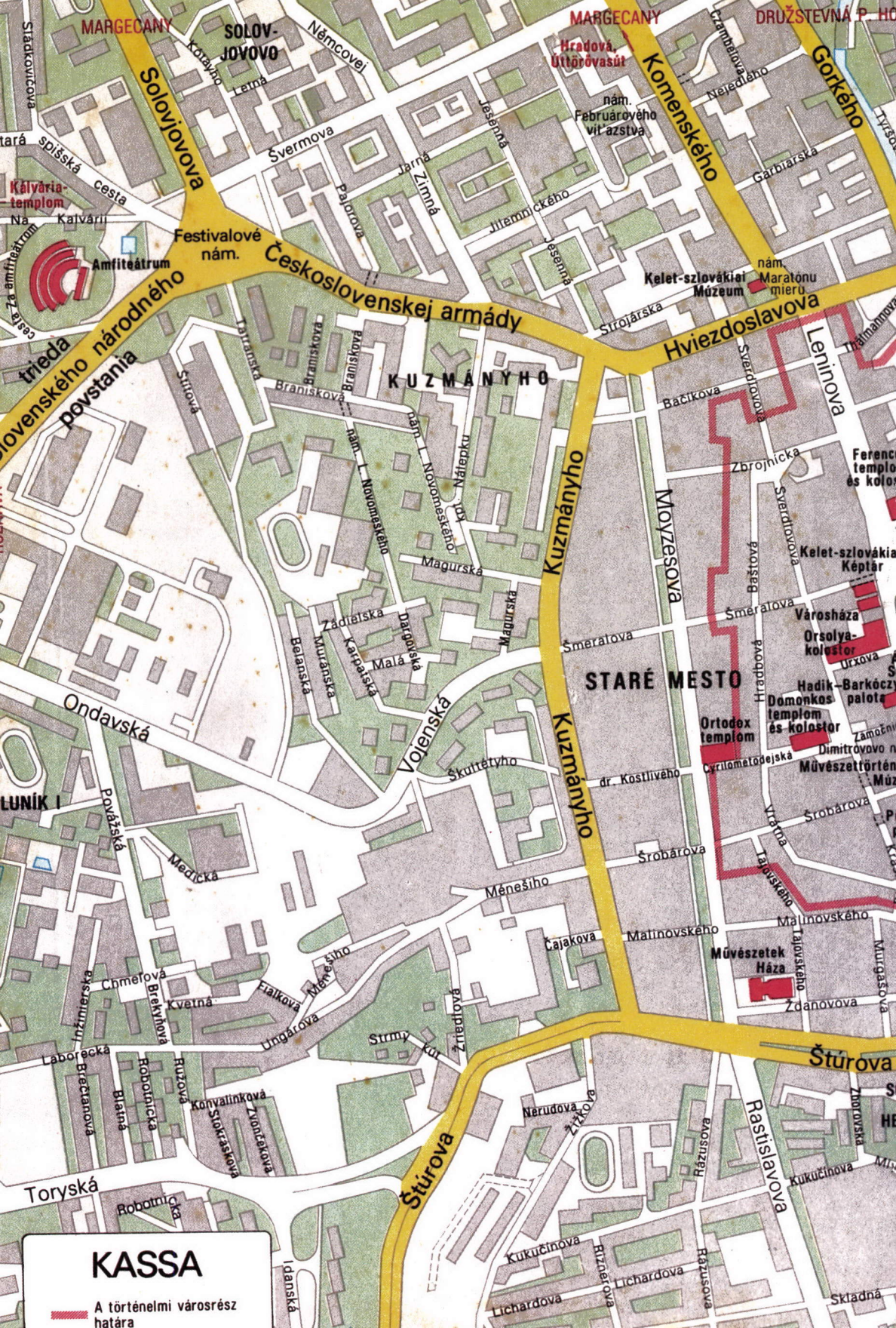

MARGECANY
SOLOV-JOVOVO
Němcovej
Kotlyho
Letná
Solovjovova
Stádkovičova
Hradová, Úttörővasút
Komenského
Gorkého
Czambelova
Nejedlého
nám. Februárového víťazstva
Jesenná
Švermova
Jarná
Zimná
Pajorova
Jilemnického
Garbiarska
Kálvária-templom
Na Kalvárii
Festivalové nám.
Amfiteátrum
Československej armády
Kelet-szlovákiai Múzeum
nám. Maratónu mieru
Strojárska
Hviezdoslavova
Leninova
Thálmannova
trieda
povstania
Tatranská
Braniskova
KUZMÁNYHO
Štítová
nám. L. Novomeského
Nálepku
Bačíkova
Sverdlovova
Zbrojnícka
Kuzmányho
Moyzesova
Baštová
Magurská
Kelet-szlovákiai Képtár
Šmeralova
Városháza
Orsolya-kolostor
Urxova
Žádielska
Dargovská
Karpatská
Malá
Belanská
Muránska
STARÉ MESTO
Hradbová
Domonkos templom és kolostor
Ortodox templom
Cyrilometodejská
Dimitrovovo n
Ondavská
Vojenská
Škultétyho
dr. Kostlivého
Šrobárova
Vrátna
Tajovského
Povážská
Medická
Ménešího
Malinovského
Čajakova
Művészetek Háza
Murgašova
Chmeľová
Kvetná
Fialková
Ungárova
Strmý kút
Žriedlová
Ždanovova
Laborecká
Brečtanová
Blatná
Robotnícka
Ružová
Konvalinková
Stokráskova
Zvončekova
Štúrova
Nerudova
Žižkova
Rastislavova
Rázusova
Zborovská
Kukučínova
Toryská
Idanská
Riznerova
Lichardova
Skladná
KASSA
A történelmi városrész határa

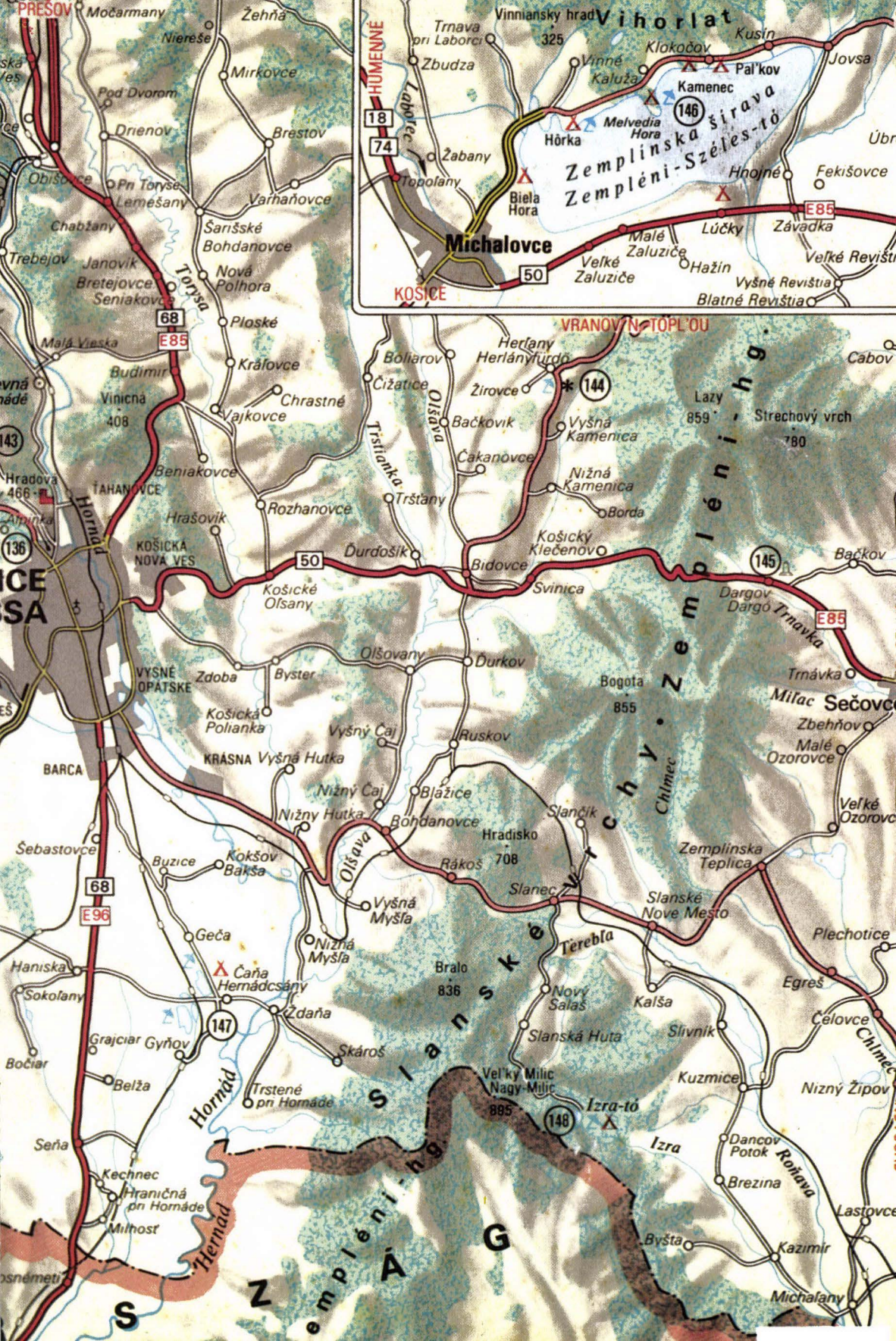
PREŠOV
Močarmany
Žehňa
Nierešе
Mirkovce
Pod Dvorom
Drienov
Brestov
Obišovce
Pri Toryse
Lemešany
Varhaňovce
Chabžany
Šarišské Bohdanovce
Trebejov
Janovík
Bretejovce
Seniakovce
Torysa
Nová Polhora
Ploské
Malá Vieska
Budimír
Kráľovce
Vinicná 408
Chrastné
Vajkovce
Beniakovce
Hradová 466
ŤAHANOVCE
Hrašovík
Rozhanovce
KOŠICKÁ NOVÁ VES
Hornád
Košické Oľšany
VYŠNÉ OPÁTSKE
Zdoba
Byster
Košická Polianka
KRÁSNA
Vyšná Hutka
BARCA
Šebastovce
Buzice
Kokšov Bakša
Geča
Haniska
Sokoľany
Čaňa
Hernádcsány
Ždaňa
Grajciar
Gyňov
Bočiar
Belža
Trstené pri Hornáde
Seňa
Kechnec
Hraničná pri Hornáde
Milhosť
Hernád
Hornád
Slanské vrchy · Zempléni-hg.
Zempléni-hg.
Chlmec
Olšava
Trstianka
Olšava
Olšovany
Ďurkov
Ruskov
Vyšný Čaj
Nižný Čaj
Blažice
Nižny Hutka
Bohdanovce
Hradisko 708
Rákoš
Slanec
Slanské Nove Mesto
Slanček
Terebľa
Bralo 836
Nový Salaš
Kalša
Slanská Huta
Slivník
Skároš
Veľký Milic Nagy-Milic 895
Izra-tó
Izra
Kuzmice
Dancov Potok
Brezina
Byšta
Kazimír
Michaľany
Nižný Žipov
Lastovce
Roňava
Plechotice
Egreš
Čelovce
Chlmec
Zemplínska Teplica
Veľké Ozorovce
Malé Ozorovce
Zbehňov
Sečovce
Miľac
Trnávka
Dargov Dargó
Trnava
Bačkov
Cabov
Bogota 855
Košický Klečenov
Svinica
Bidovce
Ďurďošík
Košice
Herľany Herlányfürdő
Žirovce
Bačkovík
Čakanovce
Nižná Kamenica
Borda
Vyšná Kamenica
Čižatice
Boliarov
Lazy 859
Strechový vrch 780
VRANOV N. TOPĽOU
Vihorlat
Vinniansky hrad 325
Trnava pri Laborci
Zbudza
Laborec
Žabany
Topoľany
Biela Hora
Hôrka
Melvedia Hora
Kaluža
Vinné
Klokočov
Kamenec
Pal'kov
Kusín
Jovsa
Zemplínska šírava
Zempléni-Széles-tó
Hnojné
Fekišovce
Lúčky
Závadka
Veľké Revištia
Vyšné Revištia
Blatné Revištia
Hažín
Veľké Zaluziče
Malé Zaluziče
HUMENNÉ
KOŠICE
Michalovce
18
74
68
E85
50
136
143
147
E96
146
148
145
144

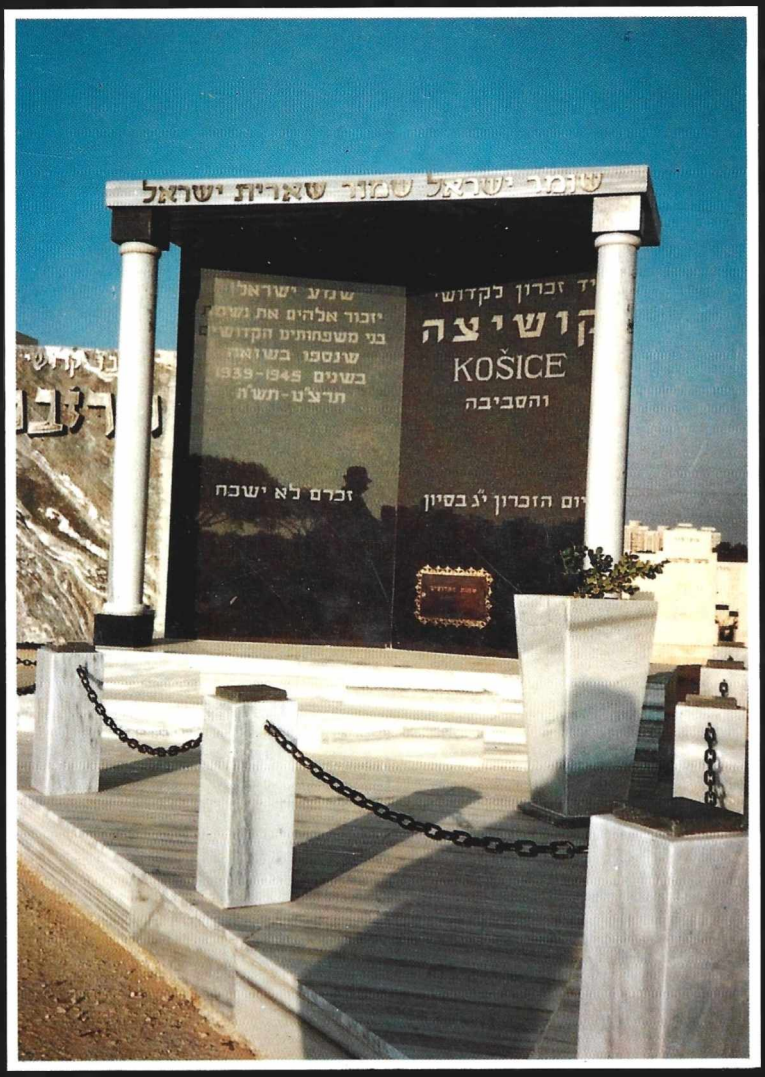
שמע ישראל
יזכור אלהים את נשמות
בני משפחותים הקדושים
שנספו בשואה
בשנים 1939-1945
תרצ"ט-תש"ה
זכרם לא ישכח
KOŠICE
והסביבה

קושיצה — קאשה